

**SYSTEM
PARTYJNY
ROSJI**

288221

kas - 11g - 08

Z534852

JAKUB POTULSKI

**SYSTEM
PARTYJNY
ROSJI**

TRADYCJA I WSPÓŁCZESNOŚĆ

**WYDAWNICTWO
UNIwersytetu GDAŃSKIEGO
GDAŃSK 2007**

W 955/2008

29,1

Recenzent

Alicja Stępień-Kuczyńska

Projekt okładki i stron tytułowych

Andrzej Taranek

Redaktor

Anna Smoczyńska

Skład i łamanie

Adam Kamiński

Z534852

Publikacja sfinansowana z funduszu Prorektora ds. Nauki,
z dochodów własnych
Wydziału Nauk Społecznych Uniwersytetu Gdańskiego
oraz z funduszu badań własnych
BW 7600-5-0261-6

© Copyright by Uniwersytet Gdański
Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego

ISBN 978-83-7326-448-9

Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego
81-824 Sopot, ul. Armii Krajowej 119/121, tel./fax (58) 550-91-37
<http://wyd.ug.gda.pl>; e-mail: wyd@ug.gda.pl

Spis treści

Wstęp.....	7
1. Geneza partii politycznych w Rosji.....	13
1.1. Geneza partii politycznych.....	13
1.2. Początki rozwoju partii politycznych w Rosji.....	18
1.3. Ruch dekabrystów.....	25
1.4. Przemiany rewolucyjne drugiej połowy XIX wieku.....	30
1.5. Ziemstwa.....	40
1.6. Formowanie się systemu partyjnego w Rosji carskiej.....	44
2. Rosyjskie partie polityczne na początku XX wieku.....	59
2.1. Nacjonaliści i ultramonarchiści.....	59
2.2. Oktyabryści – Związek 17 Października.....	70
2.3. Konstytucyjni-demokraci – kadeci.....	81
2.4. Partia Socjalistów-Rewolucjonistów (eserowcy).....	94
2.5. Rosyjska Socjaldemokratyczna Partia Robotnicza.....	109
3. Ustanowienie systemu monopartyjnego.....	122
3.1. Cechy systemów jednopartyjnych.....	122
3.2. Kształtowanie się systemu monopartyjnego w Rosji Radzieckiej.....	127
3.3. Wpływ ideologii bolszewizmu na kształtowanie się systemu jednopartyjnego.....	140
3.4. Instytucjonalizacja władzy partii w systemie radzieckim.....	157
3.5. Legitymizacja władzy partii w systemie radzieckim.....	164
4. Upadek systemu jednopartyjnego i demokratyzacja Rosji.....	172
4.1. Źródła polityki <i>pieriestrojki</i>	172
4.2. Reformy systemu politycznego.....	182
4.3. Liberalizacja systemu politycznego i rozpad KPZR.....	192
4.4. Rozwój ruchów politycznych w ramach RSFRR.....	203
4.5. Instytucjonalizacja systemu wielopartyjnego w okresie transformacji ustrojowej.....	212
4.6. Kultura polityczna jako bariera dla demokratyzacji Rosji.....	219

5. System partyjny Federacji Rosyjskiej	229
5.1. Konstytucyjno-prawne podstawy działalności partii politycznych	229
5.2. System wyborczy	241
5.3. Wybory we współczesnej Rosji	254
5.4. Typologia rosyjskich partii politycznych	263
5.5. Główne siły polityczne.....	267
5.6. Perspektywy rozwoju systemu partyjnego.....	288
Zakończenie	297
Bibliografia (wybór).....	302
Indeks osób.....	307

Wstęp

Zmiany społeczno-polityczne, zachodzące na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w. w Europie Środkowej i Wschodniej, doprowadziły do ograniczenia roli ideologii komunizmu. Spowodowało to, że społeczeństwa tego regionu, poddane procesom przemian ustrojowych, zaczęły poszukiwać nowych wartości i nowej tożsamości. Proces ten dotyczył przede wszystkim państw obszaru byłego ZSRR, a w szczególności Federacji Rosyjskiej, państwa które w sposób formalny przejęło po Związku Radzieckim prawa i zobowiązania międzynarodowe. Pod koniec XX w. państwowość rosyjska przeżywała głębokie jakościowe zmiany. Rosja stanęła przed problemem dostosowania się do warunków i specyfiki nowej, tworzącej się ogólnoswiatowej cywilizacji. Aby tym zadaniom sprostać, rozpoczęto budowę państwa na wzorach zachodnioeuropejskich; w sferze materialnej – gospodarki rynkowej, w sferze ustroju – państwa demokratycznego.

Wyzwaniem społeczeństwa rosyjskiego okresu transformacji stało się określenie własnej tożsamości narodowej oraz budowa nowej przestrzeni kulturowej, społecznej i politycznej, jako podstawy dla przyszłego rozwoju. Na początku lat dziewięćdziesiątych w Rosji zakwestionowano społeczno-polityczne wartości wywodzące się z ideologii komunistycznej. W dużej mierze dokonano tego w sposób samodzielny, a nie pod wpływem sił zewnętrznych. Jego wewnętrzne przewartościowania, rozwój intelektualnych i duchowych elementów sprawczych doprowadził do stopniowej likwidacji pozycji supermocarstwowej¹.

Upadek Związku Radzieckiego, państwa, które stworzyło sieć politycznych, militarnych i ekonomicznych oddziaływań na skalę ogólnoswiatową, spowodował przerwanie wielu linii rozwoju gospodarczego, politycznego i społecznego. Zanegowanie wartości ideologii, na której budowany był Związek Radziecki, spowodowało, że zamieszkujące go narodowości rozpoczęły poszukiwanie nowej tożsamości i formy życia kulturowo-cywilizacyjnego.

¹ Por. M. Dobroczyński, *Między mocarstwami*, Toruń 1996, s. 53.

Urzeczywistnianie takich wartości cywilizacyjnych współczesnego świata, jak: odchodzenie od państwa represyjnego, autonomia społeczeństwa wobec państwa, decentralizacja i rozproszenie władzy, odideologizowanie życia politycznego, osłabianie tożsamości państwowej na rzecz więzi lokalnych i globalnych, budowa demokracji partycypatywnej dokonuje się w Rosji w szczególnych warunkach przemian kulturowych, a w tym także ustrojowych. Państwo to osiągnęło w procesie rozwoju dziejowego odrębność cywilizacyjną m.in. dzięki zmitologizowanemu pojmowaniu roli mocarstwowości, a także specyficznemu modelowi sprawowania władzy.

Zmiany instytucjonalno-polityczne, jakie zaszły w Rosji oraz w środowisku międzynarodowym, spowodowały odchodzenie Federacji Rosyjskiej od rzeczywistości związanej z państwem radzieckim. W 1991 r. Rosja uzyskała nową, suwerenną tożsamość państwową. Zmieniła się struktura władzy oraz ustrój polityczno-gospodarczy i administracyjny państwa. Dotychczasowy system wartości stopniowo był wypierany przez liberalizm, patriotyzm, nacjonalizm, mistycyzm religijny, odgrywające ważką rolę w życiu politycznym i społecznym. Nie bez wpływu na te procesy były reformy rozpoczęte jeszcze w ZSRR, a szczególnie *glasnost*², tj. jawność życia politycznego i gospodarczego. Na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w. w Rosji nastąpiła ogromna zmiana w kierunku pluralizacji poglądów i postaw społecznych, a nowa jakość Rosji wyraża się m.in. w zróżnicowaniu postaw i myślenia. Przyjęty został model rozwojowy wzorowy na zachodnioeuropejskich rozwiniętych demokracjach przedstawicielskich.

Charakterystyczną cechą współczesnego demokratycznego ładu politycznego jest istnienie partii politycznych i funkcjonujących systemów partyjnych. Wskazuje się niekiedy, że to nie biurokracja publiczna, parlament ani wybory, ale partia polityczna jest instytucją najbardziej charakterystyczną dla nowoczesnego urzędzenia państwa².

Partie polityczne to fenomen względnie nam współczesny, odgrywający dużą rolę w procesach sprawowania władzy. Polityka dzisiaj to przede wszystkim „polityka partii politycznych” urzeczywistniana poprzez wykorzystywanie przez nie zasobów pozostających w dyspozycji państwa³. Partie polityczne są to organizacje społeczne aktywne w ramach zinstytucjonalizowanej przestrzeni społecznej. Można je traktować jako ciała pośredniczące między grupami społecznymi a procesami decyzyjnymi w ramach struktury władzy. Stanowią niezbędny element systemu politycznego opartego na modelu rządów przedstawicielskich. Organizując i wyrażając żądania grup społecznych oraz rekrutując decydentów politycznych, tworzą one układ (formalnych i nieformalnych) gwarantujący efektywne i spójne funkcjonowanie całego systemu społecznego państwa. Uznaje się, że głębokie zakorzenienie partii w strukturze społeczeństwa czyni z nich w praktyce najbardziej skuteczną formą realizacji odpowiedzialności politycznej aparatu państwa i poszczególnych jego sektorów za treść proponowanych rozwiązań oraz

² Por. T. Żyro, *Wstęp do politologii*, Warszawa 2004, s. 249.

³ *Systemy polityczne demokracji zachodnioeuropejskich*, pod red. A. Antoszewskiego i R. Herbuta, Wrocław 1993, s. 50.

sposób wprowadzania ich w życie⁴. W literaturze przedmiotu podkreśla się, że w tzw. otwartym społeczeństwie musi istnieć układ powiązań (instytucji, procedur, mechanizmów) umożliwiający nałożenie określonych ograniczeń na rządzących. Partie służą jako ogniwa łączące społeczeństwo z elitami politycznymi i jednocześnie mają szczególne znaczenie dla zachowania statusu otwartości samego społeczeństwa⁵.

We współczesnej demokracji przedstawicielskiej partie odgrywają więc szczególną rolę, gdyż to one tworzą powiązania między obywatelami a państwem. Obywatele oczekują i dążą do zagwarantowania im wpływu na funkcjonowanie systemu politycznego, a pozycja elit partyjnych (elit władzy) jest uzależniona od ich zdolności mobilizacji energii i lojalności obywateli (np. w procesie wyborczym). Uznaje się, że partie polityczne są do pewnego stopnia gwarancją zarówno realizacji tych partycypacyjnych oczekiwań obywateli, jak i zapewnienia elitom stabilnej i lojalnej bazy poparcia, co w rezultacie stanowi warunek niezbędny dla udziału w procesie sprawowania władzy państwowej. Są one więc istotnym elementem w procesie komunikowania się społeczeństwa z państwem⁶.

W reżimach demokratycznych partie starają się wypełniać dwie zasadnicze i komplementarne role. Z jednej strony siły społeczno-mobilizacyjnej, aktywnej w ramach struktury społeczeństwa, co oznacza, iż partie polityczne muszą być w mniejszym lub większym stopniu powiązane ze strukturą społeczeństwa, dążąc do przechwycenia pewnego odsetka głosów wyborczych, która to zdobycz pozwoli im na wejście do parlamentu i wzięcie udziału w dalszych procedurach ustanawiania rządów. Z drugiej zaś strony siły polityczno-instytucjonalnej, zaangażowanej w procesy kształtowania polityki państwa i decydującej lub współdecydującej o kierunku jego ewolucji. Wypełnianie tej roli wiąże się z obecnością partii w parlamentarno-gabinetowym układzie stosunków rywalizacyjnych⁷.

Partie więc odgrywają podstawową rolę w funkcjonowaniu demokratycznego państwa i spełniają co najmniej następujące funkcje:

- ★ formułują programy polityczne i ideologie polityczne, określając ustrój, wizje państwa, cele polityki państwa w różnych dziedzinach życia społecznego i sposoby realizacji tych celów;
- ★ kształtują elity polityczne, a w tym elity rządzące w danym państwie, czyli grupy osób, które są gotowe do przyjęcia stanowisk we władzy państwowej. Pełnią więc funkcje rekrutacji i formowania elit politycznych;
- ★ stanowią instytucję pośredniczącą między władzą państwową a obywatelami, wyrażają i reprezentują interesy obywateli w procesach decyzyjnych, są podstawową formą aktywności politycznej;

⁴ *Systemy polityczne...*, s. 51.

⁵ *Demokracja zachodnioeuropejska. Analiza porównawcza*, pod red. A. Antoszewskiego i R. Herbuta, Wrocław 1997, s. 72.

⁶ *Systemy polityczne...*, s. 52.

⁷ *Ibidem*, s. 60.

- ★ inspirują zainteresowanie obywateli sprawami państwowymi, wprowadzają obywateli w aktualne problemy państwowe i lokalne, kształtują opinię publiczną⁸.

We współczesnym państwie demokratycznym partie polityczne spełniają zatem różnorodne zadania, których nikt nie jest w stanie wypełnić i zdominowały procesy polityczne w większości współczesnych systemów politycznych. Występują jako siła napędowa i motor działania zarówno społeczeństwa, jak i państwa. Stanowią mechanizm kształtowania opinii publicznej, pobudzają obywateli do realizacji określonych zadań, są ośrodkami opracowującymi strategię i taktykę dotyczącą rozwoju społeczeństwa. Podkreślając znaczenie partii, wskazuje się, że jednostka pozostająca w izolacji nie może uzyskać wpływu na proces powstawania woli państwowej, natomiast może to uczynić w ramach organizacji skupiającej podmioty, które cechuje zasadnicza zgodność interesów politycznych, ekonomicznych, kulturalnych itp., wyrażonych w programach partii. Pomiędzy jednostką a państwem wchodzi więc partia polityczna, jako zorganizowany reprezentant interesów poszczególnych grup, stanowiąc niezastąpiony łącznik pomiędzy wyborcą a strukturą państwową⁹.

Nowa jakość w życiu społeczno-politycznym współczesnej odrodzonej Rosji wyraża się m.in. w roli, jaką zaczęły odgrywać partie. Demokratyzacja życia politycznego doprowadziła do powstania w Rosji nowego rywalizacyjnego systemu partyjnego odmiennego od dotychczasowych rozwiązań. W rosyjskiej historii brak jest bowiem tradycji swobodnej, nieskrępowanej działalności organizacji społecznych. W okresie Rosji carskiej rozwój partii politycznych był ograniczony przez specyfikę reżimu politycznego Rosji carskiej, w ramach którego nie mogły funkcjonować legalne organizacje społeczno-polityczne. Krótki okres liberalizacji reżimu carskiego w latach 1905-1917 przyniósł co prawda pojawienie się pierwszych partii politycznych, ale nie miały one wpływu na politykę wewnętrzną czy też zewnętrzną państwa. Po rewolucji październikowej 1917 r. reżim polityczny w Rosji został zdominowany przez jedną organizację, która do końca lat osiemdziesiątych XX w. była jedyną partią polityczną w kraju. Specyfika warunków rosyjskich sprawiła, że proces formowania się pluralistycznej sceny politycznej rozpoczął się dopiero w latach dziewięćdziesiątych.

Celem publikacji jest ukazanie procesów związanych z działaniem w Rosji partii politycznych i kształtowaniem się systemu partyjnego. Podjęto próbę analizy czynników, mających potencjalny wpływ na kształtowanie się obecnego systemu partyjnego w Federacji Rosyjskiej. Zwrócono uwagę na czynniki: związane z otoczeniem społecznym systemu partyjnego, mające charakter aksjologiczno-kulturowy, związane z instytucjonalnym otoczeniem systemu partyjnego, a także związane z aktualną sytuacją polityczną.

W celu rozwiązania problemu badawczego postawiono następujące pytania:

1. Jaka jest geneza rosyjskich partii politycznych?
2. Jakie były przyczyny ukształtowania się w ramach ZSRR systemu mono-partyjnego?

⁸ J. Turowski, *Socjologia. Wielkie struktury społeczne*, Lublin 2000, s. 134.

⁹ M. Chmaj, W. Sokół, M. Żmigrodzki, *Teoria partii politycznych*, Lublin 2001, s. 53.

3. W czym wyrażała się specyfika systemu monopartyjnego urzeczywistnionego w ramach ZSRR?
4. Jakie były przyczyny upadku systemu jednopartyjnego i demokratyzacji Rosji?
5. W czym wyraża się specyfika współczesnego systemu partyjnego Federacji Rosyjskiej?
6. W czym wyraża się specyfika systemu wyborczego Federacji Rosyjskiej?
7. Jakie są główne siły konstruujące scenę polityczną w Rosji?

W rozpoznaniu problemu posłużono się metodą systemową. Podjęto próbę całościowego ukazania procesów kształtowania się partii politycznych w Rosji. Przedmiotem analizy stały się takie zagadnienia, jak: rola partii politycznych we współczesnym państwie, przemiany i rozwój partii i systemu partyjnego w Rosji, rola i znaczenie demokratyzacji życia społecznego dla współczesnego państwa rosyjskiego. Podjęto próbę eksplanacyjnego wyjaśnienia, dlaczego zaistniały wskazane fakty, zjawiska i procesy. Rozpoznając problemy funkcjonowania partii politycznych w Rosji, wykorzystano elementy wykładni metodologicznej z zakresu nauki o polityce, myśli politycznej oraz wiedzy o prawie.

Charakteryzując stan badań, dotyczący zagadnienia poznawczego, na podkreślenie zasługują przede wszystkim prace o współczesnym systemie politycznym i partyjnym Federacji Rosyjskiej Eugeniusza Zielińskiego, *Współczesna Rosja. Studium polityczno-ustrojowe* (Warszawa 1995), Andrzeja Czajowskiego *Demokratyzacja Rosji w latach 1987–1999* (Wrocław 2001), a także *Federacja Rosyjska 1991–2001*, pod red. Janusza Adamowskiego i Andrzeja Skrzypka (Warszawa 2002).

W procesie badawczym analizie poddano cztery grupy czynników mających wpływ na kształt systemu partyjnego w Rosji: 1) związane z otoczeniem społecznym systemu partyjnego; 2) mające charakter aksologiczno-kulturowy; 3) związane z otoczeniem instytucjonalnym; oraz 4) związane z sytuacją polityczną kraju.

Istotę problemu poznawczego zaprezentowano w pięciu rozdziałach. W rozdziale pierwszym przedstawiono genezę partii politycznych w Rosji, ukazano specyfikę kształtowania się partii politycznych w ramach państwa carów. Ponadto dokonano analizy pierwszych organizacji politycznych noszących charakter protopartii, a także wskazano ruchy społeczne będące podstawą do wyodrębnienia się partii politycznych. Ukazano specyfikę tworzącego się w Rosji, po rewolucji 1905 r., systemu partyjnego i wyborczego, uwzględniając realia społeczne i instytucjonalne występujące w ramach państwa rosyjskiego.

W rozdziale drugim przedstawiono główne siły polityczne, które tworzyły rosyjską scenę polityczną w latach 1905–1917, takie jak nacjonaści i ultramonarchiści, tzw. oktiabryści, kadeci, socjaliści–rewolucjoniści oraz socjaldemokraci. Przedstawiono założenia ideologiczne poszczególnych ruchów, ich skład społeczny, a także ukazano historię ich działalności.

Rozdział trzeci poświęcono kwestiom kształtowania się w ramach Związku Radzieckiego specyficznego systemu jednopartyjnego. Wskazano na cechy charakterystyczne takiego modelu, ukazano proces stopniowego kształtowania się

rzeczywistej monopartyjności po przejęciu władzy przez bolszewików w październiku 1917 r. Ukazano znaczenie ideologii bolszewizmu dla ukształtowania się jednopartyjnego systemu i całkowitej dominacji jednej siły politycznej, jako organu władzy nadrzędnego nad wszystkimi instytucjami państwowymi. W rozdziale tym podjęto także próbę zarysowania zjawisk instytucjonalizacji i legitymizacji władzy jednej partii w ramach radzieckiego systemu politycznego. Ukazano specyficzną strukturę rządzącej partii, wskazując na jej specyficzne elementy.

Rozdział czwarty poświęcono procesom demokratyzacji Rosji Radzieckiej w latach osiemdziesiątych i kształtowaniu się pluralistycznego systemu partyjnego. Wskazano na przyczyny i źródła tzw. przebudowy (*pieriestrojki*) zainicjowanej przez ostatniego sekretarza KC KPZR Michaiła Gorbaczowa, uznając, że zapoczątkowane przez niego reformy gospodarczo-polityczne w największym stopniu przyczyniły się do załamania się monopolu partii komunistycznej i stworzenia podstaw dla rozwoju alternatywnego i demokratycznego systemu partyjnego urzeczywistnionemu w ramach Federacji Rosyjskiej. Wskazano na procesy społeczno-polityczne towarzyszące reformom Gorbaczowa i stopniowe powstawanie, początkowo nieoficjalnych, nowych sił politycznych alternatywnych wobec partii komunistycznej. Przedstawiono rozwój organizacji i ruchów politycznych na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych w ramach ZSRR, a następnie w RSFR, ukazano także problemy instytucjonalizacji tworzących się partii politycznych.

Rozdział piąty został poświęcony problematyce współczesnego systemu partyjnego i wyborczego w Federacji Rosyjskiej. W rozdziale tym dokonano analizy konstytucyjno-prawnych podstaw funkcjonowania partii politycznych w Rosji, koncentrując się na oficjalnych regulacjach prawnych dotyczących tej sfery życia społecznego. Dokonano analizy ustawodawstwa o partiach politycznych. Przedstawiono także zasady systemu wyborczego Rosji, oraz wpływ, jaki mają one na działalność partii politycznych. Wskazano na cechy charakterystyczne rosyjskiego systemu wyborczego i ukazano jego stosowania na podstawie analizy wyników wyborów do izby niższej parlamentu Federacji Rosyjskiej – Dumy Państwowej. Dokonano także analizy współczesnego systemu partyjnego w Rosji, wskazując na jego główne cechy: na podstawowe siły polityczne (koncentrując się na ich ideologii i składzie społecznym), które dominują w społeczeństwie, na czynniki związane z sytuacją polityczną oraz instytucjonalne wpływające na kształt systemu partyjnego. Ukazano wyniki rosyjskich wyborów od grudnia 1993 r. Podjęto próbę typologizacji rosyjskich partii politycznych i ukazania ich rozmieszczenia na arenie politycznej. Dokonano także próby wskazania barier dla rozwoju stabilnego systemu partyjnego w ramach Federacji Rosyjskiej. Podjęto się także analizy rosyjskiego systemu partyjnego i jego perspektyw rozwojowych.

1. Geneza partii politycznych w Rosji

1.1. Geneza partii politycznych

Partie polityczne są dość młodymi instytucjami w życiu publicznym. Chodzi tu o nowoczesne partie masowe, ponieważ zrzeszanie się ludzi w obliczu walki o władzę albo wpływ na nią nie jest wyłącznym atrybutem współczesności, ale ma długą tradycję i zawsze towarzyszyło konfliktom oraz nieodłącznym od nich mechanizmom polityki. Nowoczesne partie działające w środowisku masowym powstawały w Europie w drugiej połowie XIX w. Partia polityczna jest uznawana za instytucję z kręgu kultury europejskiej. Z Europy ten typ organizacji społecznej rozprzestrzenił się i utrwalił w innych kulturach.

W procesie kształtowania się nowoczesnych partii politycznych zmieniał się ich charakter, struktura i rola w społeczeństwie. Była to konsekwencja przemian, jakie następowały w układzie stosunków oraz organizacji życia społecznego i politycznego w poszczególnych państwach i społeczeństwach. Partie polityczne od ich powstania do dzisiaj przeszły znaczną ewolucję. Uległy zmianie zasady ich wewnętrznej organizacji, zmieniła się ich rola w życiu politycznym poszczególnych państw, nastąpiło znaczne zróżnicowanie ich charakteru i związków z aparatem państwowym.

Geneza partii politycznych sięga głęboko do historii państwowości, gdyż uznaje się, że także w przeszłości istniało wiele organizacji mających cechy partii politycznych – to jest stanowiących zorganizowane grupy obywateli dążących do zrealizowania wspólnych celów w drodze walki o władzę lub sprawowanie władzy.

Niekiedy uznaje się, że pewne formy organizacyjne i ugrupowania polityczne dostrzegalne były już w starożytności, np. w Rzymie, gdzie rolę partii pełniły ugrupowania arystokratyczne. Jednakże ich geneza, we współczesnym tego słowa znaczeniu, związana jest z pojawieniem się i ewolucją instytucji przedstawicielskich w Europie. W kategorii czynników sprawczych eksponowane są zwłaszcza rozwój systemu parlamentarnego i wprowadzenie powszechności prawa wybor-

czego. Początków partii politycznych należy szukać w państwach, które najwcześniej przyjęły demokratyczne i parlamentarne formy rządów, w których najwcześniej zostały zniesione stany i separatyzm oddzielający ludzi do nich należących. Zmiany te umożliwiły większej grupie osób branie udziału w życiu politycznym¹. Zatem jakkolwiek geneza partii politycznych sięga czasów starożytnych, rzeczywistość ich historia jako szczególnych, wyróżniających się wysokim stopniem instytucjonalizacji, ruchów politycznych rozpoczyna się z końcem XVIII, a zwłaszcza od XIX stulecia. Wiąże się to przede wszystkim z wkroczeniem na arenę historyczną „stanu trzeciego”, rewolucjami burżuazyjnymi, a w XIX w. z upowszechnieniem prawa wyborczego². Partie polityczne powstawały w warunkach kryzysu społeczeństwa postfeudalnego i formowania się społeczeństwa kapitalistycznego. Były one przejawem tendencji do umożliwienia udziału w rządzeniu szerszym kręgom społecznym. Proces powstawania partii politycznych był istotnym aspektem rozbijania tradycyjnych struktur władzy arystokracji i zastępowania ich bardziej otwartymi zrzeszeniami obywateli³.

Demokracja nowożytna, taka jaka ukształtowała się w Europie i krajach anglosaskich, miała u swoich fundamentów dwie idee. Pierwsza z nich zakłada, że człowiek jest istotą w pełni autonomiczną. Autonomia człowieka, a tym samym jego wolność we wszystkich aspektach życia, wyraża się tym, że w swoim myśleniu człowiek opiera się wyłącznie na sobie samym⁴. Druga z nich zakłada suwerenność jednostki rozumianą w ten sposób, że każda jednostka i wszystkie na równi obdarzone są pełnią wolności jednocześnie wobec wszystkich pozostałych jednostek⁵.

Na przestrzeni XVIII i XIX w. wraz ze zmianami warunków społecznych nastąpiło w nauce i filozofii europejskiej istotne przewartościowanie poglądów na władzę polityczną. Koncepcje całkowitej równości ludzi podważyły zasadę uprzywilejowania rządzących i wskazały drogę do poszukiwania nowych źródeł władzy politycznej. Suwerenem stał się lud⁶. Od czasów nowożytnych demokracja rozumiana jako władza ludu oznaczała; po pierwsze, że poza ludem, podmiotem będącym synonimem człowieka, nie ma jakiegokolwiek podmiotu autorytetu. Po drugie, oznaczała, że ten obdarzony pełnią autonomii lud to zbiór suwerennych jednostek. Demokracja to władza ludu nie tylko w tym sensie, że obejmuje cały lud, ale również dlatego, że uzyskuje legitymizację dzięki poparciu ludu (władza za przyzwoleniem)⁷. W zachodnioeuropejskim teoretycznym ujęciu władzy politycznej suwerenem i podmiotem władzy jest lud, składający się z autonomicznych jednostek. Niemal każda europejska konstytucja od końca XVIII w. stwierdza

¹ W. Skrzydło, *Z problematyki genezy i istoty partii politycznych*, Lublin 1959, s. 71.

² J. J. Wiatr, *Socjologia polityki*, Warszawa 1999, s. 267.

³ Ibidem, s. 269.

⁴ *Władza polityczna. Koncepcje i ujęcia zjawiska*, pod red. S. Wróbla, Katowice 1997, s. 29.

⁵ Ibidem, s. 30.

⁶ M. Chmaj, M. Żmigrodzki, *Wprowadzenie do teorii polityki*, Lublin 1998, s. 125.

⁷ S. D. Tansey, *Nauki polityczne*, Poznań 1997, s. 176; G. Sartori, *Teoria demokracji*, Warszawa 1998, s. 115-118.

w pierwszych artykułach, że władza należy lub pochodzi od narodu⁸. W celu ochrony suwerenności i autonomii jednostki przed autorytaryzmem i dominacją władztwa publicznego w Europie Zachodniej powstała teoria równoważenia i podziału władz. Angielski filozof John Locke twierdził, że najistotniejsze jest, aby ten sam organ państwowy nie łączył władzy ustawodawczej z wykonawczą. Ten, kto stanowi prawo, nie może go wykonywać, albowiem wówczas maleją do minimum mechanizmy obronne przed władzą absolutną. Ustawodawcy mogliby wtedy wyłączyć siebie samych od obowiązku posłuszeństwa ustawom, dostosowywać ustawy przy ich tworzeniu i przy ich wykonywaniu do własnych, prywatnych potrzeb i w ten sposób mieć interesy odrębne od reszty społeczeństwa, sprzeczne z celami społeczności⁹.

Antyfeudalne rewolucje burżuazyjne, będące wyrazem dążenia do zdobycia władzy przez grupy społeczne niewywodzące się z arystokracji, powodując rozpad feudalnego systemu społeczno-politycznego i rządów związanych z przywilejami z tytułu urodzenia czy nadań monarchów, stworzyły jednocześnie potrzebę uruchomienia nowego mechanizmu życia państwowego i politycznego. Centralne miejsce w nowym systemie władzy zajął parlament. Powstanie partii politycznych wiąże się z ukształtowaniem parlamentu jako instytucji przedstawicielskiej, której funkcjonowanie wymagało stworzenia mechanizmu wyborczego, a także stworzyło przesłanki i potrzeby grupowania się deputowanych w celu skutecznego realizowania na forum parlamentu wspólnych dla nich celów politycznych. Te właśnie potrzeby zadecydowały o powstaniu prototypów współczesnych partii¹⁰.

Za Maxem Weberem przyjmuje się dziś powszechnie podział historii partii politycznych na trzy zasadnicze okresy: partii jako koterii arystokratycznych, partii jako klubów politycznych i nowoczesnych partii masowych. Za prototyp współczesnych partii politycznych były uważane arystokratyczne ugrupowania torysów i wigów, powstałe pod koniec XVII w. w okresie rewolucji angielskiej z 1689 r. Były to tzw. koterie arystokratyczne, niewielkie ugrupowania tworzące się w obrębie arystokracji i działające tylko w obrębie parlamentu angielskiego. Podziały między nimi miały wstępnie charakter wyznaniowy (purytańscy wigowie i anglikańscy torysi) oraz dynastyczny (torysi – zwolennicy króla Jakuba II, a wigowie – jego przeciwnicy). W późniejszym okresie charakter tych różnic wielokrotnie się zmieniał. Walka polityczna między tymi ugrupowaniami w istocie była rywalizacją poszczególnych rodów arystokratycznych o władzę. Wokół tych rodów grupowały się zmienne obozy sojuszników, wywodzących się zarówno spośród parlamentarzystów, jak i polityków¹¹.

Kolejnym etapem kształtowania się partii politycznych były tzw. partie klubowe, które miały charakter klubów politycznych zrzeszających ówczesne elity polityczne. Etap klubu politycznego bardziej odpowiadał złożonej strukturze

⁸ P. Winczorek, *Wstęp do nauki o państwie*, Warszawa 1998, s. 45.

⁹ H. Olszewski, M. Zmierzczak, *Historia doktryn politycznych i prawnych*, Poznań 1994, s. 142. Por. J. Locke, *Dwa traktaty o rządzie*, Warszawa 1992, s. 256-266.

¹⁰ A. Dobieszewski, *Organizacja polityczna społeczeństwa*, Warszawa 1977, s. 79.

¹¹ *Nauka o polityce*, pod red. A. Bodnara, Warszawa 1984, s. 112.

społeczeństwa, większemu pluralizmowi i konkurencji w sferze polityki. Zasadniczą społeczną przesłanką ich powstania i funkcjonowania był ferment polityczny wywołany pojawieniem się tzw. stanu trzeciego, czyli mieszczaństwa, na arenie politycznej. Ten fakt wywołał konkurencję ideową i polityczną o nieznanym do tej pory charakterze¹².

Pierwsze kluby polityczne uformowały się w Anglii w latach trzydziestych XIX w. Torysi założyli w 1831 r. Carlton Club związany początkowo z arystokracją ziemską, a Wigowie w 1836 r. Reform Club związany z liberalną burżuazją. Partie tego typu pojawiły się także we Francji w czasie Wielkiej Rewolucji Francuskiej (kluby jakobinów, kodylierów i żyrondistów w parlamencie Francji) oraz w Stanach Zjednoczonych Ameryki w trakcie wojny o niepodległość (federaliści i antyfederaliści)¹³. Kluby polityczne różniły się od koterii arystokratycznych nie tylko kontekstem społecznym, ale także trwałością więzi ideologicznej (zaczęła w nich coraz większą rolę odgrywać platforma programowa) oraz rozbudowaną organizacją (posiadały one bowiem bardziej lub mniej rozbudowaną formalną organizację) i w rezultacie dysponowały nieporównanie szerszym zasięgiem działania społecznego.

Następnym etapem rozwoju partii były tzw. partie masowe, które pojawiły się w momencie upowszechnienia się prawa wyborczego, co w większości krajów europejskich nastąpiło w drugiej połowie XIX w. W krajach o ustroju liberalnym ciała przedstawicielskie uzyskały w drugiej połowie XIX i na początku XX w. pozycję centralnego ogniwa władzy publicznej. Wejście do parlamentu oznaczało zdobycie realnego wpływu na losy państwa. Jednocześnie pod wpływem różnorodnych nacisków na zapewnienie prawa obywateli do aktywnego uczestniczenia w życiu politycznym coraz powszechniejsze stawało się prawo wyborcze i wzrastał świadomy udział obywateli w życiu publicznym. Partie polityczne, będące do tej pory arystokratycznymi klubami zrzeszającymi osoby, które nie musiały troszczyć się o poparcie wyborców, stanęły przed koniecznością wyjścia poza działalność ograniczoną do areny parlamentarnej. Musiały rozbudowywać swoje terenowe ekspozytury a także podjąć wysiłki ukierunkowane na zjednanie sobie elektoratu. Oprócz tych partii do uzyskania własnej reprezentacji politycznej zaczęły dążyć organizacje i ruchy społeczne, które początkowo nie miały celów bezpośrednio politycznych (np. związki zawodowe). Uświadomiono sobie, że skuteczną ochronę reprezentowanych interesów może zapewnić jedynie uczestnictwo w grze parlamentarnej. Dlatego starano się tworzyć własne agendy partyjne, aby w rywalizacji wyborczej ubiegać się o mandaty. Przesłanki te zadecydowały o powstaniu i rozwoju tzw. partii masowych.

Rozwój tych partii łączył się ze zrzeszaniem przez nie coraz większej liczby członków oraz coraz większym sformalizowaniem struktur organizacyjnych. Na rozwój partii masowych wpływały formułowane wtedy ideologie i doktryny polityczne. W związku ze zróżnicowaniem programowym wykształciły się w tym czasie ruchy polityczne, które w dużym stopniu determinują dzisiejszą scenę poli-

¹² Ibidem, s. 112.

¹³ M. Soboleski, *Partie i systemy partyjne*, Warszawa 1977, s. 69-73.

tyczną: konserwatywny, liberalny, chrześcijańsko-demokratyczny, socjaldemokratyczny¹⁴.

Obok rozwoju i ewolucji instytucji przedstawicielskich oraz systemu wyborczego szczególną rolę w rozwoju masowych partii politycznych w XIX w. odegrały konflikty społeczne. Kształtująca się w procesie historycznym polityczna modernizacja społeczeństwa związana była w Europie z konfliktami między grupami społecznymi, ze sprzecznościami, które zarysowały się w związku z powstaniem i rozwojem nowoczesnych narodów (rewolucja narodowa) oraz postępującą industrializacją (rewolucja industrialna)¹⁵. Rewolucje narodowe przyczyniły się do ujawnienia i pogłębienia konfliktu terytorialnego między tworzącą się narodowo zorientowaną kulturą reprezentowaną przez elity i ich biurokrację, a mniejszościami regionalnymi (etnicznymi, językowymi czy wyznaniowymi), które czuły się zagrożone wobec tendencji centralistycznych (konflikt centrum – peryferie). Rewolucja narodowa wytworzyła również konflikt pomiędzy centralizującym się, ujednocającym się państwem, a historycznie ukształtowanymi przywilejami Kościoła, który dotyczył przede wszystkim kontroli nad systemem edukacji. Rewolucja industrialna stworzyła konflikt między interesami farmerów a rodzącą się grupą właścicieli i przedsiębiorców miejskich oraz bardzo istotny z punktu historii partii politycznych konflikt między pracownikami a pracodawcami¹⁶. Rozwój partii politycznych można więc zrekonstruować jako następstwo zróżnicowanych kolizji między elitami politycznymi a przedstawicielami grup społecznych. Konflikty te znalazły odzwierciedlenie w powstaniu i rozwoju partii politycznych, tworzących systemy partyjne poszczególnych krajów. Dominujące linie podziałów społecznych stanowiły bazę, na podstawie której kształtowały się systemy partyjne w zachodnioeuropejskich demokracjach¹⁷.

Partie budowały swoją tożsamość i programy polityczne, ujawniając konflikty i napięcia tkwiące w strukturze społecznej. Pod koniec XVIII i w XIX w. na tle ruchów walczących przeciw władzy absolutystycznej, następnie na tle procesów uprzemysłowienia, pojawienia się partii robotniczych i ruchów socjalistycznych doszło do ukształtowania się partii politycznych we współczesnym tego słowa znaczeniu oraz do wykształcenia ruchów politycznych, które w dużym stopniu determinują kształt dzisiejszej sceny politycznej: konserwatyzm, liberalizm, chrześcijańska demokracja, socjaldemokracja, komunizm.

Niekiedy wskazuje się, że współcześnie można obserwować wykształcanie się nowego rodzaju partii politycznej, który określa się mianem tzw. partii masowej integracji (*catch-all-party*). Ich powstanie wynika ze zmian, jakie zachodziły w Europie Zachodniej po 1945 r. w strukturze społeczeństw i z organizacyjnego i instytucjonalnego rozwoju współczesnych systemów politycznych. Po 1945 r. rozpoczął się proces zanikania wcześniejszych, wyraźnych linii podziału klasowego,

¹⁴ M. Chamj, W. Sokół, M. Zmigrodzki, *Teoria partii politycznych*, Lublin 2001, s. 23.

¹⁵ *Systemy polityczne demokracji zachodnioeuropejskich*, pod red. A. Antoszewskiego i R. Herbata, Wrocław 1993, s. 31.

¹⁶ Ibidem, s. 31–33.

¹⁷ K. Wojtaszczyk, *Współczesne systemy partyjne*, Warszawa 1992, s. 36–38.

które wpływały na strukturę systemów partyjnych. Powstanie nowych gałęzi przemysłu, przemieszczanie się siły roboczej do sektora usług spowodowało, że dotychczasowe klasy zaczęły zanikać, a poziom i styl życia zaczął się wyrównywać i ujednoczać. Pojawia się nowa klasa średnia o zbliżonych aspiracjach i podobnych wzorcach konsumpcji, która stała się elementem dominującym w rozwiniętych społeczeństwach demokratycznych. Nałożyły się na to procesy rozwoju środków masowego przekazu, dzięki którym przywódcy partyjni uzyskali możliwość zwracania się wprost do wyborców. W ten sposób pojawił się model partii odwołującej się do wszystkich, tzw. model partii masowej integracji¹⁸.

Ponadto wskazuje się, że od dekady lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XX w. obserwować można rozwój tzw. ruchów partycypacyjnych, które wychodzą ze stwierdzenia, że demokracja przedstawicielska, oparta na oligarchiach partyjnych, nie angażuje już społeczeństwa w życie polityczne, gdyż partia jest strukturą sformalizowaną i mało elastyczną. Trzeba zatem rozwijać struktury mające charakter mniej sformalizowanych ruchów politycznych, a partie, przystosowując się do wymogów współczesności, powinny być rodzajem federacji różnych jednostek organizacyjnych (zrzeszeń, klubów, ośrodków społeczno-politycznych) i porozumień między szerszymi kręgami ludzi, zaangażowanych w danym ruchu politycznym. Dzięki temu społeczeństwo stałoby się „otwarte”¹⁹ i aktywne.

Analizując procesy kształtowania się partii politycznych, jako szczególnej zinstytucjonalizowanej postaci ruchów politycznych, można przyjąć, że nowoczesne stronnictwa polityczne są w świecie zjawiskiem dość młodym, gdyż powstały w XVII–XIX w. jako produkt rozpadu stanowych systemów władzy absolutnej. Ponadto są one fenomenem wyrastającym z cywilizacji europejskiej, a poza zasięgiem tej cywilizacji pojawiły się jako twór importowany. Swoje powstanie i dalsze przeobrażenia zawdzięczają w głównej mierze umacnianiu się pozycji parlamentów w strukturze politycznej państw liberalnych i stopniowemu rozszerzaniu się praw obywatelskich. Współczesne partie polityczne podlegają transformacji ze względu na przeobrażenia struktury społeczeństw postindustrialnych oraz ze względu na organizacyjne i instytucjonalne przemiany współczesnych systemów politycznych.

1.2. Początki rozwoju partii politycznych w Rosji

Charakterystyczne cechy rozwoju systemów politycznych w poszczególnych państwach wiązały się ze specyfiką rozwoju historycznego każdego z nich. Z powodów odmiennej formy państwa i innych sposobów sprawowania władzy, rozwój i geneza partii politycznych w Rosji przebiegał w sposób odmienny niż w Europie Zachodniej. Partie polityczne w Rosji zaczęły formować się później niż w Europie Zachodniej, gdzie proces ten był związany z rewolucjami burżuazyjnymi XVII i XVIII w. i powstaniem parlamentaryzmu. Głównym polem działania partii po-

¹⁸ M. Chmaj, W. Sokół, M. Żmigrodzki, *op. cit.*, s. 24.

¹⁹ J. Turowski, *op. cit.*, s. 132.

litycznych na zachodzie Europy był parlament, poprzez który realizowały one swoje podstawowe cele.

Inaczej przedstawiała się historia partii politycznych w krajach, w których parlamentów nie było w ogóle lub były one instytucjami o drugorzędnym znaczeniu. Partie polityczne powstawały tam nielegalnie jako organizacje walki przeciwko tyranii²⁰. Kształtujący się w procesie historycznym system polityczny Rosji ustanowił jako zasadę naczelną samowładztwo, czyli niepodzielność władzy cara. W takim systemie nie funkcjonowały takie zachodnioeuropejskie pojęcia, jak: obywatel, konstytucja, parlament. Sprawowanie władzy zostało zmonopolizowane przez cara i nie było możliwości rozwoju obieralnych instytucji przedstawicielskich, które ograniczałyby carskie prerogatywy. Nie możliwe było też tworzenie się organizacji społecznych zmierzających do objęcia władzy w państwie. Zarówno rozwój parlamentaryzmu, jak i działalność partii politycznych były sprzeczne z zasadami ustrojowymi Rosji carskiej, a sama myśl o możliwości usankcjonowania prawem działalności ruchów politycznych stanowiących alternatywę wobec władzy cara była, aż do XX w., utopią²¹.

W większości państw europejskich w okresie od XVI do XIX w. absolutystyczni władcy w Europie sprawowali, jeśli nie autokratyczny całkowicie, to bliski autokracji model władzy politycznej. Jednak państwem, w którym model autokratyczny był najbardziej widoczny i najlepiej zakorzeniony, była Rosja, w której w XX w. model autorytarny wywodzący się z tradycji politycznych przyjął patologiczną formę w postaci totalitaryzmu.

„Autorytaryzm” jest pojęciem pejoratywnym kojarzącym się przede wszystkim z brakiem swobód społecznych i politycznych. Cechą autorytarnego sposobu sprawowania władzy jest samowolność sprawującego władzę i niepodleganie jakiegokolwiek kontroli społecznej oparte na wymogu bezwzględnego posłuchu. Najogólniej ujmując, autokratyczny system władzy oparty jest na koncepcji niekontrolowanego przywództwa²².

Autorytarne tradycje władzy państwowej wywodziła Rosja z kategorii państw, które można określić mianem „patrymonialnych”. Ustrój patrymonialny jest to wariant jedynowładztwa opartego na tradycji, które w swej krańcowej postaci zakładało prawo do wszystkich ziem oraz nieograniczone podporządkowanie ludności²³. W takich państwach władza polityczna pojmowana jest i urzeczywistniana jako przedłużenie prawa własności, władcę zaś (lub władców) uważa się zarówno za suwerena, jak i właściciela państwa²⁴. Teoria patrymonialna zakłada, że państwo wywodzi się z prywatnego dominium ziemskiego. Państwo było postrzegane jako własność tych, którzy rządzą. Rządzeni, którzy mieszkają w granicach państwa, są poddanymi władcy – właściciela²⁵. Władza polityczna była zatem

²⁰ P. Winczorek, *Prawo i polityka w czasach przemian*, Warszawa 1995, s. 120.

²¹ *Istorija političeskich partij Rossii*, pod red. A. I. Zewelewa, Moskwa 1994, s. 41.

²² J. Turowski, *op. cit.*, s. 122–123.

²³ M. Weber, *The theory of social and economic organization*, London 1947, s. 318.

²⁴ R. Pipes, *Rosja carów*, Warszawa 1990, s. 2.

²⁵ P. Winczorek, *Wstęp do nauki...*, s. 56.

utożsamiana z panującym jako suwerenem i źródłem władzy, a naród – poddani byli przedmiotem panującej władzy.

Zakorzenie w kulturze i świadomości społecznej paternalistycznego modelu władzy państwowej umożliwiło rozwój i długotrwałe funkcjonowanie reżimów autorytarnych w Rosji. Terminem „ustrój patrymonialny” można scharakteryzować reżim, który zapanował w Rosji między XII a XVII w. i zachował się z pewnymi modyfikacjami aż do XX w. Władca Moskwy, jako książę moskiewski, był dziedzicznym właścicielem państwa i w oficjalnej tytulaturze nazywano go „gospodarzem ziemi ruskiej”. Formuła ta przetrwała do XX w. i nazywano tak jeszcze ostatniego cara Rosji Mikołaja II²⁶. Ideologia absolutyzmu rosyjskiego także może zostać zdefiniowana jako „patrymonialna”. Głowa państwa (car, imperator) przedstawiał się jako „batuszka” – ojciec narodu, który doskonale wie, czego oczekują jego „dzieci”. Jest zatem uprawniony do tego, aby ich wychowywać, pouczać i rozkazywać. Stąd m.in. wpływało charakterystyczne dla systemu rosyjskiego dążenie do objęcia kontrolą wszelkich aspektów życia społecznego i prywatnego poddanych²⁷.

Atrybutem władzy w kulturze politycznej Rosji carskiej była jej suwerenność, która w warunkach moskiewskich oznaczała postępowanie władcy tylko według własnej woli oraz ignorowanie prawa, i niepodzielność, która oznaczała jej koncentrację w centralnym ośrodku władzy. Zasady te stanowiły podstawę autorytarnego modelu sprawowania władzy charakteryzującego reżim polityczny Rosji, który rozwinął się w XVII i XIX w.

Wskazuje się, że istotną cechą autorytarnego systemu sprawowania władzy jest przede wszystkim samowolność sprawującego władztwo i niepodleganie żadnej (często nawet formalnie) rzeczywistej kontroli innych organów władzy państwowej. Niezależnie od tego, kto sprawuje władztwo, dysponuje on nieograniczoną i niepodzielną władzą. Samowładnie też stosuje system nagród (przywileje, beneficja, tytuły) i system kar. Nie mniej ważną cechą autorytarnego systemu jest to, że zwierzchni organ kumuluje w swym ręku atrybuty wszystkich rodzajów władzy państwowej: prawodawczej, sędziowskiej, administracyjnej. Ta właśnie koncentracja (faktyczna, ale częściej formalna) charakteryzuje autorytarny model władzy politycznej. Cechą autorytarnego systemu sprawowania władzy jest „rządzenie odgórne” za pomocą regulacji prawnych, rozkazów, nakazów, za pomocą rozbudowanego systemu sankcji karnych i stosowania przymusu, bez partycypacji w stanowieniu prawa ze strony obywateli²⁸.

W XVIII i XIX w., w okresie tworzenia się nowoczesnych państw i społeczeństw europejskich, w Rosji carskiej nastąpił rozwój samowładztwa charakteryzującego się koncentracją władzy w rękach monarchy. Car był władcą absolutnym i nieograniczonym. Osoba jego była „święta i nietykalna”. Był najwyższym zwierzchnikiem wszystkich władz państwowych i źródłem prawa. Kierował administracją państwa, był najwyższym sędzią, w imieniu którego działały sądy,

²⁶ Por. G. Fiedotow, *Rosja a wolność*, „Znak” 1990, nr 2-3, s. 81.

²⁷ I. A. Isajew, *Istoria gosudarstwa i prawa Rossii*, Moskwa 1996, s. 114.

²⁸ J. Turowski, *op. cit.*, s. 123.

najwyższym wodzem i reprezentantem państwa na zewnątrz²⁹. Tradycyjna ruska idea władzy suwerennej i niepodzielnej doprowadziła do powstania rządów, w których cała władza sprawowana była poza kontrolą społeczeństwa, a normą prawną stawała się nieograniczona, często uświęcona religijnie, wola monarchy.

W XIX w. władza absolutna cara została zatwierdzona w kodyfikacjach prawa rosyjskiego. W 1804 r. car Aleksander I powołał komisję, na czele z Michałem Sperańskim, która dokonać miała kodyfikacji prawa. Prace nad zbiorem praw ukończono dopiero za panowania następcy Aleksandra I – Mikołaja I. Pracą wstępną było zebranie całego materiału prawodawczego, poczynszy do Sobornego Ułożenija z 1649 r., a skończywszy na ostatnich ukazach Aleksandra I z 1825 r. Cały ten materiał ułożony chronologicznie obejmujący 45 tomów nazwano Pełnym Zbiorem Praw Cesarstwa Rosyjskiego. Zbiór ten stał się podstawą systematycznego Zbioru Praw Cesarstwa Rosyjskiego, który został ogłoszony w 1832 r., z mocą obowiązującą od 1 stycznia 1835 r.³⁰

„Swod Zakonow” zawierał przepisy prawne, regulujące status i prerogatywy cesarza w państwie. Najważniejsze przepisy regulujące ustroj państwa odnosiły się do osoby cara i jego statusu.

Próby teorii wyodrębnienia norm zasadniczych, nadrzędnych hierarchicznie w stosunku do innych ustanawiały jako naczelną normę prawa państwowego:

- 1) zasadę absolutnej władzy cara,
- 2) zasadę, że cesarz musi być wyznania prawosławnego,
- 3) statut Pawła I z 1797 r. o prawie następstwa tronu³¹.

Zasadę absolutnej władzy cara jako podstawę ustroju politycznego państwa zawierała Ustawa o rodzinie carskiej Pawła I. Kodyfikator prawa, Michał Sperański, umieścił tę ustawę w I części I tomu zredagowanego przez siebie Zbioru Praw Imperium Rosyjskiego, nadając jej rangę ustawy zasadniczej państwa. Pomimo że Zbiór Praw był później wielokrotnie prerredagowywany i uzupełniany przez kolejnych samowładców, podstawowe artykuły dotyczące zakresu władzy monarchicznej pozostawały w niezmiennym brzmieniu.

Interpretując zawartą w Ustawie o rodzinie carskiej zasadę, że „Imperium rosyjskie rządzi się w oparciu o niewzruszone zasady stanowionych praw, instytucji i ustaw od Władzy Samowładnej pochodzących”, Michał Sperański wskazywał, że samowładztwo oznacza zewnętrzną, międzynarodową suwerenność państwa oraz wewnętrzną niepodzielność i nieograniczoność władzy monarchicznej. „Nieograniczoność” oznaczała, że żadna inna władza na ziemi, władza faktyczna i legalna – ani na zewnątrz, ani wewnątrz imperium, nie może stanowić ograniczenia władzy samowładcy rosyjskiego. Sperański podkreślał charyzmatyczny i nadrzędny wobec wszelkich innych praw charakter samowładztwa i odpowiedzialność cara jedynie przed własnym sumieniem³².

²⁹ K. Koranyi, *Powszechna historia państwa i prawa*, t. 4, Warszawa 1963, s. 293.

³⁰ Ibidem, s. 295.

³¹ K. Grzybowski, *Historia państwa i prawa Polski*, t. 4, Warszawa 1982, s. 35.

³² L. Jaśkiewicz, *Absolutyzm rosyjski w dobie rewolucji 1905–1907*, Warszawa 1982, s. 28.

Wykładnia praw imperium dokonana przez Michała Sperańskiego stała się w Rosji „klasyczną” interpretacją samowładztwa carskiego. Car Rosji był władcą samowładnym, o ile był władcą nieograniczonym, czyli, że jego woli nie krępują żadne normy prawne i żaden akt jego władzy nie wymaga stanowczego współdziałania innego organu państwa. Oznaczało to, że zasada praworządności wiązała wszystkie organy państwa z wyjątkiem cesarza, który mógł działać i postanawiać odmiennie niż stanowiły to normy prawne, w tym także normy prawne określające formę działań cara.

Cała władza cesarza określana była jako zwierzchnia. Cała władza spoczywała w osobie monarchy, a on dzielił tylko jej wykonywanie z innymi organami państwa.

W ustroju Rosji carskiej dopiero to „wykonywanie władzy” odbywało się zgodnie z zasadą podziału władz, która określała funkcje podległych monarsze organów. Wynikało to z koncepcji Sperańskiego przeniesienia do ustroju Rosji monteskiuszowskiej zasady podziału władz. Przy czym chodziło tu o taki podział władzy, w którym cała władza należy do monarchy, a on przekazuje swoje kompetencje podległym organom, których funkcje określa sam monarcha³³.

Obok pojęcia „władzy zwierzchniej” istniało pojęcie „najwyższego zarządzania”. W Rosji ukształtowały się takie organy władzy najwyższej, którym car nie przekazał uprawnień do samodzielnych decyzji oraz takie, które z woli cara miały kompetencje do samodzielnego decydowania, o ile monarcha nie postanowił sam zdecydować w ich miejsce³⁴.

Zakres władzy zwierzchniej, czyli spraw załatwianych osobistą decyzją cara, obejmował:

- 1) ustawodawstwo i wydawanie ukazów nieopartych na ustawie;
- 2) wydawanie ukazów będących ingerencją w sferę własności, jak ustanawianie, zmiana i podnoszenie podatków, zarządzanie o wywłaszczeniu na cele publiczne, orzekanie co do zastosowania konfiskaty majątku;
- 3) najwyższe dowództwo armii i floty;
- 4) najwyższe kierownictwo polityki zagranicznej łącznie z prawem wypowiedzenia wojny i zawierania pokoju;
- 5) akty administracyjne uważane za związane z prawem zwierzchnim: ustalanie budżetu państwa, organizacji i etatów organów państwowych, nominacje urzędników na wyższe stanowiska;
- 6) akty związane ze strukturą społeczeństwa i stanowiskiem prawnym jednostek i grup: nadawanie i pozbawianie szlachectwa, nadawanie tytułów, przyznawanie orderów, przyznawanie przywilejów;
- 7) w zakresie wymiaru sprawiedliwości: akty amnestii i ułaskawienia, oddawanie wyższych urzędników pod sąd za przestępstwa związane z urzędowaniem;
- 8) najwyższe zwierzchnictwo nad kościołem prawosławnym i, choć w mniejszym stopniu, luterańskim;

³³ K. Grzybowski, *op. cit.*, s. 43.

³⁴ L. Jaśkiewicz, *op. cit.*, s. 43.

9. zarządzanie stanu wojennego, stanu oblężenia, bądź stanu wzmożonej obrony³⁵.

Były to główne prerogatywy samowładnego monarchy w Rosji przed 1905 r. zawarte w przepisach Ustaw zasadniczych cesarstwa regulujących zasady ustroju państwa. Były one rozwinięciem art. 1 ustaw zasadniczych i potwierdzały szczególnie uprawnienia cesarza w zakresie ustawodawstwa, zarządzanie państwem i sądownictwa.

Cesarz stanowił najwyższą instancję państwa, Jego wola była źródłem praw państwowych. Jego decyzje realizowane były przy pomocy rozbudowanego w XIX w. biurokratycznego aparatu państwowego.

O autokratycznej władzy w Rosji świadczyło także to, że nie funkcjonowało tu pojęcie suwerenności narodu. Wskazuje się, że uznanie suwerenności narodu jako podmiotu i źródła władzy państwowej jest pierwszym i podstawowym warunkiem funkcjonowania demokratycznego systemu sprawowania władzy. Zasada suwerenności ogółu obywateli oznacza, że obywatele w sposób bezpośredni lub przez swoich przedstawicieli ustalają porządek prawny państwa i kierują życiem społeczeństwa³⁶. W Rosji carskiej nawet w okresie liberalizacji systemu politycznego, który nastąpił w latach 1905–1906, w akcie carskim z dnia 6 sierpnia 1905 r., mówiącym o konieczności powołania instytucji przedstawicielskiej, nie znalazło się odwołanie do narodu jako źródła władzy w państwie, lecz do idei jedności samowładnego cara z narodem³⁷.

W rosyjskiej tradycji politycznej jednoznacznie wskazywano, że samowładztwo oznacza zewnętrzną, międzynarodową suwerenność państwa oraz wewnętrzną niepodzielność i nieograniczoność władzy monarszej. „Nieograniczoność” oznaczała, że żadna inna władza na ziemi, władza faktyczna i legalna – ani na zewnątrz, ani wewnątrz cesarstwa nie może stanowić ograniczenia władzy samowładcy rosyjskiego. Podkreślano charyzmatyczny i nadrzędny wobec wszelkich innych praw charakter samowładztwa i odpowiedzialności cara jedynie przed własnym sumieniem³⁸. Car Rosji był władcą samowładnym, o ile był władcą nieograniczonym, czyli że jego woli nie krępują żadne normy prawne i żaden akt jego władzy nie wymaga stanowczego współdziałania innego organu państwa. Rosja carska była państwem autorytarno-biurokratycznym opartym na niepodzielnej i absolutnej władzy monarchy. W takim środowisku politycznym utrudniony był, lub w ogóle niemożliwy, rozwój instytucji przedstawicielskich oraz partii politycznych jako sił społecznych niezależnych od władzy cara.

Z uwagi na charakter reżimu politycznego w Rosji carskiej głównym czynnikiem, który wpłynął na rolę i charakter partii w Rosji, był konflikt polityczny pomiędzy władzą państwową a grupami społecznymi dążącymi do uzyskania wpływu na władzę państwową. Zmonopolizowanie władzy przez cara i jego dwór

³⁵ K. Grzybowski, *op. cit.*, s. 43–44.

³⁶ J. Turowski, *op. cit.*, s. 136.

³⁷ Z. Jedlicki, *Powszechna historia państwa i prawa. Wybór tekstów źródłowych*, Warszawa 1955, s. 270.

³⁸ Por. L. Jaśkiewicz, *op. cit.*, s. 28.

spowodowało, że partie polityczne w Rosji carskiej nie uczestniczyły w procesach sprawowania władzy, zaś głównym celem ich działalności była zmiana istniejącego systemu politycznego. Główną różnicą ideologiczną wśród pierwszych partii rosyjskich był sposób dążenia do zmian. Kształtujące się na przełomie XIX i XX w. ruchy polityczne w Rosji były przede wszystkim produktem rewolucji politycznej. W połowie XIX w. w Rosji wraz z rozwojem życia intelektualnego kraju zaczęły kształtować się różnorodne ideologie społeczno-polityczne, które próbowały określić swój program i stworzyć zorganizowane struktury, a głównym przeciwnikiem było państwo i jego oficjalna ideologia samodzierżawia, która uniemożliwiała naturalny rozwój parlamentaryzmu i partii politycznych. Uwarunkowania natury prawnopolitycznej i ideologicznej, wiążące się przede wszystkim ze stopniem, w jakim w ramach systemu politycznego dopuszczane było istnienie ideologii i organizacji kontestujących oficjalną władzę carską, zdeterminowały formę działania organizacji politycznych wynikającą z braku możliwości oddziaływania na władzę państwową za pośrednictwem instytucji przedstawicielskich.

Różnice w rozwoju partii politycznych w Europie Zachodniej i w Rosji carskiej wynikały przede wszystkim ze specyficznej formy autorytaryzmu rosyjskiego. Procesy tworzenia partii politycznych w Rosji rządziły się własną logiką, ale ich powstanie, podobnie jak i w całej Europie, związane było przede wszystkim z: 1) kolizją między elitami politycznymi, a przedstawicielami grup społecznych dążących do umożliwienia udziału w rządzeniu szerszym kręgom społecznym; 2) procesami uprzemysłowienia i modernizacji kraju oraz z pojawieniem się ruchów socjalistycznych; 3) rozwojem parlamentaryzmu, który przyczynił się do powstania pierwszych legalnych partii politycznych w Rosji.

Pierwsze zrzeszenia noszące cechy organizacji politycznych w Rosji powstały na początku XIX w., pod koniec panowania cara Aleksandra I, w środowisku oficerów wojsk carskich wywodzących się z arystokracji, którzy dążyli do ograniczenia władzy cara i zastąpienia jej bardziej otwartymi zrzeszeniami obywateli. Były to organizacje posiadające własny program polityczny zmierzający do zdobycia władzy na drodze zbrojnego przewrotu oraz wprowadzenia w Rosji monarchii konstytucyjnej³⁹. Były to grupy ograniczone do wąskiego kręgu osób, które z uwagi na brak możliwości oddziaływania na władzę państwową funkcjonowały nielegalnie. Członków pierwszych organizacji politycznych w Rosji nazywano w literaturze historycznej dekabrystami.

Intensywny rozwój organizacji politycznych nastąpił w Rosji pod koniec lat siedemdziesiątych XIX w. i był on związany z przemianami w życiu politycznym oraz ekonomiczno-społecznym kraju, a zwłaszcza z industrializacją i tzw. wielkimi reformami cara Aleksandra II. Charakterystyczną cechą powstających wówczas organizacji był ich rewolucyjny charakter, a także to, że w ich ideologii i programie politycznym pojawiły się postulaty reform społeczno-ekonomicznych (postulaty ekonomiczne łączono z postulatami politycznymi), które były wyrazem powstawania w państwie konfliktów społecznych charakterystycznych dla przemian ekonomicznych wczesnego kapitalizmu. Nastąpiła radykalizacja pro-

³⁹ L. Bazylow, *Dzieje Rosji 1801–1917*, Warszawa 1970, s. 73.

gramów i organizacje te reprezentowały skrajne poglądy polityczno-społeczne i skrajne formy działania. Wpływ na ich ideologię miała doktryna socjalizmu, głosząca hasła rewolucji społecznej przeprowadzonej przez klasę robotników fabrycznych (proletariat). W związku z tym zaczęto łączyć walkę o swobody polityczne i konstytucjonalizm (istniejące także w programach dekabrystów) z postulatami rewolucji społeczno-ekonomicznej.

Do 1905 r. głównymi ruchami politycznymi, które istniały w Rosji, były nielegalne, rewolucyjne organizacje, kontestujące system państwowy, skupiające niewielką liczbę osób. Ich rozwój nastąpił dopiero pod koniec XIX w., a do tego czasu jedynym ruchem, który posiadał własny program i organizacje byli dekabryści. Reżim polityczno-prawny Rosji nie przewidywał istnienia żadnych legalnych partii politycznych, za tworzenie których groziły sankcje karne. Zmiana statusu partii politycznych w Rosji nastąpiła na początku XX w. w 1905 r., kiedy powstał pierwszy rosyjski parlament i nastąpił proces instytucjonalizacji partii politycznych, czyli uznania ich funkcji w ramach systemu politycznego. W wyniku wydarzeń, zwanych w historii rewolucją 1905 r., władze carskie zostały zmuszone do ustępstw politycznych i przeprowadzenia reformy ustroju państwowego. Najważniejszą z reform wymuszoną na samowładnym carze było nadanie ludności kraju swobód obywatelskich i powołanie obieralnej instytucji przedstawicielskiej. Powstanie jej stało się też początkiem rozwoju legalnych partii politycznych i rozwoju systemu partyjnego, które mogły spełniać swoje funkcje reprezentowania określonych grup społecznych skupionych wokół ich programu na forum instytucji przedstawicielskiej. Zgodnie z prawidłami rozwoju partii politycznych pojawiły się one w momencie powstania obieralnej instytucji przedstawicielskiej i rozpowszechnienia się prawa wyborczego. Podstawą do tworzenia legalnych partii politycznych w Rosji carskiej stały się fundamentalne przemiany w systemie politycznym państwa.

1.3. Ruch dekabrystów

Pierwsze ugrupowania noszące cechy organizacji politycznych powstały w Rosji carskiej pod koniec panowania cara Aleksandra I. Za jego panowania Rosja zaczęła odgrywać dominującą rolę w polityce europejskiej. W wyniku toczonych w Europie wojen napoleońskich (1809–1815) wojska rosyjskie walczące przeciwko cesarzowi Francji Napoleonowi Bonaparte prowadziły kampanie wojenne poza granicami kraju. Udział w działaniach zbrojnych umożliwił oficerom wojsk rosyjskich zaznajomienie się z ustrojem politycznym i społecznym państw zachodnioeuropejskich. Zetknięcie się z problemami europejskiej miary, ideologią francuskiej rewolucji i francuskiego państwa burżuazyjnego spowodowało szybsze niż dotychczas przemiany światopoglądowe i rozszerzenie się horyzontów wśród arystokracji i powstającej inteligencji.

Jednoczesny postęp kulturalny kraju, związany z rozwojem oświaty, oraz częste kontakty oficerów armii ze społeczeństwami Europy Zachodniej sprzyjały tworzeniu się nastrojów opozycyjnych wobec ustroju samowładztwa i pobudzały

do formułowania postulatów prowadzących do przeobrażeń ustrojowych kraju. Pod wpływem kontaktów z Europą Zachodnią powstały pierwsze tajne organizacje zmierzające do przeprowadzenia zmian na drodze przewrotu wojskowego i rewolucji. Pojawił się ruch polityczny nawiązujący do europejskiego oświeceniowego racjonalizmu.

Organizatorów pierwszych organizacji politycznych w Rosji nazywa się w historiografii dekabrystami. Byli to członkowie tajnych organizacji: Związek Ocalenia (1816–1817), Związek Dobra Publicznego (1818–1821), Związek Północny (1821–1825), Związek Południowy (1821–1825) i Stowarzyszenie Zjednoczonych Słowian (1823–1825), liberalnie i opozycyjnie nastawieni oficerowie pochodzenia szlacheckiego, organizatorzy i uczestnicy powstania w Petersburgu na placu Senackim 14 grudnia (*diekabr'*) 1825 r. oraz powstania pułku Czernichowskiego na Ukrainie od 29 grudnia 1825 r. do 3 stycznia 1826 r. Ich celem było wprowadzenie głębokich reform ustroju gospodarczego i społecznego. Występowali w imię ograniczenia samodzierżawia, rozszerzenia praw i swobód większości ludności pierwszeństwa prawa w życiu kraju i zniesienia poddaństwa chłopów⁴⁰.

Najbardziej podatne na opozycyjne wobec panującego reżimu hasła polityczne było środowisko oficerów rosyjskich, a największą rolę odgrywali oficerowie gwardii – najbardziej arystokratycznej i ekskluzywnej formacji wojskowej. Z ich inicjatywy powstała w 1816 r. pierwsza organizacja nosząca nazwę Stowarzyszenie Prawdziwych i Wiernych Synów Ojczyzny, która bardziej była znana pod nazwą Związek Ocalenia. Jego najwybitniejszymi członkami byli oficerowie gwardii – Nikita Murawiew i Paweł Pestel, a także bracia Matwiej i Sergiusz Murawiewie – Apostołowie oraz ks. Sergiusz Trubecki. Celem działania Stowarzyszenia było wprowadzenie konstytucji i zniesienie poddaństwa chłopów. Związek Ocalenia dość szybko zreorganizowano i w 1818 r. powołano Związek Dobra Publicznego, który zrzeszał głównie młodych oficerów i liczył prawie dwustu członków⁴¹. Różnice zdań między organizatorami ruchu, a także obawy przed represjami ze strony organów aparatu rządowego doprowadziły do podjęcia decyzji o likwidacji związku, co nastąpiło na początku 1821 r. na spotkaniu w Moskwie. Główną przyczyną tego postanowienia był republikanizm i radykalizm Pawła Pestela, który chciał nie tylko przekształcenia rosyjskiej monarchii w republikę, lecz również domagał się zlikwidowania wszystkich członków rodziny carskiej, by ustrzec się prób restytucji monarchii⁴².

W miejsce rozwiązanej organizacji powstały dwa nowe stowarzyszenia: Południowe z siedzibą na Ukrainie, w Tulczynie, na czele z Pawłem Pastelem i Północne z siedzibą w Petersburgu pod przewodnictwem Nikity Murawiewa i Mikołaja Turgieniewa. Oba związki stawiały sobie wyraźne cele polityczne, w obu prowadzono prace nad politycznym przygotowaniem się do przyszłego przewrotu i opracowywano projekty przyszłego ustroju politycznego państwa. W Związku Południowym i Północnym znaleźli się najbardziej radykalnie usposobieni przed-

⁴⁰ *Dekabryści*, [w:], *Idee w Rosji*, t. 4, pod red. A. de Lazari, Łódź 2001, s. 138.

⁴¹ L. Bazyłow, *Dzieje Rosji...*, s. 72.

⁴² W. Serczyk, *Historia Ukrainy*, Wrocław 1990, s. 218.

stawiciele rosyjskich oficerów i środowiska szlacheckiego. Do najbardziej znanych członków Związku Południowego należeli: generał Aleksy Juszniewski, Sergiusz Murawjow-Apostoł, generał ks. Sergiusz Wołokoński i Michał Bestużew-Riumin. W Związku Północnym działali ks. Sergiusz Trubecki, ks. Eugeniusz Oboleński, poeta Konrad Rylejew, pisarz Aleksander Bestużew (pseudonim Berliński) i Aleksander Murawjow.

Najpóźniej utworzoną organizacją dekabrystów pod koniec 1823 r. było Stowarzyszenie Zjednoczonych Słowian powstałe w środowisku oficerów niższych stopni na Wołyniu. Założycielami tej organizacji byli bracia Piotr i Andrzej Borysowowie, Iwan Hrobaczewski i Polak Julian Lubliński (właśc. Kazimierz Motosznowicz). Jesienią 1825 r. Stowarzyszenie Zjednoczonych Słowian połączyło się formalnie Towarzystwem Południowym.

Środowisko dekabrystów było bardzo zróżnicowane i zrzeszało ludzi o częstokroć przeciwstawnych poglądach i dążeniach. Uznaje się, że dekabryzm to pojęcie wieloznaczne nieograniczające się do działalności tajnych stowarzyszeń, przygotowania i przeprowadzenia przewrotu wojskowego, ale oznaczające również romantyczną, wolonomysłicielską ideologię, uzasadnioną uświadomieniem sobie przyczyn odstawania Rosji od państwa zachodnich⁴³.

Znaczenie ruchu dekabrystowskiego, dla rozwoju ruchów politycznych w Rosji carskiej, polegało na tym, że stworzył on pierwsze w Rosji organizacje posiadające własną ideologię i program polityczno-społeczny będący podstawą ich działania. Program społeczny i polityczny Towarzystwa Południowego opracowany został przez Pawła Pestela w traktacie nazwanym *Ruską Prawdą* – zbiorze praw przyszłej republiki rosyjskiej, będącym jednocześnie najbardziej dopracowanym i radykalnym dokumentem ruchu dekabrystów. Według tego projektu Rosja miała stać się republiką demokratyczną, w której głównym celem władzy państwowej stałoby się zapewnienie dobrobytu i warunków szczęśliwego życia wszystkim obywatelom. Cała władza ustawodawcza, sądowa i administracyjna należeć miała do przedstawicieli ludu. Wszystkich obywateli uznano według projektu za równych, a prawa polityczne mieli otrzymać wszyscy mężczyźni w wieku powyżej 20 roku życia. Najważniejszym organem władzy ustawodawczej miał być Wiek Ludowy, wybierany przez zebrania gubernialne. Władzę wykonawczą miała sprawować Duma Państwowa złożona z pięciu członków wybieranych na pięć lat przez Wiek Ludowy. Projekt wprowadzał równość wszystkich obywateli Rosji wobec prawa. Prawa wyborcze, wolność słowa, druku, wyznania i przenoszenia się z miejsca na miejsce przysługiwałyby wszystkim obywatelom. Władza państwowa miała odznaczać się wysokim stopniem centralizacji, a wszystkie prowincje Rosji – jednolitym charakterem i całkowitym podobieństwem instytucjonalnym i administracyjno-prawnym. Prawosławie miało być religią państwową, a jedynym językiem oficjalnym – język rosyjski. Pestel uznawał także, że podstawę dobrobytu i społeczeństwa oraz jego niezbywalną własność stanowi ziemia, stąd też ważną rolę w jego programie odgrywał projekt agrarny, który zakładał zniesienie poddaństwa i nadanie ziemi chłopom (bez wykupu kosztem majątków ziemskich). Według Pe-

⁴³ *Dekabryści...*, s. 144.

stela ze względu na swoją przeszłość i tradycję Polska miała prawo do samodzielnego bytu, natomiast pozostałe nacje wchodzące w skład imperium uznała za zbyt słabe, aby mogły utworzyć samoistne i suwerenne organizmy państwowe⁴⁴.

Dokumentem programowym Związku Północnego była *Konstytucja* opracowana przez drugiego z teoretyków i ideologów ruchu dekabrystowskiego – Nikitę Murawiowa. Był on najlepszym znawcą ustrojów i konstytucji państw zachodnich, a jego projekt był znacznie mniej radykalny niż *Ruska Prawda* i przewidywał pozostawienie monarchicznej formy rządu opartej na zasadach konstytucyjnych. Chcąc dostosować współczesne postępowe idee do konkretnych warunków rosyjskich, zmodyfikował podstawowe zasady konstytucji wielu państw (m.in. Hiszpanii, Francji Stanów Zjednoczonych, a nawet Królestwa Polskiego). U podstaw jego modelu państwa legły trzy idee: federalizmu, praworządności i równowagi rodzajów władzy (ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej). Projekt Murawiowa przewidywał utworzenie w Rosji monarchii konstytucyjnej rządzonej przez imperatora – dziedzicznego monarchę, jako najwyższego urzędnika, w którego ręku skupiona jest znaczna część władzy wykonawczej. Monarcha traktowany był jedynie jako najwyższy urzędnik, ponieważ tylko naród może być wyłącznym źródłem władzy. Władzę ustawodawczą sprawować miało Zgromadzenie Ludowe złożone z dwóch izb: Dumy Najwyższej i Izby Deputowanych. W skład Dumy wchodziło 42 członków, wybieranych przez poszczególne prowincje na sześć lat. Wybory do Izby Deputowanych, mającej liczyć 450 posłów, odbywać się miały w okresach dwuletnich. Zgromadzenie Ludowe było najwyższym organem władzy ustawodawczej, który na mocy konstytucji posiadałby bardzo szeroki zakres kompetencji od prawa wypowiedzenia wojny i ogłaszania amnestii, aż do prawa obwołania następcy tronu imperatorem i ogłoszenia regencji. Konstytucyjna monarchia rosyjska miała być federacją 15 prowincji. Projekt ten nie zawierał żadnych ustępstw na rzecz narodowości znajdujących się w granicach imperium rosyjskiego⁴⁵.

Pierwszego grudnia 1825 r., w dniu wstąpienia na tron następcy Aleksandra I – Mikołaja I, wojskowi związani z organizacjami rewolucyjnymi przystąpili do czynnego wystąpienia zbrojnego, nazwanego powstaniem dekabrystów. Powstanie zostało stłumione, ruch dekabrystowski został w wyniku represji i aresztowań zlikwidowany, a jego przywódcy skazani na karę śmierci. Wyrokami objęto 121 członków Związku Południowego i Północnego oraz Stowarzyszenia Zjednoczonych Słowian. Rodzaj kary zależał od kategorii czynów. Pięciu dekabrystów skazano na śmierć przez powieszenie (Paweł Pestel, Konrad Rylejew, Piotr Kachowski, Michał Bestużew-Riumin i Sergiusz Murawiow-Apostoł). Pozostali członkowie tajnych organizacji zostali skazani na katorgę i zesłani na Sybir oraz Kaukaz.

Pokolenie dekabrystów odegrało ważną rolę w historii Rosji, tworząc pierwszą polityczną alternatywę dla autorytarnego samodzierżawia carskiego i starając się wprowadzić w Rosji zmiany polityczne i społeczne wzorowane na instytu-

⁴⁴ L. Bazyłow, *Historia Rosji*, t. 2, Warszawa 1983, s. 143–145; Pestel Paweł, [w:], *Idee...*, s. 412–418.

⁴⁵ L. Bazyłow, *Historia Rosji...*, t. 2, s. 145–146; Murawiow Nikita, [w:], *Idee...*, s. 370–376.

cjach zachodnioeuropejskich. Dekabryści przeszli do historii jako pierwsi inspirowanie walki z caratem oraz jako pierwsi twórcy określonego programu politycznego. Dekabrystowskie projekty przebudowy politycznej były przeniknięte duchem europejskiego oświeceniowego racjonalizmu, a powstanie dekabrystów było ruchem przede wszystkim wykształconej i uprzywilejowanej grupy ludności kraju dysponującej własnym programem politycznym. Ideologia dekabrystowska była w historii Rosji zjawiskiem niemającym odpowiednika w późniejszej rewolucyjnej myśli rosyjskiej. W następnych latach nie było już w Rosji ruchu rewolucyjnego, który występowałby pod hasłami liberalnej bądź liberalno-arystokratycznej koncepcji wolności⁴⁶.

Reakcją na wystąpienie dekabrystów było wzmożenie reżimu politycznego. Car Mikołaj I uważał, że niezbędnym środkiem zapewnienia spokoju w kraju jest ścisły nadzór nad życiem państwa i jego mieszkańców. Wzorem organizacji państwa miała być armia. W takich warunkach ograniczano inicjatywę społeczną, a jeżeli zaczynała się w jakiegokolwiek formie przejawiać, to uznawano to za działalność szczególnie niebezpieczną dla państwa.

Rządy Mikołaja I (1825–1855) były okresem surowej reakcji politycznej. Stworzono policyjny system nadzoru nad społeczeństwem, wprowadzono tzw. żelazne przepisy o cenzurze, które wprowadziły szczegółową kontrolę druków, zniesiono autonomię uniwersytetów oraz wprowadzono kontrolę programów nauczania i wykładów. W takich warunkach nastąpiło ograniczenie inicjatywy społecznej i zahamowanie rozwoju organizacji politycznych. Działalność polityczna, poza oficjalną sferą władzy, została ograniczona do działalności literacko-publicystycznej i indywidualnych wystąpień.

Dopiero śmierć Mikołaja I w 1855 r. oraz klęski poniesione w wojnie krymskiej otworzyły w Rosji epokę reform społeczno-ustrojowych. Za panowania Aleksandra II podjęto próby przeprowadzenia reform państwa, wśród których najważniejszą było uwłaszczenie chłopów oraz tzw. reforma ziemiska, która przyczyniła się do powstania instytucji samorządu lokalnego w Rosji carskiej. Reformy te, aby nie naruszać podstawowej zasady ustrojowej, jaką było samowładztwo carskie, były wprowadzane niekonsekwentnie i nie zostały doprowadzone do końca, co przyczyniło się do narastania opozycji społecznej, która szukając dróg artykulacji swoich żądań, przekształciła się w terroryzm skierowany przeciwko państwu, co spowodowało powrót do rygorystycznej polityki wewnętrznej.

Niezależnie jednak od kierunku polityki władz na przełomie XIX i XX w. rozwijała się w Rosji oświata i inteligencja umysłowa. Na Rosję zaczęły coraz silniej oddziaływać wzory zewnętrzne i europejskie stosunki ekonomiczne. Wzmacniała się w związku z tym krytyka ustroju i działalność opozycyjna. Rozwijające się kapitalistyczne stosunki społeczno-gospodarcze pozostawały w sprzeczności z feudalnym sposobem sprawowania władzy. Rosja przybierała europejskie formy życia ekonomicznego (wraz z charakterystycznymi dla niej konfliktami społecznymi), ale nie przyjęła zachodnioeuropejskich zdobyczy cywilizacyjnych, takich

⁴⁶ A. Walicki, *Rosyjska filozofia i myśl społeczna od oświecenia do marksizmu*, Warszawa 1973, s. 111.

jak wolność jednostki, praworządność, wolność słowa, druku i nauki, które stanowiły podstawę rozwoju nowoczesnych społeczeństw Europy Zachodniej. Nie godziła się także na zmianę sposobu rządzenia państwem⁴⁷. Rozbieżności między formą władzy a oczekiwaniami i aspiracjami społecznymi doprowadziła do upowszechnienia się nastrojów opozycyjnych i do wystąpień rewolucyjnych.

1.4. Przemiany rewolucyjne drugiej połowy XIX wieku

Rozwój pierwszych organizacji politycznych nastąpił w Rosji pod koniec lat siedemdziesiątych XIX w. i był on związany z modernizacją i przemianami w życiu społecznym i gospodarczym kraju, a zwłaszcza z industrializacją kraju i reformą włościańską. Charakterystyczną cechą, powstających wówczas organizacji, był ich rewolucyjny charakter, a także to, że w ich ideologii i programie politycznym pojawiły się postulaty reform społeczno-ekonomicznych (postulaty ekonomiczne obok postulatów politycznych), które były wyrazem powstawania w państwie konfliktów społecznych charakterystycznych dla przemian ekonomicznych wczesnego kapitalizmu. Do początków XX w. w Rosji nie było partii politycznych w obecnym tego słowa znaczeniu, ale istniały niewielkie liczebnie tajne stowarzyszenia i organizacje podziemne. U podstaw ich pojawienia się leżało niezadowolenie społeczne z absolutystycznych rządów carskich.

Przesłanki do ożywienia życia publicznego i politycznego stworzyła śmierć Mikołaja I i klęska Rosji w wojnie krymskiej, które otworzyły epokę reform społeczno-ustrojowych. Za panowania cara Aleksandra II (1855–1881) przeprowadzono gruntowne reformy kraju. Najważniejszą z nich była reforma włościańska, która doprowadziła do zniesienia pańszczyzny i częściowego uwłaszczenia chłopów. Dzięki ustawie o włościanach uwolnionych od zależności poddańczej z 1861 r. chłopci, mający do tej pory status niemalże niewolników właścicieli ziemskich, uzyskiwali wolność osobistą. Przyznanie chłopom praw osobistych miało znaczenie dla rozwoju nowoczesnych stosunków ekonomicznych, a ponadto zapoczątkowało kilka dalszych przemian, m.in. utworzenie organów samorządowych. W trzy lata po uwłaszczeniu chłopów ustanowiono samodzielne „ziemstwa”, które miały być organami samorządowymi. Zgromadzenia ziemskie składały się z radnych wybieranych na trzy lata i pełniących swe funkcje honorowo oraz posiadały stałe organy wykonawcze: powiatowe i gubernialne zarządy ziemskie. Wraz ze zniesieniem poddaństwa i uwłaszczeniem chłopów w 1861 r. przed Rosją otworzyła się epoka modernizacji kraju na wzór europejski. Kolejne reformy objęły sądownictwo, finanse i wojsko. Zreorganizowano także system szkolny, przywracając uniwersytetom znaczną część autonomicznych kompetencji ograniczonych za rządów cara Mikołaja I, a także znacznie poszerzono możliwość dostępu do szkolnictwa wyższego tym grupom społecznym, które do tej pory nie miały tego przywileju.

Reformy, z jednej strony, były silnym impulsem do rozwoju gospodarczego kraju, z drugiej zaś, wiele zainicjowanych wówczas przez władzę kierunków dzia-

⁴⁷ F. Koneczny, *Dzieje Rosji*, Komorów 1997, s. 273.

łania politycznego zrodziło warunki sprzyjające rozwojowi społecznemu i powstaniu inteligencji rosyjskiej. Reformy zmierzające do modernizacji państwa były jednak sprzeczne z autorytarnym charakterem rządów carskich. Wszystkie zmiany realizowano tak, aby nie szły zbyt daleko i nie naruszały carskiego samowładztwa (np. kompetencje samorządów były ściśle ograniczone do lokalnych spraw gospodarczych, a ponadto były one poddane kontroli władz centralnych). Reformy przeprowadzane niekonsekwentnie sprawiły, że narastała opozycja społeczna, która z braku możliwości legalnego oddziaływania na bieg spraw państwowych przekształciła się w ruchy rewolucyjne skierowane przeciwko państwu. Pojawiły się ruchy opozycyjne, które na początku XX w. przybrały formy zorganizowanych partii politycznych. Powstające partie polityczne, z uwagi na charakter reżimu politycznego Rosji carskiej i z braku możliwości legalnej artykulacji swoich postulatów, przyjęły radykalne formy działania (terror skierowany przeciwko przedstawicielom państwa). Największy wpływ na ówczesne partie uzyskały radykalne doktryny ideologiczno-polityczne, jak np. marksizm. W związku z czym zaczęto łączyć walkę o swobody polityczne i konstytucjonalizm (istniejące także w programach dekabrystów) z postulatami rewolucji społeczno-ekonomicznej. Rosyjski ruch opozycyjny połowy XIX w. i w pierwszych latach XX w. zawsze zawierał w sobie elementy radykalne, ekstremistyczne, które nie tyle dążyły do stopniowej, pokojowej reformy kraju, co chciały nie mniej niż natychmiastowego i całkowitego zniszczenia władzy carskiej i całkowitego przeobrażenia stosunków społeczno-ekonomicznych Rosji. Na początku XX w. z nurtów radykalnych wyłoniły się dwie duże partie rewolucyjne: socjaliści-rewolucjoniści odwołujący się do ideologii tzw. narodnictwa oraz socjaldemokraci, wśród których ukształtowała się partia bolszewicka.

A. Narodnictwo

Radykalny ruch społeczny, który rozwinął się w Rosji po 1861 r., nosi zbiorcze miano narodnictwa. Zajmuje ono istotne miejsce w rozwoju rosyjskiej myśli społecznej i politycznej w drugiej połowie XIX stulecia. Była to ideologia, ruch społeczny i jedno z najbardziej znanych i znaczących zjawisk w rosyjskiej historii intelektualnej i społeczno-politycznej. Narodnictwo ukształtowało się w latach sześćdziesiątych XIX w., stając się w następnym dziesięcioleciu dominującym nurtem myśli społecznej i ruchów wolnościowych. Było to zjawisko złożone, wewnętrznie zróżnicowane i zmieniające się w czasie; ruch społeczny, ideologia, filozofia społeczna, światopogląd itd.⁴⁸ Narodnictwo, w różnych swoich odmianach, było najważniejszą formą radykalizmu społecznego drugiej połowy XIX w. i wytworzyło ruch polityczny, tzw. socjalistów-rewolucjonistów, który na początku XX w. przybrał formy zorganizowanej partii politycznej.

Narodnicy odwoływali się m.in. do doktryny socjalizmu. Był to ruch rewolucyjny, którego członkowie domagali się obalenia samowładztwa i zwolania obieralnego przedstawicielstwa narodowego oraz przekształcenia społeczeństwa na

⁴⁸ *Narodnictwo*, [w:], *Idee...*, t. 3, s. 254-268.

sposób zgodny z doktryną socjalistyczną. Dostosowując ideologie socjalizmu do specyfiki rosyjskiej, narodnicy za najważniejszą grupę społeczną uznawali chłopów i przyznawali im główną rolę w dążeniu do obalenia samowładztwa (stąd nazwa ruchu, ros. *narod* – lud). Uważali, że konkretne i silne podstawy przyszłego rosyjskiego socjalizmu są głęboko zakorzenione w ludzie rosyjskim i ustrojowych formach jego bytowania. Załączkiem stosunków socjalistycznych w tym ujęciu miała być wiejska wspólnota gminna.

Narodnicy uważali chłopstwo za jedyną siłę rewolucyjną i dlatego też, jednym z charakterystycznych elementów ideologii i celów narodnictwa, ruchu powstałego wśród studentów i inteligencji rosyjskiej, był tzw. powrót do ludu, reprezentowanie jego ideałów i interesów oraz walka o nie. Różne odmiany ruchu narodnickiego zgodne były w tym, że identyfikowały się z interesem „ludu” rosyjskiego i sprawie wyzwolenia ludu podporządkowywały wszystkie wysiłki; różniły się natomiast co do tego, czy wyzwolenie ludu oznacza wyzwolenie własnymi siłami tegoż ludu, czy raczej rewolucję przygotowaną i przeprowadzoną przez konspiracyjne organizacje⁴⁹.

Narodnictwo było ideologią wewnętrznie zróżnicowaną i inspirującą różne typy działań. Do ukształtowania się ideologii narodnickiej przyczynili się w latach siedemdziesiątych Piotr Ławrow (1823–1900), Nikołaj Michajłowski (1842–1904), Piotr Tkaczow (1844–1885), a także Michał Bakunin (1814–1876).

W początkowym okresie rozwoju rewolucyjnych ruchów społecznych w Rosji działalność polityczną prowadziły tajne ugrupowania, mniejsze kółka i większe organizacje, które albo działały jednocześnie, albo następowały kolejno po sobie, zmieniając metody funkcjonowania. Ruch opozycyjny w Rosji najwcześniej ujawnił się i rozprzestrzenił na uniwersytetach. W końcu lat sześćdziesiątych XIX w. studenci organizowali kółka dyskusyjne do omawiania zagadnień publicznych i swojej roli w społeczeństwie. Początkowo narodnicy ograniczali się do działalności propagandowej, do rozpowszechniania literatury o charakterze radykalno-demokratycznym i socjalistycznym.

Pierwsze próby organizacyjnej działalności pojawiły się pod koniec lat sześćdziesiątych XIX w. i związane są z nazwiskiem Sergiusza Nieczajewa (1847–1882). Rozwinął on działalność propagandową w środowisku młodzieży uniwersyteckiej. Aby uniknąć represji związanych ze swoją aktywnością wyjechał za granicę, a po powrocie do Rosji utworzył w Moskwie organizację pod nazwą Zemsta Ludu, złożoną ze studentów Akademii Rolniczej. Członkowie organizacji mieli obowiązek absolutnego przestrzegania konspiracji, posłuszeństwa wobec przywódcy i stosowania się do zasad *Katechizmu rewolucyjnego*, który wymagał od rewolucjonisty wyrzeczenia się osobistych ambicji, ażeby wszystko móc poświęcić dla dobra ludu⁵⁰.

Poza działalnością Nieczajewa na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX w. organizacje narodnickie zaczęły tworzyć się także wśród młodzieży petersburskiej. Najbardziej znane było koło tzw. czajkowców (nazwa po-

⁴⁹ L. Kolakowski, *Główne nurty marksizmu*, cz. 2, Poznań 2000, s. 378–379.

⁵⁰ L. Bazyłow, *Historia Rosji*, t. 2, Warszawa 1983, s. 336.

chodziła od nazwiska jednego z członków Mikołaja Czajkowskiego), które miało także swoje „filie” w innych częściach cesarstwa rosyjskiego, m.in. w Moskwie, Odessie i Kijowie. Wśród „czajkowców” znalazły się osoby, które wywarły duży wpływ na historię i oblicze rosyjskiego ruchu rewolucyjnego, takie jak: Paweł Axelrod, Piotr Kropotkin, Zofia Perowska, Lew Tichimorow, Andrzej Żelabow.

Kolejnym etapem działalności narodników była akcja tzw. pójścia w lud (apogeum akcji nastąpiło wiosną 1874 r.). Poprzez agitację miano przygotować chłopów do wystąpienia przeciwko samowładztwu carskiemu. Na rozwój ruchu rewolucyjnego w epoce wędrówki między lud duży wpływ wywarł Piotr Ławrow, autor *Listów filozoficznych*, które wpłynęły na kształtowanie się ideologii narodnictwa. Ławrow stworzył naukową, teoretyczną podbudowę dla działań rosyjskiej inteligencji. Według koncepcji Ławrowa celem miała być rewolucja chłopska, która jednak nastąpić mogła tylko pod warunkiem stosunkowo wysokiego poziomu świadomości mas ludowych i dlatego też kluczowym pojęciem jego programu było słowo „propaganda”.

Narodnicy początkowo nie posiadali jednolitej organizacji, a propaganda polityczna była prowadzona indywidualnie lub przez niewielkie grupy wśród ludności chłopskiej. Działalność ta nie przyniosła sukcesów, a także spotkała się z represjami ze strony władz, które zastosowały środki administracyjne, w postaci aresztowań, aby zlikwidować ruch narodnicki. Oznaczało to niepowodzenie idei Piotra Ławrowa i spowodowało radykalizację działania. Zaczęły powstawać pierwsze organizacje rewolucyjne, których trzon stanowili uczestnicy akcji „chodzenia w lud”. W 1876 r. powstała tajna organizacja narodników, która w 1878 r. przyjęła nazwę Ziemia i Wola (przedtem były używane inne nazwy, np. Północna Grupa Rewolucyjno-Narodnicka). Organizacja ta dysponowała również tajną drukarnią w Petersburgu, gdzie drukowano jej pismo „Ziemia i Wola”. Członkowie tej organizacji określali siebie mianem socjalistów-rewolucjonistów. Czołowym ideologiem nurtu narodnickiego, który liczył na rewolucję dokonaną siłami terrorystycznej konspiracji, był Piotr Tkaczow, w dużym stopniu człowiek odpowiedzialny za wypracowanie idei scentralizowanej i zdyscyplinowanej partii jako naczelnego organu rewolucji. Konspiracyjna partia narodnicka Ziemia i Wola zadzięczała mu swoje idee organizacyjne.

Od początku istnienia ruch stanął przed dylematem: walka polityczna czy propaganda socjalistyczna. Zwolennicy tradycyjnej ideologii narodnickiej obstawali za pracą propagandową i oświatową. W czerwcu 1879 r. na zjeździe członków Ziemi i Woli doszło do podziału na dwie organizacje: Czarny Podział, która za cel główny postawiła sobie propagandę na rzecz podziału ziemi między chłopów, i Wolę Ludu, którą utworzyli zwolennicy „walki politycznej” i przyjęli program walki terrorystycznej.

Wola Ludu stanowiła zakonspirowaną organizację polityczną dążącą do uzyskania wpływu na władzę i realizację swojego programu politycznego na drodze aktów terroru. Była to zarazem pierwsza organizacja polityczna w Rosji, która zaczęła używać wobec siebie określenia partia polityczna⁵¹. Działacze Woli Ludu,

⁵¹ *Istoria polityczeskich...*, s. 146.

którzy byli skupieni w Komitecie Wykonawczym składającym się z około trzydziestu osób, uważali, że socjaliści-rewolucjoniści powinni przede wszystkim uderzyć, przy pomocy terroru, w przedstawicieli państwa. Do najbardziej znanych, wręcz legendarnych dla ruchu rewolucyjnego w Rosji, działaczy Woli Ludu należeli Andrzej Żelabow, Lew Tichimorow, Zofia Perowska, Wiera Figner. Wola Ludu była organizacją skrajnie scentralizowaną, a uchwały Komitetu Wykonawczego obowiązywały wszystkich jej zwolenników. Członkowie komitetu mieli równe prawa, ale musieli uznawać zasadę absolutnego podporządkowania się większości. Od członków organizacji wymagano całkowitego poświęcenia się sprawie rewolucji i w razie potrzeby ofiarowania na jej rzecz majątku, a nawet życia. Zobowiązania wobec Komitetu miały stać ponad wszelkimi innymi zobowiązaniami, osobistymi i społecznymi⁵². Uznano, że w stosunku do wroga cel uświęca środki, to znaczy, że każdy środek wiodący do celu jest dozwolony. Działalność terrorystyczna polegać miała na likwidowaniu najbardziej „szkodliwych” członków rządu oraz ukaraniu samowoli ze strony przedstawicieli rządu. Jawnie głoszonym dążeniem Woli Ludu były zamachy na dygnitarzy władzy, a miały one cel dwojaki: destabilizację rządu i przełamanie czci, z jaką odnoszono się do osoby cara. Ostatecznym celem politycznym Woli Ludu było zwołanie Zgromadzenia Narodowego, za którego pośrednictwem naród wyrażałby swoje aspiracje. Za najbliższe swoje zadanie uważali „[...] uwolnienie ludu od gnębiącego go ucisku współczesnego państwa, dokonanie przewrotu politycznego w celu przekazania władzy w ręce ludu, którego wola byłaby wyrażana i realizowana przez Konstytuantę”⁵³.

W styczniu 1880 r. w trzecim numerze nielegalnego pisma „Wola Ludu” ukazał się program partii. Zawarte w nim tezy można uznać za najwyższe osiągnięcie teoretyczne narodników ósmego i dziewiątego dziesięciolecia XIX w., ponieważ stanowiły podstawę, na której rozwijała się działalność ruchu narodnickiego w latach następnych. Pierwsze słowa programu brzmiały: „[...] według naszych zasadniczych przekonań jesteśmy socjalistami i narodnikami”. Za podstawowe zadanie, które narzucają warunki współczesnej im Rosji, uznawali obalenie istniejących form państwowych i podporządkowanie władzy ludowi. Zasadniczymi postulatami partii było powołanie stałego przedstawicielstwa narodowego, szeroki samorząd lokalny, samodzielność wspólnot gminnych, uznanie całej ziemi za własność ludu, przekazanie wszystkich fabryk w ręce robotników, swobody polityczne w tym powszechne prawo wyborcze. Postulowali przebudowę życia społecznego na zasadach socjalistycznych, gdyż tylko ta droga miała wieść ludzkość do wolności, równości, braterstwa, dobrobytu materialnego i wszechstronnego rozwoju. Nowe formy społeczne sankcjonować miała wola ludu wyrażana poprzez wybraną w głosowaniu powszechnym konstytuantę. Celem organizacji było dokonanie przewrotu politycznego, który zniósłby utrzymywane przez autokratyczne państwo niewolnictwo społeczne i ekonomiczne ludu. Droga do osią-

⁵² R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*, Warszawa 1994, s. 114; J. Kucharzewski, *Od białego caratu do czerwonego*, t. 5, Warszawa 2000, s. 266.

⁵³ *Ibidem*, s. 280.

gnięcia celu miały być: propaganda, działalność terrorystyczna, organizowanie tajnych stowarzyszeń, uzyskiwanie wpływów w administracji, wojsku i całym społeczeństwie⁵⁴.

Największym sukcesem terrorystów był udany zamach na cara Aleksandra II 1 marca 1881 r. W reakcji na zabójstwo cara władze odpowiedziały represjami i operacjami tajnej policji, jednocześnie opinia publiczna zareagowała przerażeniem, a sprawa radykałów utraciła znaczną część poparcia społecznego. Spowodowało to marginalizację w życiu społecznym zorganizowanego ruchu narodnickiego, a represje, które nastąpiły po zabójstwie cara, zniszczyły konspirację narodnicką w obu jej formach. Po członkach Woli Ludu pozostała natomiast „rewolucyjna” legenda.

Ponowny rozwój narodnictwa nastąpił na początku lat dziewięćdziesiątych XIX w., kiedy doszło do odrodzenia radykalizmu politycznego w związku z postępującym uprzemysłowieniem kraju i klęską głodu. Socjal-rewolucjoniści w latach siedemdziesiątych XIX w. wierzyli, że Rosja wkroczy na drogę rozwoju gospodarczego odmienną od zachodniej, ponieważ nie dysponowała ani rynkiem wewnętrznym, ani zagranicznym – niezbędnymi warunkami powstania kapitalizmu. Rosja musiała więc łączyć wspólnotowe rolnictwo z drobną wytwórczością przemysłową. Wychodząc z tych przesłanek, teoretycy partii socjal-rewolucjonistów rozwinęli doktrynę „odrębnej drogi”, według której Rosja miałaby przejść od razu od „feudalizmu” do „socjalizmu”, pomijając stadium kapitalizmu⁵⁵. Radykałowie, którzy pozostali wierni tradycji „odrębnej drogi” i walki bezpośredniej – to znaczy terroryzmu, zaczęli ponownie być aktywni w życiu politycznym w ostatniej dekadzie XIX w. Jednymi z pierwszych organizacji politycznych odwołujących się do ideologii narodników były Petersburska Grupa Narodowolców (powstała w 1891 r.) i Partia Prawa Ludu (powstała w 1891 r.). Za granicą w środowisku emigrantów politycznych powstała Grupa Starych Narodowolców (w Paryżu w 1893 r.) oraz Związek Rosyjskich Socjal-Rewolucjonistów (w Brnie Szwajcarskim w 1894 r.). W latach 1896–1897 powstało w Rosji wiele mniejszych grup socjal-rewolucjonistów, m.in. w Petersburgu, Odessie, Woroneżu, Charkowie. Grupy te początkowo nie miały ukształtowanego programu działania. Głównym celem programowym, jaki sobie stawiały, było dotrzymanie „wierności” celom i ideałom swoich poprzedników. Socjal-rewolucjoniści uznawali także rolę ideologii marksizmu w rosyjskim ruchu rewolucyjnym i kształtowaniu przemian społecznych. Zgodnie jednak z tradycją narodnicką uważali, że Rosja posiada swoją odrębną od reszty Europy specyfikę i odrębną drogę do socjalizmu⁵⁶. Na początku XX w. doszło do połączenia rosyjskich organizacji późnonarodnickich, w wyniku czego powstała Partia Socjalistów-Rewolucjonistów (eserowców).

⁵⁴ L. Bazyłow, *Działalność narodziństwa rosyjskiego w latach 1878–1881*, Wrocław 1960, s. 119–120; *Filozofia społeczna narodziństwa rosyjskiego. Wybór pism*, wybór A. Walicki, Warszawa 1965, s. 135–141.

⁵⁵ R. Pipes, *Rewolucja...*, s. 115.

⁵⁶ *Politiczeskije partii Rossii. Koniec XIX – pierwaja tret' XX wieka. Encyklopedija*, Moskwa 1996, s. 433.

B. Ruch robotniczy

Obok organizacji narodnickich w ruchu rewolucyjnym w Rosji w latach siedemdziesiątych XIX w. zaczęły powstawać pierwsze grupy odwołujące się do filozofii społecznej i ekonomicznej Karola Marksa i Fryderyka Engelsa. Modernizacja Rosji związana z reformą włościańską i industrializacją kraju spowodowała rozwój przemysłu i nieustanny wzrost zatrudnienia w fabrykach i zakładach przemysłowych. Pojawiły się również konflikty społeczne charakterystyczne dla wczesnego kapitalizmu, a także ruch rewolucyjny wykorzystujący napięcia w strukturze społecznej i odwołujący się do ideologii marksistowskiej i prezentujący się jako wyraziciel interesów robotników. Ruch ten początkowo żywiłowy i niezorganizowany po dłuższym okresie wewnętrznego rozwoju osiągnąć miał swoje szczyty w latach 1905–1917, od rewolucji 1905 r. do detronizacji Mikołaja II i przejęcia władzy przez bolszewików w październiku 1917 r.

Doktryna Karola Marksa odnosiła się do krajów o rozwiniętej gospodarce kapitalistycznej. Marks uważał, że dla tych krajów stworzył naukową teorię rozwoju, którego nieuchronnym wynikiem miały być ich upadek i rewolucja. Doktryna ta cieszyła się w Rosji popularnością jeszcze przed pojawieniem się rosyjskiego ruchu socjaldemokratycznego. Wcześni zwolennicy Marksa reinterpreterowali jego teorie tak, aby pasowały do miejscowych warunków kraju rolniczego. W latach siedemdziesiątych XIX w. sformułowali więc doktrynę „odrębnej drogi”, według której Rosja, rozwijając własną odmianę socjalizmu opartego na wspólnocie wiejskiej, dokona przeskoku wprost do socjalizmu, z pominięciem etapu kapitalizmu⁵⁷. Pierwsze niewielkie i mało znaczące organizacje proletariatu miejskiego zaczęły powstawać w połowie lat siedemdziesiątych. W 1875 r. powstał w Odessie Południoworosyjski Związek Robotników, którego założycielem był Eugeniusz Paślawski. W skład organizacji wchodziło zaledwie kilkadziesiąt osób, a ich zadaniem miała być praca propagandowo-agitacyjna w fabrykach. Statut związku głosił m.in., że tylko przewrót polityczny zlikwiduje dotychczasową nierówność ekonomiczną i socjalną oraz umożliwi robotnikom zdobycie należnych im praw. W 1878 r. w Petersburgu rozpoczął działalność Północny Związek Robotników Rosji, którego celem było m.in. organizowanie strajków, a także prowadzenie walki politycznej⁵⁸. Rok później został przyjęty program związku, który został opublikowany w piśmie „Ziemia i Wola”. Program ten stawiał sobie za cel obalenie istniejącego ustroju ekonomicznego i politycznego, zniesienie rolnej własności prywatnej i zastąpienie jej władaniem gminnym, wprowadzenie „prawidłowej” organizacji pracy, opartej na zasadzie asocjacji, oddającej w ręce robotników – wytwórców produkty i narzędzia wytwarzania. W sferze politycznej związek dążył do osiągnięcia wolności słowa, druku, zgromadzeń oraz stowarzyszeń i innych postulatów wolności politycznej, które miały stanowić rękojmię sprawy socjalnej⁵⁹.

⁵⁷ R. Pipes, *Rewolucja...*, s. 274.

⁵⁸ J. Nikitin, *Pierwsze związki robotnicze i organizacje socjaldemokratyczne w Rosji*, Warszawa 1953, s. 37; L. Bazyłow, *Historia Rosji*, t. 2, s. 358–359.

⁵⁹ J. Kucharzewski, *op. cit.*, t. 5, s. 232–233.

Ideologia marksistowska zaczęła zdobywać większą popularność w Rosji w latach osiemdziesiątych XIX w. Rosja przeżywała wówczas okres gwałtownej industrializacji, w wyniku której w dziesięcioleciu 1890–1900 podwoiła się liczba robotników przemysłowych, a stopa wzrostu gospodarczego osiągnęła poziom niemający sobie równego w żadnym innym kraju. W początkowym okresie panowania Aleksandra III, następcy zabitego przez narodowolców Aleksandra II, wszystkie odłamy rewolucyjne w Rosji przeżywały kryzys z uwagi na fakt, że dotychczasowe drogi okazały się nieskuteczne. Rozpoczęła się więc rewizja haseł i metod. Sprzyjały także temu wydarzenia poza granicami Rosji. W Niemczech Partia Socjaldemokratyczna (SPD) została zalegalizowana w 1890 r. i odniosła sukces wyborczy. Jej organizacja i umiejętność łączenia apeli do robotników z szeroko pojmowanym programem liberalnym dawały jej w kolejnych wyborach coraz większą liczbę mandatów parlamentarnych, a jej program tryumfował nie dzięki przemocy, lecz procedurom demokratycznym. Przykład socjaldemokracji niemieckiej wywierał wrażenie na socjalistach rosyjskich, dyskredytując dawniejsze teorie „odrębnej drogi” i rewolucyjnego przewrotu⁶⁰. Socjaldemokraci rosyjscy uznali, że Rosja nie ma wyboru i musi przejść przez stadium ukształtowanego kapitalizmu. Kapitalistyczna droga rozwoju wymagała rozwoju burżuazji, która we własnym interesie gospodarczym wprowadziłaby liberalizację systemu politycznego. Uznano, że ruch socjalistyczny nie mógłby rozwijać się w kraju ograniczonym przez absolutystyczny policyjno-biurokratyczny reżim carski; potrzebował on wolności słowa, by rozpowszechniać swoje idee, oraz wolności zrzeszeń w celu zorganizowania swych wyznawców. Pierwszym etapem rewolucji miało być zatem obalenie samowładztwa przy współudziale burżuazji w celu wprowadzenia do Rosji „demokracji burżuazyjnej”. Gdy ten cel zostanie osiągnięty, socjaliści przystąpią do mobilizacji klasy robotniczej w imię drugiego, socjalistycznego, etapu rewolucji⁶¹.

Rozwojowi ideologii marksistowskiej w Rosji carskiej sprzyjała postawa inteligencji rosyjskiej. Wykształcona część społeczeństwa, elita intelektualna, odrzucała kapitalizm z przyczyn etycznych jako cywilizację „burzącą ideały rolnicze”. Uważała ona, że ustrój ten niszczy integralność i harmonijność osobowości ludzkiej. Przeciwno kapitalizmowi występowali zarówno okcydentaliści (zwolennicy modernizacji Rosji na wzór zachodnioeuropejski), mający świadomość będących jego następstwem nierówności społecznych; byli mu przeciwni także konserwatywni słowianofile dostrzegający w nim zagrożenie dla „ducha rosyjskiego” kolektywizmu⁶². Znamienne było stanowisko cenzury carskiej, która zezwoliła na rozpowszechnianie *Kapitału* Marksa w Rosji. Początkowo cenzorzy uznali, że Marks nie zaleca wyraźnie organizacji komunistycznej społeczeństwa, lecz tylko krytykuje system obecny, zwłaszcza objawy nadużyć kapitalistycznych, spowodowanych przez nieograniczoną konkurencję, którą w Anglii tworzy teoria nieinterwencji państwa i zasada wolnego handlu, a rząd rosyj-

⁶⁰ R. Pipes, *Rewolucja...*, s. 275.

⁶¹ *Ibidem*, s. 115–116.

⁶² M. Heller, *Historia imperium rosyjskiego*, Warszawa 2000, s. 650.

ski nie hołduje zasadzie nieinterwencji w sprawach gospodarczych i zasadzie wolnego handlu. Dopiero wraz z rozwojem popularności marksizmu wśród inteligencji rosyjskiej cenzura carska stopniowo zrywała z poglądem o nieszkodliwości prac Marksa⁶³.

W tej atmosferze teorie socjaldemokratyczne zaczynały zdobywać w Rosji zwolenników. Marksizm i ideologia socjaldemokratyczna weszły na arenę otwartych dyskusji publicznych i stały się istotną oraz wpływową częścią życia umysłowego. Dla części inteligencji rosyjskiej marksizm stał się substytutem nieistniejącej skądinąd ideologii liberalnej, która kładła nacisk na potrzebę zaprowadzenia w Rosji swobód demokratycznych i traktowała te swobody jako wartość samoistną, nie zaś tylko dzwignię w rozwoju ruchu socjalistycznego⁶⁴. Osobami, które tworzyły podstawy rosyjskiej socjaldemokracji, byli przede wszystkim Geоргий Plechanow i Piotr Sturwe, którzy uznawali, że Rosja winna dojść do socjalizmu w dwóch etapach. Najpierw musiała przejść przez stadium w pełni rozwiniętego kapitalizmu, w trakcie którego znacznie zwiększą się szeregi proletariatu, a jednocześnie pojawią się korzyści w postaci „burżuazyjnych” swobód, zwłaszcza ustroju parlamentarnego, dzięki czemu socjaliści rosyjscy, na wzór niemieckich, będą w stanie zdobywać wpływy polityczne. Skoro burżuazja zniesie samowładztwo i jego fundamenty gospodarcze, zostanie przygotowany grunt pod następny etap rozwoju historycznego – przejście do socjalizmu. W połowie lat dziewięćdziesiątych te idee zawaładnęły wyobraźnią znacznej części inteligencji rosyjskiej⁶⁵. W marksistowskiej publicystyce rosyjskiej tego okresu dominowały pisma tzw. legalnych marksistów. Termin ten stosuje się w celu oznaczenia działalności pisarskiej grupy filozofów i ekonomistów, głoszących w latach dziewięćdziesiątych w Rosji idee marksistowskie, podkreślających jednakże swój krytyczny stosunek do niektórych składników doktryny w ekonomii politycznej, jak i społecznej. Najbardziej znanymi postaciami wśród legalnych marksistów byli Piotr Sturwe, Mikołaj Bierdiajew, Michał Tugan-Baranowski. „Legalni marksiści” należeli pod koniec stulecia do głównych rzeczników walki ideowej o reformy liberalne i w coraz większym stopniu zbliżali się do ruchu liberalnego, a ich związki z socjaldemokracją, wraz z wyraźnym oddzieleniem w Rosji socjalizmu i liberalizmu, stały się w początkach XX w. znikome⁶⁶.

W latach dziewięćdziesiątych, które przyniosły w Rosji renesans życia politycznego, organizacje odwołujące się do doktryny społeczno-politycznej Marksa tworzyli byli członkowie ruchu narodnickiego, należący do grupy Czarny Poździał. W środowisku emigrantów rosyjskich w Genewie Geоргий Plechanow, Wiera Zasulicz, Lew Deutsch i Paweł Akselord utworzyli pierwszą organizację polityczną deklarującą się jako „marksistowska”, która przyjęła nazwę Wyzwolenie Pracy, i która swoją działalnością poprzedziła i przygotowała powstanie Socjaldemokratycznej Robotniczej Partii Rosji.

⁶³ J. Kucharzewski, *op. cit.*, t. 6, s. 197–198.

⁶⁴ L. Kołakowski, *op. cit.*, cz. 1, s. 422.

⁶⁵ R. Pipes, *Rewolucja...*, s. 275–276.

⁶⁶ L. Kołakowski, *op. cit.*, cz. 1, s. 430–443.

Początkowo grupa ta postawiła sobie za zadanie wspomaganie ideologicznego rozwoju ruchu robotniczego w Rosji za pomocą propagandy. Środkiem do tego celu miało być wydawanie „Biblioteki współczesnego socjalizmu”, w ramach której wydano m.in. dzieła teoretyków socjalizmu: Marksa i Engelsa. W 1885 r. grupa Wyzwolenia Pracy wydała „projekt programu demokratów socjalnych rosyjskich”. Według programu socjalni demokraci rosyjscy dążyć mieli do zupełnego wyzwolenia pracy od ucisku kapitału. Niezbędnym warunkiem wyzwolenia robotników miało być przechwycenie przez klasę robotniczą władzy w każdym kraju. Za pierwszy i główny obowiązek uznano stworzenie rewolucyjnej partii robotniczej, dla której przeszkodę do rozwoju stanowi głównie absolutyzm rosyjski. Dlatego też to walka z nim stanowić miała obowiązek wszystkich organizacji robotniczych, a zniszczenie absolutyzmu powinno być pierwszym zadaniem politycznym. Partia robotnicza ma dążyć do zdobycia konstytucji demokratycznej, a następnie do reform socjalnych na rzecz klasy robotniczej⁶⁷. W późniejszym okresie rozwoju socjaldemokracji w Rosji program ten był krytykowany za to, że nie dość konsekwentnie stał na stanowisku klasowym i zwracał się przede wszystkim do inteligencji⁶⁸.

Socjaldemokracja zaczęła szybko rozwijać się w Rosji carskiej w ostatniej dekadzie XIX w. Po 1890 r. organizacje socjaldemokratyczne inspirowane działalnością emigracyjną grupy Wyzwolenie Pracy zaczęły powstawać w Petersburgu, Moskwie, Niżnym-Nowogrodzie, Kazaniu, Kijowie, Iwanowo-Wozniesieńsku i innych większych i uprzemysłowionych miastach. Proces ten terytorialnie objął niemal całe imperium rosyjskie z największym nasileniem w Rosji centralnej, w guberniach zachodnich, nadbałtyckich i Królestwie Polskim. W marcu 1898 r. kilka rosyjskich niezależnych wzajem grup socjaldemokratycznych wysłało swoich delegatów do Mińska, gdzie miał odbyć się I Zjazd Rosyjskiej Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej (RSdPR), którego zadaniem było połączyć wszystkie organizacje socjaldemokratyczne w jedną masową partię. W zjeździe uczestniczyło zaledwie 9 osób, a powstała wówczas partia była nieliczna, nie posiadała ani statutu, ani programu, ponadto wskutek akcji policyjnej większość jej członków została wkrótce po zjeździe aresztowana. Zjazd nie doprowadził do spodziewanej integracji socjaldemokracji rosyjskiej. Oprócz nazwy partii (oraz rozpoczęcia numeracji kolejnych zjazdów partii) pozostawił po sobie jedynie dokument w postaci manifestu autorstwa Piotra Sturwego, który podkreślał, że najbliższym zadaniem klasy robotniczej jest uzyskanie swobód politycznych⁶⁹.

Latem 1898 r. jeden z inspiratorów ruchu socjaldemokratycznego w Rosji, Georgij Plechanow, stwierdził, że „[...] ruch rewolucyjny w Rosji może zwyciężyć tylko jako rewolucyjny ruch robotników. Innego wyjścia dla nas nie ma i być nie może”⁷⁰. Pięć lat później w 1903 socjaldemokraci byli w Rosji już na tyle liczni i zorganizowani, że doszło do zwołania II Zjazdu Socjaldemokratycznej Robotni-

⁶⁷ J. Kucharzewski, *op. cit.*, t. 6, s. 233–235.

⁶⁸ Ibidem, s. 235.

⁶⁹ L. Kolakowski, *op. cit.*, cz. 1, s. 435.

⁷⁰ M. Heller, *Historia imperium...*, s. 684.

czej Partii Rosji, który wbrew nazwie był założycielskim zgromadzeniem partii, która odegrała najważniejszą rolę w najnowszej historii Rosji.

Rozpatrując genezę partii politycznych w Rosji, należy zauważyć, że pierwsze organizacje rewolucyjne w Rosji carskiej, zarówno związane z ruchem narodnickim, jak i robotniczym, były to nieliczne, często efemeryczne „kółka polityczne”, które nie posiadały wpływu na życie społeczne i polityczne kraju. Nie miały one jeszcze charakteru partii politycznych, nie pełniły ich roli i nie przypominały powstających wówczas w Europie Zachodniej organizacji politycznych, których funkcjonowanie było przejawem tworzenia struktur umożliwiających coraz szerszym kręgom ludności partycypację w procesach politycznych. Nie mniej jednak działalność niewielkich nielegalnych organizacji i ich ideologia stały się inspiracją do rozwoju późniejszych organizacji politycznych w Rosji, dlatego też stanowią one niejako prehistorię partii w Rosji.

1.5. Ziemstwa

Istotną rolę w rozwoju partii politycznych w Rosji odegrały organy samorządu lokalnego, tzw. ziemstwa, będące od początku swego istnienia ośrodkiem liberalnej opozycji szlacheckiej dążącej do modernizacji systemu samowładztwa. Działacze ziemscy, dysponujący doświadczeniem i wiedzą zdobytą w działalności samorządu lokalnego, na początku XX w. w trakcie tworzenia się instytucji przedstawicielskich i partii politycznych w Rosji, odegrali znaczącą rolę zarówno w ruchach politycznych, jak i w działalności obieralnych organów ustawodawczych. Ruchy ziemskie stały się podstawą do sformowania w Rosji carskiej liberalnych i demokratycznych partii politycznych.

Reforma samorządowa była jednym z elementów reform cara Aleksandra II. Polegała ona na utworzeniu tzw. ziemstw jako organów samorządu w terenie. Dnia 1 stycznia 1864 r. weszła w życie Ustawa o gubernialnych i powiatowych instytucjach ziemskich. Na jej mocy powstawały gubernialne i powiatowe instytucje ziemskie („ziemstwa”) w celu „[...] kierowania sprawami dotyczącymi lokalnych potrzeb każdej guberni i każdego powiatu”⁷¹. Instytucje ziemskie złożone były ze zgromadzeń – organu doradczego i kontrolnego, składającego się z radnych wybieranych na trzy lata, oraz urzędów ziemskich – organów wykonawczych, składających się z osób wybieranych spośród radnych również na trzy lata. Delegatów – radnych – wybierali mieszkańcy podzieleni na trzy kategorie: właścicieli ziemskich, społeczności miejskie i wiejskie. Liczba radnych z poszczególnych grup nie była jednakowa. Dominowała szlachta, która w ziemstwach gubernialnych stanowiła do 75% delegatów, w powiatowych zgromadzeniach procent ten wynosił ok. 40–42, tyle samo znajdowało się w nich radnych chłopskich⁷². Ustawa o instytucjach ziemskich nie obejmowała całego imperium. Nie wprowadzono jej ani na wschód od Uralu, ani na zachód od Dniepru, ani w guberniach nadbałtyc-

⁷¹ L. Bazylow, *Dzieje Rosji...*, s. 254.

⁷² Ibidem, s. 255–256; M. Heller, *op. cit.*, s. 592.

kich, w Królestwie Polskim, na Kaukazie i Transkaukazji. Nie objęto też ustawą guberni astrachańskiej, orenburskiej i archangielskiej.

Kompetencje ziemstw sprowadzone zostały do spraw o charakterze czysto gospodarczym i kulturalno-oświatowym. Ustawa zastrzegła, że organy samorządowe nie mogą wykraczać poza określony dla nich obręb spraw i stanowczo zabraniała instytucjom ziemskim podejmowania problemów ogólnopaństwowych, co mogłoby naruszać prerogatywy samowładztwa carskiego. Kontrolę nad ziemstwami sprawowały władze rządowe, czyli gubernatorzy i minister spraw wewnętrznych. Te ograniczenia godziły w ambicje i interesy liberałów szlacheckich, którzy chcieli uzyskać bezpośredni wpływ na decyzje o znaczeniu ogólnorosyjskim. Dlatego też reformę ziemską krytykowano za ograniczenie zakresu działalności samorządu lokalnego, za nadmierny nadzór organów rządowych. Zarzucono, że reformę zatrzymano w pół drogi i nie wprowadzono projektowanego przez reformatorów Ziemstwa Ogólnorosyjskiego.

Obok liberalnej szlachty ważną rolę w działalności samorządu odgrywali ludzie niebędący członkami zgromadzeń ziemskich, lecz zatrudnieni przy urządach ziemskich na zasadzie umowy o pracę. Byli to lekarze, nauczyciele, statystycy i inni specjaliści. Była to inteligencja, której wprowadzenie organów samorządowych dało możliwość zatrudnienia w administracji publicznej, co prowadziło do materialnego uniezależnienia się od władzy, łącznie z uzyskaniem narzędzi służących rozpowszechnianiu swoich poglądów. Byli to ludzie przeważnie o postępowych, liberalnych zapatrywaniach, którzy pragnęli pewnej demokratyzacji życia wewnętrznego⁷³.

Rosyjski ruch liberalno-opozycyjny wspierał się głównie na dwóch filarach: na ziemstwach i na inteligencji. Obieralni delegaci do samorządu ziemskiego z reguły wyznawali poglądy liberalne lub liberalno-konserwatywne, skłaniali się głównie ku liberalnym konstytucjonalistom lub słowianofilskim konserwatom. Obie grupy odnosiły się wrogo do samowładztwa i do rządów biurokracji, ale były przeciwne rewolucji⁷⁴.

Ziemstwa były wybierane na podstawie ordynacji gwarantującej znaczącą reprezentację szlacheckich właścicieli ziemskich uważanych wówczas przez monarchię za podporę władzy carskiej. Działały na szczeblu powiatów i guberni, ale władze nie zezwalały na powołanie organizacji ogólnokrajowej, w obawie, że będzie ona pretendowała do funkcji *quasi*-parlamentarnych. Biurokracja carska nie chciała się pogodzić z istnieniem w państwie konkurencyjnego dla jej władzy ponadstanowego i obieralnego przedstawicielstwa terenowego. Od samego początku funkcjonowania instytucji ziemskich zakazywano ziemstwom gubernialnym komunikowania się między sobą i podporządkowywano ich działalność kontroli administracyjnej. Ziemstwa próbowały przeciwstawić się tego typu działaniom. Szczególne nasilenie opozycyjnych wystąpień przypadło na lata 1878–1880. Wtedy to właśnie część zgromadzeń ziemskich (charkowskie, połtańskie, czernichow-

⁷³ R. Pipes, *Rewolucja...*, s. 110–111; L. Jaśkiewicz, *Carat i ziemstwa na przełomie XIX i XX w.*, Warszawa 1979, s. 7.

⁷⁴ R. Pipes, *Rewolucja...*, s. 120.

skie i twerskie) uchwaliło petycje domagające się zwołania „soboru ziemskiego”, czyli przedstawicielstwa poszczególnych stanów⁷⁵. W 1881 r., już po śmierci cara Aleksandra II, przedstawiciele ziemstw sformułowali swoje podstawowe postulaty polityczne: przerwanie rządowego i rewolucyjnego terroru, decentralizacja władzy państwowej, powołanie centralnej instytucji przedstawicielskiej, likwidacja samodzierżawia⁷⁶.

Następca Aleksandra II, car Aleksander III, oceniał, że istnienie niezależnych, samorządnych instytucji ziemskich stanowi zamach na władzę absolutną. Wrogo do samorządu nastawiona była także biurokracja i administracja terenowa carska. Dlatego też w okresie jego panowania (1881–1894) przygotowano i wprowadzono projekt nowej ustawy ziemskiej, która ograniczała samodzielność ziemstw i poddawała je rygorystycznej kurateli gubernatorów. Ustawa z 12 czerwca 1890 r. o instytucjach ziemskich znacznie ograniczyła ich samodzielność oraz zwiększyła podporządkowanie ziemstw administracji państwowej, przekształcając te instytucje z samorządowych organizacji społeczeństwa w jeden z elementów administracji państwa⁷⁷. Ustawę z 1890 r. przyjęto nazywać „kontrreformą ziemską”. Wzbudziła ona duże niezadowolenie wśród działaczy ziemskich i paradoksalnie przyczyniła się do rozwoju umiarkowanej i liberalnej opozycji.

Ważną rolę w rozwoju ruchu ziemskiego odegrał okres głodu lat 1891–1893, który doprowadził do „upolitycznienia” środowiska ziemskiego. Polityzacja spowodowana była niezadowoleniem z postawy rządu i administracji lokalnej w okresie walki z głodem. Nastąpiła aktywizacja środowisk samorządowych i utwierdzenie nastrojów opozycyjnych wobec samowładztwa carskiego. Walka z głodem i epidemią spowodowała wyzwolenie energii społecznej, ożywienie dyskusji nad problemami ustrojowymi, sprawami postępu cywilizacyjnego, upowszechnieniem oświaty, itp. Ruch ziemski zyskiwał coraz większą popularność, przyciągając do siebie najbardziej aktywne elementy społeczeństwa. Domagając się większego wpływu na sprawy państwowe łącznie z powołaniem ogólnonarodowego przedstawicielstwa ziemskiego, stawał się powoli ośrodkiem legalnego ruchu liberalno-wolnościowego⁷⁸.

Nadzieję na zmianę polityki państwa wobec samorządu ziemskiego wzbudziło wstąpienie na tron Mikołaja II. Jednakże Mikołaj II swoje rządy rozpoczął od oświadczenia, że będzie chronił stanowczo i bezwzględnie zasady samowładztwa, a marzenia o udziale ziemstw w sprawach zarządzania wewnętrznego są bezsensowne⁷⁹. Reakcja władz spowodowała jedynie zwiększenie aktywności opozycyjnej. Przywódcy ziemstw organizowali w latach dziewięćdziesiątych XIX w. nieoficjalne ogólnokrajowe zjazdy i narady o charakterze zawodowym lub naukowym. W 1899 r. zorganizowano półlegalne stowarzyszenie pod nazwą „Biesiada”, która grupowała działaczy samorządowych od demokratyczno-liberalnych do

⁷⁵ L. Jaśkiewicz, *Carat i ziemstwa...*, s. 8.

⁷⁶ I. A. Isajew, *Istoria gosudarstwa i prawa Rossii*, Moskwa 2003, s. 170.

⁷⁷ M. Heller, *op. cit.*, s. 644.

⁷⁸ L. Jaśkiewicz, *Carat i ziemstwa...*, s. 74–75, 78–81.

⁷⁹ M. Heller, *op. cit.*, s. 666.

konserwatywnych włącznie i zajmowała się sprawami ziemstw, ale także zagadnieniami politycznymi⁸⁰. Na początku XX w. współpracę z liberalnymi środowiskami ziemskimi podjęli także byli „legalni marksiści”, którzy wystąpili z socjaldemokracji. Najwybitniejszym z nich był Piotr Sturwe, który przy współpracy z lewicowym skrzydłem liberalistów ziemskich reprezentowanym przez Iwana Pietrunkiewicza, Piotra Dołgorukowa, Dymitra Szachowskiego, Mikołaja Lwowa i Fiodora Rodiczewa, założył na emigracji pismo „Oswoboźdzenie”. W pierwszym numerze tego pisma pojawiła się publikacja *Od rosyjskich konstytucjonalistów*, która zawierała podstawowe założenia ziemskiego programu politycznego. W artykule wzywano do wysunięcia postulatu zwołania przedstawicielstwa narodowego, wskazywano na potrzebę wolności politycznej, niezawisłości sądów, swobody wyznania i sumienia⁸¹.

Z inicjatywy współpracowników „Oswoboźdzenie” i niektórych działaczy ziemskich w Szwajcarii w lipcu 1903 r. założona została organizacja Związek Wyzwolenia, której zjazd założycielski odbył się 3–5 stycznia 1904 r. w Petersburgu. Do przywódców związku należeli Iwan Pietrunkiewicz, Dymitr Szachowski, Innocenty Annieński, Mikołaj Lwow, Sergiusz Bułhakow, Wasyl Boguczarski, Paweł Dołgorukow. Na I Zjeździe przyjęto program i statut związku. Program zawierał żądania przyjęcia w Rosji konstytucji (przy zachowaniu monarchii), wprowadzenia 4-przymiotnikowego prawa wyborczego (powszechne, równe, bezpośrednie, tajne), poszanowania praw narodowości zamieszkujących Rosję. Statut zakładał, że związek będzie federacją samodzielnych organizacji. Odegrał aktywną rolę w organizacyjnym kształtowaniu się ruchu ziemskiego⁸². Postanowiono m.in. utworzyć organizacje wywodzącą się ze Związku Wyzwolenia, której celem byłoby grupowanie umiarkowanie liberalnych kręgów szlachty rosyjskiej wokół idei przedstawicielstwa narodowego, aby przyciągnąć do związku także tych działaczy ziemskich, dla których program Związku Wyzwolenia byłby zbyt radykalny⁸³.

W dniach 8 i 9 listopada 1903 r. w Moskwie odbył się zjazd założycielski grupy, która przyjęła nazwę Sojusz Ziemców-Konstytucjonalistów. Była to grupa nieposiadająca wyraźnie określonej struktury i programu, a skupiała wokół siebie przedstawicieli ziemstw, zwolenników reform ustrojowych w tym opracowania konstytucji. Podstawowym celem związku było przygotowywanie wspólnych wystąpień konstytucjonalistów na zjazdach ziemskich⁸⁴.

Opozycja ziemska zaktywizowała się szczególnie na przełomie 1904 i 1905 r. Kryzys wewnętrzny państwa i niepowodzenia rosyjskie w wojnie z Japonią przyczyniły się do wzrostu napięć społecznych. W listopadzie 1904 r. w Petersburgu rozpoczął obrady (bez formalnej zgody władz państwowych) trzeci zjazd ziemski, w którym wzięło udział 104 działaczy ziemskich, w tym 31 najwyż-

⁸⁰ R. Pipes, *Rewolucja...*, s. 121.

⁸¹ L. Jaśkiewicz, *Carat i ziemstwa...*, s. 146–148.

⁸² *Politiczeskije partii Rossii. Koniec...*, s. 575.

⁸³ L. Jaśkiewicz, *Carat i ziemstwa...*, s. 152.

⁸⁴ *Politiczeskije partii Rossii. Koniec...*, s. 574.

szych urzędników – przewodniczących urzędów gubernialnych. Na zjeździe sformułowano program ruchu ziemskiego. Przyjęto rezolucję, która „[...] celem stworzenia i zachowania ścisłego współdziałania i jedności władzy państwowej ze społeczeństwem i w trosce o rozwój życia państwowego i społecznego” domagała się „[...] bezwarunkowego udziału przedstawicielstwa narodowego jako specjalnie wybranej instytucji w urzeczywistnianiu władzy ustawodawczej w realizacji budżetu państwowego i kontroli nad praworządnością działań administracyjnych”⁸⁵.

Pod wpływem klęski militarnej w wojnie z Japonią oraz w obliczu narastającego niezadowolenia społecznego car został zmuszony do ustępstw i liberalizacji polityki wewnętrznej. Opracowanie projektu reform państwowych powierzono ministrowi spraw wewnętrznych Aleksandrowi Bułygininowi. Obradujący 24 lutego 1905 r. czwarty zjazd ziemski zwrócił się z prośbą do cara Mikołaja II o włączenie przedstawicieli ziemstw do prac nad reformą polityczną państwa. Reforma państwa zakładała m.in. zwiększenie zakresu praw i swobód obywatelskich, a także utworzenie Dumy Państwowej – obieralnego organu przedstawicielskiego. Decyzje te zaktywizowały i podzieliły działaczy ziemskich. W drugiej połowie 1905 r. rozpoczął się proces tworzenia w środowisku liberalnej opozycji ziemskiej partii politycznych, które uczestniczyłyby w wyborach do przedstawicielstwa narodowego.

1.6. Formowanie się systemu partyjnego w Rosji carskiej

W XX w. Rosja carska wkraczała w sytuacji postępującego kryzysu władzy. Koniec XIX w. był dla kraju okresem szybkiej modernizacji. Rozwijał się przemysł, oświata i inteligencja umysłowa. Europeizowało się życie społeczne w związku z wkroczeniem do Rosji europejskiej techniki i kapitału. Rozwijające się nowoczesne stosunki społeczno-gospodarcze pozostawały w sprzeczności z feudalnym sposobem sprawowania władzy, co powodowało, że wzrastała się krytyka ustroju samowładztwa carskiego i działalność opozycyjna. O narastającym w kraju kryzysie świadczyło pojawienie się partii politycznych, u których podstaw leżało powszechne niezadowolenie. W nowym XX w. Rosja wkroczyła w sytuacji szybkiej polityzacji wszystkich warstw społecznych, które zaczęły organizować się w partie polityczne, początkowo słabe i nieliczne, ale które w najbliższym czasie odegrały ważną rolę w życiu polityczno-społecznym.

Na przełomie XIX i XX w. zarysowały się w społeczeństwie rosyjskim trzy podstawowe obozy polityczne: 1) obóz rewolucyjny, grupujący robotników i radykalną inteligencję – dążył do obalenia absolutyzmu i ustanowienia ustroju republikańskiego i był główną siłą procesu rewolucyjnego; 2) obóz liberalno-reformistyczny, skupiający głównie opozycję szlachecką i burżuazję – dążył do przeobrażeń ustrojowych w duchu monarchii konstytucyjnej; 3) obóz konserwatywny – nazywany też „rządowym” (car, elita dworska, wyższa biurokracja państwowa, zachowawcza szlachta), który starał się nie dopuścić do przewrotu społeczno-ustrojowego.

⁸⁵ L. Jaśkiewicz, *Carat i ziemstwa...*, s. 200–201.

wego i zachować w możliwie nienaruszonym stanie samowładztwo carskie jako podstawę ustroju i bytu państwowego Rosji⁸⁶.

Z uwagi na przemiany społeczne związane z modernizacją kraju oraz z uwagi na postępujący kryzys reżimu carskiego początek XX w. był okresem, w którym zaczęły gwałtownie rozwijać się ruchy i partie polityczne. Ukonstytuowały się wówczas najbardziej znaczące formacje polityczne reprezentujące najważniejsze obozy polityczne Rosji: bolszewickie i mienszewickie skrzydło w socjaldemokracji, neonarodnicy (Partia Socjalistów-Rewolucjonistów), liberalni, konstytucyjni-demokraci (Partia Konstytucyjnych Demokratów, tzw. kadeci), konserwatywni liberałowie (Związek 17 Października tzw. oktiabryści), oraz skrajni nacjonaści i konserwatyści występujący za ochroną samodzierżawia.

Do 1905 r. głównymi ruchami politycznymi, które istniały w Rosji, były nielegalne rewolucyjne organizacje, kontestujące system państwowy, skupiające niewielką liczbę osób. Reżim polityczno-prawny obowiązujący w Rosji carskiej nie przewidywał istnienia legalnych partii politycznych, za tworzenie których groziły sankcje karne, co ograniczało możliwość jakiegokolwiek działalności politycznej prowadzonej poza oficjalnym establishmentem.

Na przełomie XIX i XX w. przed Rosją carską pojawił się problem modernizacji kraju i reformy wszystkich sfer życia społecznego: od gospodarki aż po ustrój państwowy. Rozwijające się kapitalistyczne stosunki społeczno-gospodarcze pozostawały w sprzeczności z feudalnym sposobem sprawowania władzy. Rosja przybierała europejskie formy życia ekonomicznego, ale nie przyjęła zachodnio-europejskich zdobyczy cywilizacyjnych, takich jak wolność jednostki, praworządność, wolność słowa, druku i nauki, które stanowiły podstawę rozwoju nowoczesnych społeczeństw Europy Zachodniej. Nie godziła się także na zmianę sposobu rządzenia⁸⁷. W literaturze przedmiotu wskazuje się, że każda zmiana cywilizacyjna, zwłaszcza dotycząca podstaw gospodarki, przynosi zakłócenia i próby przystosowania w sferze wartości kulturowych. Stare wzorce kulturowe i tradycyjne typy reakcji starają się utrzymać siłą bezwładu. Nieprzystosowanie tych reakcji do innego poziomu technicznego prowadzi do psychicznego rozbicia i frustracji⁸⁸.

Rozbieżność pomiędzy formą władzy a oczekiwaniami społeczeństwa doprowadziła do upowszechnienia nastrojów opozycyjnych i do wystąpień rewolucyjnych. W związku z rozwojem ruchu robotniczego i powtarzającymi się zaburzeniami wśród ludności chłopskiej w kręgu najwyższych urzędników państwowych pojawiło się przekonanie o konieczności wprowadzenia ograniczonych reform ustrojowych. Długotrwałe rządy biurokracji carskiej, nieuwzględniające potrzeb społecznych i ekonomicznego rozwoju Rosji, wywołały dezorganizację społeczną i polityczną. W kręgach rządowych pojawiła się koncepcja zmian politycznych. Taki charakter nosił m.in. akt rządowy – z okresu przed wojną 1904 r. z Japonią – manifest carski z 26 lutego 1903 r. Stwierdzał on istnienie w państwie zaburzeń

⁸⁶ L. Jaśkiewicz, *Absolutyzm rosyjski...*, s. 5.

⁸⁷ F. Koneczny, *Dzieje Rosji*, Komorów 1997, s. 273.

⁸⁸ L. Siniugina, *Zmiany charakteru społecznego a rozwój gospodarczy*, Warszawa 1992, s. 23.

i wzywał ludność do wierności carowi oraz zawierał stwierdzenia o konieczności reform⁸⁹.

W 1904 r. wybuchła wojna między Rosją a Japonią, która wykazała słabość rosyjskiego aparatu państwowego. Wojna wpłynęła jednocześnie na pogorszenia się położenia ludności kraju. W licznych regionach zaczęły wybuchać strajki i ruchy chłopskie. W styczniu 1905 r. doszło w Petersburgu do strajku powszechnego. Pochód robotników, który w niedzielę 9 stycznia wyruszył, aby przedstawić carowi petycję, został zaatakowany przez wojsko. Tak zwana krwawa niedziela stała się początkiem ruchu rewolucyjnego w całym państwie, który objął robotników fabrycznych, chłopów, a częściowo także armię i flotę.

W wyniku klęski w wojnie z Japonią, która naruszyła legitymizację dotychczasowego systemu władzy oraz pod wpływem wydarzeń zwanych w historii rewolucją 1905 r., władze w Rosji zostały zmuszone do ustępstw politycznych i przeprowadzenia reformy ustroju państwowego.

Najważniejszą z reform wymuszoną na samowładnym carze było nadanie ludności kraju swobód obywatelskich oraz powołanie obieralnej instytucji przedstawicielskiej. Utworzenie jej stało się początkiem powstawania legalnych partii politycznych i rozwoju systemu partyjnego, które mogły spełniać swoje funkcje reprezentowania określonych grup społecznych skupionych wokół ich programów na forum instytucji przedstawicielskiej. Nastąpiła zmiana statusu partii politycznych i rozpoczął się proces ich instytucjonalizacji, który oznaczał uznanie ich funkcji w ramach systemu politycznego. Zgodnie z prawidłami rozwoju partii politycznych rozpowszechniły się one w momencie powstania obieralnej instytucji przedstawicielskiej i upowszechnienia się prawa wyborczego. Podstawą do tworzenia się legalnych partii politycznych w Rosji stały się przemiany w systemie politycznym państwa.

Pierwszą koncesją na rzecz reform był dekret carski z 6 sierpnia 1905 r. zawierający zapowiedź powołania obieralnej instytucji przedstawicielskiej – Dumy Państwowej jako organu doradczego przy carze⁹⁰. Ogłoszone zostały trzy akty prawne autorstwa ministra spraw wewnętrznych Aleksandra Bułygina: manifest *O utworzeniu Dumy Państwowej*, jej statut oraz ordynacja wyborcza. Manifest, podkreślając nienaruszalność samowładztwa carskiego, Dumę określał jako organ prawno-doradczy, którego zadaniem miało być wstępne opracowywanie projektów ustaw postępujących na mocy dotychczasowych ustaw zasadniczych – przez Radę Państwa ku najwyższej władzy samowładnej. Wprowadzono skomplikowaną ordynację wyborczą, w której przewidywano system wyborów kurialnych. Utworzono trzy kurie: właścicieli ziemskich, wyborców miejskich i chłopów. Ponadto prawo wyborcze ograniczone było wysokim cenzusem majątkowym.

Manifest carski z racji jedynie symbolicznych ustępstw wywołał niezadowolenie społeczne, z powodu którego zapowiedziana w manifestcie Duma nigdy nie została zebrana, a car zdecydował się na większe ustępstwa. Dnia 17 października

⁸⁹ Por. T. Gruzewski, *Kryzys państwowy Rosji*, Petersburg 1908, s. 4.

⁹⁰ Por. *Manifest cara Mikołaja II o powołaniu Dumy Państwowej z 6 sierpnia 1905 r.*, [w:] Z. Jedlicki, *Powszechna historia...*, s. 270–280.

1905 r. ukazał się manifest cara Mikołaja II przyznający ludności imperium prawa obywatelskie. Manifest nakładał na rząd obowiązek „obdarzenia ludności niewzruszonymi podstawami swobód obywatelskich na podstawie rzeczywistej nietykalności osoby, wolności sumienia, słowa, zgromadzeń i stowarzyszeń. Ponadto manifest październikowy zapowiadał rozszerzenie praw wyborczych (w stosunku do praw zawartych w aktach z 6 sierpnia) oraz wprowadzenie zasady ustrojowej, że żadna ustawa nie może uzyskać mocy obowiązującej bez zgody Dumy Państwowej.

Wymuszone na carze, w wyniku niepokojów społecznych, powołanie organów przedstawicielskich, powstawało w walce dwóch przeciwstawnych koncepcji ustrojowych. Pierwsza z nich głosiła, że cesarz nadal jest samowładcą, a organy przedstawicielskie są częścią jego aparatu administracji państwem. Druga koncepcja zakładała, że organy ustawodawcze reprezentują społeczeństwo i w tym zakresie są w zasadzie równorzędne wobec uosabianej przez cara władzy wykonawczej. Pierwsza, konserwatywna koncepcja, nawiązywała do tradycji historyzoficznej słowianofilstwa i do tradycji rosyjskich soborów ziemskich, widząc w nich organ doradczy przy samowładnym carze i uważając taki podział kompetencji za najbardziej odpowiadający specyfice i tradycji Rosji. Druga koncepcja, liberalno-burżuazyjna, domagała się ukształtowania Dumy na wzór parlamentów zachodnich jako niezależnego organu ustawodawczego⁹¹.

Dokument, zwany manifestem październikowym, niezależnie od swojego ogólnikowego charakteru stał się podstawą prawną, która umożliwiła tworzenie się legalnych partii politycznych. Manifest ten zawierał jedynie ogólne sformułowania i określał intencje ustawodawców, po jego ogłoszeniu wydane zostały zaaprobowane przez cara ustawy, które miały zreformować system polityczny kraju i dostosować ustrój państwa do przyrzeczonych swobód obywatelskich oraz włączenia do systemu władz państwowych ogólnorosyjskiej instytucji przedstawicielskiej – Dumy Państwowej.

Pierwsze legalne partie polityczne w Rosji carskiej zaczęły tworzyć się już po pierwszych ustępstwach ze strony caratu w sierpniu 1905 r. Ich powstanie było zasadniczą zmianą w koncepcjach organizacji państwa rosyjskiego i w jego założeniach prawnych. System prawny Rosji carskiej do 1906 r. uznawał za podstawową zasadę ustroju politycznego obowiązek wyznawania określonych poglądów. Artykuł 1 tzw. praw zasadniczych, czyli kodyfikacji przepisów prawnych, które odnosiły się do najwyższych organów władzy i podstawowych zasad ustrojowych, w redakcji z 1857 r. stanowił, że nie tylko posłuszeństwo wobec władzy, ale i wewnętrzna akceptacja woli cara, jest obowiązkiem prawnym poddanych carskich⁹². Nie możliwe było więc oficjalne istnienie jakichkolwiek organizacji nieakceptujących całkowitej władzy cara. Przed 1905 r. przepisy o stowarzyszeniach i zgromadzeniach należały głównie do sfery ustawodawstwa karnego. Nie warunki, na jakich stowarzyszenia i zgromadzenia mogły legalnie działać, ale ich nielegalność były przedmiotem zainteresowania władzy państwowej.

⁹¹ K. Grzybowski, *op. cit.*, s. 50.

⁹² *Ibidem*, s. 124.

Wszelkie zgromadzenia były z definicji nielegalne. Podobnie, gdy chodziło o stowarzyszenia, w prawodawstwie na pierwszy plan wysuwano nie reglamentację legalnych stowarzyszeń, lecz represje wobec stowarzyszeń tajnych. Legalne mogły być tylko stowarzyszenia zatwierdzone przez cara, za tajne natomiast uznawano wszelkie stowarzyszenia, w których istniał zamiar ukrycia ich istnienia przed władzami. Równocześnie prawo stanowiło, że przestępstwem jest niezawiadomienie władzy o istnieniu tajnego stowarzyszenia (art. 318–324 kodeksu karnego z 1866 r.)⁹³. Przed 1905 r. zatwierdzenie stowarzyszeń było aktem swobodnego uznania władzy carskiej, przywilejem udzielanym często aktem monarszym.

Zmiana podejścia do problemu stowarzyszeń nastąpiła dopiero w 1905 r. Manifest październikowy w pkt. 1 głosił, że wolą cara jest obdarzenie ludności swobodami obywatelskimi na podstawie nietykalności osobistej, wolności sumienia, słowa, zgromadzeń i stowarzyszeń. Ogólnikowe stwierdzenia zawarte w manifestie stanowiły podstawę prawną do powstania legalnych partii politycznych, zanim ich działalność szczeblowo określiły odrębne przepisy.

Szczegółowe przepisy dotyczące roli i miejsca stowarzyszeń oraz organizacji politycznych zawierały zatwierdzone 23 kwietnia 1906 r. tzw. zasadnicze ustawy państwowe imperium rosyjskiego. Zawierały one kodyfikację przepisów prawnych, które odnosiły się do najwyższych organów władzy państwowej i podstawowych zasad ustrojowych. Prawa zasadnicze redagowane pod wpływem rewolucji 1905 r. zawierały w sobie ograniczoną deklarację praw obywatelskich. Dotyczyły to także problemu zgromadzeń i stowarzyszeń (§ 78 i 80 praw zasadniczych), stanowiąc podstawową wolność zrzeszeń i zgromadzeń. Zasadnicze prawa państwowe w rozdziale 8 zatytułowanym *O prawach i obowiązkach poddanych rosyjskich* w art. 80 stanowiły, że poddani carscy mają prawo zakładać stowarzyszenia i związki w celach nieprzeciwnych prawu. Artykuł ten obok pierwszej deklaratywnej części zawierał także pewną restrykcję w części drugiej, która przewidywała możliwość prawodawczych ograniczeń zadeklarowanej wolności stowarzyszeń. Przepisami wykonawczymi dotyczącymi stowarzyszeń były dwa ukazy z 4 marca 1906 r.; pierwszy zawierał tymczasowe przepisy o stowarzyszeniach, drugi tymczasowe przepisy o zgromadzeniach. Przepisy te, stanowiące ważne uzupełnienie manifestu październikowego, umieszczono w tomie XIV zbioru praw w dziale o zapobieganiu i niedopuszczaniu do przestępstw – w rozdziale V zatytułowanym *O stowarzyszeniach nielegalnych i tajnych* po przepisach karnych o takich stowarzyszeniach. Wskazuje się, że systematyka taka oznaczała, iż dopuszczalność stowarzyszeń politycznych i prawo do zgromadzeń prawodawcy traktowali ograniczająco⁹⁴.

Przepisy cesarstwa rosyjskiego wyróżniały trzy rodzaje stowarzyszeń:

- ★ pozbawione osobowości prawnej,
- ★ posiadające osobowość prawną,
- ★ związki zawodowe.

Wszystkie te stowarzyszenia, według art. 2 ukazu, można było zakładać bez uzyskania na to pozwolenia władz sądowych, ale z zachowaniem przepisów, które

⁹³ Ibidem, s. 138.

⁹⁴ Ibidem, s. 138–139.

wymagały ich zgłoszenia (art. 17)⁹⁵. Szczegółowe przepisy wykonawcze czyniły zasadę swobody stowarzyszeń w dużej mierze fikcją. Artykuł 6. *Przepisów tymczasowych o stowarzyszeniach i związkach* głosił, że nie wolno zakładać stowarzyszeń: 1) zmierzających do celów przeciwnych moralności publicznej, zabronionych przez prawo karne albo grożących pokojowi i bezpieczeństwu publicznemu, 2) podlegających zarządowi instytucji lub osób przebywających za granicą, o ile stowarzyszenia te mają jakieś zadania polityczne. Ponadto art. 21 wymagał dostarczenia statutu zgłaszanego do rejestracji stowarzyszenia, w którym powinien być ściśle wskazany cel, siedziba i sposoby działania⁹⁶.

Stowarzyszenia zwykle, bez osobowości prawnej, zawiadamiały o swoim powstaniu odpowiedniego dla miejsca powstania gubernatora (przedstawiciela władzy państwowej w terenie), przedkładając dane dotyczące przyszłego stowarzyszenia. Brak odpowiedzi w ciągu dwóch tygodni upoważniał organizację do rozpoczęcia działalności. Jeżeli gubernator nie wyrażał zgody na działalność stowarzyszenia, przedkładał sprawę do rozpatrzenia Gubernialnemu Urzędowi do spraw Stowarzyszeń. W przypadku gdy urząd odmówił rejestracji, założyciele mogli wnieść skargę do I (administracyjnego) Departamentu Senatu. Taką samą skargę mógł wnieść gubernator od decyzji urzędu zezwalającą na rejestrację. Stowarzyszenia pragnące uzyskać osobowość prawną musiały przedkładać dodatkowe dane (cel stowarzyszenia), a także czekać z rozpoczęciem działalności na decyzję o rejestracji, o której decydował w terminie do miesiąca Gubernialny Urząd do spraw Stowarzyszeń⁹⁷.

Artykuł 6 przepisów o stowarzyszeniach umożliwiał swobodę odmowy rejestracji i rozwiązywania stowarzyszeń, ograniczając tym samym swobodę istnienia partii politycznych. Decyzjami administracyjnymi próbowano ograniczać działalność organizacji nieakceptujących systemu carskiego samowładztwa co powodowało, że większość partii politycznych działała nielegalnie lub półlegalnie.

W wyniku ograniczeń działalności organizacji politycznych w systemie partyjnym Rosji carskiej istniały obok siebie ugrupowania akceptujące założenia powstałego na podstawie manifestu październikowego systemu politycznego, które uczestniczyły w procesie wyborczym a ich przedstawiciele zasiadali w organach przedstawicielskich. Ich działalność publiczna był oficjalna i akceptowana lub tolerowana przez państwo. Należały do nich organizacje nacjonalistyczne, skrajnie konserwatywne oraz liberalno-konserwatywne. Do ugrupowań tych należeli m.in. członkowie Związku 17 Października (tzw. oktiabryści), a także nacjonałiści i monarchiści skupieni wokół Związku Narodu Rosyjskiego.

Kolejną grupę formacji politycznych tworzyły partie i ruchy polityczne powstałe już na przełomie XIX i XX w. jako nielegalne i rewolucyjne dążące do obalenia władzy carskiej i przekształcenia systemu społeczno-politycznego na bazie

⁹⁵ M. Chmaj, W. Sokół, M. Żmigrodzki, *op. cit.*, s. 139.

⁹⁶ W. Makowski, *Prawo o stowarzyszeniach, związkach i zgromadzeniach publicznych*, Warszawa 1913, s. 10.

⁹⁷ K. Grzybowski, *op. cit.*, s. 139.

myśli socjaldemokratycznej i marksistowskiej. Ugrupowania te, aż do rewolucji październikowej, w nieustannych ze sobą walkach przewodziły antycarskiej opozycji i były to: bolszewickie i mienszewickie skrzydło socjaldemokratów skupionych w SdRPR oraz tzw. eserowcy skupieni w Partii Socjalistów-Rewolucjonistów. Były to partie nielegalne, których działalność była zwalczana przez państwo. Obie te partie, posługując się ideologią socjalizmu, walkę polityczną łączyły z walką o zmiany w systemie ekonomiczno-społecznym, który to cel był dla nich najważniejszy. Według przyjętej przez nie doktryny instytucje przedstawicielskie były tylko wyrazicielem interesów klasy posiadającej i uczestnictwem w nich oraz prowadzenie walki politycznej środkami parlamentarnymi miało o wiele mniejsze znaczenie niż przygotowanie rewolucji społecznej⁹⁸.

Specyficzną partią w tym systemie byli tzw. kadeci, czyli konstytucyjni-demokraci zrzeszeni w Partii Wolności Ludu. Była to partia opozycyjna wobec samowładztwa carskiego, domagająca się daleko idących reform społecznych i politycznych. Kadeci nie akceptowali rewolucji jako środka prowadzącego do zmian i dążyli do zwiększenia roli przedstawicielstwa ogólnonarodowego. Działała ona oficjalnie i była tolerowana przez władze carskie, chociaż odmówiono jej rejestracji, zmuszając do działania półlegalnego. We wniosku złożonym do urzędu partia kadecka pod nazwą Partia Wolności Ludu jako cel podała „[...] utwierdzenie ustroju państwowego Monarchii Rosyjskiej na zasadach konstytucyjnych i demokratycznych”. Wniosek rejestracyjny został odrzucony. Jak podano w uzasadnieniu „[...] z powodu zbyt ogólnego i nieokreślonego charakteru nie może być uznany za odpowiadający wymaganiom art. 21 przepisów tymczasowych o stowarzyszeniach i zgromadzeniach, gdyż przez pojęcie konstytucyjnych i demokratycznych można rozumieć rozmaite i liczne rodzaje ustroju państwowego. Uważając za tym, że ta nieokreśloność celu w związku z charakterem działalności wskazanym przez grupę ludzi mianujących się «partią wolności ludu» w stopniu dostatecznym usprawiedliwiają odmowę ze strony urzędu”⁹⁹.

Lata 1905–1918 były okresem intensywnego rozwoju różnorodnych organizacji politycznych, z których większość miała charakter tymczasowy, nietrwały i nie miała swojego zaplecza społecznego. Na rozwój i charakter partii politycznych w Rosji carskiej wpłynęły cechy systemu politycznego oraz rola i znaczenie instytucji przedstawicielskich w strukturze państwa. Działalność partii politycznych i rozwój ruchów społeczno-politycznych w Rosji ograniczała specyfika reżimu politycznego. Sfera władzy politycznej, której wyróżnikiem jest możliwość podejmowania decyzji politycznych, należała w Rosji carskiej w całości do cara. Do 1905 r. sprzeczne z prawem było istnienie wszelkich organizacji mających cele polityczne, gdyż ich istnienie ograniczałoby nadrzędną zasadę samowładztwa carskiego. Nie istniała możliwość zdobycia władzy i wymiana elit rządzących na drodze legalnej. Do 1905 r. wszelkie organizacje polityczne w Rosji działały nielegalnie i dążyły do urzeczywistnienia swoich postulatów i zdobycia wpływu na decyzje polityczne za pomocą terroru i wystąpień zbrojnych. Manifest z 17 paź-

⁹⁸ Por. T. Grużewski, *op. cit.*, s. 17.

⁹⁹ W. Makowski, *op. cit.*, s. 21.

dzielnika, ustanawiając obieralną instytucję przedstawicielską (Dumę Państwową), spowodował zmianę tego stanu rzeczy i rozwój legalnych ugrupowań i partii politycznych. Największe nasilenie działalności partii politycznych w Rosji carskiej datuje się właśnie na okres rewolucji 1905–1907, kiedy to rosyjski ruch liberalny wymusił na monarchii ustępstwa na rzecz ustroju konstytucyjnego i parlamentarnego. Nie została jednak zmieniona najważniejsza zasada ustrojowa; car w dalszym ciągu dysponował pełnią władzy, a przepisy prawne zastrzegały, że samowładztwo cara nie może zostać ograniczone. Dlatego też rola instytucji przedstawicielskich w systemie najwyższych władz Rosji carskiej była niewielka. Duma Państwowa nie była traktowana jako niezależna instytucja posiadająca suwerenność polityczną. Najwyższym, nietykalnym i nieodpowiedzialnym przed nikim organem władzy pozostawał car posiadający władzę samowładną. W związku z tym uprawnienia Dumy były traktowane jedynie jako „pełnomocnictwa” uzyskane z nadania cara i wywodzące się z jego woli.

Rola Dumy Państwowej w systemie politycznym Rosji carskiej, jako jeden z istotnych czynników instytucjonalnych kształtujących system partyjny, w dużym stopniu wpłynęła na znaczenie partii politycznych w państwie. Zmiany w ustroju państwowym Rosji dokonane w następstwie manifestu październikowego z 1905 r. spowodowały konieczność zrewidowania dotychczasowych tzw. ustaw zasadniczych cesarstwa rosyjskiego, gdyż wiele z ich postanowień w rezultacie ustępstw zdezaktualizowało się. Nowej kodyfikacji ustaw zasadniczych dokonano pod kontrolą cesarza, który dążył do obrony prerogatyw monarszych przed ewentualnymi aspiracjami politycznymi i ustrojowymi Dumy Państwowej i zabezpieczeniem się przed mogącym nastąpić przez nią zawłaszczeniem nadmiernych uprawnień w stanowieniu prawa¹⁰⁰.

Polityka carska zmierzała do ograniczenia roli Dumy jako najwyższego organu ustawodawczego w państwie. Aby osłabić pozycję Dumy, postanowiono zreorganizować dotychczasowy organ doradczy przy carze, jakim była Rada Państwa i przekształcić go w drugą równorzędną izbę. W dniu 23 kwietnia 1906 r., na kilka dni przed zebraniem się pierwszej Dumy, car Mikołaj II wydał nowe ustawy zasadnicze, które normowały m.in. uprawnienia cara, Dumy Państwowej oraz Rady Państwa.

Dla historii państwa ustawy zasadnicze z 1906 r. miały podstawowe znaczenie, gdyż nadały cesarstwu rosyjskiemu znamiona monarchii konstytucyjnej i noszą one nazwę oktrojowanej konstytucji mikołajewskiej¹⁰¹. Ukaz carski ogłosił nową redakcję ustaw zasadniczych, zastrzegając jednocześnie, że jedynie cesarz ma inicjatywę co do ich zmiany, wykluczył inicjatywę w tej podstawowej materii ustrojowej pochodzących z wyboru organów przedstawicielskich. Punkt 3 manifestu październikowego, który zakładał nadanie Dumie „rzeczywistych” kompetencji, nie został w pełni zrealizowany. Duma nie miała kompetencji ustro-

¹⁰⁰ J. Sobczak, *Władza „zwierzchnia” czy „nieograniczona”?* (nowa redakcja „ustaw zasadniczych” z maja 1906 r.), [w:] *Rosja w XIX i XX w.*, pod red. J. Sobczaka, Olsztyn 1998, s. 91.

¹⁰¹ K. Krasowski, B. Lesiński, K. Sikorska-Dzięgielewska, J. Walachowicz, *Powszechna historia państwa i prawa*, Poznań 1993, s. 249.

jotwórczych, czyli nie była konstytuanta. Ponadto wedle ustaw zasadniczych każda ustawa wymagała zgody Dumy i Rady Państwa oraz sankcji cesarza. Pozostawienie monarsze kompetencji ustawodawczych oraz ustanowienie jego prawa do wydawania ukazów z mocą ustawy, w okresie kiedy Duma nie obradowała (art. 87), stanowiły wyłom w deklarowanej zasadzie ustanowienia Dumy najwyższym organem ustawodawczym¹⁰².

Do naczelných kompetencji izb należało:

- ★ uchwalanie ustaw – inicjatywa ustawodawcza należała przede wszystkim do cesarza, a dotycząca ustroju państwa wyłącznie do niego. Wychodzące z Dumy lub Rady projekty ustaw miały zawierać tylko ogólny sens postanowień ustawy i były przesyłane do właściwego ministra, który mógł w ciągu 30 dni przedłożyć oparty na tych zasadach projekt ustawy lub odmówić jego sporządzenia. Dopiero w tym ostatnim przypadku izba miała prawo wyłonić sama komisję do opracowania projektu ustawy. Inicjatywa ustawodawcza izb była więc ograniczona;
- ★ uchwalanie budżetu państwa – uchwaleniu przez Dumę nie podlegały jego części w zakresie: wydatków na spłatę długów zagranicznych, wydatków ministerstwa dworu carskiego, wydatków na własną kancelarię carską, kwota 100 mln rubli rocznie na nieprzewidziane wydatki, nie mogły być zmniejszone ani skreślone dochody i wydatki oparte na obowiązujących ustawach (w 1908 r. wydatki tego typu stanowiły 48% budżetu). Prawa budżetowe były zatem poważnie ograniczone;
- ★ prawo interpelacji – przysługiwało izbom, a nie ich poszczególnym członkom, i odnosiło się jedynie do kwestii legalności działań organów państwowych, z których wyłączono: Radę Ministrów, departamenty i kolegia Rady Państwa, Komitet Finansowy, Radę Obrony Państwa, Radę Wojskową, Radę Administracyjną. Prawo do interpelacji umożliwiało kontrolę jedynie części aparatu państwowego i nie oznaczało kontroli politycznej¹⁰³.

Kadencja Dumy trwała pięć lat. Cesarz zwoływał Radę Państwa i Dumę Państwową na coroczne sesje, zarządzał zamknięcie i odroczenia sesji. Członkom izb nie przysługiwało prawo żądania zwołania sesji. Ponadto cesarz miał prawo rozwiązać każdą z izb bez podania przyczyny, czyli wedle swobodnego uznania.

Rola instytucji przedstawicielskich w systemie najwyższych władzy Rosji carskiej była w dużym stopniu ograniczona. Duma Państwowa nie była traktowana jako niezależna instytucja posiadająca suwerenność polityczną. Najwyższym, nietykalnym i nieodpowiedzialnym przed nikim organem władzy był car posiadający władzę samowładną. W związku z tym uprawnienia Dumy były traktowane jedynie jako „pełnomocnictwa” uzyskane z nadania cara i wywodzące się z jego woli i władzy. W manifestie z dnia 5 marca 1906 r. ogłoszonego wraz ustawą o Dumie cesarz stwierdzał „[...] nadaliśmy Dumie Państwowej pełnomocnictwa

¹⁰² K. Grzybowski, *op. cit.*, s. 21.

¹⁰³ *Ibidem*, s. 21-22; *Swod Zakonow Rossijskoj Impierii, izdanije 1906 g, izdanije 1908 g*, www.duma.gov.ru

w rzeczach prawodawstwa¹⁰⁴. Ówczesny rząd pod wodzą Piotra Stołypina, kierował się zasadą, że zasadnicze funkcje Dumy winny polegać na wyrażaniu opinii politycznych, a nie na stanowieniu ustaw i w otoczeniu carskim w ogóle odmawiano Dumie miana parlamentu. W samej Dumie zaś istniała tendencja, aby parlament stał się jedynym źródłem wszystkich innych władz państwowych na wzór parlamentów zachodnioeuropejskich, co prowadziło do konfliktów między Dumą a biurokracją carską¹⁰⁵.

W rosyjskich ustawach zasadniczych pozostała nie tylko nazwa „władza samowładna”, ale także jej realne atrybuty. Praktyka ustrojowa z lat 1906–1917 potwierdziła rolę Dumy Państwowej jako organu podporządkowanego carowi, którego rolę i znaczenie w państwie starano się maksymalnie ograniczyć. Duma Państwowa w systemie Rosji carskiej, wbrew deklaracjom manifestu październikowego nie dysponowała rzeczywistą władzą jako organ ustawodawczy, a jedynie władzą „negatywną”, która umożliwiała jej utrudnianie stanowienia prawa, które uznawała za szkodliwe.

Dwie pierwsze Dumy z powodu swojej opozycji wobec władzy carskiej oraz z powodu składu osobowego i politycznego nieodpowiadającego biurokracji carskiej zostały szybko rozwiązane (pierwsza po upływie trzech miesięcy, druga po upływie czterech). Wybory do kolejnych dum odbyły się więc według zmienionej ukazem carskim ordynacji wyborczej, która została tak skonstruowana, by zapewnić w niej przewagę zwolenników polityki carskiej. Ponadto car, korzystając ze swoich prerogatyw (§ 87 ustaw zasadniczych), odraczał posiedzenia Dumy i wydawał własne ukazy z mocą ustawy, pomijając stanowisko Dumy. Wprowadzenie Dumy do systemu władz państwowych nie zmieniło zasadniczo sposobu sprawowania władzy w państwie, najwyższą władzę w dalszym ciągu sprawował car wedle swojej własnej woli, niezależnej od jakichkolwiek innych organów władzy w państwie. Ponadto, aby osłabić znaczenie Dumy wśród struktur władzy państwowej w lutym 1906 r. na mocy manifestu carskiego zreorganizowano dotychczasową Radę Państwa, ogłaszając, że żadna ustawa nie może uzyskać mocy bez jej przyjęcia przez Radę i Dumę, co oznaczało, że obok Dumy utworzono drugą, równorzędną izbę. Połowa składu rady pochodziła z wyborów spośród przedstawicieli duchowieństwa prawosławnego, szlachty, ziemstw, przedstawicieli nauki, handlu i przemysłu, druga połowa pochodziła z mianowania carskiego. Duma Państwowa w Rosji carskiej, wbrew deklaracjom manifestu październikowego, nie dysponowała rzeczywistą władzą jako organ ustawodawczy, a jedynie władzą „negatywną”, która umożliwiała jej utrudnianie w stanowieniu prawa, które uznawała za szkodliwe. Utrzymujący się system samodzierżawia (w rosyjskich ustawach zasadniczych pozostała nie tylko nazwa „władza samowładna”, ale też jej realne atrybuty) ograniczał możliwości efektywnego działania politycznego Dumy, w tym także stanowienia praw i kształtowania polityki zewnętrznej i wewnętrznej państwa. Sytuacja taka przetrwała do 1917 r.

¹⁰⁴ T. Gruzewski, *op. cit.*, s. 35.

¹⁰⁵ W. Marciniak, *Rozgrabione imperium*, Kraków 2004, s. 556.

Samowładztwo carskie jako podstawowa zasada ustrojowa i związane z tym ustanowienie funkcji instytucji przedstawicielskich jako organu wyłącznie doradczego sprawiło, że działalność partii politycznych ograniczała się do wystawiania kandydatur w wyborach i głoszenia swojego programu i stanowiska wobec polityki rządu carskiego na forum Dumy Państwowej. Dążenie do zdobycia władzy i realizacja własnego programu stała w sprzeczności z zasadami ustrojowymi państwa. Partie polityczne, jako organizacje, których cechą wyróżniającą je spośród innych jest uczestnictwo w wyborach, w celu zdobycia władzy państwowej lub uzyskania wpływu na nią w Rosji carskiej nie mogły realizować swojego podstawowego zadania. W Rosji nie było partii „rządowej”, ponieważ Rada Ministrów była mianowana nie przez organy przedstawicielskie a przez cara, dlatego też partie polityczne w ten czy inny sposób zawsze znajdowały się w opozycji wobec rządu. Żadna z partii do lutego 1917 r. nie miała możliwości wzięcia odpowiedzialności za sprawowanie rządów w państwie.

Na rozwój partii politycznych w Rosji carskiej znaczny wpływ miała także specyficzna ordynacja wyborcza do Dumy Państwowej, która stanowiła barierę dla pełnego rozwoju nowoczesnych partii, a jednocześnie umożliwiała działalność w instytucjach przedstawicielskich partiom i organizacjom nielegalnym (w każdej z czterech rosyjskich Dum istniała frakcja socjaldemokratyczna, pomimo że propagowanie idei socjalistycznych było uznane przez państwo za godzące w porządek prawny kraju).

Wybory były ograniczone cenzusem majątkowym, pośrednie i nierówne – przy wprowadzonym tzw. systemie kurialnym. Prawo wyborcze czynne uzyskiwała ludność męska po ukończeniu 25 roku życia, z wyjątkiem obywateli pełniących służbę wojskową, prawa tego pozbawiono także przedstawicieli wielu mniejszych liczebnie narodowości nierosyjskich. Wybory miały charakter pośredni, głosowano najpierw na elektorów, którzy dopiero potem wybierali spośród siebie deputowanych. Wyboru deputowanych dokonywano w czterech wprowadzonych tzw. kuriach: właścicieli ziemskich (ziemiańskiej), wyborców miejskich (kuria miejska), chłopów (kuria włościańska) i robotników (kuria robotnicza). W kurii ziemskiej jeden elektor przypadał na 2 tys. wyborców, w miejskiej jeden na 4 tys., włościańskiej jeden na 30 tys., i w robotniczej jeden na 90 tys.¹⁰⁶. W 1907 r. wprowadzona została nowa ordynacja wyborcza, która przy zachowaniu systemu kurialnego miała za zadanie ograniczenie liczby deputowanych z kurii chłopskiej i robotniczej, a także zmniejszenie liczby deputowanych z terenów niezamieszkałych przez Rosjan (w Królestwie Polskim liczbę posłów zmniejszono z 37 do 14 na Kaukazie z 25 do 10).

System kurialny miał charakter stanowy, w którym w obieralnym przedstawicielstwie zasiadali reprezentanci poszczególnych grup społecznych (stanów). Kurie określały przynależność kandydata do stanu i miały w założeniu przeciwdziałać tworzeniu się prawdziwych stronnictw politycznych, tak aby Duma była zbiorowiskiem „oddzielnych posłów”, a więc ciałem biernym. System taki powodował, że frakcje i ugrupowania partyjne tworzyły się wewnątrz parlamentu i w rezulta-

¹⁰⁶ A. Nowakowski, *Powszechna historia ustroju państw w zarysie*, Białystok 1993, s. 180.

cie nie dysponowały one praktycznie żadną organizacją terytorialną. Znaczna część deputowanych nie należała do żadnego stronnictwa politycznego. Tworzyły się frakcje deputowanych, których jedynym łącznikiem była przynależność do określonej kurii lub narodowości. W ten sposób istniały duże grupy deputowanych reprezentujących nie program polityczny partii i nie interes ogólnospołeczny, ale interesy poszczególnych stanów i narodowości. W I Dumie deputowani wybrani w kurii włościańskiej utworzyli własną frakcję tzw. trudowników, do frakcji tej należeli także niektórzy z deputowanych wybrani w kurii robotniczej. Trudownicy uznawali siebie za przedstawicieli „pracujących klas narodu”. Frakcja ta istniała we wszystkich Dumach. Nie mieli oni określonego politycznie programu i ich działalność ograniczała się do problemu agrarnego. Ponadto w skład Dumy wchodził przedstawiciele różnych narodowości i wyznań, przy czym największe frakcje tworzyli Polacy oraz muzułmanie z Kaukazu.

Istotnym elementem systemu kurialnego było to, że umożliwiał on działalność przedstawicielom i członkom organizacji w świetle prawa nielegalnym. Osoby do nich należące były wybierane w kuriach i w ten sposób w Dumie zasiadali przedstawiciele socjaldemokracji czy też socjalistów-rewolucjonistów.

System wyborczy, według którego w procesie wyborczym uczestniczyły nie partie polityczne a poszczególni kandydaci przyporządkowani do określonej kurii, spowodował, że ugrupowania polityczne działały i tworzyły się przede wszystkim wewnątrz Dumy Państwowej. W rezultacie oznaczało to, że partie nie były powiązane ze strukturą społeczną, nie były w niej „zakorzenione” i nie stały się ogniwem, które mogłoby pośredniczyć pomiędzy strukturą społeczeństwa a państwowym procesem decyzyjnym, łagodząc tym samym istniejące napięcia społeczne.

Proces kształtowania się partii politycznych w Rosji rozpoczął się znacznie później niż w Europie Zachodniej, z uwagi na charakter jej reżimu politycznego. Odbiło się to na całym systemie porządku społeczno-politycznego Rosji, w której nie zostały wykształcone tradycje współpracy i koegzystencji różnorodnych ruchów i ideologii politycznych. W początkach XX w. w okresie liberalizacji systemu politycznego Rosji carskiej nastąpił pierwszy w dziejach okres rozwoju wielopartyjnego systemu politycznego. Powstające partie można było podzielić na: ogólnorosyjskie, regionalne i narodowe; ze względu na program dzieliły się one z kolei na: liberalne, konserwatywne i socjalistyczne. Charakterystyczną cechą ówczesnej rosyjskiej wielopartyjności było to, że tworzona była głównie w środowisku inteligencji. Partie działały przede wszystkim w wielkich miastach i przeważnie nie wykształciły zorganizowanych struktur. Członkostwo i udział społeczeństwa w działalności partii politycznych było niewielkie. W latach 1906–1907 ogólna liczba członków wszystkich partii nie przekraczała 0,5% ogólnej liczby ludności państwa, a po zwycięstwie rewolucji lutowej 1917 r. wzrosła do ok. 1,2–1,5%¹⁰⁷. W latach 1905–1906 w Rosji pojawiła się duża liczba nowych partyjnych organizacji politycznych, jednakże między pierwszą a drugą rewolucją w Rosji występowała tendencja do zmniejszania się liczby partii i liczebności ich zwolenników.

¹⁰⁷ *Politiczeskije partii Rosii. Stranicy istorii*, Moskwa 2000, s. 39.

Wiele partii okazało się efemerydami i zniknęły z życia politycznego, a pozostałe rozpadały się na mniejsze frakcje i samodzielne ugrupowania. W okresie międzyrewolucyjnym praktycznie wszystkie partie przeżywały ideologiczny i organizacyjny kryzys, a wielu z nich nie udało się utrzymać na scenie politycznej, nie mówiąc już o ugruntowaniu wpływów społecznych.

W początkach XX w. działalność partyjną w Rosji charakteryzowała głównie walka programowa o kształt procesów rozwoju społeczno-politycznego Rosji. Była to zasadnicza problematyka programów partyjnych. Jednocześnie w warunkach reżimu politycznego Rosji carskiej partii polityczne pozbawione były możliwości legalnego przejęcia władzy i wprowadzenia w życie swojego programu politycznego. Działalność ta była zatem w dużym stopniu ograniczona i pozbawiona celu. Ideologiczne zasady, mentalność, warunki życia politycznego wywierały swój wpływ także na formowanie organizacyjnych struktur i form działania partii politycznych. Legalnie działały jedynie partie monarchistyczne i niektóre konserwatywno-liberalne. Zdecydowana większość partii pozbawiona była jednak możliwości legalnego działania. Działalność nielegalna, poza prawem, częste prześladowania policyjne odbiły się na strukturze organizacyjnej partii i ich składzie członkowskim. W takich właśnie warunkach, w ramach partii socjaldemokratycznej, została stworzona teoria „partii zawodowych rewolucjonistów” i „centralizmu demokratycznego”, które stały się podstawą do stworzenia w Rosji monopartyjnej dyktatury politycznej.

Rozwój partii i ruchów politycznych w Rosji nastąpił na przełomie XIX i XX w. Wraz z rozwojem społecznym, unowocześnianiem się państwa rosła dążność grup społecznych do uzyskania wpływu na procesy sprawowania władzy. Szczególną rolę odgrywała tu opozycja ziemska wywodząca się z inteligencji i szlachty. Pierwsze znaczące ruchy polityczne w Rosji carskiej powstały właśnie w środowisku ziemskim i były formowane przez grupy społeczne i stowarzyszenia nieposiadające statusu politycznego. Instytucjonalizacja partii politycznych w Rosji, która oznaczała uznanie ich istnienia i funkcji w ramach systemu politycznego nastąpiła w 1905 r. w wyniku wydarzeń określanych w historiografii mianem rewolucji 1905 r. Instytucjonalizacja ta ograniczona jednak została tylko do części ugrupowań konserwatywnych oraz liberalnych i w szczególności nie objęła partii socjalistycznych, utwierdzając ich antysystemowy charakter i dążenie do podważenia fundamentalnych zasad wspólnoty politycznej.

System partyjny w Rosji, wzory zachowań politycznych, instytucjonalne powiązania partii politycznych w ramach systemu politycznego zaczęły się więc tworzyć w Rosji po 1905 r. Rozwój systemu partyjnego był jednakże w dużym stopniu ograniczony specyfiką reżimu politycznego carskiej Rosji, w którym za jedyne źródło władzy w państwie uznawany był car, a nie instytucje przedstawicielskie. Partie polityczne i parlament były traktowane jako element obcy w systemie i jako zagrożenie dla dotychczasowego *status quo*. Powodowało to marginalizację wpływów i udziału partii w życiu społecznym i politycznym i nie pozwalały na ewolucyjne stworzenie nowoczesnego systemu politycznego odpowiadającego wymogom modernizacji kraju. Ograniczenia wpływające z charakteru systemu

politycznego wpłynęły na powstawanie i działalność ówczesnych partii politycznych w Rosji i na ich marginalne znaczenie w systemie politycznym państwa. Negatywny stosunek dworu carskiego i biurokracji carskiej do wszelkich ruchów politycznych i ich działalności zadecydował o tym, że system partyjny tworzony w latach 1905–1914 nie rozwinął się, nie stworzył powiązań instytucjonalnych i nie zakorzenił się w społeczeństwie do tego stopnia, aby partie polityczne w okresie silnego kryzysu państwa i władzy carskiej mogły przejąć w sposób ewolucyjny odpowiedzialności za państwo i utrzymać je w całości. Brak instytucjonalizacji mechanizmów rywalizacji partyjnej i pokojowej alternacji władzy był jednym z elementów, które doprowadziły do stosunkowo łatwego zniszczenia w Rosji po 1917 r. modelu rywalizacji wielopartyjnej.

Na tworzenie się i funkcjonowanie systemu partyjnego Rosji w latach 1905–1917 r. wpłynęły przede wszystkim dwa wydarzenia dziejowe: rewolucja 1905–1907 i rewolucja lutowa. W latach 1907–1914 w wyniku ustabilizowania się sytuacji wewnętrznej w kraju ruchy polityczne, które budowały swoją pozycję i autorytet na fali wydarzeń rewolucyjnych 1905–1907, znalazły się w kryzysie, próbując znaleźć swoje miejsce w systemie społeczno-politycznym stworzonym przez władze carskie i szukając własnej tożsamości ideologicznej. Problemem był także stosunek do reżimu carskiego i odnalezienie takich form działalności, które pozwoliłyby partiom uzyskać wpływ na procesy podejmowania decyzji państwowych a nie tylko na funkcjonowanie na marginesie systemu politycznego w ramach instytucji przedstawicielskiej – Dumy Państwowej – organu bez większego znaczenia politycznego i niemającego znaczącego wpływu na kształtowanie polityki państwa.

Pierwsza z rosyjskich rewolucji doprowadziła do wprowadzenia w Rosji wolności politycznych i umożliwiła powstanie pierwszych legalnych partii politycznych. Dzięki temu na początku XX w. w Rosji rozpoczął się dość gwałtowny proces powstawania różnorodnych organizacji politycznych. Był to okres, w którym ukonstytuowały się w Rosji najważniejsze organizacje polityczne. Wśród wielu powstałych wówczas partii politycznych, ze względu na swoje znaczenie w państwie i dla jego rozwoju, wyróżniało się kilka najistotniejszych obozów politycznych (nacjonaliści i ultramonarchiści, liberałowie – oktiabryści i kadeci, partie rewolucyjne socjal-rewolucjoniści i socjaldemokraci).

Rewolucja 1905–1907 i okres następujący po niej charakteryzował się dominacją na scenie politycznej ugrupowań liberalnych i konserwatywnych, które wówczas uzyskały największe wpływy i autorytet społeczny. Rosyjskie partie polityczne najbardziej aktywne były właśnie w okresie 1905–1907, kiedy to pod wpływem wydarzeń rewolucyjnych carat został zmuszony do ustępstw politycznych i powołania przedstawicielstwa narodowego wybieranego w wyborach powszechnych. W latach tych tworzyły się główne ideologie i programy ruchów politycznych, wyłaniali się liderzy partyjni i osoby najbardziej aktywne na scenie politycznej.

Przekształcenie tego układu nastąpiło w lutym 1917 r., kiedy to w wyniku kryzysu państwa wywołanego przedłużającym się udziałem w pierwszej wojnie

światowej na fali rosnącego radykalizmu społecznego największe wpływy w państwie uzyskały radykalne partie lewicowe i skrajnie lewicowe, a zmarginalizowane zostały ruchy konserwatywne i liberalne odwołujące się do ideałów demokracji przedstawicielskiej i do ewolucyjnych zmian systemu polityczno-społecznego. W wyniku kryzysu państwa metodą zdobycia władzy okazało się nie uczestnictwo w procesie wyborczym i rywalizacja w parlamencie, jak to miało miejsce w Europie Zachodniej, lecz przewrót zbrojny, czyli sięgnięcie po władzę na drodze przemocy. W ten sposób władzę w Rosji uzyskała RSdPR (b), która w swoim programie zakładała dążenie do zniesienia istniejącego porządku ustrojowego na drodze rewolucji. Objęcie władzy przez RSdPR (b) oznaczało radykalną zmianę w systemie politycznym, w tym także w systemie partyjnym. Zlikwidowane zostało istnienie konkurencyjnych partii politycznych poprzez wprowadzenie systemu jednopartyjnego, który w praktyce oznaczał zakaz działania organizacji politycznych. Władzę objęła jedna, hierarchicznie zbudowana partia, usytuowana w państwie jako instancja nadrzędna wyposażona we wszystkie atrybuty władzy ustawodawczej, wykonawczej i sędowniczej.

2. Rosyjskie partie polityczne na początku XX wieku

2.1. Nacjoniści i ultramonarchiści

Swoistym produktem kryzysu państwa i okresu rewolucji 1905–1907 była erupcja nacjonalizmu i wielkoruskiego szowinizmu a także przemocy wymierzonej w tych, których obarczono odpowiedzialnością za zmuszenie cara do ustępstw na rzecz reform politycznych.

Organizacje nacjonalistów i ultramonarchistów w Rosji carskiej przyjęło określać się mianem organizacji czarnosecińskich. W średniowiecznej Rusi pojęcie czarne sotnie odnosiło się do ludności zamieszkujących przedgrodzia i nie miało negatywnego znaczenia. W początkach XX w. mianem tym zaczęto nazywać zwolenników zasady samodzierżawia, uczestników patriotycznych manifestacji a także członków oddziałów paramilitarnych, które dokonywały pogromów zarówno na zamieszkujących Rosję innych narodowościach, jak i strajkujących robotnikach. Nazwę czarnosecińcy zaczęto odnosić także do niektórych partii politycznych, np. do największej organizacji nacjonalistycznej Związku Narodu Rosyjskiego. Określenie to miało charakter negatywny wręcz pogardliwy i zostało nadane przez kręgi liberalne i rewolucyjne. Sami czarnosecińcy przyjęli tę nazwę i nie odżegnywali się od niej uznając, iż to co w rozumieniu liberałów jest przezwiskiem, w rzeczywistości oznacza – prosty rosyjski lud. Ponadto używali wobec siebie takich określeń jak „prawdziwi Rosjanie”, „patrioci”, „monarchiści”.

Czarnosecińcy, zajmowali stanowisko konserwatywne, byli zwolennikami absolutyzmu carskiego, stanowiąc ultrakonserwatywny ruch polityczny mieszczący się na skrajnej prawicy ówczesnej sceny politycznej w Rosji. Eksponowano swój silny nacjonalizm oraz wrogość wobec wszelkich poważniejszych projektów zmian ustroju państwowego Rosji. Za swoich sojuszników w państwie uważali tylko te organizacje, które występowały za nieograniczonym samowładztwem carskim. Cechą charakterystyczną dla ruchów czarnosecińskich była ich różnorodności i zdecentralizowany charakter. Partie te składały się z różnorodnych

lokalnych grup i organizacji i w przeciwieństwie do swoich przeciwników z lewej strony sceny politycznej nigdy nie stworzyli trwałej organizacji.

Pierwszą z czarnosecińskich organizacji było powstałe jeszcze pod koniec 1900 r. (działające początkowo raczej jako klub literacko-artystyczny a nie organizacja polityczna) Zgromadzenie Rosjan. Do organizacji tej, stawiającej sobie za cel obronę słowiańskiej i rosyjskiej kultury, należeli przedstawiciele wyższej arystokracji, wysoko postawieni przedstawiciele carskiej biurokracji, inteligencja. Bardzo ważnym impulsem do aktywizacji i rozwoju organizacji nacjonalistycznych były wydarzenia rewolucji 1905 r. Wiosną 1905 r. w Moskwie pojawiła się Rosyjska Partia Monarchistyczna założona przez redaktora konserwatywnej gazety „Wiadomości Moskiewskie” Władimira Gringmuta. Po ogłoszeniu 17 października manifestu carskiego zaczęły tworzyć się legalne organizacje rosyjskiej skrajnej prawicy. Rozpoczął się szybki rozwój czarnosecińskich organizacji podtrzymujący polityczną polaryzację społeczeństwa. Wkrótce po opublikowaniu manifestu w wielu miastach Rosji doszło do pogromów, skierowanych przeciwko mniejszościom narodowym i strajkującym robotnikom. Pogromy te były organizowane przez działaczy stowarzyszeń monarchistycznych i nacjonalistycznych. Miały postać wystąpień, w których uczestniczyły dziesiątki tysięcy ludzi manifestujących na ulicach wierność i oddanie carowi, dopuszczając się jednocześnie ataków na działaczy demokratycznych i dokonując pogromów mniejszości narodowych, w tym głównie Żydów. Wydarzenia te świadczyły, że ultranacjoniści mają swoją dość liczną i aktywną bazę społeczną.

W ciągu kilku miesięcy po ogłoszeniu manifestu październikowego zarejestrowano dziesiątki czarnosecińskich partii i związków m.in.: Stowarzyszenie Carsko-Narodowe w Kazaniu, Partia Narodowego Porządku w Kursku, Białe Sztandar w Niżnym Nowogrodzie, Partia Ludowo-Monarchistyczna w Astrachaniu, Związek Praworządności i Porządku w Orle, Partia Monarchistyczna w Iwano-Wozniesieńsku, Patriotyczne Stowarzyszenie Młodzieży „Dwugłowy Orzeł” w Kijowie i wiele innych. Z reguły organizacje te podkreślały w swoich nazwach motywy narodowościowe i religijne, a także lojalność wobec monarchii i cara. Zasięg ich działalności zazwyczaj był ograniczony do guberni, w których zostały powołane do życia, chociaż niektóre z nich miały swoje filie w różnych miastach. Do najsilniejszych pod względem liczebności i wpływów organizacji skrajnie monarchistycznych należał Związek Narodu Rosyjskiego, a także Zgromadzenie Rosjan, Związek Patriotów, Związek Rosjan, Moskiewska Partia Monarchistyczna i Związek Właścicieli Ziemi.

Za najwyższą władzę dla całego ruchu czarnosecińskiego uważane były regularnie zwoływane zjazdy monarchistów (tzw. zjazdy ludzi rosyjskich), jednakże decyzje na nich podejmowane miały tylko charakter rekomendacji dla organizacji skrajnie prawicowych. Najsilniejszą z czarnosecińskich partii był Związek Narodu Rosyjskiego, powołany do życia w listopadzie 1905 r. w Petersburgu z inicjatywy członków Zgromadzenia Rosjan. W ciągu półtora roku działalności Związek znacząco rozszerzył swoje wpływy, a jego program uznano za wzorcowy dla organizacji czarnosecińskich. W kwietniu 1907 r. IV Zjazd monarchistów wezwał

do włączenia się ramy Związku Narodu Rosyjskiego i wiosną 1907 r. wchłonął on wiele, wcześniej samodzielnych, mniejszych organizacji, głównie prowincjonalnych. Na przełomie 1907 i 1908 r. w skład związku wchodziło ok. 350 tys. członków, a wszystkie organizacje czarnosecińskie łącznie ok. 410 tys. O tym, że to Związek Narodu Rosyjskiego stał się główną partią ruchu nacjonalistycznego i ultramonarchicznego zdecydowało jego utworzenie w stolicy kraju, powiązania i pomoc ze strony wyższej biurokracji carskiej, a także finansowa pomoc ze strony aparatu państwa.

Bieżącymi pracami Związku Narodu Rosyjskiego kierowała rada naczelna składająca się z 12 członków rzeczywistych i 18 kandydatów. Strukturę partii tworzyła sieć miejscowych organizacji: gubernialnych, powiatowych, miejskich. Niezależnie od tej hierarchii związek charakteryzował się amorficzną strukturą składającą się z dziesiątek na wpół niezależnych oddziałów, które często starały się chronić własne nazwy.

Od grudnia 1905 r. oficjalnym organem rady naczelnej była gazeta „Russkoje znamja”, od 1909 r. zaczęła wychodzić także gazeta „Ziemszczina” wyrażająca stanowisko prawicowej frakcji w Dumie Państwowej. W 1910 r. w związku z podziałem w partii pojawiły się także „Wieści Związku Narodu Rosyjskiego”, a ponadto niektóre z oddziałów Związku wydawały własne gazety m.in.: „Wieczie” w Moskwie, „Russkij narod” w Jarosławiu, „Russkaja prawda” w Astrachaniu, „Za caria i rodinu” w Odessie.

Pod koniec 1907 r. organizacje czarnosecińskie działały w 66 guberniach i obwodach. Zdecydowana większość członków skrajnie prawicowych organizacji zamieszkiwała w europejskiej części Rosji. Praktycznie nie było żadnych organizacji czarnosecińskich w rejonach o niewielkim procencie ludności rosyjskiej. Nie było ani jednej w Finlandii, natomiast w Azji Środkowej, Kaukazie i w Królestwie Polskim liczba członków organizacji skrajnie prawicowych nie przekraczała 7 tys. i skupiała się jedynie w centrach administracyjnych (Warszawa, Wilno, Tbilisi, Taszkient). Natomiast ruch czarnoseciński aktywnie działał na terenach o mieszanym składzie narodowościowym na Białorusi i Ukrainie. Nacjonaliści i monarchiści posiadali poparcie we wszystkich warstwach ówczesnego społeczeństwa rosyjskiego. Członkami organizacji czarnosecińskich byli w dużej części chłopci, a ponadto rzemieślnicy, robotnicy, kupcy, ziemianie, inteligencja, arystokracja, duchowieństwo i wyżsi urzędnicy państwowi. Najwyższe władze związku tworzyła inteligencja i ziemiaństwo, przedstawiciele duchowieństwa i burżuazji. Do wyróżniających się przywódców skrajnej prawicy należeli Włodzimierz Puryszkiewicz deputowany do II-IV Dum państwowych i jeden z liderów skrajnie prawicowych frakcji, Mikołaj Markow, Aleksander Dubrowin, Paweł Bułacel, ks. Dymitr Glicyn ze Związku Narodu Rosyjskiego, a ponadto hr. Paweł Szeremietiew, hr. Aleksy Bobriński, hr. Włodzimierz Dörrer, ks. Aleksander Naryszkin, Aleksander Kiriejew ze Związku Rosjan; Mikołaj Pawłow, Dymitr Iłowajski, Fiodor i Aleksander Samarinowie, Klaudiusz Paschałow, Aleksy Wiazigin i ks. Aleksy Szczerbatow ze Zgromadzenia Rosyjskiego¹.

¹ L. Jaśkiewicz, *Absolutyzm rosyjski w dobie rewolucji 1905–1907*, Warszawa 1982, s. 141.

Ideologią ruchów czarnosecińskich był nacjonalistyczny i wielkomocarstwowy szowinizm a także antysemityzm. Byli to zwolennicy absolutyzmu carskiego, którzy sprzeciwiali się wszelkim reformom, w tym także założeniom manifestu październikowego, stanowiąc ultrakonserwatywny ruch polityczny. Ideologia ich wywodziła się z patriarchalnej idei cara – ojca narodu, bez którego Rosja nie może istnieć. Ideologia skrajnej prawicy odwoływała się także do formuły zaproponowanej przez ministra oświaty za czasów Mikołaja I, Siergieja Uwarowa: „[...] prawosławie, samowładztwo, ludowość”. Jej twórca tłumaczył jej powstanie tym, że: „[...] należało umocnić ojczyznę na trwałych podstawach [...] znaleźć pierwiastki stanowiące rozpoznawczy charakter Rosji i tylko jej właściwe. [...] bez miłości do wiary przodków zarówno naród jak i poszczególny człowiek muszą zginąć. [...] samowładztwo jest głównym warunkiem politycznego istnienia Rosji [...] obok tych dwóch pierwiastków znajduje się trzeci nie mniej silny: ludowość”².

Ponadto przejęto dużą część założeń konserwatywnego ruchu intelektualnego z drugiej połowy XIX w. – słowianofilstwa, przede wszystkim przeciwstawiając Rosję Zachodowi, pod którym rozumiano cywilizację katolicką i prawosławną, oraz uznając, iż za rozwój techniczny Europa Zachodnia i Ameryka zapłacili straszną cenę: bezbożność i bezdusność, alienację oraz materialistyczny egoizm.

Podobnie do słowianofilskich apologetów Rusi sprzed rządów Piotra I uważali, że całe zło w państwie przychodzi z Zachodu i odrzucali możliwość zmiany ustroju politycznego Rosji na konstytucyjny lub parlamentarny, przeciwstawiając temu ideę „ruskiej soborności”, w której car zgodnie z tradycją rządzi samowładnie, słuchając „rad” ludności. Dopuszczali jedynie możliwość ustanowienia w Rosji „soboru ziemskiego” przy samowładnym i nieograniczonym monarsze. Przyjęli, że od czasów reform Piotra I, chociaż rosyjscy carowie nazywali siebie samodzielnymi, to nie było to już samowładztwo prawosławno-ruskie, ale bliskie zachodnioeuropejskiemu absolutyzmowi zbudowanemu nie na prawosławno-cerkiewnej i ziemsko-państwowej jedności i wspólnocie cara z narodem, ale na prawie silniejszego. Sprzeciwiali się reformowaniu państwa w duchu zachodnioeuropejskim, konstytucyjnym i powołaniu instytucji parlamentu, istnieć natomiast winien sobór ziemski składający się z rdzennej ludności rosyjskiej i doradzający carowi. Od 1906 r. ten punkt programu, w związku z powstaniem Dumy Państwowej, stracił w praktyce na znaczeniu, ale czarnosecińcy, często nawet uczestnicząc w pracach Dumy, odmawiali uznania jej za parlament, nie uznając jej kompetencji ustawodawczych.

Liberalizm polityczny oraz demokracja jako zasada ustroju państwowego dla czarnosecińców była złem, które zostało przeniesione do Rosji z Zachodu i było niezgodne z „duchem narodu rosyjskiego”. Dla skrajnej prawicy na początku XX w. charakterystyczna był całkowity brak zaufania do instytucji demokratycznych. Uważali, że demokratyczna procedura podejmowania decyzji większością głosów jest niedorzeczna, ponieważ głos jednego „mędrca” winien przewyższać

² M. Heller, *Historia imperium rosyjskiego*, Warszawa 2000, s. 558.

głosy milionów „ignorantów”, czyli jak uważali „ludzi bezmyślnych, złych i marnych”. Demokratycznym instytucjom przeciwstawiali absolutną jednolitość władzy, uznając że taka władza jest najlepsza dla warunków rosyjskich, gdyż dzięki niej możliwa jest jedność woli i umysłów wszystkich obywateli i narodów, z których składa się imperium rosyjskie.

Negatywnie odnosili się do wszelkich doktryn socjalistycznych, zarzucając im utopijność, uznając je za antychrześcijańskie, a także uważając, że wszelkie wspólnoty ludzkie – komuny, muszą być budowane na podstawie religijnej, gdyż inaczej czeka je szybki upadek. Jednocześnie dostrzegali, że kapitalizm niesie za sobą wzrost antagonizmów socjalnych i napięć społecznych. Uważali jednakże, podobnie jak i lewicowe partie, że Rosja ma szansę na własną drogę rozwoju, która nie będzie powielała zachodnioeuropejskich błędów. W opinii skrajnej prawicy finansowa i ekonomiczna polityka Rosji winna dążyć do wyzwolenia kraju od zależności od zagranicznego kapitału i zagranicznych rynków.

Jednym z najważniejszych elementów doktryny skrajnej prawicy był wielkoruśki nacjonalizm. Dlatego też w programach partii czarnosecińskich najbardziej szczegółowo opracowany był problem narodowościowy. Samo pojawienie się czarnosecińskiego szowinizmu i nacjonalizmu świadczyło o istnieniu w tym wieloetnicznym państwie silnych napięć na tle narodowościowym. Samo położenie narodu rosyjskiego, w imieniu którego występowała skrajna prawica, było dwoiste. Z jednej strony centrum imperium była Rosja i to Rosjanie dominowali, język rosyjski był językiem państwowym, prawosławie było oficjalną religią, a kultury narodowe, nierosyjskie nie miały możliwości dla swobodnego rozwoju. Z drugiej zdecydowana większość ludności rosyjskiej nie odczuwała żadnych bezpośrednich przywilejów z wielkomocarstwowej polityki rządu carskiego; co więcej, poziom życia w centralnych regionach Rosji carskiej nie był wyższy, a często nawet niższy, niż w jej kresowych prowincjach. Pozwoliło to czarnosecińcom mówić o katastrofalnym położeniu rdzennych Rosjan uciskanych przez obcych i innowierców.

W programowych dokumentach skrajnie prawicowych partii głoszono, że naród rosyjski, jako twórca słowiańskiego imperium rosyjskiego, jest narodem mocarstwowym, panującym i naczelnym w państwie. Problem narodowości zamieszkujących Rosję traktowano wybiórczo. Ogłoszono, że problemy narodowościowe w Rosji winny być rozpatrywane według stopnia gotowości innych nacji do służenia Rosji i narodowi rosyjskiemu w realizacji zadań ogólnopaństwowych. Wszystkie narodowości były zatem podzielone na „przyjazne” i „wrogie”. „Przyjaźń” czy „wrogość” zależały od zaangażowania tej czy innej nacji w ruchach narodowych, separatystycznych lub rewolucyjnych. Nierosyjskie narodowości zamieszkujące Powołże, Syberię czy Azję Środkową uznawano za lojalne, za taką nację uważano także Niemców, którzy byli szeroko reprezentowani w aparacie administracyjnym państwa. Za wrogów Rosji uznawani byli Polacy, jako służebni wobec Zachodu katolicy, którzy dążą do zniszczenia prawosławnej Rosji, a także nastroszeni separatystycznie Finowie. Skrajna prawica domagała się od cara zniesienia autonomii Finlandii, odmawiając w ogóle prawa mniejszościom narodowym do auto-

nomii, w jakiegokolwiek formie, uznając, że imperium, tak jak i władza cara, winny być jednolite i niepodzielne. Domagali się także przyznania religii prawosławnej, jako religii narodu rosyjskiego, statusu dominującej religii w państwie, gdyż tylko jej winno zostać przyznane prawo do nauczania religijnego w prawosławnej Rosji.

Najbardziej wyrazistym elementem ideologii czarnosecińskiej był jej antysemityzm. Antysemityzm w Rosji miał swoją długoletnią tradycję. Rosjanie zawsze traktowali Żydów jako element obcy i nie do zaakceptowania. Od chwili rozbiórów Polski w granicach Rosji znalazła się liczna populacja żydowska i reżim carski uznał, że w państwie występuje problem żydowski, który winien zostać rozwiązany. Władze carskie wprowadziły więc oficjalną, systematyczną politykę antyżydowską, która sprzyjała rozprzestrzenianiu się nastrojów antysemickich, a Rosja była jedynym w owym czasie państwem, w którym antysemityzm stanowił oficjalną politykę państwa³. Czarnosecińcy domagali się nie tylko utrzymania wszelkich ustaw ograniczających odnoszących się do Żydów a także ich znacznego rozszerzenia. Postulowali, aby wszystkich Żydów pozbawić praw, relegować ze wszystkich uczelni, w których uczą się dzieci chrześcijańskie, sporządzony został spis zawodów profesji, którymi nie powinni oni się zajmować (obejmował on prawie wszystkie sfery ludzkiej działalności). Skrajna prawica żądała, aby wszystkich Żydów zamieszkujących Rosję uznać za obcoziemców i pozbawić wszystkich praw i przywilejów, w ich programach wskazywali także, że należy podjąć starania o stworzenie państwa żydowskiego i wysiedlenie tam wszystkich Żydów zamieszkujących Rosję.

Antysemityzm rosyjski był zjawiskiem zróżnicowanym i składał się z rozmaitych elementów. Z jednej strony, w regionach, które zamieszkiwała liczna ludność żydowska i istniała silna konkurencja pomiędzy narodowościami, miał on przede wszystkim charakter socjalny. Na przełomie XIX i XX w. w tzw. kraju Południowo-Zachodnim, na Wołyniu, Podolu, Ukrainie osoby narodowości żydowskiej w znacznym stopniu były właścicielami przemysłu przetwórczego. W regionach tych nastroje ludności robotniczej fabrycznej zwracały się w znacznej mierze przeciwko Żydom jako właścicielom dużej części zakładów przemysłowych. Z drugiej zaś ideologia monarchistów i nacjonalistów wychodziła z założenia, że samowładna władza cara odpowiada interesom rdzennej rosyjskiej ludności i narodowości lojalnych wobec Rosji carskiej. Natomiast kryzys i „smuta” w państwie, w opinii czarnosecińców, była wynikiem działalności elementów nierosyjskich. Żydzi, którzy chronili swoją religię i kulturę, niechętnie poddawali się procesom asymilacyjnym i w propagandzie skrajnej prawicy idealnie nadawali się na obraz wrogich wobec Rosji narodowości zamieszkujących jej ziemię. Ponadto istnienie diaspory żydowskiej poza granicami Rosji pozwalało oskarżać Żydów o działanie na rzecz obcych państw, które dążą do zniszczenia prawosławnego cesarstwa rosyjskiego. Czarnosecińska propaganda rozpowszechniała poglądy, że dawny naród Izraela pragnie wcielić w życie starotesta-

³ Por. P. Johnson, *Historia Żydów*, Kraków 1998, s. 357–364; J. Kucharzewski, *Od białego cesarstwa do czerwonego*, t. 6, Warszawa 2000, s. 255–530.

mentową ideę narodu wybranego i wyjątkowego, który ma zapanować nad ludzkością i dokonać tego nie siłą oręża a chytrymi intrygami, doprowadzeniem do upadku moralności i wartości oraz ekonomicznym uzależnieniem pozostałych narodów. Żydom w tych działaniach przewodzi tajne centrum - „międzynarodowy rząd”, a jego organami są loże masonskie. Wszystkie republiki i konstytucyjne państwa zostały już przez Żydów zawojowane, i tylko kraje z silną władzą monarszą, w tym szczególnie Rosja carska, pozostają przeszkodą na drodze do zawładnięcia światem.

W propagandzie skrajnej prawicy Żydów oskarżano o obcość i pogardę wobec narodu rosyjskiego, zupełne wyodrębnienie się i wiarę w pierwszeństwo własnego narodu w świecie. Ważnym elementem nacjonalistycznej propagandy antyżydowskiej było także podkreślanie negatywnego stosunku Żydów do reżimu carskiego i obecności osób narodowości żydowskiej w rosyjskim ruchu rewolucyjno-socjalnym skierowanym przeciwko rządowi carskiemu.

Teoretyczny program ruchu czarnosecińskiego przedstawiony został w 1906 r. w dokumencie o nazwie *Założenia*, a szczegółowo opracowany został w publikacjach programowych w okresie kampanii wyborczych do Dumy Państwowej w latach 1906-1907.

Charakteryzując ideologię czarnosecińską, można stwierdzić, że była ona reakcją niektórych grup społeczeństwa rosyjskiego na gwałtowne i burzliwe zmiany w ekonomicznym i politycznym życiu Rosji na przełomie wieków. Ideologia ta zawierała w sobie zarówno elementy konserwatywne, jak i ekstremistyczne. Z jednej strony skrajny nacjonalizm był „dzieckiem” wielkomocarstwowej świadomości, która związana była z procesami rozwoju imperium rosyjskiego i rozszerzania jego granic. Z drugiej zaś, „prawdziwi Rosjanie” pojawili się wtedy, kiedy imperium zaczęło chylić się ku upadkowi pod ciężarem problemów związanych z modernizacją ekonomiczną i polityczną.

W okresie kształtowania się ruchu nacjonalistycznego podczas rewolucji 1905-1907 czarnosecińcy stosowali legalne, jak i nielegalne metody. Obok tworzenia legalnych partii zajmowano się także terrorem politycznym. W latach 1906-1907 bojówki czarnosecińców aktywnie działały w Archangielsku, Astrachaniu, Wołogdzie, Homlu, Kijowie, Kiszyniowie, Moskwie, Odessie, Tbilisi, Jarosławiu, Jekaterinosławiu. Znaczna część związków skrajnie prawicowych organizowała własne bojówki, w których skład wchodziłi rzemieślnicy, robotnicy, chłopci a także osoby z marginesu społecznego. Obok działalności bojówek decydowano się także na morderstwa polityczne osób powiązanych z ruchem rewolucyjnym lub demokratycznym. Najgroźniejszymi stały się zabójstwa w 1906 r. członka I Dumy profesora Michała Herzenszteina głównego eksperta partii konstytucyjnych-demokratów do spraw problemów agrarnych, w 1907 r. zabity został inny deputowany kadecki z I Dumy główny redaktor liberalnej gazety „Russkije wiadomości”, Grigorij Jollos, w 1908 r. we własnym mieszkaniu zabity został lekarz Andrzej Karawajew przedstawiciel frakcji trudowników w II Dumie. Planowano także zabicie eks-premiera Siergieja Wittego, którego oskarżano o to, że był inspiratorem manifestu z 17 października 1905 r.

Oceniając prawicowy terror, należy zauważyć, że pogromy i zabójstwa polityczne organizowane przez bojówki czarnosecińskie pełniły rolę pomocniczą w walce z ruchem rewolucyjnym w Rosji i często dochodziło do nich przy przyzwoleniu miejscowej administracji i policji. Jednakże główną areną politycznej działalności nacjonalistów była walka o miejsca deputowanych w Dumie Państwowej. Podejście skrajnej prawicy do problemu istnienia w państwie Dumy Państwowej było dwojake. Z jednej strony czarnosecińcy odnosili się wobec niej niechętnie, uważając, że nie może ona mieć żadnej władzy prawodawczej, która naruszałaby prerogatywy carskie i przeciwstawiali parlamentowi na wzór zachodnioeuropejski ideę rosyjskiego soboru ziemskiego z głosem doradczym. Z drugiej, brali oni udział we wszystkich wyborach do Dum i za jej pośrednictwem prezentowali swój program.

W czasie pierwszej kampanii przedwyborczej zjazd monarchistów w lutym 1906 r. postanowił uznać za partie, wyrażając stanowisko ultramonarchistów i nacjonalistów, tylko te, które uznawały nieograniczone samowładztwo carskie, jedność i niepodzielność Rosji, odrzucały jakąkolwiek propozycję powstania konstytuancy oraz nie dopuszczały Żydów do działalności politycznej. Wykluczono zatem wszelkie sojusze z umiarkowanymi konserwatystami. Ponadto programy wyborcze skrajnej prawicy pomijały milczeniem aktualne problemy socjalne i gospodarcze państwa stojącego w obliczu narastającego ruchu rewolucyjnego. W tych warunkach we wszystkich kuriach łącznie liczba głosów oddanych na skrajną prawicę wyniosła 9,2%, a Związkowi Narodu Rosyjskiego nie udało się wprowadzić do niej ani jednego deputowanego. Stanowisko czarnosecińców wobec I Dumy Państwowej określił II Zjazd monarchistów w Moskwie, na którym stwierdzono, że дума w składzie wyłonionym w wyniku wyborów nie może zostać uznana za wyraziciela interesów narodu rosyjskiego. Poglądy te znalazły także poparcie wśród administracji carskiej i I Dumę rozwiązano 7 lipca 1906 r. już po 72 dniach od chwili jej uroczystego otwarcia. W trakcie wyborów do II Dumy Państwowej Związek Narodu Rosyjskiego zmienił swoją taktykę i postanowiono zebrać głosy wszystkich przeciwników rewolucji. Dlatego w jego programie pojawiły się postulaty maksymalnej surowości wobec ruchu rewolucyjnego. Postulowano, aby wszelkie przejawy działalności rewolucyjnej i antypaństwowej (począwszy od strajków, a kończąc na wystąpieniach zbrojnych) karać śmiercią. Postanowiono także zawrzeć w programie skrajnej prawicy postulaty socjalno-ekonomiczne, m.in. równouprawnienie chłopów w państwie, przekazanie chłopom części ziem państwowych, ułatwienie i usprawnienie polityki przesiedleńczej, wprowadzenie państwowych ubezpieczeń dla robotników, skrócenie dnia pracy. Po długich dyskusjach wśród kierownictwa partii oficjalnie odrzucono możliwość sojuszu politycznego z siłami konstytucyjno-konserwatywnymi, jednakże liderzy lokalnych organizacji zawierali sojusze z tzw. oktiabrystami, wystawiając wspólnych kandydatów.

W rezultacie wyborów partie prawicowe uzyskały we wszystkich kuriach 25% głosów. Liczba przedstawicieli prawicy (w tym oktiabrystów i ugrupowań skrajnie prawicowych) wzrosła do 54, z czego aktyw skrajnej prawicy składał się z ok. 25-30 deputowanych. Pomimo że do II Dumy wszedł jako deputowany m.in. jeden

z liderów partii, Włodzimierz Puryszkiewicz, skrajnej prawicy nie udało się stworzyć własnej frakcji. Nie mając wpływu na działalność Dumy, przedstawiciele czarnosecińców podjęli polityczną kampanię dyskredytowania Dumy Państwowej, której skład był faktycznie jeszcze bardziej „rewolucyjny” i antyrządowy niż I Dumy. Rada najwyższa Związku Narodu Rosyjskiego zaleciła przewodniczącym oddziałów miejskich wysyłanie telegramów i pism kierowanych do cara Mikołaja II z żądaniami natychmiastowego rozwiązania Dumy Państwowej, atakując jednocześnie premiera Piotra Stołypina, który zapowiedział, że rząd zamierza ściśle współpracować z Dumą. Losy Dumy zostały bardzo szybko rozstrzygnięte, z początkiem czerwca rząd zażądał od prezydium Dumy, aby pozbawiła nietykalności poselskiej 55 przedstawicieli frakcji socjaldemokratycznej. Nie czekając na stanowisko Dumy, car Mikołaj II dekretem z 3 czerwca 1907 r. rozwiązał Dumę Państwową, wprowadzając także nową, zmienioną ordynację wyborczą. Manifest carski dotyczący rozwiązania Dumy kończył się słowami, że nowa Duma będzie musiała być rosyjska z ducha, a inne narodowości mogą mieć w niej swoje przedstawicielstwo, ale nie w takiej liczbie, by móc decydować o sprawach czysto rosyjskich. Jednocześnie car Mikołaj II wysłał do przewodniczącego Związku Narodu Rosyjskiego, Aleksandra Dubrowina, depezę, w której składał podziękowania za wierność i gotowość do pracy dla dobra tronu i szczęścia ojczyzny. Depesza kończyła się słowami „[...] niechaj więc Związek Narodu Rosyjskiego będzie mi niezawodną podporą, świecąc wszystkim i w każdych okolicznościach przykładem praworządności i porządku”⁴.

Tak zwany zamach stanu z 3 czerwca 1907 r. stał się datą, którą przyjmuje się za koniec rewolucji w Rosji. W opinii części liderów skrajnej prawicy był on także pierwszym krokiem do powrotu do samowładztwa sprzed ogłoszenia manifestu październikowego. Rozwiązanie Dumy i zmiana ordynacji była dla nich tylko połowicznym zwycięstwem, uważali, że brak konsekwencji w walce z ruchem demokratycznym i rewolucyjnym kompromituje biurokrację carską.

W trakcie trzeciej kampanii wyborczej do Dumy nacjonalistom i monarchistom udało się wprowadzić ponad 140 deputowanych tworzących niejednolity obóz polityczny, który można podzielić na dwie grupy deputowanych: umiarkowanych i skrajnych. Umiarkowana prawica (w tym także część deputowanych tzw. oktiabristów) utworzyła w ramach III Dumy partie Wszechrosyjski Związek Narodowy, którego działaczy nazywano „nacjonalistami” – frakcja ta w sposób najbardziej zdecydowany popierała politykę rządu Piotra Stołypina.

Grupie deputowanych skrajnie prawicowych (ok. 50) przewodzili Puryszkiewicz i Markow. Frakcja ta także nie była jednolita, gdyż jej członkowie różnili się przede wszystkim w ocenie polityki premiera rządu Piotra Stołypina. Dla niektórych przywódców ruchu czarnosecińskiego był on wyłącznie niebezpiecznym liberałem. W ruchu czarnosecińskim pojawiły się różnice polityczne, które w rezultacie doprowadziły do jego rozpadu na dwie frakcje.

W październiku 1907 r. w Jarosławiu odbyło się zebranie przywódców niektórych organizacji ultramonarchistów, którzy zażądali jasnego określenia formy

⁴ M. Heller, *Historia imperium...*, s. 699.

rządów w Rosji, rewizji postanowień manifestu z 17 października oraz powrotu od nieograniczonego samowładztwa. Wyrażali oni także swoją niechęć wobec wszelkich reform politycznych, jak i tych zmierzających do modernizacji państwa (zwłaszcza zaś, z uwagi na duży udział ziemiaństwa w ruchu czarnosecińskim, sprzeciwili się reformom rolnym wprowadzonym przez premiera Stołypina).

Nie wszyscy jednak członkowie grup czarnosecińskich podzielali tak daleko posunięty ekstremizm polityczny. W radzie najwyższej Związku Narodu Rosyjskiego doszło do sporu pomiędzy jego przewodniczącym Dubrowinem a jego zastępcą Puryszkiewiczem. W skutek konfliktu Puryszkiewicz wystąpił ze Związku. W lutym 1908 r. na zjeździe monarchistów dwóch członków rady naczelnej Związku Narodu Rosyjskiego Wasylj Adriejew i Wasilj Woronkow, wraz z grupą dziesięciu członków Związku uznali za szkodliwe stanowisko przyjęte przez radę naczelną i wrogie wobec partii umiarkowanie prawicowych i wobec oktiabrystów. Zostali oni wykluczeni ze Związku i wkrótce wraz z Puryszkiewiczem utworzyli ugrupowanie pod nazwą Rosyjski Związek Narodowy imienia Michała Archanioła. Podkreślali, że jedyną różnicą między nimi a Związkiem Narodu Rosyjskiego jest uznanie przez nich nieodwołalności praw nadanych przez cara manifestem z 17 października.

Grupa radykałów w Związku Narodu Rosyjskiego nazywana była „dubrowincami” od nazwiska swojego przywódcy Aleksandra Dubrowina. Wyrażali niezadowolone i sprzeciw wobec rosyjskiej „monarchii przedstawicielskiej”, jak i wszystkich reform ekonomiczno-społecznych wprowadzanych przez rząd rosyjski, wskazując m.in., że ich rezultatem będzie wzrost liczby proletariatu, a tym samym elementów podatnych na propagandę rewolucyjną. W sferze politycznej domagali się oni powrotu do zasad nieograniczonej monarchii i wprowadzenia do Dumy osób mianowanych przez cara. Grupa członków Związku Narodu Rosyjskiego związana z jego przewodniczącym Dubrowinem negatywnie odnosiła się do wszelkich działań podejmowanych przez Dumę Państwową i rząd.

Przeciwagą dla Dubrowina i jego otoczenia była w ramach Związku frakcja czarnosecińców w Dumie, z uwagi na to, że składała się ona z członków różnorodnych organizacji monarchistycznych, które nie zgadzały się z polityką „dubrowińców”. Opozycji wobec przewodniczącego Związku Narodu Rosyjskiego przewodził deputowany do Dumy, Mikołaj Markow. Frakcja dumską wydawała gazetę („Ziemszczina”), aby móc w niej przedstawiać własne stanowisko. Grupę tę nazywano „odnowicielami”, a członkowie jej uważali, że konieczna jest ochrona absolutyzmu carskiego i prowadzenie w Rosji polityki wielkomocarstwowej i narodowej, ale wskazywali jednocześnie na nieodwracalność praw nadanych przez cara i reform państwowych w sferze politycznej. Opowiadali się za ograniczeniem praw wyborczych i ograniczeniem praw Dumy.

Obie frakcje ruchu czarnosecińskiego prowadziły walkę o kontrolę nad jak największą liczbą lokalnych organizacji skrajnie prawicowych, przyczyniając się do dalszego rozbitcia ruchu czarnosecińskiego. W końcu 1909 r. przeciwnicy Dubrowina doprowadzili do zmian w składzie władz Związku Narodu Rosyjskiego, a rozłam w Związku stał się faktem po odwołaniu w lipcu 1910 r. Dubrowina

z funkcji przewodniczącego. Oficjalny rozłam nastąpił jednak dopiero dwa lata później, kiedy to Dubrowin założył własną organizację pod nazwą Wszechrosyjski (dubrowiński) Związek Narodu Rosyjskiego.

Przed pierwszą wojną światową ruch czarnoseciński przeżywał głęboki kryzys. Organizacje skrajnej prawicy rozpadły się na wrogie wobec siebie frakcje. Przystąpienie Rosji do pierwszej wojny światowej spowodowało w kraju wzrost nastrojów nacjonalistycznych i szowinistycznych. Sytuację tę przywódcy nacjonalistów chcieli wykorzystać do zwiększenia swoich wpływów w państwie. Walka Rosji po stronie Ententy spowodowała korektę założeń polityki zagranicznej skrajnej prawicy, która do tego czasu zdecydowanie opowiadała się po stronie sojuszu z Niemcami. Skrajna prawica zaczęła głosić hasła oswobodzenia narodów słowiańskich spod dominacji germańskiej, podziału imperium osmańskiego, a nawet głoszone hasła wyzwolenia grobu Chrystusa z rąk niewiernych. Wśród przywódców ruchu czarnosecińskiego występowały w tym okresie znaczące różnice dotyczące taktyki politycznej. Część działaczy uznała, że w warunkach wojennych konieczny jest sojusz ze wszystkimi legalnymi rosyjskimi partiami, nawet tymi liberalno-demokratycznymi, inni nie dopuszczali możliwości takich sojuszy.

Niepowodzenia wojenne w 1915 r. doprowadziły do podważenia zaufania wobec cara, rządu oraz istotnych zmian na scenie politycznej. Liberalowie i liberalni konserwatyści doszli do przekonania, że biurokracja carska nie ma kompetencji do kierowania wysiłkiem wojennym. Głównym celem opozycji stało się zagwarantowanie Dumie prawa mianowania ministrów, co w rezultacie doprowadziłoby do poddania biurokracji rosyjskiej kontroli parlamentarnej. Większość deputowanych do Dumy, aby móc skutecznie dochodzić swoich postulatów, zdecydowała się na utworzenie jednolitego bloku wszystkich stronnictw z wyjątkiem skrajnej lewicy i skrajnej prawicy. Powstał tzw. blok postępowy, który reprezentował niemal trzy czwarte Dumy Państwowej, a w jego skład weszła część nacjonalistów i niektórych byłych liderów skrajnej prawicy. Działania te na krótko zaktywizowały działalność organizacji czarnosecińskich, które, w odróżnieniu od przeciwników politycznych, nie potrafiły przełamać różnic we własnym obozie. W sierpniu 1915 r. z inicjatywy „dubrowińców” odbył się zjazd monarchistów w Saratowie, gdzie zażądano od cara rozwiązania IV Dumy. W listopadzie 1915 r. odbył się także zjazd organizacji czarnosecińskich w Piotrogradzie, na którym stwierdzono, że żądania Bloku Postępowego o powołanie rządu cieszącego się „zaufaniem narodu” jest sprzeczne z prawem państwa rosyjskiego. Jednocześnie podjęto próbę zjednoczenia i powołania do życia jednolitego bloku skrajnej prawicy, ale nie tylko nie udało się stworzyć przeciwwagi w Dumie dla Bloku Postępowego, ale nie udało się nawet stworzyć jednolitej linii postępowania wobec rządu.

W rezultacie upadku autorytetu carskiego w Rosji gwałtownie kurczyła się liczba zwolenników cara Mikołaja II. Spowodowało to, że od 1916 r. także Związek Narodu Rosyjskiego i związane z nim ugrupowania czarnosecińskie znalazły się w stanie głębokiego kryzysu, a jego miejscowe oddziały ogarnął chaos i dezintegracja. Inicjatywę na scenie politycznej przejęły siły liberalne i ani Związek Na-

rodu Rosyjskiego, ani inne organizacje czarnosecińskie nie miały sił przeciwsta-
wić się wydarzeniom rewolucji lutowej 1917 r.

W marcu 1917 r., już po abdykacji Mikołaja II i przejęciu władzy przez Rząd Tymczasowy, ostatecznie rozpadł się Związek Narodu Rosyjskiego. Wydawanie prasy czarnosecińskiej zostało zakazane, a sama działalność Związku i jego liderów stała się przedmiotem dochodzenia nadzwyczajnej komisji śledczej.

Po przejęciu władzy przez bolszewików w październiku 1917 r. większość aktywnych działaczy czarnosecińskich została w latach 1918–1919 rozstrzelana. Część czarnosecińców brała udział w wojnie domowej, wspierając ruch białogwardyjski, a następnie udała się na emigrację, tworząc za granicą organizacje rosyjskich monarchistów. W latach trzydziestych niektórzy z nich (m.in. Mikołaj Markow) zbliżyli się do ruchów faszystowskich, uznając się za prekursorów faszyzmu w Europie.

Ruch czarnoseciński pojawił się w Rosji jako konserwatywna reakcja na rewolucyjne „wstrząsy” początku XX w. Program ruchu i jego działalność były skierowane głównie do warstw zainteresowanych utrzymaniem dawnego porządku i przywilejów (ziemiaństwo, arystokracja, carska biurokracja). Posługując się ideologią wielkomocarstwową, nacjonalistyczną i szowinistyczną, ruch ten stał się ruchem masowym, który miał zwolenników we wszystkich warstwach społeczeństwa rosyjskiego. Swój największy rozkwit przeżywał w latach rewolucji 1905–1907 i bezpośrednio po nich. Czarnosecińcy zawsze uznawali priorytet nacjonalizmu nad wszelkimi problemami socjalnymi. Koncentrując się na wielkoruskim szowinizmie, nie potrafili w swoich programach przedstawić sposobów rozwiązania problemów społecznych w Rosji, tak jak próbowały tego dokonać inne partie polityczne. Dlatego też z każdym rokiem istnienia narastała przepaść między liderami ruchu a szeregowymi członkami. W okresie kryzysu monarchii liderzy ultramonarchistów okazali się bezsilni, tak samo jak i arystokracja oraz aparat biurokratyczny państwa, by przeciwstawić się upadkowi monarchii. Większość członków i zwolenników tego ruchu zachowała bierność, co ułatwiło zwycięstwo rewolucjonistów w Rosji i spowodowało zniknięcie ze sceny politycznej skrajnie prawicowych nacjonalistów i ultramonarchistów⁵.

2.2. Oktiabryści – Związek 17 Października

Mianem oktiabrystów („październikowcy”) w Rosji carskiej określano członków organizacji społecznych i politycznych tworzących tzw. Związek 17 Października. Była to partia, którą nazwano tak na cześć i w uznaniu roli carskiego manifestu z 17 października, który według oktiabrystów otwierał pokojową drogę do ewolucji systemu politycznego i przekształcenia Rosji w nowoczesną monarchię konstytucyjną.

⁵ *Istorija političeskich partij Rossii*, pod red. A. I. Zewelewa, Moskwa 1994, s. 61–87; *Političeskie partii Rossii. Koniec...*, s. 576–579. Także Ju. I. Kirjanow, *Ruskoje Sobranije 1990–1917*, Moskwa 2003, ss. 352; D. A. Kocjibinskij, *Ruskij nacjonalizm w naczalije XX stoletia*, Moskwa 2001, ss. 527.

Związek 17 Października razem z należącymi do niego i współpracującymi organizacjami społeczno-politycznymi reprezentował prawą część sceny politycznej, będąc przedstawicielem rosyjskiego prawicowego liberalizmu. Partia ta na arenie politycznej usytuowana była w centrum systemu pomiędzy konstytucyjnymi-demokratami a skrajną prawicą. Granica oddzielająca te polityczne bloki była w Rosji carskiej, w okresie kształtowania się partii politycznych, bardzo płynna. Część organizacji związanych z ruchem oktiabrystów i ze Związkiem 17 Października bardzo często współpracowała z kadetami reprezentującymi lewą część rosyjskiego liberalizmu; w tym samym czasie inne, lokalne grupy polityczne, powiązane z ruchem oktiabristowskim (np. Partia Praworządności, Narodowa Partia Związku 17 Października, partia Za Cara i Porządek, i inne) w swojej praktycznej działalności politycznej często różniły się od ultramonarchistów tylko i wyłącznie nazwą. Okoliczności te powodowały, że przeciwnicy Związku 17 Października z lewej strony sceny politycznej oskarżali go o związki z ruchem czarnosecińskim, a z prawej – o nadmierny liberalizm i sprzyjanie rewolucjonistom.

Ruch oktiabrystów tworzył się w środowisku działaczy dum ziemskich i miejskich (organów samorządu lokalnego), zwolenników reform ustrojowych i skupiał działaczy liberalnej opozycji ziemskiej, o bardziej konserwatywnych poglądach społeczno-politycznych. Najważniejsze znaczenie dla utworzenia partii oktiabrystów i zinstytucjonalizowanych form organizacyjnych miał manifest z 17 października, który umożliwił tworzenie w Rosji legalnych partii politycznych. Manifest ten miał bardzo duże znaczenie, gdyż stał się dla oktiabrystów osią i symbolem ich ideologii i do którego odnosili oni swoje koncepcje polityczne. Liberalna prawica uznała, że manifest ten stał się początkiem nieuniknionych przemian Rosji carskiej w monarchię konstytucyjną. Oktiabryści, przystąpiwszy do tworzenia partii, w jej nazwę włączyli datę wydania manifestu, aby podkreślić jego znaczenie dla partii. Pojawienie się tego dokumentu uznawali za wielki przezwrot w historii Rosji, gdyż jak głosili w dokumentach programowych, od chwili jego wydania naród rosyjski stał się narodem politycznie wolnym, państwo rosyjskie stało się państwem prawa, a ustroj państwowy zaczął się przekształcać w monarchię konstytucyjną.

Jako ruch polityczny i ideologia polityczna prawicowy liberalizm zaczął kształtować się wśród działaczy samorządów lokalnych (ziemstw i dum miejskich) na zjazdach ziemskich, w latach 1904–1905. Tworzenie się legalnych partii i stowarzyszeń społecznych umożliwił manifest cara Mikołaja II z 17 października. Formowanie się partii Związek 17 Października i ruchu oktiabrystowskiego rozpoczęło się w ostatnich dniach października 1905 r. Wówczas to prawicowa (mniejszościowa) grupa działaczy zjazdów ziemskich wystąpiła z inicjatywą utworzenia Związku 17 Października, celem którego miało być aktywizowanie społeczeństwa do współdziałania z rządem w urzeczywistnianiu obietnic manifestu październikowego. Grupa ta postanowiła szukać sojuszników dla swojej inicjatywy także poza środowiskami ziemskimi. Już w październiku w Moskwie i Petersburgu doszło do spotkań liberalnych działaczy ziemskich z przedstawicielami burżuazji (przemysłowcami, kupcami). Na spotkaniach tych zaczęły kształ-

tować się władze i ośrodki kierownicze ruchu oraz sformułowane zostały pierwsze założenia programowe ruchu.

Sformułowany na początku listopada zarys propozycji programowych Związku został przedstawiony na zjeździe działaczy ziemskich i miejskich w Moskwie, obradującym w dniach 6–13 listopada 1905 r. Na zjeździe tym przyszli oktiabryści stanowili już bardziej lub mniej spójną grupę. W toku obrad zjazdu grupa prawicowa wystąpiła z osobną rezolucją wyrażającą sprzeciw wobec przyjętej przez zjazd rezolucji ogólnopolitycznej. Grupa ta opowiedziała się za okazaniem rządowi wszelkiej pomocy w celu przywrócenia porządku i ładu w państwie, zajęła negatywne stanowisko wobec idei zwołania Konstytuanty oraz czteroprymiotnikowego prawa wyborczego, sprzeciwiła się także podjętej przez zjazd uchwale postulującej nadanie Królestwu Polskiemu autonomii.

Listopadowy zjazd działaczy ziemskich i miejskich zbiegł się z pracami nad przyszłym programem związku, którego wstępna wersja została opublikowana 9 listopada w gazecie „Słowo”, a także przyczynił się do wyłonienia się liderów przyszłej partii.

Sygnatariusze mniejszościowej rezolucji: hr. Piotr Haydn, Aleksander Guczkow, Dymitr Szypow, Iwan Lichaczow, Sergiusz Niekludow, Dymitr Kołaczow, Jerzy Trubnikow, Mikołaj Guczkow oraz Michał Stachowicz – zdecydowali się 13 listopada 1905 r. na wydanie odezwy Związku 17 Października, w której opowiadali się za silną władzą monarchistyczną, zdolną uspokoić nastroje społeczne. W odezwie wskazywano na konieczność rozwijania zasad monarchii konstytucyjnej z przedstawicielstwem wybieranym w wyborach powszechnych (ale nie bezpośrednich i równych). Podkreślano konieczność zachowania jedności i niepodzielności Rosji, zdecydowanie odrzucano, wysuwany przez większość działaczy ziemskich postulat zwołania Konstytuanty, która zadecydowałaby o kształcie ustrojowym Rosji. Domagano się natomiast natychmiastowego zwołania Dumy Państwowej, uważając, że przyczyni się to do uspokojenia nastrojów rewolucyjnych i wprowadzi kraj na drogę pokojowej modernizacji. Do odezwy przyłączyło się wielu liberalnych działaczy ze środowiska petersburskiego: hr. Wasyl Gudowicz, Herman Lerche, Jerzy Milutin, bar. Paweł Korf, Michał Krasowski, Aleksander Stołypin (brat późniejszego premiera), Włodzimierz Markow, bar. Iwan Osten-Sacken i Paweł Reinbor⁶.

Największe zasługi dla tworzenia się ruchu politycznego oktiabrystów położyli dwaj liderzy ruchu ziemskiego, Aleksander Guczkow i Dmitrij Szypow. Reprezentowali oni także dwa środowiska społeczno-polityczne, wśród których powstał i na których opierał się oktiabryzm: środowisko szlachecko-ziemiańskie i przemysłowo-handlowe. Do tych dwóch sił dołączyła wkrótce trzecia, wywodząca się ze szlachty i aparatu biurokratycznego państwa, a której przedstawicielem w ruchu była przede wszystkim grupa działaczy petersburskich na czele z bar. Pawłem Korfem i Michałem Krasowskim.

W dniu 25 listopada 1905 r. delegaci Związku 17 Października oraz kilku mniejszych ugrupowań: Partii Ekonomiczno-Postępowej, Ogólnorosyjskiego Związku Handlowo-Przemysłowego, Związku Demokratów-Konstytucjonalni-

⁶ L. Jaśkiewicz, *Absolutyzm rosyjski...*, s. 136–137.

stów, Związku Pokojowej Walki o Odnowę oraz Ligi Niezwłocznego Zwołania Przedstawicieli Narodu – utworzyli w Petersburgu Zjednoczony Komitet Partii Konstytucyjno-Monarchistycznych. Ogólna platforma tego porozumienia zakładała ewolucyjne rozwiązywanie problemów społecznych i dążenie do jak najszybszego zwołania Dumy Państwowej. Dominującym ugrupowaniem w tej koalicji, jak i całym ruchu liberalno-prawicowym, był Związek 17 Października.

Związek 17 Października miał dwa ośrodki kierownicze: Centralny Komitet w Petersburgu i analogiczny w Moskwie. Pomimo podziału Komitetu Centralnego, do końca 1905 r., w obu stolicach państwa powstały pierwsze miejskie oddziały związku, a także około 60 oddziałów w innych miastach. Łącznie w latach 1905–1907 ukonstytuowało się 260 oddziałów związku, przy czym zdecydowana większość z nich (około 200) powstała w trakcie kampanii wyborczej do I Dumy. Ogólną liczbę członków partii w tym okresie oceniano na 75–77 tys. ludzi. Związkowi, jak i większości partii politycznych Rosji, brak było trwałej struktury. Lokalne oddziały partii łatwo się rozpadały, jak również łatwo powstawały w czasie kampanii wyborczych.

Pod względem geograficznym większość oddziałów lokalnych partii skupiła się w ziemskich (rolniczych) guberniach europejskiej części Rosji, tam gdzie występowała szlachta dworiańska. W pozostałych guberniach, a szczególnie na kresach Rosji, liczebność organizacji oktiabrystowskich była niewielka. Partia nie miała jednolitej struktury i poza jej miejscowymi oddziałami w dużych miastach organizowały się także studenckie organizacje zwolenników „oktiabrystów”, a ponadto do Związku należało, na autonomicznych zasadach, 23 polityczne organizacje podzielające jej programowo-taktyczne założenia. Organizacyjnie Związek 17 Października po-myślany był jako „stowarzyszenia wszystkich partii centrowych niezależnie od ich drugorzędnych różnic i odcieni”. Szeroka formuła uczestnictwa w ruchu oktiabrystowskim dopuszczała działalność i członkostwo w innych partiach. Samo członkostwo w Związku 17 Października nie pociągało za sobą konieczności wypełniania jakichkolwiek specjalnych obowiązków partyjnych, jak i opłacania ustalonych składek członkowskich. Liderzy Związku próbowali wprowadzić do organizacji partii bardziej ścisłe zasady, ale wielu z jego szeregowych członków traktowało Związek nie jako partię polityczną, ale raczej klub dyskusyjny, co powodowało, że w strukturze związku nie było ścisłej dyscypliny i hierarchii. Oktiabrystom obca była, charakterystyczna dla członków partii rewolucyjnych, gotowość do podporządkowania się decyzjom centralnych ogniw partii. Jeden z twórców i liderów Związku, Aleksander Kuczukow, wskazywał, że oktiabryści, którzy są zadeklarowanymi monarchistami w stosunku do ustroju państwa, w wewnętrznej organizacji partii są niepoprawnymi republikanami ze skłonnościami w stronę anarchizmu, co utrudnia prowadzenie jakiegokolwiek poważnej pracy partyjnej.

Głównym organem prasowym Związku 17 Października była gazeta „Słowo”, także „Głos Moskwy” ponadto wiele z lokalnych oddziałów partii prowadziło działalność wydawniczą i w Rosji ukazywało się ok. 50 tytułów związanych w ten czy inny sposób z ruchem oktiabrystów.

Oktyabryści oraz sprzymierzone z nimi organizacje skupiały głównie burżuzję, przemysłowców, przedstawicieli kupiectwa, szlachtę ziemską oraz część działaczy ziemskich o poglądach umiarkowane liberalnych, a także inteligencję i przedstawicieli biurokracji carskiej. Do władz Związku należeli wybitni działacze ziemscy i społeczni – graf Piotr Gejden, Michał Stachowicz, książę Mikołaj Wołkoński; przedstawiciele stołecznej profesury i adwokatury, działacze nauki i kultury – Władimir Gere, Fiodor Plewako, dziennikarze i wydawcy – Mikołaj Piercow, Aleksander Stołypin, Dmitrij Suworin, wybitni przedstawiciele sfer przemysłowo-handlowych i bankowych – Mikołaj Awdakow, bracia Władimir i Paweł Rabuszyńscy.

Do ruchu oktyabrystów przystępowali głównie ludzie w dojrzałym wieku i o wysokim poziomie wykształcenia. Społeczny portret „wzorcowego” oktyabrysty to mężczyzna w wieku 45–50 lat, rodowy szlachcic (rzadziej kupiec) z wykształceniem wyższym (najczęściej prawniczym lub ogólnie humanistycznym), czynownik V–VIII klasy, mieszkaniec miasta w jednej z ziemskich guberni centralnej Rosji, często ziemski lub miejski radny.

Ze względu na swoją ideologię oktyabryści byli zwolennikami umiarkowanych reform ustrojowych i społecznych. Stanowili oni prawe skrzydło rosyjskiego liberalizmu. Prace nad programem partii i ideologią ruchu przechodziły kilka etapów. Pierwszy z nich rozpoczął się w listopadzie 1905 r., kiedy został stworzony pierwszy ogólny wariant programu politycznego partii Związek 17 Października oraz ogłoszono odezwę programową, którą podpisało 33 członków pierwszego komitetu Centralnego partii. Drugi okres obejmuje 1906 i pierwszą połowę 1907 r., kiedy to na I Zjeździe Związku 17 Października (luty 1906 r.) oficjalnie przyjęto program partii w wersji znacznie rozszerzonej i dopracowanej w stosunku do deklaracji z jesieni 1905 r., który na II Zjeździe (maj 1907 r.) poddano dodatkowej obróbce redakcyjnej. Trzeci okres powstawania programu oktyabrystów obejmuje prace dwóch partyjnych konferencji (w październiku 1907 r. i listopadzie 1913 r.), a także III Zjazdu Związku 17 Października (październik 1909 r.). Cechą szczególną ostatniego etapu prac nad programem partii było to, że w tym okresie założenia programowe były konkretyzowane i dopracowywane w celu przedłożenia ich w Dumie Państwowej jako projektów ustaw.

Program partii zakładał, za podstawę ustroju mając sformułowania carskiego manifestu z 17 października, powolne i stopniowe przekształcanie Rosji w monarchię konstytucyjną z pochodzącym z wyboru dwuizbowym przedstawicielstwem narodowym i zachowaniem przez cara tytułu samowładcy.

Centralne miejsce w programie Związku 17 Października zajmował problem charakteru i struktury władzy państwowej. Oktyabryści głosili, że imperium rosyjskie jest monarchią konstytucyjną, w której car jako posiadacz władzy zwierzchniej w państwie jest ograniczony postanowieniami ustaw zasadniczych. Oktyabryści uważali się za przeciwników idei nieograniczonej władzy cara. Opowiadając się za likwidacją nieograniczonego samodzielnictwa, jednocześnie kategorycznie sprzeciwili się wprowadzeniu w Rosji ustroju parlamentarnego jako ustroju, z przyczyn historycznych i politycznych, obcego Rosji carskiej. Chroniąc

formułę monarchii w Rosji, odwoływali się do tradycji i dawali rękojmię prawidłowego (organicznego) rozwoju Rosji wynikającego z podstaw jej tysiącletniej historii. Charakterystyczne było, że oktiabryści, co prawda nie bez wewnętrznych sporów, uznali celowość zachowania przez rosyjskiego monarchę konstytucyjnego tytułu samowładcy, widząc w tym tytule „historyczne dobro” Rosji.

Według stworzonego przez oktiabrystów schematu ustroju państwa strukturę najwyższych władz w państwie winni tworzyć: car – monarcha jednocześnie panujący i zarządzający państwem, oraz dwuizbowe przedstawicielstwo narodowe formowane na podstawie wyborów, które byłyby ograniczone cenzusem majątkowym, bezpośrednio w miastach i dwuetapowe w pozostałych miejscach. Tak wyobrażali sobie oktiabryści formowanie izby niższej – Dumy Państwowej. W stosunku do izby wyższej – Rady Państwa, której zadanie polegałoby przede wszystkim na poprawianiu i korygowaniu postanowień Dumy, uznano, że dostęp do niej winien być chroniony wysokim cenzusem, a ponadto połowa jej składu winna być wyznaczana przez monarchę.

W podziale kompetencji między przedstawicielstwem narodowym a monarchą oktiabryści wyraźnie faworyzowali władzę monarszą. Bez carskiej sankcji nie mogłaby wejść w życie żadna ustawa; carowi przysługiwało prawo do mianowania i odwoływania ministrów, którzy za swoją działalność mieli odpowiadać zarówno przed monarchą, jak i przed przedstawicielstwem narodowym. Jednakże aby odwołać ministra, deputowani musieliby wszcząć przeciw niemu postępowanie sądowe. W programie oktiabrystów izbom przedstawicielstwa narodowego w rzeczywistości pozostawiono jedynie prawo do inicjatywy ustawodawczej i zatwierdzania budżetu państwa. Było to zgodne z celami partii, według których należało stworzyć w Dumie ośrodek konstytucyjny bez stawiania sobie za cel przejścia władzy rządowej.

Ważnym elementem programu oktiabrystów była problematyka praw i wolności politycznych i obywatelskich. Głównie w tej sferze przejawiał się liberalny charakter związku. Oktiabryści opowiadali się za wprowadzeniem w Rosji wolności sumienia i wyznania, nietykalności osobistej, wolności słowa, zgromadzeń i zrzeszania się oraz innych praw i swobód obywatelskich. Ten punkt programu miał najbardziej demokratyczny charakter, ale jednocześnie, w praktyce życia politycznego, oktiabryści niejednokrotnie sami łamali te zasady, czego najbardziej spektakularnym wyrazem była odmowa, pod naciskiem zachodnich i południowo-zachodnich oddziałów związku, uznania równouprawnienia Żydów w Rosji.

Oktiabryści odmawiali także mniejszościom narodowym prawa do autonomii. W odniesieniu do problemu narodowościowego oktiabryści wychodzili z podstawowej dla nich idei „jednolitej i niepodzielnej” Rosji i uważali za konieczne przeciwstawianie się idei federalizmu i wszelkim zamiarom i projektom prowadzącym do „podziału” kraju. Wyjątek uczyniono tylko dla Finlandii, której przyznano prawo do posiadania własnego, autonomicznego ustroju państwowego przy jednoczesnej ochronie jej ścisłych państwowych związków z imperium rosyjskim. Formułując politykę wobec mniejszości narodowych, oktiabryści wyrażali gotowość do uznania i zaspokojenia ich potrzeb i roszczeń kulturowych,

ale nie politycznych. Jednocześnie podkreślano, że pierwszeństwo przed wszelkimi prawami dla mniejszości ma idea ogólnorosyjskiej państwowości.

W programie oktiabrystów wiele miejsca poświęcono także problemom socjalnym i społecznym, wśród których za najważniejszą uznawano kwestię chłopską w Rosji. Oktiabryści opowiadali się za modernizacją Rosji i w swoich deklaracjach programowych kładli akcent na konieczność równouprawnienia chłopów, zniesienia wszelkiego ustawodawstwa ograniczającego prawa obywatelskie, a także sądowych i administracyjnych ograniczeń uniemożliwiających emancypację ludności wiejskiej. Domagali się likwidacji wspólnot chłopskich i stworzenia warunków dla ekonomicznego rozwoju wsi (m.in. rozwijania polityki kredytowej państwa). Wskazuje się, że postulaty oktiabrystów w kwestii chłopskiej zbliżone były do programu reform wprowadzonych w życie przez premiera Piotra Stołypina.

W okresie rewolucji 1905–1907, kiedy tworzyła się partia Związek 17 Października, członkowie ruchu oktiabrystów nie ukrywali swojej niechęci wobec rewolucji, opowiadali się za silną władzą, która mogłaby wyprowadzić kraj z kryzysu i zapewnić mu stabilny rozwój, a w praktyce politycznej często wspierali rząd w jego działaniach zmierzających do stłumienia wystąpień rewolucyjnych. Bezpośrednim impulsem do powstania wielu z lokalnych organizacji związku było hasło „walki ze smutą”. W okresie tym na 29 miejskich oddziałów oktiabrystów tak lub w podobny sposób określono powód swojego powstania (w proklamacjach, odezwach, pismach do władz związku) przedstawiało 25 z nich, uznając to za najważniejszy cel swojej działalności. Kierując się tym priorytetem, jeszcze w okresie prac nad stworzeniem Związku 17 Października, liderzy tego ruchu – Szypow, Guczkow, Stachowicz zaliczani do liberalnych konserwatystów pozostających w dobrych stosunkach zarówno z opozycją, jak i biurokracją carską, prowadzili rozmowy z premierem Siergiejem Witte na temat objęcia stanowisk w nowo powoływanym rządzie. Rozmowy załamały się po tygodniu, a pretekstem była odmowa, ze strony oktiabrystów, współpracy z Piotrem Durnowo, który miał zostać ministrem spraw wewnętrznych. Niezależnie od odmowy udziału w rządzie oktiabryści wspierali jego działalność. Koniec października i listopad 1905 r. przyniosły serię buntów i powstań w jednostkach wojsk lądowych i marynarce, a w grudniu, kiedy wybuchły walki w Moskwie, rewolucja osiągnęła swój punkt kulminacyjny. W okresie tym oktiabryści domagali się od rządu, za pośrednictwem artykułów publikowanych w gazecie „Słowo”, zastosowania wszelkich dostępnych środków w celu przywrócenia w kraju porządku.

Poparcie dla działań rządu i krytyka ruchu rewolucyjnego były głównym elementem propagandy w czasie kampanii wyborczej do I Dumy. W jej trakcie oktiabryści prowadzili intensywną działalność wydawniczą (gazety, odezwy, proklamacje). Do wyborów przystąpili w koalicji z innymi ugrupowaniami konstytucyjno-monarchistycznymi o zbliżonym programie, jednakże blokowi partii prawicowych udało się wprowadzić do I Dumy jedynie 16 deputowanych. Była to grupa stanowiąca najbardziej prawicowe ugrupowanie i zarazem jedna z najmniejszych w Dumie. Ze względu na swoją niewielką liczebność oktiabryści nie wywarli wpły-

wu na pracę Dumy i ich głos w pierwszym rosyjskim parlamencie nie był słyszany. Duma Państwowa rozpoczęła swoje prace pod koniec kwietnia 1906 r., a na początku lipca została rozwiązana. Datę zwołania kolejnej wyznaczono dopiero na luty 1907 r. Spotkało się to z protestem większości deputowanych, którzy zdecydowali o wydaniu tzw. manifestu wyborskiego⁷, w którym wzywano do biernego oporu przeciw władzy. Deputowani oktiabrystowscy potępili treść manifestu, a ponadto pod koniec sierpnia ogłosili swoje poparcie dla rządowej koncepcji stworzenia sądów wojenno-polowych do walki z ruchem rewolucyjnym. Lider oktiabrystów Aleksander Guczkow uznał rozwiązanie Dumy za słuszne i wyraził poparcie Związku dla polityki premiera rządu Piotra Stołyppina. Większość członków partii podzieliła jego stanowisko i 29 października 1906 r. Guczkow został wybrany przewodniczącym Związku 17 Października.

Jednakże dla części członków partii jej przesuwanie się na prawo sceny politycznej stało w sprzeczności z ich poglądami. Jesienią 1906 r. z prac w Komitecie Centralnym i w partii zrezygnowali dwaj założyciele Związku, przedstawiciele jej lewego skrzydła – Dymitr Szypow oraz Michał Stachowicz – i stworzyli Partię Odnowy Pokojowej, która pełniła rolę buforu i zarazem łącznika między prawicą i lewicą liberałów rosyjskich i wraz z prawicową frakcją, która odłączył się od partii kadetów w listopadzie 1912 r., utworzyli niewielką Partię Postępu tzw. progresistów.

W toku kampanii wyborczej do II Dumy Państwowej oktiabryści zdecydowali się na współpracę z partiami monarchistów a nawet ze skrajną prawicą. Formułując zadania partii w czasie kampanii wyborczej w listopadzie 1906 r., przewodniczący partii Guczkow wskazał, że sojusz z prawicą (nacjonalistami i monarchistami) jest szansą dla Związku 17 Października. W trakcie wyborów do II Dumy, po opuszczeniu partii przez jej bardziej liberalnych przedstawicieli, sojusze wyborcze z przedstawicielami ruchu czarnosecińskiego stały się bardzo częste.

Do II Dumy oktiabryści wprowadzili 43 deputowanych. W Dumie oktiabryści dążyli do doprowadzenia do oficjalnego potępienia przez Dumę „rewolucyjnego terroru” i krytykowali projekty reform agrarnych przedstawianych przez lewicowych deputowanych do parlamentu (kadeci, trudownicy) oraz tradycyjnie popierali politykę rządu zmierzającą do przywrócenia porządku w państwie. Nowością w ich działalności stały się próby zdystansowania się od skrajnej prawicy i stworzenia na scenie politycznej „silnego konstytucyjnego centrum”, w którego skład miałoby wchodzić przedstawiciele umiarkowanych partii i prawego skrzydła partii konstytucyjnych-demokratów. Jednakże w praktyce ta idea nie była realizowana i w swojej działalności na forum Dumy oktiabryści byli izolowani i nie uzyskali poparcia ani frakcji prawicowych, ani umiarkowanej lewicy.

Związek 17 Października, mimo że z pewnymi oporami, poparł przedterminowe rozwiązanie II Dumy i zmianę prawa wyborczego z 3 czerwca 1907 r. W dru-

⁷ Nazwa *Odezwa wyborska* pochodzi od miasta Wyborg w okolicach Petersburga, dokąd na wieść o rozwiązaniu I Dumy Państwowej udało się około 200 posłów i tam ogłosiło manifest do ludności imperium z protestem przeciwko niepraworządnemu rozwiązaniu Dumy oraz z wezwaniem, by nie płacono podatków i nie stawiano się do poboru wojskowego.

giej połowie 1907 r. rozpoczął się proces dezintegracji partii. Większość lokalnych oddziałów rozpadła się. Według danych Centralnego Komitetu oktiabrystów w maju 1909 r. do struktur partii wchodziło 38 oddziałów gubernialnych, 11 miejskich, 74 powiatowe i 4 wiejskie. Do III Zajazdu (październik 1909) partii liczebność oddziałów lokalnych nie przekraczała 90, a większość z nich istniała tylko nominalnie.

Okres porewolucyjny był dla związku czasem głębokiej dezorganizacji, rozpadu lokalnych organizacji i znacznego zmniejszenia liczebności członkowskiej. Jednocześnie jednak nowa ordynacja wyborcza umożliwiła odniesienie sukcesu wyborczego, co spowodowało, że Związek skoncentrował się przede wszystkim na pracach w Dumie Państwowej. W wyborach do III Dumy Państwowej oktiabrystom udało się do niej wprowadzić do 154 deputowanych, co spowodowało, że w III Dumie, jedynej której pozwolono działać przez normalną, 5-letnią kadencję, oktiabryści byli frakcją dominującą. Członkowie frakcji kierowali pracami Dumy, przewodniczącymi Dumy byli oktiabryści Mikołaj Chomiakow (do marca 1910), Aleksander Guczkow (do marca 1911) i Michał Rodzianko. III Duma była zgromadzeniem bardzo aktywnym: głosowała nad 2571 projektami ustaw wniesionych przez rząd, zainicjowała 205 własnych projektów, jej komisje zajmowały się rolnictwem, ustawodawstwem społecznym i wieloma innymi problemami.

Liczna frakcja oktiabrystów w III Dumie nigdy nie była monolitem i istniały w niej różnice poglądów, co skutkowało tym, że kurs polityczny oktiabrystów podlegał wahaniom, często niezależnie od podjętych przez kierownictwo związku decyzji. Część deputowanych związanych z oktiabrystami weszła w skład Wszechrosyjskiego Związku Nacjonalistycznego, którego deputowanych w Dumie nazywano potocznie „nacjonalistami”.

„Dumski” program oktiabrystów został przyjęty na partyjnej konferencji w październiku 1907 r. Oktiabryści konsekwentnie popierali istniejący ład konstytucyjny, a ich przewodnią filozofią było państwo praworządne. Dlatego też na pierwszy plan programu wysunięto ochronę praw monarchy i przedstawicielstwa narodowego. Oktiabryści domagali się także szybkiego wprowadzenia w Rosji reform niezbędnych do jej prawidłowego rozwoju. W programie partii za niecierpiące zwłoki uznano: rewizję praw regulujących działalność Dumy Państwowej, rozszerzenie jej praw w stosunku do kształtowania budżetu państwa i prawa do nadzoru nad działalnością ustawodawczą władz państwa, stopniowe wprowadzanie samorządów lokalnych na kresach państwa, przeobrażenie samorządów ziemskich i miejskich poprzez odejście od ich stanowego charakteru, rozszerzenie praw samorządów lokalnych, równouprawnienie wszystkich obywateli bez względu na stan, narodowość, wyznanie oraz wprowadzenie powszechnego, niezawisłego sądownictwa. Związek 17 Października opowiadał się także za przeprowadzeniem reformy cerkwi prawosławnej, szczególnie zaś ograniczeniem funkcji ober-prokuratora synodu i kontrolą państwa nad cerkwią, a także dopuszczeniem możliwości swobodnej zmiany wyznania.

Nadzieję na wprowadzenie w Rosji reform zgodnych z programem partii oktiabryści wiązali z rządem premiera Stołypina, którego, w opinii lidera partii

Guczkowa, wiązała z oktiabrystami swoista umowa, dotycząca realizacji szerokiego programu reform mających na celu modernizację państwa i dalszy rozwój podstaw ustroju konstytucyjnego. Dlatego też oktiabryści w początkowym okresie byli główną podporą rządu w Dumie, głosując – w zależności od charakteru rozstrzyganych zagadnień i dyskutowanych projektów ustaw – albo łącznie z prawicą, albo też z kadetami i progresistami. W realizacji swojego programu oktiabryści byli jednak zorientowani raczej na współpracę z ugrupowaniami pravicowymi monarchistów i tzw. nacjonalistów, m.in. pod wpływem frakcji pravicowych oktiabryści odrzucili starania kadetów o wejście ich przedstawiciela do prezydium Dumy i nie dopuścili kadetów do obrad komisji obrony państwowej.

Polityka liderów oktiabrystów, widzących w Dumie parlament powołany do stanowienia prawa, stała w sprzeczności z realiami reżimu politycznego Rosji carskiej. Spory kompetencyjne pomiędzy rządem a niektórymi deputowanymi oktiabrystowskimi doprowadziły, że premier Stołypin wspierał się w swojej polityce głównie na frakcji tzw. nacjonalistów, a nie na Związku 17 Października. Oznaczało to fiasko parlamentarnej taktyki partii i doprowadziło do opuszczenia partii przez grupę deputowanych pravicowych (dołączyła ona do frakcji nacjonalistów) i części deputowanych lewicowych, co oznaczało znaczne zmniejszenie się składu liczebnego frakcji. Rozpadowi ugrupowania oktiabrystowskiego sprzyjał brak ścisłych form i więzów organizacyjnych, a także fakt, że w związku znajdowało się sporo ludzi o poglądach znacznie bardziej pravicowych, niż wynikałoby to z oktiabrystowskich zasad programowych.

Ostateczne zerwanie współpracy oktiabrystów z rządem nastąpiło w 1911 r., kiedy to wbrew stanowisku Dumy, odraczając obrady Dumy (w trybie paragrafu 87 ustaw zasadniczych), dekretem carskim zadecydowano o wejściu w życie rządowego projektu dotyczącego wprowadzenia ziemstw w tzw. Kraju Zachodnim. Oktiabryści uznali takie działanie za działanie pozaustawodawcze i jawne naruszenie litery i ducha ustaw zasadniczych. W proteście przeciw działaniom rządu lider oktiabrystów Aleksander Guczkow zgłosił swoją rezygnację ze stanowiska przewodniczącego Dumy Państwowej, a cała frakcja przeszła do opozycji wobec głównych założeń polityki rządu Stołyпина.

Pod koniec 1911 r. Związek 17 Października znalazł się w głębokim kryzysie, do którego przyczyniło się zabójstwo premiera Stołyпина w listopadzie 1911 r., które wywołało szok w obozie oktiabrystów. Premier Piotr Stołypin uważał, wbrew opinii cara, biurokracji carskiej i skrajnej prawicy, że należy dopuścić Dumę do autentycznego partnerstwa w sprawach kierowania państwem i szukał sojuszników dla swojej polityki wśród deputowanych. I bez tego wydarzenia nadzieja oktiabrystów na wprowadzenie poprzez Dumę liberalnych reform dzięki współpracy z rządem i carem była już poważnie naruszona. Zabójstwo Stołyпина praktycznie przekreślało wszelkie rachuby polityczne Związku 17 Października. W 1912 r. liczba członków związku zaczęła gwałtownie maleć, a większość lokalnych oddziałów przestała istnieć. W rezultacie w wyborach do IV Dumy oktiabrystom udało się wprowadzić tylko 98 swoich deputowanych.

Pogłębiały się także różnice w partii co do taktyki politycznej. Lewe skrzydło partii coraz energiczniej domagało się stworzenia bloku z progresistami i kade-tami w celu stworzenia w Dumie „opozycyjnego centrum”. Dyskusja nad dal-szym działaniem i wyborem sojuszników politycznych doprowadziła w grudniu 1913 r. do podziału frakcji dekabrystów na trzy części: ziemców-oktiabrystów (65), Związek 17 Października (22), i grupę bezpartyjnych, do której weszło 15 byłych członków frakcji oktiabrystów. Podział we frakcji parlamentarnej, a tym samym i podział w całej partii, postawił Związek 17 Października na granicy całkowitej katastrofy, tym bardziej że praktycznie przestały już działać wszel-kie lokalne struktury partii.

Wszystkie grupy powstałe w ramach związku zaczęły działać na własną rękę i poszukiwać sojuszy politycznych. Wybuch pierwszej wojny światowej przyczynił się do ostatecznej dezorganizacji Związku 17 Października i zaprzestania jego działalności. W dniu 1 lipca 1915 r. przestał się ukazywać organ prasowy partii – gazeta „Głos Moskwy”, wkrótce także ostatecznie zakończyły się prace Komite-tu Centralnego partii i w praktyce Związek 17 Października w 1915 r. jako partia przestał istnieć.

Związek 17 Października przestał istnieć, ale politycy z nim związani dzia-łali w Dumie Państwowej w okresie wojny, odgrywając w niej istotną rolę. Na początku wojny oktiabryści ogłosili swoją pełną solidarność z rządem. Człon-kowie moskiewskiego i petersburskiego oddziału Komitetu Centralnego wydali odezwę wzywającą do jedności i okazania wszelkiej pomocy armii. Klęski wo-jenne, jakich doznała Rosja w 1915 r., podważyły autorytet rządu i cara oraz zaufanie, jakim został on obdarzony na początku wojny. W lecie kryzys władzy zaczął przybierać charakter nieodwracalny. Car zdecydował o przejęciu we własne ręce naczelnego dowództwa nad siłami rosyjskimi i postanowił zawiesić działalność Dumy, a rząd podporządkowany carowi przestał kontrolować sytu-ację polityczną w kraju. W Dumie Państwowej zaczął tworzyć się tzw. blok po-stępowy, który domagał się reform i wprowadzenia demokracji parlamentarnej, a przede wszystkim powołania rządu odpowiedzialnego przed Dumą. W sierp-niu 1915 r. do bloku należało już ponad 300 deputowanych na ogólną liczbę 420, w tym wielu posłów z byłego już Związku 17 Października. Szczególną rolę w pracach bloku postępowego odegrali byli liderzy oktiabrystów Aleksander Guczkow i Michał Rodzianko. Pod koniec 1916 r. nastroje opozycyjne ogarnęły generalicję, górne warstwy biurokracji, a blok postępowy poszerzał się zarówno w stronę lewicy, jak i prawicy, aż wreszcie objął całe spektrum polityczne z dużą częścią oficjalnego establishmentu włącznie, co doprowadziło do wybuchu re-wolucji lutowej i zmuszenia cara Mikołaja II do abdykacji. Jako ośrodek władzy zaczął występować złożony z przedstawicieli Dumy Tymczasowy Komitet Dumy Państwowej, utworzony 27 lutego 1917 r., którego przewodniczącym został oktiabrysta Michał Rodzianko. W imieniu komitetu negocjował z Mikołajem II warunki abdykacji cara. W dniu 2 marca Mikołaj II złożył abdykację w obecno-ści delegacji Dumy Państwowej, w której skład wchodził były lider oktiabrystów Aleksander Guczkow.

Po rewolucji lutowej i proklamowaniu w Rosji republiki oktyabryzm jako ruch polityczny całkowicie zniknął ze sceny politycznej, gdyż nie miał on już racji bytu. Byli liderzy związku zaangażowali się w prace Rządu Tymczasowego (m.in. Rodzianko, Guczkow, Godnew)⁸.

2.3. Konstytucyjni-demokraci – kadeci

Partia Konstytucyjno-Demokratyczna była jedną z najbardziej znanych i wpływowych partii politycznych w Rosji carskiej i reprezentowała lewe skrzydło rosyjskiego liberalizmu. Od 1906 r. organizacja ta przyjęła nazwę Partii Wolności Ludu, ale używano obu nazw i popularnie członków tej partii przez cały okres jej istnienia nazywano kadetami.

Partia kadecka reprezentowała lewe skrzydło rosyjskiego ruchu liberalnego. Na rosyjskiej scenie politycznej kadeci zajęli miejsce w centrum systemu pomiędzy oktyabrystami (prawica ruchu liberalnego) a partiami lewicowymi: socjalistami-rewolucjonistami i socjaldemokratami. Kadeci byli zwolennikami daleko posuniętych reform społeczno-politycznych. Opowiadali się za modernizacją kraju i przyjęciem europejskiego modelu rozwoju a także podziału władz na ustawodawczą, wykonawczą i sędziowską oraz powołania rządu, który byłby odpowiedzialny przed parlamentem. Domagali się uchwalenia konstytucji, która potwierdzałaby swobody i wolności obywatelskie, zabezpieczałaby ustawodawczy charakter przedstawicielstwa narodowego i umożliwiłaby dalszą reformę polityczną. Dopuszczali możliwość przyznania autonomii niektórym częściom państwa. Swoje cele kadeci chcieli realizować wyłącznie drogą legalną, konstytucyjną, odrzucając przemoc i rewolucje jako środek zmiany politycznej. Jeden z współtwórców partii, Paweł Milukow, wskazywał, że partia ma w swoim charakterze odpowiadać tradycyjnym poglądom rosyjskiej inteligencji, być partią ogólnonarodową, a nie reprezentującą interesy jakiegokolwiek grupy społecznej. Przeciwnicy z prawej strony sceny politycznej zarzucali kadetom, że odrzucają oni zasadę jedności państwa i nienaruszalność własności prywatnej, partie lewicowe natomiast, że reprezentują klasowe interesy liberalnej burżuazji.

Była to partia, która powstała jako jedna z pierwszych partii politycznych w Rosji. Tworzyli ją działacze dwóch organizacji: Związku Wyzwolenia i Związku Ziemców-Konstytucjonalistów działających w środowisku liberalnych deputowanych samorządów terytorialnych: ziemstw i dum miejskich. Członkowie tych dwóch organizacji tworzyli ruch konstytucyjnych-demokratów i dominowali w pracach Partii Konstytucyjno-Demokratycznej. Polityczne i ideologiczne założenia liberalnego ruchu ziemskiego stały się jądrem, wokół którego kształtował się ruch kadecki. Już w marcu 1905 r. na III Zjeździe Związku Wyzwolenia wyłonił się zarys programu politycznego przyszłej partii, który uzyskał poparcie liderów ruchu ziemskiego na zjeździe działaczy ziemskich i miejskich we wrześniu 1905 r.

⁸ *Istorija političeskich...*, s. 87–110; *Političeskie partii Rossii. Koniec...*, s. 579–580. Także *Partija „Sojusz 17 Oktjabria”*. *Protokoly sjezdow, konfieriencij i zasiedanij 1905–1907*, t. 1, Moskwa 1996, ss. 408.

Organizacyjnie partia kadecka uformowała się w okresie natężenia wydarzeń rewolucyjnych w latach 1905–1907. Założycielski zjazd partii odbył się w dniach 12–18 października 1905 r. w Moskwie. Decyzję o stworzeniu partii podjęto zatem jeszcze przed ogłoszeniem manifestu carskiego z 17 października, czyli przed formalnym dopuszczeniem do tworzenia się legalnych stowarzyszeń. Na pierwszym, założycielskim zjeździe partii stworzono podstawy organizacyjnej struktury partii, przyjęto jej statut i program, a także wybrano tymczasowy Komitet Centralny. Na II Zjeździe partii w styczniu 1906 r. nastąpiło zakończenie procesu formowania się partii. Na zjeździe styczniowym podjęto decyzję o dodaniu do podstawowej nazwy partii – konstytucyjno-demokratyczna – słów partia „wolności ludu”; na zjeździe wybrano także nowy skład Komitetu Centralnego oraz wniesiono zmiany w program i statut.

Centralny komitet partii kadetów składał się z dwóch oddziałów: petersburskiego i moskiewskiego. Głównymi funkcjami oddziału petersburskiego były: prace nad programem partii, przygotowywanie projektów ustaw do wniesienia pod obrady Dumy, kierowanie parlamentarną frakcją partii. Oddział moskiewski zajmował się przede wszystkim działalnością propagandowo-agitacyjną i wydawniczą. Na całym Komitecie Centralnym spoczywała kontrola nad wypełnianiem decyzji zjazdów i konferencji partyjnych, kierowanie tworzeniem lokalnych oddziałów partii, okresowe spotkania z przedstawicielami gubernialnych komitetów partii, wyznaczanie teraźniejszej taktyki politycznej partii.

W guberniach tworzone gubernialne komitety partii, które raz na rok zbierały się na gubernialnym zjeździe partii. Do ich kompetencji pozostawiono prawo do organizowania miejskich, powiatowych i wiejskich komitetów partii.

Zgodnie z paragrafem 2 statutu członkiem partii mogła być osoba, która przyjmując program partii, dobrowolnie podporządkowuje się dyscyplinie partyjnej ustanowionej statutem partii i partyjnymi zjazdami.

Po zjeździe założycielskim rozpoczął się w całym kraju proces organizacyjnego budowania partii. Już w listopadzie–grudniu 1905 r. ukonstytuowały się 72 organizacje kadeckie. Powstawały one przede wszystkim tam, gdzie przedtem działały organizacje Związku Wyzwolenia i Związku Ziemców-Konstytucjonalistów. Większa część lokalnych organizacji kadeckich powstała w okresie kampanii wyborczej do I Dumy. W okresie styczeń–kwiecień 1906 r. ukonstytuowało się 274 kadeckie komitety wyborcze. Ogólna liczba członków partii w latach 1905–1907 r. wahała się w granicach 50–60 tys. ludzi.

Jednakże partia kadecka, tak jak i większość organizacji politycznych w Rosji carskiej, w sferze organizacyjnej przedstawiała sobą amorficzne i nietrwale stowarzyszenie polityczne zależne od zmian aktualnej sytuacji politycznej. Po wygaśnięciu ruchu rewolucyjnego lat 1905–1907 nadeszło szybkie zmniejszenie liczebności lokalnych oddziałów partii i ich członkostwa. W latach 1908–1909 działało już tylko 29 gubernialnych i 42 powiatowych komitetów partii kadeckiej. Swoją działalność zakończyły wszystkie komitety wiejskie i zdecydowana większość powiatowych. W styczniu 1908 r. liczebność partii nie przekraczała 25–30 tys. ludzi. Proces organizacyjnego kryzysu partii kadeckich pogłębiał się także w kolejnych

latach. W latach 1912–1914 kadeci posiadali swoje komitety w 29 guberniach i 32 miastach powiatowych, a ogólna liczba członków partii nie przekraczała 10 tys. ludzi. W okresie pierwszej wojny światowej w kraju działało 26 gubernialnych, 13 miejskich i 11 powiatowych organizacji. Po zwycięstwie rewolucji lutowej i proklamowaniu republiki w 1917 r. nastąpił intensywny proces odrodzenia ruchu i lokalnych organizacji kadeckich. W marcu–kwietniu 1917 r. w Rosji działało już ponad 380 organizacji kadeckich, a ogólna liczba członków partii wzrosła do ok. 70 tys. Największe organizacje kadeckie działały w Moskwie (ponad 12 tys. członków) i Petersburgu (ponad 7,5 tys. członków).

Do partii kadeckiej można było, zgodnie ze statutem, wstąpić na podstawie rekomendacji. Aby ułatwić przyjmowanie nowych członków, kadeckie kierownictwo zalecało przyjmowanie do partii na podstawie zwykłego zapisu, a nawet na podstawie słownego zgłoszenia faktu przystąpienia do partii jednemu z członków lokalnego komitetu kadetów. Takie ułatwienia powodowały, że do ruchu kadeckiego częstokroć trafiały osoby przypadkowe, nieprzygotowane do systematycznej i stałej pracy w organizacji politycznej. Polityczna organizacja konstytucyjnych-demokratów miała charakter nietrwały. Po rewolucji 1905–1907 r. samo kierownictwo partii nie wypełniało statutowych zobowiązań do zwoływania corocznych partyjnych zjazdów i konferencji. W praktyce najważniejsze decyzje polityczne podejmowano w wąskim gronie osób wchodzących w skład Centralnego Komitetu (10–15 osób).

W strukturze partii niejasne były powiązania między Komitetem Centralnym a frakcją parlamentarną. Będące formalnie autonomicznymi dumskie frakcje kadetów podlegały kontroli ze strony centralnych władz partii. Jednakże, o ile w działalności I i II Dumy władze partii kontrolowały działalność deputowanych, to w okresie III i IV Dumy to frakcje parlamentarne uzyskały dominującą rolę.

W socjalnym składzie partii konstytucyjnych-demokratów dominowała inteligencja, często jednak o szlacheckiej proveniencji, było to tzw. inteligencja cenzusowa – posiadająca dobra ziemskie. Wskazuje się, że do partii kadetów należał kwiat ówczesnej rosyjskiej inteligencji; część liberalnej szlachty, przedstawiciele średniej burżuazji, urzędnicy, nauczyciele, lekarze. Socjalny skład partii kadetów zmieniał się w zależności od sytuacji politycznej kraju. W okresie rewolucji 1905–1907 r. obok inteligencji w lokalnych organizacjach działali także przedstawiciele nizin społecznych Rosji carskiej: rzemieślnicy, robotnicy, chłopci. Po rewolucji partię opuściła część członków rozczarowanych przyjętą linią polityczną oraz nieskutecznością działalności kadetów w I i II Dumie. Proces odejścia od konstytucyjnych-demokratów przedstawiciele nizin społecznych trwał, aż do rewolucji lutowej. W latach 1907–1917 przeważała tendencja do przeobrażenia kadetów w partię miejskiej inteligencji i do utwierdzenia związków z liberalną częścią średniej burżuazji: kupcami, przemysłowcami, bankierami. Po zwycięstwie rewolucji lutowej w socjalnej strukturze partii zaszły daleko idące zmiany. Do partii konstytucyjnych-demokratów, z jednej strony, zaczęli przystępować byli członkowie Związku 17 Października, partii progresistów, a także przedstawiciele byłych organizacji monarchistycznych, z drugiej zaś, ponownie demokratycznie nastą-

wieni przedstawiciele robotników i chłopów. Spowodowało to duże trudności w kierowaniu partią i stworzeniu jednolitej polityki wobec przemian zachodzących w Rosji.

Liderem partii kadetów, jej głównym teoretykiem i strategiem był Paweł Milukow urodzony w 1859 r. w rodzinie moskiewskiego architekta. Absolwent wydziału filologiczno-historycznego Uniwersytetu Moskiewskiego, aktywny uczestnik ruchu liberalno-demokratycznego, za udział w którym został w 1894 r. zesłany w trybie administracyjnym do Riazania. W 1897 wyjechał za granicę, po powrocie w 1899 r. brał udział w sporze ideologiczno-politycznym pomiędzy narodnikami i marksistami, ponownie aresztowany za działalność polityczną opuścił więzienie dzięki wstawiennictwu swojego uniwersyteckiego nauczyciela, wybitnego rosyjskiego historyka, Wasyla Kluczewskiego. W latach 1901–1905 przebywał za granicą, gdzie spotykał się z przedstawicielami rosyjskiej emigracji i liderami różnorodnych rosyjskich politycznych organizacji (w tym także z Włodzimierzem Leninem), a także politykami angielskimi, francuskimi, amerykańskimi. W kwietniu 1905 r. wrócił do ogarniętej ruchem rewolucyjnym Rosji i włączył się aktywnie w działalność polityczną w Związku Wyzwolenia. W październiku 1905 r. przystąpił do tworzenia Partii Konstytucyjnych-Demokratów, z którą związał swoją polityczną przyszłość⁹.

Czołowymi działaczami partii obok Milukowa byli przedstawiciele rosyjskiej inteligencji, którzy decydowali o politycznym programie, strategii i taktyce partii. Wiodącą rolę w partii odgrywali: arystokraci Piotr i Paweł Dołgorukowie oraz Dymitr Szachowski, znany uczonek i akademik profesor Władimir Wiernadcki, specjaliści z zakresu prawa profesorowie – Sergiusz Muromcew, Władimir Hessen, Leon Petrażycki, Siergiej Kotłjarewski, Władimir Nabokow, wybitni historycy – Aleksander Kornilow, Aleksander Kizewietter, ekonomiści i publicyści – Piotr Sturwe, Aleksander Izgojew, Ariadna Tyrkowa, Józef Hessen, specjalista od problemów narodowościowych – Fiodor Kokoszkin, popularni adwokaci – Maksym Winarew, Aleksander Lednicki, Wasyl Makłakow, wybitni działacze społeczni i ziemscy – Iwan Petrunkiewicz, Fiodor Rodiczew, Michał Komisarow, Aleksander Koliubakin, Mikołaj Kiszkin, Dmitrij Protopow, Andrzej Szyngariew.

Kadeci byli przedstawicielami nowoczesnego rosyjskiego liberalizmu, który pojawił się wraz z przemianami i rozwojem społeczno-ekonomicznym Rosji na przełomie XIX i XX w. i uznawali system demokratyczny oraz kapitalizm za najbardziej optymalny wariant ogólnospołecznego rozwoju Rosji. Zdecydowanie występowali przeciw gwałtownym socjalnym przewrotom i opowiadali się za ewolucyjnym rozwojem społecznym. Odrzucali możliwość rewolucji społecznej, ale jednocześnie dopuszczali możliwość, a w niektórych przypadkach nawet nieodzowność, rewolucji politycznej.

Podstawowym i pierwotnym punktem całego programu kadetów była idea stopniowego reformowania rosyjskiej władzy państwowej. Konstytucyjni-demokraci domagali się zamiany reżimu nieograniczonego samodzielnego na ustrój konstytucyjno-monarchistyczny. Politycznym ideałem kadetów była konstytu-

⁹ *Politieszeskije partii Rossii. Koniec...*, s. 362–365.

cyjna, parlamentarna monarchia typu angielskiego. Domagali się zwołania Konstytuancy i uchwalenia konstytucji, wprowadzenia europejskiego modelu podziału władz na ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą, powołania rządu, który ponosiłby odpowiedzialność przed Dumą Państwową. Kadeci występowali za wprowadzeniem w Rosji powszechnego prawa wyborczego, konstytucyjnym zagwarantowaniem całego kompleksu praw i swobód obywatelskich (słowa, wyznania, druku, zgromadzeń, zrzeszania się). Kadeci w swoim programie politycznym stworzyli model państwa prawa, który mógłby być wzorcem dla każdego demokratycznego społeczeństwa ówczesnej Europy.

Kadeci pomimo demokratycznego charakteru swojego programu pozostawali zwolennikami unitarnego ustroju państwa rosyjskiego i w swoim oficjalnym programie nie przyznawali prawa narodowościom zamieszkującym Rosję do politycznego samostanowienia. W odniesieniu do problemu narodowościowego przyznawali jednakże narodowościom zamieszkującym Rosję prawo do autonomii kulturowej (m.in. wprowadzenie języków narodowych do szkół i sądów), a także w niektórych wypadkach uznawali możliwość przyznania, w ramach państwa rosyjskiego, autonomii pewnym regionom kraju, przede wszystkim zaś miano na myśli Finlandię i Polskę.

Dużą uwagę w programie kadetów przywiązywano do problemów ekonomicznych i społecznych. Uważano za niezbędne wprowadzenie w Rosji głębokich reform rolnych, które przyczyniłyby się do modernizacji Rosji i umożliwiły rozwój przemysłu i gospodarki kapitalistycznej. Uważali, że bez wyłączenia wielkich majątków ziemskich nie będzie można rozwiązać w Rosji problemu agrarnego. W odniesieniu do robotników jednym z centralnych punktów programu kadetów było żądanie swobody działania dla związków zawodowych i stowarzyszeń robotniczych. Kadeci uznawali prawo do obrony interesów pracowniczych. Chcieli przenieść na grunt rosyjski angielski model *trade-union*. Uważali, że dopuszczenie do działalności legalnych partii robotniczych przyczyni się do pokojowego rozwiązania sprzeczności pomiędzy pracownikami a kapitałem. Kadeci postulowali także wprowadzenie praw pracowniczych m.in. 8-godzinnego dnia pracy i wprowadzenia systemu państwowych ubezpieczeń społecznych.

Program kadetów zawierał także założenia ekonomicznych i finansowych reform. Kadeci postulowali: utworzenie przy Radzie Ministrów specjalnego organu (z udziałem przedstawicieli parlamentu i kręgów gospodarczych), który zajmowałby się opracowaniem planu rozwoju wszystkich dziedzin gospodarki narodowej, ponowne przejrzenie przestarzałego ustawodawstwa przemysłowo-handlowego i zniesienie drobiazgowej opieki państwa i reglamentacji tej sfery działalności społecznej, zniesienie praw ograniczających swobodę działalności gospodarczej, rewizję systemu podatkowego i polityki podatkowej państwa, rozszerzenie budżetowych praw Dumy Państwowej.

Począwszy od 1908 r., teoretycy partii kadeckiej dużą uwagę zaczęli przywiązywać także do problematyki polityki zagranicznej Rosji. Domagali się zwiększenia związków Rosji z demokratycznymi krajami Europy Zachodniej, widząc w tym nadzieję na rozwój ekonomiczny, reformy polityczne i utwierdzenie pozycji

państwa w Europie. Na początku pierwszej wojny światowej teoretycy kadeccy uznali, że zwycięstwo nad Niemcami i ich sojusznikami pomoże zrealizować ideę „Wielkiej Rosji” i utwierdzić wpływy rosyjskie na Bałkanach i Bliskim Wschodzie.

Partia Konstytucyjno-Demokratyczna, podobnie jak i partie skrajnie lewicowe, przez cały okres swojego istnienia znajdowała się w opozycji wobec caratu. Uznając wyłącznie pokojowe formy walki z samodzierżawiem, kadeci jednocześnie skoncentrowali się na walce o udział we władzy i na politycznej konfrontacji ze słabnącą monarchią rosyjską, co decydowało o ich strategii politycznej i podejmowanych działaniach. Kadeci stanowiący lewą stronę rosyjskiej sceny politycznej w swojej działalności musieli rywalizować ze stronnictwami radykalnymi czyniącymi wyborcom najbardziej skrajne i utopijne obietnice. Było to wyzwanie dla całego ruchu kadecckiego i aby mu sprostać, przyjęli oni radykalny program społeczny. W obawie przed utratą wpływów na rzecz socjalistów przyjęli specyficzną postawę polityczną, odmawiając m.in. potępienia rewolucyjnego terroryzmu, którego ofiarą w ciągu tylko dwóch lat 1905–1907 padło ponad 4 tys. osób. Wskazuje się, że aby wymusić na samowładztwie reformy polityczne, kadeci wykorzystywali groźbę rewolucji, czyniąc z niej narzędzie presji na carat¹⁰.

Początkowo kadeci pozytywnie ocenili fakt wydania przez cara manifestu z 17 października, który proklamował wprowadzenie swobód obywatelskich i politycznych oraz powołanie ciała przedstawicielskiego – Dumy Państwowej. Jednocześnie jednak nie spieszyli się z podjęciem decyzji o poparciu dla rządu, tak jak to uczynili oktyabryści. W rezolucji zjazdu założycielskiego przyjętej 18 października zaznaczono m.in., że Duma Państwowa, o której powołaniu jest mowa w manifestie, nie może być uznana za rzeczywiste przedstawicielstwo narodowe. Dlatego też uznano, że zasadniczym i najbliższym celem kadetów jest zwołanie Zgromadzenia Ustawodawczego wybranego na podstawie powszechnego i równego prawa wyborczego w głosowaniu bezpośrednim bez różnic ze względu na narodowość czy wyznanie.

Podczas dyskusji toczonych na zjeździe zarysowano także cały kompleks reform, które według liderów partii kadeckiej powinny wprowadzić Rosję na drogę rozwoju nowoczesnej monarchii konstytucyjnej. Zgodnie z tymi założeniami ówczesny rząd Siergieja Wittego winien bezzwłocznie przystąpić do realizacji obietnic złożonych przez cara w manifestie październikowym, m.in.: wprowadzić w życie ustawę o wyborach do przedstawicielstwa narodowego, którego najbliższym zadaniem będzie opracowanie i przyjęcie konstytucji, stworzyć tymczasowy rząd, którego pełnomocnictwa miałyby wygasnąć w chwili powołania przedstawicielstwa narodowego i rządu utworzonego z jej poparciem, wprowadzić pełną amnestię wobec przestępców politycznych.

Po ogłoszeniu 11 grudnia 1905 r. przez rząd Wittego dekretu o wyborach do Dumy Państwowej, który nie spełniał oczekiwań kadetów, liderzy tej partii postanowili skoncentrować się na przygotowaniach do kampanii wyborczej. Na II Zjeździe partii w styczniu 1906 r. dominowały już bardziej umiarkowane postulaty.

¹⁰ R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*, Warszawa 1994, s. 120.

Zarówno w toku dyskusji, jak i w podjętych na zjeździe uchwałach kadeci nie domagali się już tak zdecydowanie powołania Konstytuanty, gdyż uznali, że urzeczywistnienie tego postulatu jest w obecnych warunkach mało prawdopodobne. Głównymi postulatami kadeckimi stało się żądanie opracowania czteroprzymiotnikowego prawa wyborczego oraz ustawodawstwa o prawach politycznych. Miała tym się zająć Duma Państwowa. Zjazd postanowił, że Rosja powinna być monarchią konstytucyjną i parlamentarną, zaś jej ustrój powinien być określony przez ustawę zasadniczą¹¹. Istotą kadeckiej taktyki miało stać się włączenie ruchu rewolucyjnego w ramy walki politycznej w parlamencie.

W okresie kampanii wyborczej do Dumy (zima-wiosna 1906 r.) kadeci prowadzili ożywioną działalność propagandową. Powstawały lokalne oddziały partii, kluby, a ponadto dużą wagę przywiązywano do działalności wydawniczej. Wydawnictwa wyrażające stanowisko partii kadeckiej obejmowały ok. 70 gazet. W lutym 1906 r. w Petersburgu zaczęło ukazywać się specjalne wydawnictwo „Wiadomości partii wolności ludu”, a oficjalnym organem prasowym partii stała się gazeta „Riecz”, której nakład wahał się w granicach 12–20 tys. egzemplarzy.

Wybory do I Dumy odbyły się w marcu 1906 r., a jej uroczyste otwarcie nastąpiło 27 kwietnia. W wyborach największy sukces odniosła Partia Konstytucyjno-Demokratyczna. Kadetom udało się pozyskać głosy zdecydowanej większości demokratycznie nastawionych wyborców, którzy w kadetach widzieli jedyny ruch opozycyjny wobec carskiego samodzierżawia. Istotną rolę w zwycięstwie wyborczym kadetów odegrał fakt, że do wyborów nie przystąpiły radykalne partie lewicowe. Nie umniejsza to jednak sukcesu kadetów, którym do Dumy udało się wprowadzić 179 deputowanych (liczba wszystkich deputowanych do Dumy wynosiła 525) stanowiących jedną trzecią jej składu i najsilniejszą frakcję partyjną. Przewodniczącym Dumy został wybrany członek Komitetu Centralnego partii kadetów Sergiusz Muromcew, profesor prawa rzymskiego na uniwersytecie moskiewskim. Ponadto w skład kierownictwa Dumy weszli także inni kadeci Paweł Dołgorukow, Dymitr Szachowski, Mikołaj Gredeskuł. Na III Zjeździe partii (21–25 kwietnia 1906) przyjęto taktykę parlamentarną frakcji. Do najważniejszych zadań, które należy podjąć w Dumie, zaliczono prace nad reformą agrarną i zmianami prawa wyborczego. Kadeci dominowali w pracach I Dumy. Byli oni autorami większości projektów ustaw (w tym projektu ustawy reformy agrarnej), zapytań kierowanych do rządu, byli także inicjatorami adresu skierowanego bezpośrednio do cara Mikołaja II, w którym deputowani dumscy domagali się całkowitej amnestii politycznej oraz ustawy o zniesieniu kary śmierci. W czerwcu 1906 r. liderzy partii kadeckiej prowadzili także poufne rozmowy z przedstawicielami carskiej biurokracji (Dymitr Trepow, Piotr Stołypin, Aleksander Izgojew) na temat wejścia kadetów do rządu i ich poparcia dla niego, ale rozmowy te nie przyniosły konkretnych rezultatów.

Pierwsza Duma Państwowa pracowała tylko 72 dni, a dekret o jej rozwiązaniu ukazał się 8 lipca 1906 r. Postawiło to liderów partii konstytucyjnych-demokratów w trudnym położeniu, gdyż musieli podjąć decyzję, w jaki sposób zareago-

¹¹ L. Jaśkiewicz, *Absolutyzm rosyjski*, s. 138.

wać na manifest carski o rozwiązaniu Dumy. Deputowani kadecy wystąpili z inicjatywą, aby przenieść obrady z Petersburga do Wyborga. W dniu 10 lipca 120 deputowanych (głównie kadetów oraz tzw. trudowników i socjal-demokratów) udało się do Wyborga, gdzie wydano odezwę do społeczeństwa wzywającą do pasywnego oporu (m.in. niepłacenie podatków). Po ogłoszeniu manifestu nie podjęto żadnych innych praktycznych działań i większość deputowanych wróciła do domów, a represje rządowe wobec sygnatariuszy odezwy wyborckiej ograniczyły się do odebrania biernego prawa wyborczego do Dumy¹².

Po rozwiązaniu I Dumy działalność partii kadeckiej przybrała bardziej umiarkowane formy. Na IV zjeździe (23–28 września 1906) odrzucono manifest wyborcki i przyjęto uchwałę o pierwszoplanowym znaczeniu dla partii działalności parlamentarnej. Przystępując do kampanii wyborckiej do II Dumy, kadeci podkreślali, że w Dumie chcą pracować nad projektami ustaw, a nie robić w niej rewolucję, pokazując w ten sposób różnicę między partią kadecką a lewicowo-radykalnymi partiami rewolucyjnymi.

W wyborach do II Dumy Państwowej kadeci zdobyli 98 miejsc i pomimo utraty 80 mandatów, stanowiąc jedną piątą jej składu, nadal odgrywali główną rolę w jej pracach. Przewodniczącym Dumy został członek Centralnego Komitetu partii Fiodor Gołowin. II Duma była w swoim składzie bardziej radykalna niż pierwsza. W wyborach uczestniczyli bowiem, i weszli w skład Dumy, przedstawiciele Partii Socjalistów-Rewolucjonistów i socjaldemokratów. W Dumie kadeci próbowali realizować swój program zmian politycznych wprowadzanych za pośrednictwem walki parlamentarnej. W swojej działalności kadeci próbowali stworzyć własne ideologiczno-polityczne oblicze, występując zarówno przeciwko działaniom rządu Piotra Stołyпина (przede wszystkim w kwestii reformy agrarnej), jak również przeciwko działalności radykalnych ugrupowań lewicowych.

Nie chcąc mieć nic wspólnego z metodami rewolucyjnymi, kadeci dążyli do utrzymania Dumy i prowadzenia działalności „konstytucyjnej”. Jednakże radykalizm działaczy lewicowych i chłopskich był nie do zaakceptowania przez sfery rządowe i pomimo wysiłków kadetów II Duma działała tylko 103 dni. Rozwiązanie II Dumy nastąpiło 3 czerwca 1907 r., a towarzyszyło mu wprowadzenie nowej ordynacji wyborckiej. Czerwiec 1907 r. zamknął w Rosji wydarzenia rewolucyjne.

Polityczny kurs partii kadetów wobec systemu wprowadzonego aktami z 3 czerwca 1907 r. został przyjęty na V Zjeździe partii 24–27 października 1907 r. Podtrzymano na nim zasadę partii kadeckiej walki politycznej zgodnej z prawem w ramach istniejącego systemu i główną rolę działalności parlamentarnej. Przed dumską frakcją postawiono zadanie aktywnego uczestnictwa w pracach ustawodawczych Dumy i walki z próbami ograniczenia praw i znaczenia przedstawicielstwa narodowego. W trakcie kampanii wyborckiej do III Dumy lider partii Milukow wskazywał, że dopóki w Rosji istnieje izba ustawodawcza kontrolująca budżet państwa, dopóty opozycja będzie opozycją „Jego Cesarskiej Mości”, a nie

¹² Proces osób, które brały udział w podpisaniu *Odezwy wyborckiej*, odbył się dopiero 12–18 grudnia 1907 r. i prawie wszystkich oskarżonych skazano na trzy miesiące więzienia, a dwie osoby uniewinniono.

przeciwko jego majestatowi. Z głównych wrogów politycznych uznano radykałów z lewej strony sceny politycznej: bolszewików i anarchistów.

W skład III Dumy kadetom udało się wprowadzić 54 deputowanych. W pracach III Dumy dominowały frakcje prawicowe (nacjoniści, oktiabryści), natomiast kadeci jako opozycja przede wszystkim występowali przeciwko polityce rządu, ograniczając swoją działalność ustawodawczą. Kadeci odmówili m.in. poparcia dla polityki agrarnej premiera Stołypina, występowali przeciwko nacjonalistycznej polityce rządu w Finlandii i Polsce. Kadeci występowali także z krytyką całego systemu politycznego stworzonego po 3 czerwca 1907 r., którym, jak uważali, pod nowymi formami narodowego przedstawicielstwa skrywa się rosyjski absolutyzm. Na partyjnej konferencji w listopadzie 1909 r. kadeci uznali, że zadaniem partii jest przeciwstawienie się polityce caratu oraz organizowanie sił społecznych (zarówno dla prac w Dumie, jak i poza nią) i doprowadzenie do „izolacji władzy”.

W trakcie kampanii wyborczej do IV Dumy kadeci wysunęli trzy hasła: demokracji prawa wyborczego, gruntownej reformy Rady Państwa, powołanie rządu odpowiedzialnego przed Dumą. Do IV Dumy kadetom udało się wprowadzić 59 deputowanych. Już w pierwszych dniach pracy IV Dumy frakcja kadetów wniosła pod obrady projekty ustaw o powszechnym prawie wyborczym, wolności sumienia, zrzeszeń i zgromadzeń, nietykalności osobistej i równouprawnieniu obywateli.

W latach 1912–1914 nastąpiło ożywienie politycznej działalności kadetów. Objawy narastającego kryzysu systemu politycznego oraz poszukiwanie sposobów na przeciwstawienie się reakcyjnej polityce rządu carskiego zaktywizowały dyskusje o sposobach wyjścia ze skomplikowanej politycznej sytuacji, w jakim znalazła się partia kadetów. Prawe skrzydło partii kadeckiej wysunęło hasło „uzdrowienia władzy”. Jego istota polegała na tym, aby przekonać cara o konieczności wprowadzenia do rządu „zdrowych” elementów spośród ruchu liberalnego. „Uzdrowiony” rząd miałby kierować się ideałami kadeckimi i wprowadzić za pośrednictwem parlamentu kompleksową reformę polityczną i społeczną. Idea „uzdrowienia władzy” nie uzyskała poparcia kierownictwa partii, które podtrzymało taktykę „izolowania władzy”. W początkach 1914 r. na posiedzeniach kierownictwa kadetów dyskutowane były warianty taktyki wobec rządu. Przewodniczący partii, Milukow, przeciwstawiając się hasłu „uzdrowienia władzy”, wysunął hasło „izolacji rządu”. W celu realizacji dopuszczał on możliwość koordynowania działalności z radykalnymi partiami lewicowymi. Podtrzymując hasło „izolacji rządu”, profesor Mikołaj Niekrasow proponował stworzenie w ramach Dumy sojuszu z deputowanymi lewicowymi i wspólne głosowanie przeciwko budżetowi, a także rozpatrzenie możliwości wystąpienia deputowanych kadeckich ze wszystkich komisji w Dumie, aby w ten sposób prowadzić polityczną walkę z caratem.

Wybuch pierwszej wojny światowej stał się cezumem w historii partii wolności ludu. Wydarzenie to wniosło znaczące zmiany do ideologii, taktyki i praktyczno-organizacyjnej działalności ruchu kadeckiego. Przystąpienie Rosji carskiej do wojny spowodowało, że kadeci zaczęli wysuwać patriotyczne hasła „wojny, aż do

zwycięskiego końca” oraz zerwali z opozycyjną taktyką w Dumie. Część lewicowego skrzydła partii kadetów uzależniała poparcie partii dla cara i rządu od jego gotowości do ustępstw i reform, bez których niemożliwe będzie zwycięstwo w wojnie. Zdecydowana większość kierownictwa partii uznała jednak, że stające przed Rosją wyzwanie, jakim jest wojna z Niemcami, wymaga odrzucenia wszelkiej polityki i stania się rosyjskimi patriotami. Razem z innymi partiami kadeci głosowali za zaciągnięciem kredytów wojennych i brali udział w pracach nad organizacją i przygotowaniem działań zbrojnych. Kadeci brali także aktywny udział w powstałych na początku wojny organizacjach ziemskich Wszechrosyjskim Związku Ziemskim, którego celem miała być m.in. pomoc rannym i organizacja szpitali, a także we Wszechrosyjskim Związku Miast, powstałym z inicjatywy kadetów, którego celem była m.in. zbiórka darów, pomoc rannym i rodzinom żołnierzy. Działalność tych organizacji była bardzo szeroka, a aktywny w nich udział kadetów przyczynił się do wzrostu ich wpływów i popularności.

Euforia pierwszych miesięcy wojny, związana z kadeckimi nadziejami na zaprowadzenie wewnętrznego pokoju w państwie i wspólną działalność opozycji i rządu dla osiągnięcia zwycięstwa, nie trwała długo. Klęski wojenne z 1915 r. doprowadziły liberałów do przekonania, że system carski nie ma kompetencji do prowadzenia wojny. Ponadto uznali, że klęska 1915 r. stwarza sposobność doprowadzenia do końca rewolucji 1905 r., a więc przekształcenie Rosji w autentyczną demokrację parlamentarną. W imię zwycięstwa opozycja w Dumie chciała wymusić na monarchii ustępstwa, które tak zakorzeniłyby się w ogólnokrajowych instytucjach, że trwałyby także po wygraniu wojny i przywróceniu pokoju. Głównym celem opozycji było zagwarantowanie Dumie prawa do mianowania ministrów, co w rezultacie miało poddać carską biurokrację kontroli parlamentarnej. Z uwagi na niechęć cara do ustępstw doszło w Rosji do konfrontacji między rządem a liberalną opozycją¹³.

Latem 1915 r. z inicjatywy niewielkiej Partii Postępowej („progresiści”) reprezentującej liberalną burżuazję doszło do nieformalnych rozmów pomiędzy dumskimi politykami. Głównym tematem rozmów było przeświadczenie, że Rosja potrzebuje silnej władzy, ale władzy tej nie może już sprawować skompromitowana carska biurokracja, a może ona pochodzić wyłącznie z mandatu narodu reprezentowanego w Dumie. W ten sposób w Dumie zaczął się formować tzw. blok postępowy, w którym dominującą rolę zaczęli odgrywać kadeci, a jednym z jego liderów i autorem programu politycznego stał się Paweł Milukow. Aby do prac bloku włączyć przedstawicieli frakcji prawicowych (oktiabrystów i nacjonalistów) program bloku był kompromisem, dla którego kadeci zrezygnowali z najbardziej radykalnych haseł w imię jedności dumskiej koalicji politycznej. W deklaracji politycznej bloku w miejsce haseł „rządu odpowiedzialnego przed parlamentem” wprowadzono żądanie powołania „rządu zaufania społecznego”, w miejsce reformy agrarnej – równouprawnienia chłopów, w miejsce politycznej amnestii – prośba o wstrzymanie procesów politycznych, ponadto domagano się poddania biurokracji ograniczeniom prawnym, zniesienie ograniczeń praw mniejszości religij-

¹³ R. Pipes, *Rewolucja...*, s. 180.

nych i ustępstw politycznych wobec Finów, Polaków i Ukraińców. Mikołaj II odmówił negocjacji i kompromisu z liberalną opozycją i zdecydował o zawieszeniu obrad od dnia 3 września 1905 r. Kryzys polityczny z lata 1915 r. udało się zażegnać i nie dopuścić do ograniczenia prerogatyw monarchy. Car jednak utracił poparcie prawie wszystkich sił politycznych i doprowadził do radykalizacji opozycji.

Pod koniec września Centralny Komitet Partii Konstytucyjno-Demokratycznej, stanowiącej rdzeń bloku postępowego, postanowił zawiesić żądania reform politycznych do czasu zakończenia wojny. Polityka taka spowodowała dyskusję wewnątrz partii. Póki wydawało się, że blok postępowy ma szansę na osiągnięcie sukcesu, w partii kadeckiej przeważało przekonanie o konieczności utrzymywania ścisłych związków z prawicowymi frakcjami w Dumie i dążeniu do kompromisu z carem i rządem. Fiasko polityki Milukowa w 1915 r. spowodowało krytykę ze strony lewicowego skrzydła partii, które zaczęło domagać się rewizji założeń taktycznych, uzyskania poparcia wśród żołnierzy, robotników oraz chłopów i szukania nowych sojuszników w otwartej walce z władzą carską. Na VI Zjeździe partii kadetów w lutym 1916 r. Milukow utrzymał kontrolę nad partią i Komitetem Centralnym, gdyż lewicowa grupa nie była w stanie przedstawić konstruktywnego programu politycznych działań, oznaczało to utrzymanie przez kadetów taktyki walki parlamentarnej.

W okresie od jesieni 1915 r. do jesieni 1916 r., kiedy to sytuacja na froncie, jak i wewnątrz kraju, ustabilizowała się, aktywność polityczna kadetów, jak i całej liberalnej opozycji była niewielka. Jednakże latem i jesienią 1916 r. zaczęły uwidaczniać się przesłanki kolejnego kryzysu, inflacja, braki w zaopatrzeniu, postępująca demoralizacja armii, nieporadność rządu carskiego, który nie potrafił zaradzić rosnącym problemom, spowodowały gwałtowny wzrost niezadowolenia społecznego skierowanego przeciwko monarchii. Wydarzenia te zaalarmowały środowiska liberalne i konserwatywne, które zdając sobie sprawę z powszechnego niezadowolenia, obawiały się, że jeżeli nie podejmą szybkich działań zmierzających do przejścia władzy, sytuacja wymknie się spod kontroli. We wrześniu i październiku 1916 r. główne stronnictwa opozycyjne, jako wspólny Blok Postępowy, odbyły narady w celu wypracowania strategii postępowania przed zbliżającą się sesją Dumy. Siłą napędową bloku byli kadeci, którzy zdecydowali o konfrontacji z rządem i wystąpieniem o dymisję premiera Borysa Stürmera. Wydarzenie to stało się bardzo istotnym w historii ruchu kadeckiego. Na posiedzeniu Dumy 1 listopada 1916 r. Paweł Milukow, krytykując politykę wojenną i gospodarczą caratu, oskarżył rząd o zdradę, przystępując już do otwartej konfrontacji z carem. Wystąpienie Milukowa stanowiło apogeum kryzysu władzy carskiej. Pod koniec 1916 r. wszystkie partie i ugrupowania polityczne zjednoczyły się w opozycji wobec monarchii.

Zimą 1917 r. nasiliły się w Rosji niepokoje społeczne, które doprowadziły do abdykacji cara Mikołaja II i przejścia władzy przez Tymczasowy Komitet Dumy Państwowej. W wydarzeniach tych, zwanych w historiografii rewolucją lutową, kadeci brali aktywny udział. Przypadła im główna rola w utworzeniu Rządu

Tymczasowego (2 marca 1917 r.) i działalności jego pierwszego gabinetu, w skład którego weszli m.in. Paweł Milukow, Andrzej Szyngarijew, Mikołaj Niekrasow, Aleksander Manujłow, Fiodor Rodiczew. Podstawy programu Rządu Tymczasowego stanowiły tradycyjne postulaty partii kadetów. Za aktualną i bardzo pilną uznano sprawę zwołania Konstytuanty – Wszechrosyjskiego Zgromadzenia Narodowego, która miała zadecydować o wszystkich najważniejszych problemach kraju. W dniach 25–28 marca 1917 r. odbył się VII Zjazd partii, na którym wniesiono zmiany do programu partii, m.in. wprowadzając zapis, że Rosja powinna być demokratyczną parlamentarną republiką. Zjazd ogłosił Rząd Tymczasowy jedyną ustawodawczą i wykonawczą władzę w kraju. Na zjeździe rozważano także możliwość sojuszy z partiami lewicowymi: eserami i mienszewikami, ale taktyka i program bloku lewicowego została przez delegatów odrzucona. Zjazd zalecał odłożenie reform do czasu zwołania Konstytuanty, która mogłaby podjąć najważniejsze decyzje w imieniu narodu i opowiadał się za kontynuowaniem wojny, aż do zwycięstwa.

Wiosna 1917 r. była apogeum wpływów konstytucyjnych-demokratów. Sprawujący władzę Rząd Tymczasowy składał się w większości z kadetów i program jego znajdował się pod wpływem ideologii kadeckiej. Z rządem solidaryzowali się przedstawiciele wszystkich warstw społecznych. Do partii wstępowali liczni zwolennicy i przedstawiciele partii oktiabrystów, progresistów, a nawet ruchów czarnosecińskich. Liczebność organizacji kadeckich wzrosła do ok. 100 tys., a w kraju działało ponad 380 lokalnych oddziałów partii. Wiosną 1917 r. kadeci prowadzili także intensywną agitację i kampanię propagandową m.in. w Petersburgu. W ciągu trzech miesięcy wydano ponad 20 broszur, które miały na celu zapoznanie masowego czytelnika z historią, programem i taktyką partii. Do maja 1917 r. w Rosji ukazywało się także ponad dwadzieścia gazet kadeckich.

Jednakże społeczne i polityczne wpływy partii zaczęły spadać wraz z pogłębianiem się kryzysu w państwie, z którym politycy kadeccy, niemający przygotowania do sprawowania władzy, nie potrafili sobie poradzić. W wyniku kwietniowego kryzysu rządowego do rezygnacji ze stanowiska ministra spraw zagranicznych został zmuszony lider partii kadetów, Paweł Milukow. Partia kadetów stanęła przed dylematem, czy zrezygnować z udziału w rządzie i jako partia opozycyjna walczyć o urzeczywistnienie swojego programu, czy stworzyć koalicję z partiami socjalistycznymi mienszewikami i eserowcami. Na posiedzeniu Komitetu Centralnego partii 2 maja 1917 r. wbrew oporowi Milukowa i jego stronników podjęto decyzję o wejściu kadetów do koalicji rządowej z mienszewikami. W skład pierwszej koalicji rządowej weszli jako ministrowie kadeccy Szyngarijew, Szachowski, Manujłow.

Lider partii, Paweł Milukow, utracił urząd ministra, podjął próbę rozszerzenia i utwierdzenia kontaktów partii z różnego rodzaju organizacjami i środowiskami demokratycznymi, aby przeciwstawić się rosnącej władzy rad, które znajdowały się pod wpływem partii socjalistycznych. W opinii kadetów przeciwwagą dla rosnącej władzy samozwańczych rad miały stanowić obieralne dумы miejskie i ziemstwa. W maju-czerwcu 1917 r. odbyły się wybory municypalne –

pierwsze od czasów rewolucji lutowej. Kadeci intensywnie przygotowywali się do wyborów, ale ich wyniki świadczyły o stopniowej utracie poparcia społecznego. W Piotrogradzie partia wolności ludu uzyskała 21,9% głosów, w Moskwie 16,8%. Dla porównania w wyborach do I Dumy Państwowej w 1906 r. kadeci w Moskwie uzyskali 63% głosów, do II – 54%, a do III i IV Dumy 61% i 65%; w Piotrogradzie w wyborach do I Dumy 61%, a do IV – 58%. Kadeci, dostrzegając niebezpieczeństwo pogłębiania się kryzysu państwa, zdecydowali, że partia w swoich działaniach ma dążyć do konsolidacji sił propaństwowych, utworzenia w kraju silnej i trwałej władzy, zaprowadzenia dyscypliny w armii.

W czerwcu na posiedzeniu władz partii jej lider Milukow stwierdził, że koalicyjny rząd nie stanowi „silnej władzy”, jakiej potrzebuje Rosja. Z uwagi na zależność socjalistycznych ministrów od radykalnych organizacji politycznych i rad domagał się podjęcia decyzji o natychmiastowym wyjściu ministrów kadeckich z rządu. Wskazał także, że główne niebezpieczeństwo dla państwa stanowi działalność organizacji bolszewików i domagał się użycia przeciw nim siły. W dniu 1 lipca Komitet Centralny partii kadetów zdecydował o wystąpieniu kadeckich ministrów z rządu w proteście przeciwko przyjętej przez rząd decyzji o przyznaniu autonomii Ukrainie. Jednakże po rozmowach przedstawicieli władz partii z przedstawicielem bloku partii socjalistycznych Aleksandrem Kiereńskim Komitet Centralny udzielił zgody na uczestnictwo polityków kadeckich w kolejnym gabinecie koalicyjnym, którego główną siłą polityczną stanowili jednak politycy związani z partiami eserowców i mienszewików. Premierem rządu został Kiereński, a do drugiego gabinetu koalicyjnego z ramienia partii kadeckiej weszli Anton Kartaszew, Fiodor Kokoszkina, Piotr Jurenew, Sergiej Oldenburg. Warunkami, jakie kadeci postawili przed rządem, były: niezależność rządu od partii, związków i innych organizacji, natychmiastowa reforma armii, podejmowanie decyzji o wojnie lub pokoju tylko w porozumieniu z sojusznikami Rosji. Jednocześnie prasa kadecka domagała się aresztowania przywódców bolszewików i przywrócenia kary śmierci w wojsku.

Kadeci za jedyną szansę na wyjście z kryzysu uznawali wprowadzeniu silnej i skutecznej władzy. Nadzieje na przywróceniu porządku upatrywali w wyższym korpusie oficerskim m.in. w gen. Ławrze Kornilowie, który w lipcu 1917 r. został mianowany naczelnym dowódcą armii. Kiedy w sierpniu gen. Kornilow w wyniku konfliktu z Kiereńskim został oskarżony o zorganizowanie puczu w celu przejęcia władzy i aresztowany, kadecy ministrowie zrezygnowali z prac w rządzie. Jednakże liderzy partii w dalszym ciągu żywili nadzieję na ustanowienie porządku w kraju na drodze powstania rzeczywistej i prawowitej władzy. Politycy kadecy jesienią 1917 r. brali aktywny udział w pracach nad przygotowaniem do powołania Konstytuanty, wchodząc w skład Tymczasowej Rady Republiki Rosyjskiej (tzw. przedparlamentu). Przedstawiciele kadetów Aleksander Konowałow, Mikołaj Kiszkin, Siergiej Smirnow, Anton Kartaszew brali udział w pracach trzeciego gabinetu koalicyjnego, uzgadniając, że warunkiem ich udziału w rządzie jest ustanowienie silnej władzy, niezależność od organów „rewolucyjnej demokracji”, odejście od radykalnie lewicowego programu społeczno-ekonomicznego,

przywrócenie dyscypliny w armii. W obliczu przewrotu bolszewickiego w październiku 1917 r. kadeci byli aktywnymi uczestnikami walki z władzą bolszewików. Część członków Komitetu Centralnego (Władimir Nabokow, książę Wiktor Oboleński) weszła w skład Komitetu ocalenia ojczyzny i rewolucji, który przygotowywał zbrojne wystąpienia przeciwko bolszewikom w Moskwie, Piotrogradzie i innych miastach. Nie rezygnowali też z legalnej walki o władzę, uczestnicząc w listopadzie 1917 r. w kampanii wyborczej do Zgromadzenia Ustawodawczego. W wyborach tych kadeci uzyskali zaledwie 4,7% głosów, ale w wielu dużych miastach uzyskali najwyższe spośród wszystkich partii poparcie.

W dniu 28 listopada 1917 r. bolszewicy zdelegalizowali Partię Konstytucyjno-Demokratyczną. Przywódców kadeckich uznano za wrogów ludu i nakazano osadzenie ich w areszcie. Kadeci byli pierwszą partią polityczną wyjętą spod prawa przez rząd bolszewicki i jako „wrogowie ludu” kadeci nie mogli więc uczestniczyć w Zgromadzeniu Konstytucyjnym.

Po delegalizacji partii jej byli członkowie aktywnie uczestniczyli w walce przeciwko władzy bolszewików i organizacji ruchu białogwardyjskiego, a po zakończeniu wojny domowej część jej zwolenników udała się na emigrację, gdzie podejmowano próby kontynuowania działalności partii i podtrzymania tradycji rosyjskiego ruchu liberalnego¹⁴.

2.4. Partia Socjalistów-Rewolucjonistów (eserowcy)

Partia Socjalistów-Rewolucjonistów (PSR) zajmowała jedno z ważniejszych miejsc w systemie rosyjskich partii politycznych. Należała ona do antycarskiej opozycji i stanowiła drugi – obok socjaldemokratycznego – rewolucyjny nurt rosyjski, zwany socjalrewolucyjnym, i stanowiący, chociaż z włączeniem wielu nowych elementów, kontynuację dawnego rewolucyjnego narodnictwa z epoki Woli Ludu. Była to najliczniejsza i najbardziej wpływowa z niemarksistowskich socjalistycznych partii. Partia Socjalistów-Rewolucjonistów była zarazem starszym z dwóch stronnictw socjalistycznych w Rosji, gdyż wywodziła się od Woli Ludu. Partia Socjalistów-Rewolucjonistów była najbardziej radykalna w słowach i czynach, ze skłonnością do anarchizmu i syndykalizmu, konsekwentnie także popierała terroryzm.

Niezwykła była historia działalności tej partii, która w okresie caratu była partią nielegalną w swojej działalności, uciekającą się do przemocy i terrorku. Triumfem i zarazem tragedią dla eserów stał się 1917 r. Tuż po rewolucji lutowej partia ta urosła do rangi najważniejszej siły politycznej w kraju, ogromnie wzrosła jej liczebność, pełniła dominującą rolę w organach samorządu lokalnego i większości organizacji społecznych. Zdecydowanie wygrała wybory do Zgromadzenia Konstytucyjnego, a jej przedstawiciele zajmowali najważniejsze stanowiska w rządzie. Jednakże niezależnie od swoich sukcesów partia ta nie potrafiła

¹⁴ *Istorija politiczeskich...*, s. 111-143; *Politiczeskije partii Rossii. Koniec...*, s. 267-273. Także *Szedy i konferencii konstitucionno-diemokratycznej partii*, t. 1, 1905-1907, s. 744, t. II, 1908-1914, ss. 655, t. 3, 1915-1917, ss. 832, Moskwa 1997-2000.

przeciwstawić się przejściu władzy przez bolszewików i nie potrafiła zorganizować skutecznego oporu przeciwko ich dyktatorskiemu reżimowi.

Kształtowanie się Partii Socjalistów-Rewolucjonistów nastąpiło na przełomie XIX i XX w. Pierwszy Zjazd Partii Socjalistów-Rewolucjonistów odbył się na w dniach 29 grudnia 1905–04 stycznia 1906 r., ale pierwsze organizacja o takiej nazwie powstawały już w połowie lat dziewięćdziesiątych XIX w. Początkowo tworzyły się one w środowisku emigracji rosyjskiej. W 1894 r. w Brnie szwajcarskim powstał Związek Rosyjskich Socjal-Rewolucjonistów. W latach 1895 i 1896 powstały grupy eserów w Kijowie i Związek Socjal-Rewolucjonistów w Saratowie. Mianem partii socjalistyczno-rewolucyjnej zaczęły się także określać grupy odwołujące się do ideologii narodnickiej i tradycji Woli Ludu.

W drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych XIX w. powstało w Rosji wiele mniejszych grup socjal-rewolucjonistów m.in. w Petersburgu, Odessie, Woroneżu, Charkowie. Grupy te początkowo były niewielkie liczebnie i nie miały ukształtowanego programu działania. Głównym celem programowym, jaki sobie stawiały, było dotrzymanie „wierności” celom i ideałom swoich poprzedników, za których uważali rosyjskich narodników i organizację Wola Ludu. Uznawali także rolę ideologii marksizmu w rosyjskim ruchu rewolucyjnym i kształtowaniu przemian społecznych, przejmując część jego doktryny, zgodnie jednak z tradycją narodnicką uważali, że Rosja posiada swoją odrębną od reszty Europy specyfikę i odrębną drogę do socjalizmu.

Ważnym punktem w historii ruchu socjal-rewolucjonistów stał się przełom XIX i XX w., kiedy to podjęto próby zjednoczenia wszystkich niezależnych organizacji eserowskich i pojawiły się pierwsze dokumenty programowe. W okresie tym, z uwagi na przemiany społeczne związane z modernizacją i rosnącym uprzemysłowieniem Rosji, w ruchu późnonarodnickim pojawiła się konieczność ideologicznej odnowy i zmiany tradycyjnego programu narodników, aby móc pozyskiwać zwolenników oraz rozszerzyć swoją działalność. Pojawiły się wówczas pierwsze gazety związane z ruchem socjal-rewolucjonistów – w Rosji: „Rewolucyjna Rosja”, będąca oficjalnym organem prasowym partii socjal-rewolucjonistów, a za granicą „Przeddzień” w Londynie i „Wiadomości Rosyjskiej Rewolucji” w Paryżu.

Rozpoczął się także proces zjednoczeniowy, który początkowo objął organizacje regionalne, ale wkrótce doprowadził do powstania jednolitej organizacji politycznej. Konieczność stworzenia jednej ogólnorosyjskiej partii była podyktowana chęcią zwiększenia efektywności walki z samodzierżawiem oraz była reakcją na działalność politycznych konkurentów – socjaldemokratów. W 1899 r. w Mińsku powstała Robotnicza Partia Politycznego Oswobodzenia Rosji, która obejmowała organizacje eserowskie z północno-zachodnich rejonów kraju. Granice swojej działalności rozszerzył także Związek Socjal-Rewolucjonistów, który jeszcze w 1897 r. przeniósł swoją siedzibę z Saratowa do Moskwy. Swoich zwolenników Związek posiadał przede wszystkim w dużych miastach. W końcu lata 1900 r. odbył się w Charkowie zjazd organizacji eserów z południa kraju, które zjednoczyły się pod nazwą Partii Socjal-Rewolucjonistów, wydając w jej imieniu

Manifest, który stał się pierwszym dokumentem programowym opracowanym przez zjednoczone organizacje eserów, nawiązujących w swojej ideologii do działań Woli Ludu i ruchu narodnickiego lat siedemdziesiątych. Także w środowiskach emigracyjnych dążono do połączenia zagranicznych organizacji i nawiązania ściślejszych związków z krajem. Rozmowy pomiędzy południowymi grupami Partii Socjal-Rewolucjonistów i północnymi grupami Związku Socjal-Rewolucjonistów doprowadziły do podjęcia decyzji o zjednoczeniu obu organizacji w jedną partię polityczną. Oświadczenie o powstaniu ogólnorosyjskiej Partii Socjalistów-Rewolucjonistów pojawiło się w styczniu 1902 r. w trzecim numerze pisma „Rewolucyjna Rosja” i w ciągu 1902 r. przystąpiły do niej pozostałe organizacje i grupy późnonarodnickie.

W 1901 r. zakończył się paroletni proces konsolidacji i jednoczenia się licznych grup i kółek późnonarodnickich z różnych rejonów Rosji. W ten sposób ukształtowała się Partia Socjalistów-Rewolucjonistów (PSR), której działacze i członków potocznie określało się mianem eserowców od pierwszych liter wyrazu socjal-rewolucjoniści.

Po zjednoczeniu znaczenie i liczebność partii zaczęły rosnąć i w latach 1902–1903, pod nazwami komitetów, zaczęły powstawać nowe oddziały partii. O ile w momencie proklamowania partii liczba organizacyjnych grup eserów nie przekraczała dziesięciu, to w 1905 r. działało już ponad czterdzieści komitetów partii, z czego największymi były organizacje na południu i południowym zachodzie kraju: kijowska, jekaterynburska, odessa i charkowska. I Zjazd partii, który zatwierdził jej statut i program, odbył się stosunkowo późno, bo dopiero w dniach 29 grudnia 1905–04 stycznia 1906 w miejscowości Imatra w Finlandii.

Z uwagi na fakt, iż partia eserów działała w Rosji carskiej w konspiracji, trudno jest ustalić liczebność partii, tym bardziej że nie było ścisłych kryteriów członkostwa. Zarówno liczebność partii, jak i społeczny skład jej zwolenników były dość płynne. Przyjmuje się, iż w dziesięcioleciu poprzedzającym pierwszą rosyjską rewolucję do ruchu eserów przynależało nie więcej niż 2–2,5 tys. członków, wśród których zdecydowanie dominowali przedstawiciele inteligencji. Uznaje się, że ok. 70% członków partii wywodziło się z tej grupy społecznej, a ok. 30% z robotników i ok. 1,5% z chłopów. Partia była organizacją luźną i niejednorodną. Z jednej strony do ruchu przynależały osoby związane z ruchem narodnickim lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIX w., z drugiej zaś młodzież, która włączyła się do działalności rewolucyjnej dopiero pod koniec XIX w.

Efektywność partii eserów w ramach autorytarnego reżimu politycznego w dużej mierze zależała od zasad organizacyjnych. Pod tym względem eserowcy tworzyli luźną strukturę, w dużej mierze dlatego, że policja, która zapobieganie terrorowi traktowała jako zadanie najważniejsze, bezustannie infiltrowała i dziesiątkowała ich szeregi. Jeden z twórców i teoretyków eserów, Wiktor Czernow, podkreślał także, że w porównaniu ze scentralizowaną partią bolszewicką Partia Socjalistów-Rewolucjonistów stanowiła jej przeciwieństwo. Socjal-rewolucjoniści skłonni byli do swoistego „organizacyjnego nihilizmu” i swobody od wszelkich form graniczącej z rozchwianiem struktur partyjnych.

Tymczasowy statut partii przyjęty na I Zjeździe ustalał strukturę partii: Zjazd jako instancja najwyższa, która winna zbierać się nie rzadziej niż raz na rok (co w praktycznej działalności nie było przestrzegane), Rada Partii, Komitet Centralny, organizacje okręgowe i różne niższe komórki organizacyjne. Na zjeździe dokonywano wyboru pięciu członków Komitetu Centralnego, któremu przyznawano jednak prawo kooptacji (łącznie mogło być nie więcej niż 10 osób). W skład rady partii wchodziłi członkowie KC oraz przedstawiciele wszystkich okręgów i dwóch komitetów miejskich – petersburskiego i moskiewskiego. Postanowienia Rady partii, zwoływanej w szczególnych przypadkach, mógł zmienić tylko Zjazd¹⁵. Podstawą partii były lokalne organizacje, komitety i grupy, a poważniejsze zmiany w „tymczasowym” statucie partii zostały wniesione dopiero w 1917 r. W skład pierwszego Komitetu Centralnego partii weszli Andrzej Argunow, Wiktor Czernow (odgrywał on rolę głównego teoretyka partii), Marek Natanson, Mikołaj Rakitnikow i Eugeniusz Azef. Od momentu przyjęcia PSR do II międzynarodówki jej przedstawicielem był Ilja Urbanowicz. Oprócz nich największą aktywność w pracach partii wykazywali Ilja Bunakow-Fondamiński i Mikołaj Awksientiew. Wśród członków PSR znaleźli się także „starzy” działacze ruchu narodnickiego, m.in. Katarzyna Breszko-Breszkowska (ur. 1844 r.), Osip Minor i Michał Gotz. Pod względem pochodzenia społecznego liderzy i członkowie wywodzili się głównie ze szlachty i klas średnich.

W kwietniu 1902 r. zabójstwem ministra spraw wewnętrznych Dymitra Sipiagina dała znać o swoim powstaniu oddzielna grupa bojowa (Bojewaja Organizacja – BO), na czele której stał Grzegorz Gerszuni. BO była najbardziej zakonspirowaną częścią partii. W okresie formowania się BO, kiedy na jej czele stał Grzegorz Gerszuni (do jego aresztowania 13 maja 1903 r.), była to organizacja rozproszona: każdy z jej członków funkcjonował oddzielnie w powierzonym mu regionie, oczekując na przyjęcie rozkazów od głowy organizacji. Organizacją zwartą, scentralizowaną, z bezwzględną dyscypliną stała się BO dopiero pod kierownictwem Eugeniusza Azefa, który był, jak się później okazało, na usługach departamentu policji. Liczebność grupy bojowej była niewielka: przy Gerszunim nie przekraczała ona 10–15 osób, w 1906 r. ok. 25–30, a w całej historii BO (1901–1908) pracowało w niej około 80 ludzi. Organizacja bojowa posiadała w ramach partii znaczną autonomię. Posiadała ona własne finanse, lokale, kontakty. Komitet Centralny partii mógł jej zlecać przeprowadzenia akcji terrorystycznych, ale nie miał prawa ingerować w wewnętrzne sprawy BO. Dowódcy BO, Gerszuni (1901–1903) i Azef (1903–1908), byli jednymi z organizatorów Partii Socjalistów-Rewolucjonistów i wpływowymi członkami jej Komitetu Centralnego.

Program Partii Socjalistów-Rewolucjonistów zaczął kształtować się na początku XX w., a jego pierwszy projekt został opublikowany w maju 1904 r. w 46 numerze „Rewolucyjnej Rosji”. Projekt ten wraz z wprowadzonymi do niego zmianami został zaaprobowany jako oficjalny program partii na I Zjeździe w styczniu 1906 r. Jednym z autorów programu był główny teoretyk partii Wiktor Czernow.

¹⁵ L. Bazyłow, *Ostatnie lata Rosji carskiej*, Warszawa 1972, s. 138.

Eserowcy byli kontynuatorami myśli politycznej rosyjskiego narodnictwa. Trzema głównymi elementami jej platformy programowej były: antykapitalizm, terroryzm i uspołecznienie ziemi. Przyjęli także narodnicką teorię „odrębnej drogi” Rosji do socjalizmu, jednakże wprowadzili do niej korekty, co było m.in. wynikiem zmian społeczno-ekonomicznych w Rosji spowodowanych spektakularnym rozwojem rosyjskiego kapitalizmu na przełomie XIX i XX w. Swój główny cel Partia Socjalistów-Rewolucjonistów upatrywała we wprowadzeniu socjalizmu – w wywłaszczeniu kapitalistycznej własności i reorganizacji ekonomicznego i społecznego ustroju na zasadach socjalistycznych przy pełnym zwycięstwie klas pracujących zorganizowanych w Partii Socjalno-Rewolucyjnej. Podstawowym celem PSR miało być przeprowadzenie walki rewolucyjnej zmierzającej do obalenia samowładztwa i przekształcenia Rosji w republikę demokratyczną.

W programie eserów można było wyróżnić cztery zasadnicze punkty: pierwszy dotyczył analizy ówczesnego kapitalizmu; drugi – przeciwstawiającego się mu międzynarodowemu ruchowi socjalistycznemu; w trzecim przedstawiano specyfikę działalności rosyjskiego ruchu socjalistycznego; czwarty zawierał konkretny program działalności rosyjskich socjalistów w odniesieniu do wszystkich sfer życia państwowego i społecznego.

Program eserów koncentrował się głównie na problemie „socjalizacji” ziemi, co oznaczało zniesienie prywatnej własności ziemi i przekazania jej w zarząd lokalnych organów samorządowych: miało to zagwarantować każdemu obywatelowi zdolnemu i chętnemu do uprawy ziemi prawo od otrzymania odpowiedniego nadziału. Przejęli chłopskie hasło „czarnego podziału” – tzn. wywłaszczenia i rozdzielenia między gminy całej ziemi znajdującej się w rękach prywatnych. Program ten odpowiadający pragnieniom wiejskiej ludności Rosji zyskał eserowcom poparcie niemal całego chłopstwa¹⁶.

Ludność wiejska była przedmiotem szczególnego zainteresowania eserowskiej teorii i praktyki. Ze względu na swoją liczebność i ekonomiczne znaczenie stanowiła ona, według eserowców, główną część społeczeństwa Rosji, która została jednocześnie pozbawiona wszelkich praw obywatelskich i politycznych. W przeciwieństwie do socjaldemokratów eserowcy nie uważali chłopów i robotników przemysłowych za odrębne i wrogie klasy. Ich teoretycy definiowali klasy nie na podstawie ich stosunku do środków produkcji, ale według źródła dochodu. Według tego kryterium społeczeństwo dzieliło się tylko na dwie klasy: wyzyskiwanych, czyli „pracujących”, i wyzyskiwaczy, czyli na tych, którzy pracowali na życie, i tych, którzy żyli z cudzej pracy. Do tej drugiej kategorii zaliczano obszarników, kapitalistów, urzędników i duchowieństwo, do pierwszej zaś chłopów, robotników i inteligencję¹⁷.

Eserowcy byli zwolennikami demokratycznego socjalizmu, tzn. gospodarczej i politycznej demokracji, która miała wyrażać się poprzez funkcjonowanie organizacji wytwórców, konsumentów, a także poprzez ogólnonarodowe przedstawicielstwo obywateli (parlament). Za ważną przesłankę na drodze do urzeczywist-

¹⁶ R. Pipes, *Rewolucja...*, s. 117.

¹⁷ *Ibidem*, s. 118.

nienia demokracji socjalistycznej eserowcy uważali istnienie swobód politycznych i demokracji. Według słów Czernowa „socjalizm bez wolności jest jak ciało bez duszy”. Polityczna demokracja i „socjalizacja” ziemi miały według eserów zapewnić pokojowe i ewolucyjne, bez osobnej socjalistycznej rewolucji, przejście Rosji do socjalizmu. W programie partii wskazywano na konieczność ustanowienia republiki demokratycznej z nieodłącznymi dla niej powszechnymi prawami człowieka i obywatela: wolnością sumienia, słowa, wyznania, zgromadzeń, zrzeszeń, nietykalnością osobistą, prawami wyborczymi dla wszystkich obywateli powyżej 20 lat bez różnicy płci, wyznania i narodowości. Domagano się także ustanowienia szerokiej autonomii dla wspólnot ziemskich i miejskich oraz przyjęcia zasady federacyjnych stosunków pomiędzy poszczególnymi narodowościowymi regionami Rosji włącznie z przyznaniem im prawa do samostanowienia. Pierwszym celem eserowców było ustanowienie republiki demokratycznej i swobód politycznych oraz powołanie zgromadzenia konstytucyjnego a dopiero potem realizacja socjalistycznego programu społeczno-ekonomicznego. Najpierw postanowiono walczyć o swobody polityczne, gdyż wolności polityczne powinny wyprzedzać wyzwolenie ekonomiczne klas pracujących. Ustanowienie ustroju politycznego, który gwarantowałby prawa jednostki i nie stawiał przeszkód w działalności społecznej, umożliwiłoby partii jawne propagowanie swoich idei i walki o zdobycie praw dla ludności na polu politycznym i ekonomicznym.

W programie eserowców uznano, że główny ciężar walki z caratem wziąć musi na siebie rewolucyjna inteligencja oraz chłopstwo i proletariat. Wskazywano także, że taktyka walki powinna być dostosowana w swoich formach do odpowiadającym im konkretnym warunkom rosyjskiej rzeczywistości. Arsenał sposobów, środków, metod walki Partii Socjalistów-Rewolucjonistów nastawiony był na przeobrażenie rosyjskiej rzeczywistości społeczno-politycznej i był różnorodny; począwszy od propagandy i agitacji politycznej, pokojowej pracy parlamentarnej poprzez wszelkie środki walki pozaparlamentarnej (strajki, bojkoty, demonstracje powstania zbrojne. Socjal-rewolucjoniści, nawiązując do tradycji Woli Ludu, za środek walki politycznej uznawali także terror indywidualny. Stosunek eserowców do terroru został przedstawiony w artykule *Elementy terroryzmu w naszym programie* napisanym przez Czernowa i przeredagowanym przez Gerszuniego, a opublikowanym w lipcu 1902 r. w siódmym numerze „Rewolucyjnej Rosji”. Eserowcy nie uważali terroru za jedyny właściwy i skuteczny środek walki, ale za jedną ze skrajnych metod prowadzenia walki z samowładną biurokracją carską. Terror polityczny, podobnie jak w przypadku Woli Ludu, miał służyć do dezorganizowania działalności władzy carskiej, obniżania jej prestiżu w oczach ludu i zachęcanie jej do buntu. Terror rozpatrywany był jako efektywny środek agitacji politycznej i mobilizacji rewolucyjnych sił społeczeństwa. Szczególne znaczenie przypisywano terrorowi wymierzonemu przeciwko wysokim funkcjonariuszom biurokracji carskiej.

Terror był przede wszystkim sferą działalności zakonspirowanej Organizacji Bojowej, która „skazywała” dygnitarzy państwowych na „egzekucje”, ale także lokalne komórki Partii Socjalistów-Rewolucjonistów i szczególnie jej członko-

wie dokonywali morderstw politycznych. Pierwszą ofiarą terroru eserowców stał się minister spraw wewnętrznych Dymitr Sypiagin (2 kwietnia 1902), kolejnymi ofiarami byli m.in. minister spraw wewnętrznych Waclaw Plehwe (15 lipca 1904), długoletni generał-guberner Moskwy, stryj cara Mikołaja II, wkł. ks. Sergiusz (4 lutego 1905), ufimski gubernator Mikołaj Bogdanowicz (6 maja 1903), wiceadmirał i naczelny dowódca floty czarnomorskiej Grzegorz Czuchin (28 czerwca 1906). Terror polityczny był najbardziej efektywny w latach rewolucji 1905–1907. Aż do rozwiązania Organizacji Bojowej w latach 1905–1909 dokonała ona setek mordów politycznych.

Działalność terrorystyczna przyniosła partii wiele uznania w kołach opozycji antycarskiej nawet wśród tych, którzy formalnie sprzeciwiali się terrorowi, a eserowcy byli uznawani za „prawdziwych rewolucjonistów”.

Rozwój i aktywizację działalności Partii Rewolucjonistów-Socjalistów w Rosji carskiej przyniosła rewolucja 1905–1907 r. Przede wszystkim znacznie zwiększyła się skala ich działalności. Zintensyfikowano i rozszerzono zakres propagandy i agitacji partyjnej. Znacznie wzrosła także działalność terrorystyczna partii: jeśli do rewolucji na koncie partii było sześć aktów terroru, to w okresie dwóch lat rewolucji ich liczba wzrosła do ponad 200. Jednakże działalność terrorystyczna nie była główną działalnością partii. Akcent położono przede wszystkim na organizację ruchu rewolucyjnego i wykorzystanie różnorodnych form walki politycznej (strajki, bojkoty, manifestacje). Aktywnie eserowcy uczestniczyli w tworzeniu różnorodnych związków i organizacji politycznych oraz zawodowych wśród robotników, chłopów i wojskowych, zdobywając w ich kręgach szerokie wpływy. Szczególną rolę przywiązywali do agitacji wśród ludności wiejskiej. Organizowali wystąpienia chłopskie latem 1905 r., a także uczestniczyli w organizacji przedstawicielstwa chłopskiego w I Dumie. Odegrali oni istotną rolę w zbrojnych wystąpieniach przeciwko rządowi carskim w grudniu 1905 r., w powstaniu moskiewskim w grudniu 1906 r. w Kronsztadzie latem 1906 r. i w innych.

Wystąpienia rewolucyjne 1905 r. zmusiły carat do daleko idących ustępstw. Uspokojenie sytuacji w kraju stało się niemożliwe bez powołania ogólnorosyjskiej instytucji przedstawicielskiej. Reakcja na manifest cara Mikołaja II z 17 października 1905 r. wśród eserowców była niejednoznaczna. Ustępstwa caratu w 1905 r. były sukcesem przede wszystkim rosyjskiej burżuazji i ruchu liberalnego, Partia Socjalistów-Rewolucjonistów uznawała rosyjską burżuazję za lojalną wobec samowładztwa carskiego i byli przekonani, że Rosję wyzwolić może zbrojne wystąpienie ludności miast i wsi. Jednakże większość członków Komitetu Centralnego partii skłonna była uznać, że Rosja stała się państwem konstytucyjnym i należy skupić wszystkie siły dla realizacji obietnic rządowych i organizacji ludności dla realizacji głównego dla partii postulatu reformy agrarnej. Wniesione zostały korekty i zmiany do taktyki partii, w tym także uznano, że wobec reżimu konstytucyjnego nie wolno stosować tak radykalnego środka walki, jakim jest terror i podjęto decyzję o jego zaprzestaniu.

Na I Zjeździe partii pojawiły się też postulaty, aby PSR przekształcić w partię legalną i skupić się na walce politycznej w ramach przedstawicielstwa narodowe-

go. Wiara liderów ruchu narodnickiego w to, że po przyjęciu manifestu 17 z października Rosja stała się państwem konstytucyjnym spowodowała, że powstała koncepcja stworzenia szerokiego legalnego ruchu narodnickiego. Ideę tę wysunęły osoby związane z gazetą „Russkoje bogatstwo” Aleksy Pieszczonow, Benedykt Miakotin, Wasyl Siemiewski, Mikołaj Annieński. Jednakże idea oficjalnej i legalnej działalności została przez zjazd odrzucona. Grupa osób, które ten postulat wysunęły, stanowiąca prawe skrzydło ruchu, domagała się zmiany metod działania, a przede wszystkim zerwania z konspiracją i utworzenia partii legalnej. Ostatecznie utworzyły one w 1906 r. osobną organizację polityczną pod nazwą Partia Ludowych Socjalistów (Narodno-Socjalisticeskaja Partia), która do II Dumy wprowadziła 18 deputowanych.

Po ogłoszeniu manifestu 17 października eserowcy przyjęli taktykę „nie spieszenia wydarzeń” i kierownictwo partii negatywnie odniosło się do organizacji strajku powszechnego w grudniu 1905 r., który w niektórych miejscach przerodził się w zbrojne powstanie. Pomimo tego, że eserowcy aktywnie w tych wydarzeniach uczestniczyli, uznali oni, iż ludność Rosji nie jest jeszcze gotowa do rewolucji. Represje rządowe wobec uczestników powstań i strajków z grudnia 1905 r. spowodowały ponowną radykalizację ruchu i powrót do terroru jako środka walki z rządem.

Podobnie jak i większość sił lewicowych eserowcy zbojkotowali wybory do I Dumy Państwowej. Kiedy idea bojkotu nie znalazła szerokiego odzewu wśród ludności kraju, a szczególnie wśród ludności wiejskiej, której przedstawiciele weszli w skład Dumy, uznano, że Duma staje się centrum walki politycznej. Kierownictwo partii zmieniło swój stosunek wobec Dumy. Ponownie zaprzestano działalności terrorystycznej i podjęto pracę nad zorganizowaniem w Dumie frakcji chłopskiej, tzw. trudowników, w której znaczne wpływy posiadali socjaliści-rewolucjoniści. Ponadto w imieniu 33 deputowanych został wniesiony pod obrady Dumy projekt ustawy o ziemi opracowany na podstawie eserowskiego programu agrarnego.

Kierownictwo partii gwałtownie zareagowało na fakt rozwiązania I Dumy. Wezwano wszystkie lokalne oddziały partii do przygotowania walki zbrojnej z rządem, przy czym propagandę rewolucyjną zalecono kierować zwłaszcza do ludności wiejskiej i żołnierzy. W trakcie wyborów do II Dumy państwowej eserowcy odstąpili od taktyki bojkotu wyborów i wprowadzili do Dumy 37 deputowanych. Wśród nich nie było żadnej osoby z kierownictwa partii. Deputowani eserowscy tworzyli w ramach Dumy własną grupę i w dużej mierze zachowali niezależność od kierownictwa partii, chociaż liderzy socjalistów-rewolucjonistów Czernow, Natanson, Rakitnikow, opiekowali się frakcją dumską. Szczególne znaczenie przedstawiciele eserów w Dumie przywiązywali do problemu reformy agrarnej i udało im się zebrać podpisy 104 deputowanych pod własnym jej projektem. Na II Zjeździe partii, który odbył się jeszcze przed rozpoczęciem obrad II Dumy, socjal-rewolucjoniści podjęli uchwałę, że jeżeli carat ponownie rozwiąże przed czasem Dumę Państwową, to odpowiedzią powinien być strajk powszechny i powstanie zbrojne. Jednakże w chwili rozwiązania Dumy w czerwcu 1907 r. eserowcom nie

udało się zorganizować aktywnego protestu społecznego i był to jednocześnie kres rewolucji rosyjskiej 1905–1907 r.

Rewolucja 1905–1907 r. przyczyniła się do wzrostu znaczenia i popularności Partii Socjalistów-Rewolucjonistów w społeczeństwie rosyjskim. W okresie tym liczebność partii zbliżyła się do ok. 50 tys. osób, liczebność jej miejskich oddziałów wahała się od kilku osób do kilku tysięcy w największych miastach (w Petersburgu ok. 6 tys., w Moskwie ok. 3 tys.). Wraz ze zwiększeniem liczebności partii, jej wpływy zaczęły obejmować coraz większe obszary Rosji. W końcu 1906 r. i początku 1907 r., kiedy działalność ruchu eserowców osiągnęła swoje apogeum, wchodziło w jej skład 356 powiatowych, 78 gubernialnych i 13 obwodowych organizacji.

W okresie po pierwszej rewolucji rosyjskiej, aż do rewolucji lutowej (od czerwca 1907 r. do lutego 1917 r.) Partia Socjalistów-Rewolucjonistów przeżywała czas kryzysu i upadku, który dotknął wszystkich sfer jej działalności: ideologicznej, organizacyjnej i taktycznej. Przy czym kryzys ten był znacznie głębszy niż ten, który w tym okresie przeżywała większość rosyjskich organizacji politycznych. Obok naturalnego zmniejszenia poparcia dla partii wynikającego z uspokojenia sytuacji wewnętrznej kraju wpływały na to takie wydarzenia, jak reforma rolna przeprowadzona przez rząd Piotra Stołypina, której skuteczna i konsekwentna realizacja mogła całkowicie przekreślić sens realizacji założeń eserowskiego programu agrarnego, a także ujawnienie działalności prowokatorów policyjnych w partii, zwłaszcza zaś sprawa Eugeniusza Azefa, który dowodził organizacją bojową.

Strategia i taktyka politycznych partii w okresie porewolucyjnym w dużej mierze wynikała z oceny tzw. reżimu trzecioczerwcowego i perspektyw wybuchu nowych niepokojów społecznych. Rada partii eserów, zwołana miesiąc po rządowym przewrocie trzecioczerwcowym (rozwiązanie II Dumy i wprowadzenie nowej ordynacji wyborczej), ustaliła, że przyczyny, które doprowadziły do wybuchu pierwszej rewolucji w dalszym ciągu istnieją w społeczeństwie rosyjskim i wybuch nowej rewolucji jest bardzo bliski. Wiara w wybuch nowej rewolucji dominowała wśród liderów partii przez cały okres od 1907 do 1917 r. Eserowcy uważali, że w wyniku trzecioczerwcowego przewrotu kraj powrócił do stanu sprzed rewolucji. Dumę Państwową wybieraną według nowego prawa wyborczego uznawali jedynie za dekorację samodzielnego reżimu politycznego i nie przyznawali jej, jako „konstytucyjnej fikcji”, żadnego znaczenia. Dlatego też kierownictwo partii uznało, że partia winna „zacząć od początku” i powrócić do podstawowych metod i środków walki. Rada partii podjęła decyzję o bojkocie wyborów do III Dumy, uznając, że uczestniczyć w kampanii wyborczej mogą tylko te siły, które utraciły wiarę w rewolucję. Bojkot Dumy eserowcy uważali za ich odpowiedź na przewrót trzecioczerwcowy i środek do organizacji rewolucyjnych mas do dalszej walki.

Eserowska taktyka bojkotu Dumy różniła się z oczekiwaniami większości ludności Rosji i nie przyniosła partii wzrostu popularności, a co więcej miał dla niej negatywne skutki, gdyż eserowcy pozbawili się wpływów na grupy deputowanych chłopskich z frakcji trudowników, wśród których mieli oni swoje tradycyjne

wpływy. Taktyka bojkotu Dumy była realizowana także wobec IV Dumy, jednakże w tym okresie rozkład organizacyjny partii był na tyle daleko posunięty, że część lokalnych grup eserowców ignorowała decyzje kierownictwa partii i aktywnie uczestniczyła w wyborach.

Oprócz bojkotu Dumy Rada partii za główne zadanie uznała powrót do taktyki walki. Uznano, że partia powinna przygotować siebie i naród do kolejnej rewolucji i zbrojnego powstania przeciwko samodzierżawiu. W tym celu rekomendowano zakładanie drużyn bojowych i przygotowywanie ich do walki zbrojnej, a także jednogłośnie opowiedziano się za nasileniem terroru indywidualnego. Sprzeciw wobec takiej taktyki zgłosiła grupa eserowców, stanowiąca prawe skrzydło partii pod przywództwem Mikołaja Awksientewa, dla którego rewolucja była „barbarzyńską formą postępu” i „ostatecznym środkiem”. Uważał on, że należy odstąpić od taktyki organizowania lokalnych zbrojnych wystąpień i proponował on, aby skupić się na działalności propagandowo-organizacyjnej i na indywidualnym terrorze.

Dążenie liderów partii do nasilenia aktów terrorystycznych nie zostało zrealizowane, gdyż władzom, przy pomocy policyjnego prowokatora Azefa, udało się zlikwidować bojowe organizacje partii eserów. Likwidacja bojowej organizacji spowodowała, że Partii Socjalistów-Rewolucjonistów nie udało się wznowić terroru politycznego na skalę z czasów pierwszej rewolucji. Próby stworzenia nowej grupy bojowej pod przywództwem Borysa Sawinkowa okazały się nieudane.

Dużo uwagi partia eserów poświęciła także problemom reformy agrarnej przeprowadzonej przez rząd Piotra Stołypina, który dążył do unowocześnienia rosyjskiej wsi, zniesienia tradycyjnych wspólnot wiejskich i stworzenia silnej grupy właścicieli ziemskich wnoszących na wieś „kulturę, oświatę i dostatek”. Partia Socjal-Rewolucjonistów opowiadała się za całkowitym bojkotem rządowej reformy agrarnej i przeciwko likwidacji wspólnot chłopskich. W sferze praktycznych działań postanowiono w celu przeciwstawienia się rządowym projektom wzmocnić propagandę socjalistyczną na wsi, tworzyć tam organizacyjne komórki Partii Socjalistów-Rewolucjonistów i jednoczyć wokół nich ludność wiejską. Jednakże eserowcy nie mieli żadnych możliwości zorganizować jakiegokolwiek realnego sprzeciwu wobec polityki rządu.

Po przesileniu pierwszej rewolucji rosyjskiej w partii eserów wraz z kryzysem ideologicznym, poszukiwaniem „nowych dróg” w sferze teorii i praktyki, rozpoczął się także kryzys organizacyjny. Już w lipcu 1907 r. przedstawiciele Komitetu Centralnego partii, którzy udali się na Powołże, będące centrum eserowskich wpływów, stwierdzili, że większość lokalnych organizacji partii nie istnieje lub zaprzestała swojej działalności. Kryzys organizacyjny był związany z uspokojeniem się nastrojów społecznych a także ze zdecydowaną reakcją rządu i policji na wystąpienia rewolucyjne. Represje i aresztowania doprowadziły do paraliżu organizacyjnego partii, a likwidowanie eserowskich organizacji było prowadzone systematycznie. W maju 1909 r. zebrała się piąta Rada Partii – ostatni ogólnopartyjny zjazd w okresie międzyrewolucyjnym – na której przyjęto rezygnację całego dotychczasowego Komitetu Centralnego (Argunow, Awksientiew, Natanson, Ra-

kitnikow, Czernow), gdyż Rada Partii wzięła na siebie polityczną i moralną odpowiedzialność za sprawę Azefa. Wybrano jednocześnie nowy Komitet Centralny składający się z osób, które nie odgrywały do tej pory znaczącej roli w partii: Lew Frejfeld, Wasilij Pankratow, Andrzej Szymonowski, Ilja Kowarski, Władimir Zenzinow. W 1911 r. po opublikowaniu raportu komisji śledczej Komitetu Centralnego partii dotyczącego działalności Azefa większość liderów partii niezadowolona z ustaleń komisji zrezygnowała z aktywnej pracy partyjnej, koncentrując się na działalności publicystycznej.

Pogłębiający się kryzys w Partii Socjalistów-Rewolucjonistów doprowadził do sytuacji, że w okresie przed wybuchem pierwszej wojny światowej jej działalność polityczna w Rosji w praktyce ustała. Większość znanych działaczy w obawie przed aresztowaniem uciekła z kraju za granicę, a działania policji rosyjskiej doprowadziły do rozbitcia ruchu i tworzyły go już tylko niewielkie lokalne grupy luźno ze sobą powiązane. Głównymi ośrodkami PSR były: Petersburg, Moskwa, Baku, Odessa i Kijów, a eserowskie organizacje działały także na środkowym Kaukazie, na Uralu i na Syberii.

Wybuch pierwszej wojny światowej postawił przed ruchem eserowców nowe problemy ideologiczne. Dotyczyły one przede wszystkim pytań o ocenę charakteru wojny, o stosunek wobec niej ruchu socjalistycznego, o to, czy można w swojej taktyce być jednocześnie rosyjskim patriotą i internacjonalistą, jaki powinien być stosunek wobec rządu, w jaki sposób należy wojnę zakończyć. Wojna wywołała znaczne ideologiczne rozbieżności w środowisku eserowców, których przez cały okres jej trwania nie udało się przewyciężyć i wypracować jednolitej platformy politycznej wspólnej dla całego ruchu.

W dniu 22 sierpnia 1914 r. w Szwajcarii odbyła się konferencja liderów partii poświęcona problemom wojny. W spotkaniu uczestniczyli znani działacze PSR Awksientiew, Argunow, Jegor Łazariew, Natanson, Fondamiński, Czernow. Już na tym spotkaniu ujawniły się podstawowe rozbieżności między liderami ruchu i całym środowiskiem eserowców.

Lewe skrzydło partii (Natanson, Czernow, Rakitnikow) tworzyło frakcję tzw. internacjonalistów wychodzącą z założenia, że klasy pracujące nie mają ojczyzny, a socjaliści nawet w obliczu wojny nie powinni zapominać, że podstawowe interesy państwa i narodu oraz klas pracujących są ze sobą sprzeczne i socjaliści nie mogą popierać idei jedności narodu. Wśród lewego skrzydła eserów umiarkowane stanowisko zajmował Czernow, który oceniał, że carski rząd prowadzi wojnę nie obronną a zaborczą, mającą na celu obronę nie interesów narodowych, a interesów dynastycznych i dlatego socjaliści nie powinni udzielać jej żadnego poparcia. Lewica ruchu eserów uważała, że należy wystąpić przeciwko wojnie, odbudować drugą międzynarodówkę, która stałaby się „trzecią siłą” i poprzez presję na dwa imperialistyczne sojusze wojskowe doprowadziłaby do pokoju bez aneksji i kontrybucji. Jednakże ideologowie lewicy eserów dalecy byli od skrajności, jaką reprezentowali bolszewicy, którzy uważali, że wojnę imperialistyczną należy przekształcić w rewolucję skierowaną przeciwko własnemu rządowi.

Większość uczestników spotkania w sierpniu 1914 r. była jednak zwolennikami tzw. polityki „obrony ojczyzny”. Uważali oni, że jeżeli wybuchła wojna, to

socjaliści powinni bronić własnej ojczyzny przeciw obcemu imperializmowi. Uznali także, że polityczna walka z rządem carskim powinna być prowadzona także w okresie wojny, ale takimi środkami i metodami, które nie wpływałyby negatywnie na obronę kraju.

Uczestnikom spotkania w Szwajcarii nie udało się wypracować jednolitej platformy politycznej i każda z grup na własną rękę propagowała swoje stanowisko i organizowała swoich zwolenników. Frakcja internacjonalistów od 1914 r. rozpoczęła wydawanie w Paryżu gazety „Myśl”, a także zorganizowała dwie konferencje socjalistów-internacjonalistów we wrześniu 1915 r. i kwietniu 1916 r. Eserowcy emigranci zwolennicy idei „obrony ojczyzny” wydawali w latach 1915–1916 dwie gazety „Za granicą” i „Nowości” i także organizowali konferencje partyjne swoich zwolenników.

Pierwsza wojna światowa jeszcze pogłębiła kryzysową sytuację w rosyjskiej partii eserów. Przede wszystkim zostały zerwane więzi z emigracją, na której przebywała większość liderów i teoretyków partii, utrudnione zostały także kontakty między lokalnymi organizacjami wewnątrz kraju. Praktycznie w okresie wojny całkowicie ustała działalność lokalnych komitetów partii. W końcu 1916 r. w raporcie departamentu policji stwierdzono, że Partia Socjalistów-Rewolucjonistów na terenie Rosji już nie działa. Jednakże konstatacja ta odnosiła się do sfery organizacyjnej, natomiast idee eserowskie, wraz z przeciągającą się wojną i narastającym kryzysem, zaczynały ponownie zdobywać wpływy i znaczenie wśród ludności rosyjskiej.

W środowisku rosyjskich eserów, tak jak i wśród emigracji, ujawniły się różnorodne postawy, z których najbardziej rozpowszechnione to „obrony ojczyzny”, socjalistyczno-patriotyczna i internacjonalistyczna. Przy czym postawy patriotyczne były, szczególnie w pierwszych miesiącach wojny, dominujące. Wiązało się to z faktem, że większość ludności Rosji oceniała wojnę jako wojnę obronną przeciwko Niemcom.

Wraz z niepowodzeniami wojennymi Rosji w 1915 r., rosnącym przekonaniem o niezdolności biurokracji carskiej do kierowania wojną oraz narastającym kryzysem społecznym i gospodarczym spowodowanym wysiłkiem wojennym stanowisko eserowców stawało się coraz bardziej stanowcze. W lipcu 1915 r. w Piotrogradzie odbyło się nielegalne zebranie narodników (eserowcy, trudownicy). Jego uczestnicy postanowili, że ich organizacje będą dążyć do zawiązania ściślejszego międzynarodowego sojuszy socjalistów w celu przerwania wojny. Jednocześnie jednak podkreślono, że tak długo, jak będzie to konieczne, socjaliści będą brali udział w wojnie, która ma na celu obronę ich kraju przed agresją. Stwierdzono, że samodzielnawie rosyjskie okazało się niezdolne do obrony ojczyzny i znajduje się w stanie rozkładu, co uznano za dobrą okazję do podjęcia walki politycznej o głębokie zmiany w sterze ustroju państwowego. Hasłami tej walki miały być: powszechna amnestia dla wszystkich skazanych za przestępstwa polityczne i religijne, wprowadzenie i zabezpieczenie swobód obywatelskich i politycznych, równouprawnienie wszystkich obywateli bez względu na narodowość i wyznanie, demokratyzacja ustroju państwa, pełna wolność działalności związków zawodo-

wych i wszelkich organizacji robotniczych. W odniesieniu do Dumy Państwowej uznano, że jest ona niezdolna wyprowadzić kraj z kryzysu, ale do czasu zwołania rzeczywistego przedstawicielstwa narodowego należy wykorzystywać jej trybunę w celu organizowania narodowych sił. Wyrazicielem przyjętych na konferencji postanowień miała stać się w Dumie Państwowej frakcja trudowników, liderem której był wówczas adwokat Aleksander Kiereński – inicjator i główna osoba na lipcowej konfederacji narodników.

Rewolucja lutowa 1917 r. zastała eserów nieprzygotowanych jeszcze do aktywnej działalności politycznej. Nie byli oni ani jej organizatorami, ani jej przywódcami, jednakże wielu z członków PSR aktywnie uczestniczyło w tych wydarzeniach. Przedstawiciele eserów brali udział w tworzeniu Rady Delegatów Robotniczych i mieli także zdecydowaną większość w jej Komitecie Wykonawczym, który w praktyce podejmował wszelkie decyzje w imieniu Rady. Zgodnie z poglądem mienszewików i eserowców, którzy rady uważali za organy „demokratycznej” kontroli nad „burżuazją”, komitet wykonawczy uważał się za najwyższy organ władzy w państwie i zastrzegł sobie prawo kontroli nad rosyjskim Rządem Tymczasowym, który gotowi byli poprzeć pod warunkiem, że będzie realizował odpowiadający lewicy program działania. W skład nowego rządu wszedł związany z eserowcami Aleksander Kiereński, który otrzymał tekę ministra sprawiedliwości i był jednocześnie zastępcą przewodniczącego Piotrogradzkiej Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich.

Rewolucja lutowa radykalnie zmieniła sytuację partii eserowców w państwie. Z organizacji konspiracyjnej niemającej żadnych realnych wpływów społecznych przekształciła się ona w jedną z rządzących partii politycznych kontrolującą w okresie dwuwładzy zarówno działalność powstających Rad Robotniczych i Żołnierskich, jak i działalność Rządu Tymczasowego. Zmieniła się liczebność, skład społeczny i organizacyjna struktura partii.

Organizacyjne odrodzenie Partii Socjalistów-Rewolucjonistów rozpoczęło się już w okresie rewolucji lutowej, kiedy to aktywiści partyjni uczestniczyli w manifestacjach i zamieszkach. W niespełna dwa miesiące od wybuchu rewolucji lutowej do kraju z emigracji powrócili liderzy partii: 18 marca do Petersburga z Irkucka przybył Abram Goc, który przystąpił do organizowania frakcji eserów w radzie delegatów robotniczych i żołnierskich; 8 kwietnia do Petersburga powróciła grupa emigrantów – Czernow, Awksentiew, Argunow, Fondaminski. Tempem organizacyjnej działalności eserowcy wyprzedzili pozostałe partie socjalistyczne. Już 2 marca na konferencji w Petersburgu wybrano komitet miejski Partii Socjalistów-Rewolucjonistów, który do czasu III Zjazdu partii pełnił rolę komitetu wykonawczego. Podjęto decyzję o rozpoczęciu wydawania gazety „Dzieło naroda”, która stała się oficjalnym organem prasowym PSR.

W pierwsze porewolucyjne miesiące żadna z rosyjskich partii politycznych nie powiększała się w tym tempie co PSR. Już w okresie II Zjazdu partii (koniec maja 1917 r.) jej liczebność dochodziła do kilkuset tysięcy. Na początku sierpnia 1917 r. w skład partii wchodziło 436 organizacji – 312 komitetów i 124 grupy. Szeroko była rozpowszechniona partyjna propaganda i agitacja. W 1917 r.

w Rosji ukazywało się około setki różnorodnych eserowskich wydawnictw periodycznych.

Ważnym wydarzeniem w procesie odbudowy partii stał się III Zjazd PSR (25 maja–4 czerwiec 1917 r.). Na zjeździe został wybrany Komitet Centralny składający się z 20 osób i zostało wypracowane oficjalne stanowisko partii wobec takich problemów, jak: stosunek do Rządu Tymczasowego, władzy, wojny i pokoju, reformy rolnej. Postanowienia zjazdu były kompromisem pomiędzy prawym i lewym skrzydłem partii.

Najwięcej kontrowersji wśród eserów budziły pytania o stosunek wobec rewolucji i władzy. Część eserowskiej lewicy domagała się, aby nie uznawać Rządu Tymczasowego i przejąć władzę we własne ręce za pomocą Rad Deputowanych Robotniczych i Żołnierskich. Większość partii opowiadała się za współpracą z Rządem Tymczasowym. W dniu 2 marca I Piotrogrodzka Konferencja eserów postanowiła poprzeć Rząd Tymczasowy i przyjąć wstąpienie Kiereńskiego w skład rządu. W kwietniu 1917 r. pod wpływem pierwszego kryzysu porewolucyjnej władzy, wywołanego notą ministra spraw zagranicznych do sojuszników Rosji, w której oświadczył, że Rosja będzie wypełniać wszystkie zobowiązania sojusznicze, eserowcy podjęli decyzję o wejściu przedstawicieli partii do koalicyjnego Rządu Tymczasowego.

Za utworzeniem koalicyjnego rządu opowiedział się III Zjazd partii. W przyjętej na zjeździe rezolucji *O stosunku do rządu tymczasowego*, uznano, że głównymi politycznymi zadaniami partii na ten moment jest reorganizacja władzy lokalnej w celu realizacji idei ludowładztwa oraz przygotowanie do wyborów konstytuancy – zgromadzenia ustawodawczego. Uczestnicy zjazdu kategorycznie wypowiedzieli się przeciwko „awanturniczym” próbom przejęcia władzy lokalnej i centralnej. Popierając Rząd Tymczasowy uznano, że powstanie rządu koalicyjnego z udziałem eserów jest świadectwem rosnącej roli demokracji robotniczej, która może kontrolować działania rządu i mieć na niego wpływ, a także, że działalność rządu koalicyjnego może zabezpieczyć kraj przed wybuchem krwawej wojny domowej.

Przedstawiciele partii eserów uczestniczyli w pracach trzech gabinetów koalicyjnych; w pierwszym: Aleksander Kiereński – minister wojny i marynarki, Wiktor Czernow – minister rolnictwa; w drugim: Kiereński – premier i minister wojny, Czernow – minister rolnictwa, Mikołaj Awksientiew – minister spraw wewnętrznych; w trzecim Kiereński jako premier i Sergiej Masłow – minister rolnictwa. Rząd Tymczasowy, pomimo tego iż jego działalność często stała w sprzeczności z taktyką i ideologią PSR, był dla eserów naczelnym organem władzy państwowej.

Zgodnie z koncepcjami eserów decyzje dotyczące przyszłego ustroju państwowego Rosji powinno podjąć zgromadzenie ustawodawcze. Byli oni zwolennikami przekształcenia Rosji w demokratyczną republikę i wierzyli, że zgromadzenie ustawodawcze ustanowi taką formę państwa. Uznawali także istnienie rad robotniczych, które miały być przedstawicielstwem klas pracujących i posiadać wpływ na polityczny i gospodarczy ustrój państwa. Władzę lokalną miały sprawować

organy samorządu lokalnego: dumy miejskie oraz ziemstwa wybrane w drodze demokratycznych wyborów. Za swoje podstawowe zadanie eserzy uważali zdobycie większości w samorządzie lokalnym i zapewnienie sobie zwycięstwa w wyborach do zgromadzenia ustawodawczego.

W wyborach do dum miejskich w sierpniu 1917 r. eserzy w większości miast przystępowali do wyborów w bloku z mienszewikami. W 46 miastach eserzy wystawili odrębne listy, w tej liczbie w 37 z ludnością powyżej 20 tys. i otrzymali w nich ok. 44% głosów. W 14 na 37 miastach, w tym w Moskwie, Irkucku, Omsku, Orenburgu, Jekaterynburgu, Tambowie uzyskali bezwzględną większość w miejskich dumach, a w 29 miastach posiadali najliczniejsze frakcje. Eserzy odegrali także wiodącą rolę w pracach Tymczasowej Rady Republiki Rosyjskiej tzw. przedparlamencie, w której posiadali 135 mandatów na 555, a w wyborach do Zgromadzenia Konstytucyjnego w listopadzie 1917 r. zdecydowanie zwyciężyli, uzyskując ponad 50% głosów.

Sukcesy PSR, które partia odniosła po rewolucji lutowej, nie uchroniły jej od wewnętrznych sporów, które doprowadziły do jej podziału. Pierwszy krok do rozłamu w partii uczynili przedstawiciele prawego skrzydła PSR, na początku kwietnia 1917 r., niezadowoleni z braku jednoznacznego poparcia dla Rządu Tymczasowego postanowili nie uczestniczyć w pracach komitetu partii. Na III zjeździe lewicę partyjną tworzyła grupa ok. 50–60 osób, prawicę ok. 10–12 osób, natomiast większość uczestników zjazdu (od dwóch trzecich do trzech czwartych delegatów na zjazd) zajmowała pozycję centrową. Aby przeciwdziałać rozpadowi partii, podczas obrad zjazdu w skład Komitetu Centralnego wybrano przedstawicieli wszystkich trzech frakcji. Próby utrzymania jedności partii okazały się nieskuteczne, na siódmym spotkaniu Rady partii w sierpniu 1917 r. przedstawiciele lewicy partyjnej domagali się zmian w strategii i polityce partii, a jej przedstawicielka Maria Spiridonowa domagała się, aby PSR jako najsilniejsza i najbardziej wpływowa organizacja polityczna w kraju przejęła całkowitą władzę. W praktyce od tego czasu lewica eserowska przestała podlegać dyscyplinie partyjnej i zaczęła występować jako osobna grupa. W dniu 16 września prawica partii utworzyła Organizacyjną Radę Piotrogrodzkiej Grupy Partii Socjalistów-Rewolucjonistów i postanowiono zwołać własny zjazd i wystąpić w wyborach do zgromadzenia ustawodawczego jako osobna grupa. Także lewica partii postanowiła wyjść ze składu frakcji eserowców w Tymczasowej Radzie Republiki Rosyjskiej i stworzyć osobną grupę.

Rozpad i dezorganizacja w centralnych władzach eserów przeniosły się także na niższe szczeble organizacyjne, co spowodowało, że w krytycznym dla partii okresie, kiedy władzę w państwie przejęli bolszewicy, była ona, niezależnie od swoich wpływów i wielkości, niezdolna, aby przeciwstawić się działalności bolszewików. Bolszewicki przewrót październikowy został uznany przez eserowców za „przestępstwo przeciw ojczyźnie i rewolucji” i miał on także negatywne skutki dla całej partii, gdyż radykalnie zmienił jej położenie – z partii rządzącej stała się ona partią opozycyjną. Na tle oceny działalności bolszewików doszło do ostatecznego rozłamu w szeregach PSR. W listopadzie 1917 r. PSR podzieliła się: lewicowi eserzy utworzyli Partię Lewych Socjalistów-Rewolucjonistów i postanowili po-

przec działalność bolszewików, prawicowi i centroprawicowi eserzy postanowili przeciwstawić się władzy bolszewików. Był to kres jedności ruchu narodnickiego, który w obliczu przejścia władzy w państwie przez bolszewików utracił swoje znaczenie polityczne i nie był już w stanie wywrzeć znaczącego wpływu na sytuację w kraju. Poparcie, którego lewica eserowska udzieliła bolszewikom, przesądziło o ostatecznym rozbitciu ruchu i dopomogło bolszewikom utrzymać się przy władzy w pierwszych miesiącach po przejściu rządów w październiku 1917 r., a skłóceniu eserowcy nie potrafili stworzyć realnej przeciwwagi dla partii bolszewików. Eserowcy bardziej zresztą przypominali ruch społeczny, konglomerat idei i ludzi złączonych wiarą w rosyjski lud i jego posłannictwo niż partię polityczną z jasnym programem i zawartością szeregów, dlatego też nie byli w stanie utrzymać się przy władzy.

2.5. Rosyjska Socjaldemokratyczna Partia Robotnicza

Obok organizacji narodnickich drugi nurt w rosyjskim ruchu rewolucyjnym stanowiła rosyjska socjaldemokracja. Socjaldemokraci wśród partii politycznych Rosji sytuowali się po lewej stronie sceny politycznej i reprezentowali skrajną lewicę. Była to jedna z partii tworząca radykalny ruch opozycyjny wobec caratu i samodzierżawia. Partia nielegalna, której jednym z podstawowych celów było zniesienie dotychczasowego reżimu politycznego poprzez rewolucję.

Od lat siedemdziesiątych XIX w. zaczęły powstawać pierwsze organizacje polityczne odwołujące się w swoich programach do robotników i ideologii socjalizmu oraz filozofii społecznej i ekonomicznej Karola Marksa i Fryderyka Engelsa. Powstanie rosyjskiej partii socjaldemokratycznej poprzedziła działalność grupy o nazwie Wyzwolenie Pracy, powstałej w 1883 r. w Genewie, która zrzeszała pierwszych rosyjskich marksistów – emigrantów (Gieorgij Plechanow, Paweł Akselord, Wiera Zasulicz, Lew Deutsch). Członkowie grupy postawili sobie zadanie wspomagania ideologicznego rozwoju ruchu robotniczego w Rosji za pomocą propagandy, przetłumaczyli oni na język rosyjski oraz wydali najważniejsze prace Marksa i Engelsa. W swoich oryginalnych pracach teoretycznych członkowie Wyzwolenia Pracy poddawali krytyce rosyjskie narodnictwo i przeciwstawiali mu marksizm jako nauką teorię rozwoju ekonomicznego i społecznego. Uważali, że Rosja nie ma innego wyboru, jak przejść przez stadium w pełni ukształtowanego kapitalizmu. Odrzucali terroryzm i zamach stanu, utrzymując, że nawet w mało prawdopodobnym przypadku sukcesu przy zastosowaniu przemocy do obalenia reżimu carskiego wynikiem byłby nie socjalizm, dla którego w zacofanej Rosji brakło tak gospodarczych, jak i kulturowych warunków wstępnych, lecz „odrodzony carat na podwalinach komunizmu”. Kapitalistyczna droga rozwoju wymagała rozwoju burżuazji, która we własnym interesie gospodarczym wprowadza liberalizację. Dzięki rozwojowi kapitalizmu, a tym samym proletariatu przemysłowego, ruch socjalistyczny będzie pozyskiwał kadry rewolucjonistów. Socjalizm nie mógł rozwijać się w ramach samowładnego reżimu policyjno-biurokratycznego; potrzebował wolności słowa, by upowszechnić swoje idee, oraz wolności zrzeszeń w celu zorganizowania swoich

zwolenników. Pierwszym zadaniem socjaldemokratów rosyjskich miało być zatem obalenie samowładztwa carskiego. Paweł Akselord sformułował teorię rewolucji dwuetapowej, która przewidywała, że proletariats będzie współpracował z burżuazją w imię wspólnego celu wprowadzenia w Rosji „demokracji burżuazyjnej”. Skoro ten cel zostanie osiągnięty, socjaliści przystąpią do mobilizacji klasy robotniczej w imię drugiego, socjalistycznego, etapu rewolucji¹⁸. Członkowie grupy postawili przed sobą jako główny cel utworzenie w Rosji partii robotniczej, która w swojej działalności odwoływałaby się do doktryny i teorii marksizmu.

W latach 1883–1884 Plechanow napisał pierwsze dokumenty programowe rosyjskiej socjaldemokracji. Literacko-wydawnicza działalność rosyjskich marksistów przyczyniła się do osłabienia wpływów i znaczenia ideologii narodnictwa wśród rosyjskiej radykalnej inteligencji, a doktryna marksistowska w latach dziewięćdziesiątych XIX w. weszła na arenę otwartych dyskusji, stając się wpływową częścią życia umysłowego.

Wraz z rosnącymi wpływami ideologii marksistowskiej wśród rosyjskiej inteligencji zaczęły powstawać pierwsze organizacje socjaldemokratyczne, wśród których wymienia się Związek Walki o Wyzwolenie Klasy Robotniczej utworzony w 1895 r. w Petersburgu i działający także w Moskwie, Iwano-Wozniesiensku, Kijowie i Jekaterynburgu oraz tzw. Bund (Powszechny Żydowski Związek Robotniczy), który powstał w 1897 r. Organizacje te prowadziły działalność propagandową w środowiskach inteligencji, studentów a także wśród robotników.

Pod koniec XIX w. rosyjski ruch socjaldemokratyczny istniał w postaci poszczególnych grup skupiających niewielką liczbę osób wywodzących się przede wszystkim ze środowisk inteligencji. Podjęto wówczas pierwszą próbę stworzenia ogólnorosyjskiej partii politycznej. W dniach 1–3 marca 1898 r. w Mińsku odbył się I Zjazd RSdPR, w którym uczestniczyło zaledwie dziewięciu delegatów reprezentujących pięć miejskich organizacji socjaldemokratycznych. I Zjazd pomimo tego, iż proklamował powstanie Rosyjskiej Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej nie doprowadził do spodziewanej integracji rosyjskiej socjaldemokracji, a większość jego uczestników została wkrótce aresztowana. Zjazd pozostawił po sobie nazwę partii, początek numeracji kolejnych zjazdów partyjnych oraz manifest programowy autorstwa Piotra Sturwego.

Bezpośrednio po zjeździe rozpoczął się jednak proces przekształcania Związku Walki o Wyzwolenie Klasy Robotniczej w miejskie komitety RSdPR. Dla zakończenia procesu powstawania partii niezbędne było zapewnienie wewnętrznej jednolitości i opracowanie programu partii socjaldemokratycznej. Na początku XX w. realizacji tych zadań przeszkodziło pojawienie się w rosyjskiej socjaldemokracji wpływowego nurtu teoretycznego, „ekonomizmu”, który zakładał, że klasa robotnicza nie powinna zajmować się zdobywaniem swobód politycznych, lecz tylko i wyłącznie walką o polepszenie swojego bytu. „Ekonomizm” w Rosji utożsamiany był z tzw. socjalizmem rewizjonistycznym, którego głównym teoretykiem był Eduard Bernstein, ideolog i przywódca Socjaldemokratycznej Partii Niemiec. Bernstein dokonał krytycznej analizy prac Marksa i uznał, że Marks popełnił

¹⁸ R. Pipes, *Rewolucja...*, s. 115–116.

błąd, przewidując szybkie zwycięstwo socjalizmu na drodze rewolucji. Bernstein uważał, że zwycięstwo socjalizmu możliwe jest dopiero po długim okresie stopniowego pogłębiania reform w ramach istniejącego ładu społeczno-gospodarczego, wymuszanych naciskami robotników mającymi swoje przedstawicielstwo w parlamencie. Podstawowa różnica między reformizmem a marksizmem polegała na różnicy poglądów dotyczącej dróg wiodących do socjalizmu; reformizm za właściwe uznał reformy, marksizm natomiast rewolucję¹⁹.

Program rosyjski „ekonomistów” został opracowany w 1899 r. w dokumencie pod nazwą *Credo* przez Jekaterinę Kuskową i Siergieja Prokopowicza. *Credo* ekonomistów kwestionowało sensowność istnienia samodzielnej politycznej partii robotniczej w Rosji, uważając, że projekt taki jest sztucznym przeniesieniem zachodnich doświadczeń w całkiem inne warunki. Marksisci rosyjscy powinni skoncentrować swoje wysiłki na pomaganiu robotnikom w ich walce ekonomicznej oraz brać udział w aktywności liberalno-opozycyjnej, kierowanej przez siły demokratyczne²⁰. Dla oponentów tego prądu „ekonomizm” oznaczał ograniczenie działalności partii socjaldemokratycznej, jeden z jego krytyków Włodzimierz Lenin w pracy *Co robić?*, napisanej w 1902 r., przeciwstawiał mu, przyjęte przez kierownictwo partii, zasady: ruch robotniczy powinien stawiać sobie cele polityczne i dlatego dysponować samodzielną partią; powinien organizować całość opozycyjnych żywiołów, nie tracąc nigdy samodzielności i nie ryzykując, że stanie się narzędziem partii burżuazyjnych²¹.

W 1990 r. w celu zorganizowania socjaldemokratycznego ruchu rosyjskiego Włodzimierz Lenin, Lew Martow, Aleksander Potresow wraz z członkami grupy Wyzwolenia Pracy Georgijem Plechanowem, Pawłem Akselrodem i Wierą Zasulicz rozpoczęli wydawanie za granicą pisma pod tytułem „Iskra” oraz zorganizowali jego rozpowszechnianie w Rosji poprzez sieć kolporterów.

W wyniku dyskusji wewnątrz redakcji „Iskry” Plechanow i Lenin opracowali projekt programu partii, który został przedstawiony na II Zjeździe RSdPR (17 lipca–10 sierpnia 1903 r. Bruksela–Londyn), który wbrew swej nazwie był zjazdem założycielskim rosyjskiej partii socjaldemokratycznej. W programie RSdPR, przyjętym na zjeździe, najwięcej miejsca poświęcono najbliższym zadaniom politycznym partii, tzw. programowi minimum, który zakładał obalenie carskiego samowładztwa i ustanowienie w Rosji republiki demokratycznej, równouprawnienie narodów zamieszkujących terytorium Rosji, poprawę położenia robotników (8-godziny dzień pracy, powszechne ubezpieczenia) i chłopów. Ostatecznym celem partii, tzw. program maksimum, miała być przebudowa społeczeństwa w duchu ideałów socjalistycznych, przeprowadzenie rewolucji socjalistycznej oraz przejęcie władzy przez proletariatus. W kwestii taktyki partii w najbliższym okresie znalazło się ponadto w programie stwierdzenie, że RSdPR nie odmówi swojego poparcia także innym formom ruchu rewolucyjnego i opozycyjnego, jeśli ruch ten będzie skierowany przeciw panującemu w Rosji ustrojowi. Niezależnie od różnic

¹⁹ R. Tokarczyk, *Współczesne doktryny polityczne*, Kraków 2002, s. 166.

²⁰ L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu*, cz. 1–3, Poznań 2000, s. 449–450.

²¹ *Ibidem*, s. 450.

między różnorodnymi frakcjami powstałymi w ramach partii program RSdPR, którego projekt wniosła pod obrady II Zjazdu redakcja „Iskry”, do kwietnia 1917 r. pozostawał wspólnym programem całej socjaldemokracji rosyjskiej.

Na zjeździe pojawiły się kontrowersje wokół statutu partii, a konflikt wokół jego § 1 dotyczącego charakteru członkostwa w partii doprowadził do podziału w partii na dwie frakcje: bolszewików pod przywództwem Lenina i mienszewików, których przedstawicielem był Martow. Pomimo formalnej jedności partii i początkowo mało istotnych różnic podział ten okazał się nieodwracalny i obie frakcje posiadały własną władzę i własną prasę, a także różniły się co do wyboru taktyki i strategii działania. Rywalizacja o wpływy w partii pomiędzy bolszewikami a mienszewikami, a także osobiste spory pomiędzy liderami partyjnymi zdominowały historię rosyjskiej partii socjaldemokratycznej. Obie frakcje pretendowały do miana grupy dochowującej wierności ortodoksji marksistowskiej i odwoływały się do autorytetu międzynarodowego ruchu socjaldemokratycznego, w którym zdecydowanie większe poparcie posiadali mienszewicy. Stronnicy Lenina, którzy przyjęli nazwę bolszewików (*bolszinstwo* – większość), w swojej działalności zawsze występowali jako większe i bardziej popularne skrzydło rosyjskiej socjaldemokracji (nawet wtedy, gdy byli w partii w mniejszości), co dawało im przewagę i znajdowało niemały oddźwięk w kraju. Mienszewicy stanowili bardziej umiarkowany nurt socjaldemokracji rosyjskiej, natomiast bolszewicy jej odłamek skrajny reprezentujący ekstremistyczne tradycje obecne w rosyjskim ruchu rewolucyjnym.

Na początku 1905 r. RSdPR składała się z 32 komitetów i 35 grup bolszewików oraz 23 komitetów i 27 grup mienszewickich. Szacuje się, że w tym okresie bolszewików było 8500, mniej więcej tyle samo co przedstawiciele mienszewików i bundowców. Ani bolszewicy, ani mienszewicy nie wywarli większego wpływu na przebieg rewolucji 1905 r. Wybuch ruchu rewolucyjnego w 1905 r. był dla socjaldemokratów zaskoczeniem i ich działalność ograniczała się głównie do wydawania proklamacji, agitacji i propagandy. Dopiero w grudniu 1905 r., po utworzeniu Petersburskiej Rady Delegatów Robotniczych, bardziej aktywną rolę w ruchu rewolucyjnym, zdominowanym do tego czasu przez liberałów i liberalne programy, zaczęli odgrywać mienszewicy.

Rewolucja 1905–1907, a szczególnie okres jej największego nasilenia (październik–grudzień 1905 r.) przyczyniła się do zwiększenia jej liczebności i utrwalenia wpływów w społeczeństwie. Przez cały okres rewolucji szeregi socjaldemokracji wzrosły wielokrotnie i wstąpiły do niej tysiące nowych zwolenników rekrutujących się przede wszystkim ze sfer inteligencji. W kwietniu 1906 r. zjazd partii socjaldemokratycznej w Sztokholmie reprezentował już ok. 32 tys. członków, wśród których było 18 tys. mienszewików i 13 tys. bolszewików. W 1907 r. liczebność partii wzrosła do 84 tys. osób, w tym 46 tys. stanowili bolszewicy, a 38 tys. mienszewicy; ponadto w partii afiliowanych było 25 tys. polskich socjaldemokratów (SDKPiL), 25,5 tys. bundowców i 13 tys. socjaldemokratów łotewskich. Był to punkt szczytowy rozwoju partii, której liczebność po 1908 r. zaczęła się gwałtownie zmniejszać, by w 1910 r. dojść do ok. 10 tys. członków²².

²² R. Pipes, *Rewolucja...*, s. 290.

Fracje bolszewicka i mienszewicka różniły się do pewnego stopnia składem społecznym i narodowościowym, ale obie uważały się za reprezentantów robotników przemysłowych, mimo że ich związki z tą grupą społeczną były słabe. W literaturze przedmiotu wskazuje się, że socjaldemokracja rosyjska była organizacją radykalnej inteligencji rosyjskiej, która utożsamiała się z ruchem robotniczym, ale wpływ rzeczywisty robotników przemysłowych na jej działalność był w praktyce żaden. Do obu frakcji socjaldemokracji przystępowali przedstawiciele drobnej szlachty. W szeregach bolszewików była duża liczba zdeklasowanych chłopów, którzy przenieśli się do miast w poszukiwaniu pracy. Mienszewicy przyciągali więcej mieszkańców miast, większość niższych warstw średnich, robotników wykwalifikowanych, a także przedstawiciele inteligencji i wolnych zawodów. Wśród bolszewików większość stanowili Wielkorusi, a poparcie dla nich największe było w centralnych guberniach Rosji, natomiast mienszewicy przyciągali głównie nie-Rosjan, zwłaszcza zaś Gruzinów i Żydów²³.

Podczas rewolucji 1905–1907 r. w partii zaczęły dominować tendencje zjednoczeniowe. Głównym tego powodem był wzrost liczebności partii i wejście w jej skład przedstawiciele robotników i związków zawodowych, którzy nie przywiązywali znaczenia do teoretycznych dyskusji prowadzonych przez przedstawiciele radykalnej lewicowej inteligencji. W 1905 r. odbył się w Londynie III samorzwańczy Zjazd RSdPR, którego delegatami byli wyłącznie przedstawiciele frakcji bolszewików, gdyż przywódcy tej frakcji zdecydowali się zdystansować od głównego nurtu w partii i powołać własną organizację. W tym samym czasie odbyła się także konferencja w Genewie, w której uczestniczyli mienszewicy. Obie grupy pod wpływem wydarzeń rewolucyjnych zadecydowały o podjęciu działań w celu zjednoczenia obydwu frakcji. Czwarty tzw. zjednoczeniowy zjazd partii odbył się w dniach 10–25 kwietnia 1906 r. w Sztokholmie, na którym formalnie przywrócono jedność organizacyjną partii, ale w praktyce nie zostały przezwyciężone różnice ideologiczne i animozje personalne pomiędzy dwoma partyjnymi frakcjami. W Komitecie Centralnym partii większość uzyskali mienszewicy; wyłącznie mienszewicy tworzyli zespół redakcyjny nielegalnego organu prasowego partii „Socjał-diemokrat”.

W okresie rewolucji 1905–1907 r. socjaldemokraci rosyjscy, dążąc do realizacji swojego programu, starali się aktywnie uczestniczyć w wydarzeniach rewolucyjnych, m.in. w buncie marynarzy na pancerniku „Książę Potiomkin Taurydzki”, w walkach zbrojnych w Moskwie w grudniu 1905 r., w rozruchach na Ukrainie i Zakaukaziu. W początkowym okresie rozwoju ruchu rewolucyjnego w środowisku socjaldemokratów liczone przede wszystkim na wzrost napięcia rewolucyjnego i powstanie zbrojne przeciwko caratowi. Wybory do I Dumy Państwowej zostały przez radykalne organizacje zbojkotowane. Bolszewicy w ogóle w nich nie uczestniczyli, a mienszewicy pozostawili wolny wybór swoim organizacjom terenowym. W rezultacie w składzie I Dumy Państwowej znalazło się 18 przedstawicieli socjaldemokracji. Czym mniejsze stawało się prawdopodobieństwo wybuchu powstania zbrojnego, tym większe znaczenie zaczęto przywiązywać do wyborów do Dumy Państwowej, w której pracach mogli uczestniczyć, korzystając z formu-

²³ Ibidem, s. 291.

ly wyborów kurialnych, nawet przedstawiciele nielegalnych, zakonspirowanych partii politycznych. W wyborach do II Dumy uczestniczyły już wszystkie partie rewolucyjne, w tym także obie frakcje socjaldemokracji, którym wybory przyniosły duży sukces – zdobyli bowiem łącznie 65 mandatów. W trakcie wyborów zdarzały się wypadki, że mienszewicy występowali wspólnie wraz z kadetami przeciwko kandydatom skrajnej prawicy, co kategorycznie odrzucali bolszewicy. Liderem socjaldemokratycznej frakcji w Dumie, której większość stanowili zwolennicy mienszewików, został Iraklij Cereteli. Pod jego kierownictwem socjaldemokraci wykorzystywali Dumę Państwową jako forum głoszenia swojego programu, ponadto krytykowali rząd premiera Stołypina, występowali w obronie bezrobotnych i wspierali żądania chłopów dotyczące reformy rolnej. Na początku czerwca część socjaldemokratycznych deputowanych do Dumy, włącznie z przywódcą frakcji Ceretelimi, została oskarżona o zorganizowanie spisku wojskowego i zażądano od Dumy pozbawienia ich nietykalności poselskiej. Sprawa deputowanych socjaldemokratycznych posłużyła rządowi jako pretekst do rozwiązania II Dumy Państwowej i ogłoszenie dekretu o zmianie prawa wyborczego. W wyborach do III Dumy przeprowadzonych jesienią 1907 r. socjaldemokraci uzyskali 19 mandatów, z czego ponad dwie trzecie przypadło mienszewikom. Jednym z liderów socjaldemokratów w ramach III Dumy był mienszewik Mikołaj Czcheidze.

Od 1908 r. ruch socjaldemokratyczny w Rosji znalazł się w kryzysie. Po części było to wynikiem wygaśnięcia fali rewolucyjnej i uspokojenia sytuacji wewnętrznej w kraju. Ponadto akcje policji w praktyce uniemożliwiły aktywną działalność konspiracyjną. Spowodowało to zmniejszenie się liczebności partii i utratę znaczenia politycznego oraz wpływów społecznych. Mienszewicy zareagowali na tę sytuację wypracowaniem nowej strategii. Chcieli oni wykorzystać legalne środki działania, które stworzyła liberalizacja systemu politycznego Rosji. Kiedy po wygaśnięciu ruchu rewolucyjnego i rozwiązaniu przez rząd II Dumy Państwowej okazało się, że niemożliwa do realizacji jest idea stworzenia legalnej partii socjaldemokratycznej, na wzór państw zachodnioeuropejskich, zaproponowali położenie nacisku na inne formy działalności legalnej: wydawnictwa, organizowanie związków zawodowych, pracę w Dumie. Reprezentantami tego nurtu w ramach socjaldemokracji byli m.in. Aleksander Potriesow, Piotr Garwi, Fiodor Czerewanin. Nie zamierzali oni całkowicie wyrzec się działalności nielegalnej, ale ich program skłaniał się w kierunku tworzenia związków zawodowych i partii, która nie tyle przewodziłaby robotnikom, ile służyła ich interesom. Nie wszyscy mienszewicy zgadzali się z tą taktyką, szczególnie zaś grupa skupiona wokół Grigorija Plechanowa, która uważała, że należy kontynuować nielegalną działalność i nie rezygnować z idei rewolucji proletariackiej. Rozłamowi wśród mienszewików zapobiegała pojednawcza działalność liderów tej frakcji: Martowa, Akselroda i Fiodora Dana. Najostrzej jednak przeciw koncepcji legalnej działalności występowała grupa bolszewików, stanowiących skrajne skrzydło w partii. Jej lider, Lenin, mienszewików sprzyjających taktyce działań legalnych nazwał „likwidatorami”, gdyż według niego celem ich miała być rzekoma likwidacja partii i wyrzeczenie się rewolucji.

Różnice pomiędzy różnorodnymi frakcjami i nurtami, które powstawały w ramach RSdPR doprowadziły do jej trwałego podziału, który zakończył się rozpadem partii. Rozłam w partii został zainicjowany przez bolszewików, którzy w styczniu 1912 r. w Pradze zwołali VI Ogólnorosyjską Konferencję RSdPR, podczas której uznano, że osoby, które pod względem ideologicznym (wyrzeczenie się taktyki i programu ustanowionego na II Zjeździe), jak i organizacyjnym (niepodporządkowanie się ścisłej dyscyplinie partyjnej) znajdują się poza partią i nie mają prawa używać nazwy RSdPR. Bolszewicy „przywłaszczyli” sobie instytucję Komitetu Centralnego, wybierając do jego składu wyłącznie swoich zwolenników (Włodzimierz Lenin, Grigorij Zinowiew, Grigorij Ordżonikidze, Roman Malinowski, Suren Spandarian, Filip Gołoszczekin). Większość przedstawicieli partii nie uznała postanowień konferencji praskiej i nigdy więcej nie zwołano już wspólnego spotkania przedstawicieli wszystkich frakcji partyjnych. W sierpniu 1912 r. odbyła się kontrkonferencja partyjna w Wiedniu, na której powołano do życia organizacyjny komitet RSdPR, składający się w większości z mienszewików. W jego skład weszli m.in. Boris Goriew, Piotr Garwi, Aleksander Smirnow, Moisiej Uricki, Grigorij Uratadze. Obie frakcje rozpoczęły także na terenie Rosji – w Petersburgu – wydawanie legalnych gazet: bolszewicka „Prawda” i mienszewicki „Promień”, które prowadziły ze sobą ideologiczno-polityczną polemikę.

W wyborach do IV Dumy Państwowej, które odbyły się w 1912 r., socjaldemokraci uzyskali trzynaście mandatów. Frakcja socjaldemokratów składała się z siedmiu mienszewików i sześciu bolszewików. Bolszewicy uzyskali poparcie w dużych przemysłowych guberniach Rosji (petersburskiej, moskiewskiej, charkowskiej, jekaterynburskiej, włodzimierskiej i kostromskiej). Mienszewicy uzyskali poparcie w obwodzie Wojska Dońskiego, w guberni tawriczeskiej i ufimskiej oraz w miejskiej kurii na terenach Kaukazu, gdzie tradycyjnie mieli oni silne wpływy. Do października 1913 r. obie frakcje w Dumie działały wspólnie, niezależnie od różnic i konfliktów wewnątrzpartyjnych. W listopadzie 1913 r. z inicjatywy liderów frakcji bolszewickiej ich deputowani wyszli ze składu grupy socjaldemokratów i utworzyli odrębną, samodzielną frakcję. Pogłębiło to jeszcze bardziej rozłam i konflikty wewnątrz RSdPR.

Bardzo ważnym okresem w historii rosyjskiej socjaldemokracji stała się pierwsza wojna światowa. Okres ten doprowadził z jednej strony do kryzysu i rozpadu mienszewizmu, z drugiej zaś przyczynił się do konsolidacji i w rezultacie do przejęcia władzy przez bolszewików. W okresie poprzedzającym wybuch pierwszej wojny światowej międzynarodowy ruch socjalistyczny jako podstawową tezę głosił, że proletariats nie ma ojczyzny, a interesy klasy robotniczej wykraczają poza granice państwowe. Na kongresie Międzynarodówki Socjalistycznej w Stuttgarcie w sierpniu 1907 r. zwołanym w okresie nasilenia się kryzysu między mocarstwami europejskimi pojawiły się dwa stanowiska wobec wojny. Zwolennicy pierwszego z nich opowiadali się za sprzeciwem wobec wojny, a w wypadku jej wybuchu za walką o jej jak najszybsze zakończenie. Drugi nurt, który reprezentowali m.in. delegaci rosyjscy zarówno Martow, jak i Lenin, opowiadał się za wykorzystaniem wybuchu działań wojennych do przygotowania międzynarodowej re-

wolucji. Drugie z tych stanowisk było niepopularne wśród większości europejskich socjalistów i gdy wybuchła wojna socjalistyczni parlamentarzyści, w krajach uczestniczących w wojnie, wycofali się ze swych poprzednich deklaracji, dostosowując się do patriotycznych nastrojów i głosowali za budżetami wojennymi. Natomiast w Rosji socjaldemokratyczni deputowani, zarówno wywodzący się z frakcji mienszewików, jak i bolszewików, jednomyślnie wypowiedzieli się przeciw wojnie i w Dumie głosowali przeciwko zaciągnięciu kredytów wojennych.

Przywódca bolszewików, Włodzimierz Lenin, przebywający wówczas na emigracji w Szwajcarii, latem 1914 r. w swoim projekcie deklaracji programowej zatytułowanym *Zadania rewolucyjnej socjaldemokracji w wojnie europejskiej* opowiadał się za wykorzystaniem wojny do agitacji i propagandy wśród ludności cywilnej i wojskowych w celu wywołania rewolucji przeciw „reakcyjnym i burżuazyjnym rządowi i partiom wszystkich krajów”. Ekstremistyczne poglądy bolszewików sytuowały ich na skrajnym skrzydle ruchu socjalistycznego. W Rosji zakazano wszelkiej ich działalności, zamknięto gazetę „Prawda”, a bolszewickich deputowanych do Dumy aresztowano i zesłano na Syberię. Aresztowania przeprowadzone przez policję w latach wojny doprowadziły do tego, że w praktyce działalność bolszewików w Rosji ustała, tym bardziej że pozbawiona została kadry kierowniczej: liderzy ruchu albo zostali aresztowani, albo znajdowali się poza granicami kraju.

Po aresztowaniu liderów bolszewików w Rosji jedyną frakcją socjaldemokracji, która uczestniczyła w życiu publicznym i pracach Dumy, byli mienszewicy. Pod przywództwem Mikołaja Czcheidze często na forum Dumy występowali oni przeciwko wojnie, krytykowali zagraniczną i wewnętrzną politykę caratu, głosowali przeciwko budżetom wojennym. W sierpniu 1915 r. mienszewicy odmówili udziału w pracach bloku progresywnego, którego umiarkowanie opozycyjny program nie mógł zadowolić deputowanych socjaldemokratycznych. Ruch mienszewicki w czasie wojny nie był jednak jednolity, po jej wybuchu doszło do rozłamu w szeregach mienszewickiego skrzydła rosyjskiej socjaldemokracji, które rozpadło się na „patriotów” i „internacjonalistów”. „Patriotów” reprezentował Plechanow, który uważał, że wojnę prowadzi nie rząd, ale naród rosyjski i jest to wojna w obronie niezależności Rosji. Ponadto uważał, iż sojusz z państwami Ententy może mieć pozytywny wpływ na proces „europeizacji” Rosji, a zwycięstwo nad odwiecznym wrogiem – Niemcami, będzie sprzyjało rozwojowi Rosji. Mienszewikom – patriotom działającym w Rosji – przewodził Potresow i wypracowali oni formułę „nieprzeciwstawiania się wojnie”. Grupa tzw. mienszewików-internacjonalistów była niejednorodna i występowały w niej dwa nurty. Pierwszy z nich, występując z pozycji pacyfizmu, obwiniał za wywołanie wojny kręgi rządowe państw w niej uczestniczących i domagał się zawarcia natychmiastowego pokoju bez kontrybucji i aneksji, jednocześnie jednak odrzucał, jako działanie zbyt radykalne, agitację na rzecz powołania masowego, rewolucyjnego i antywojennego ruchu, uważając, iż walka rewolucyjna może być prowadzona dopiero po zakończeniu wojny. Drugi z nurtów, bardziej radykalny, uznawał wojnę za imperialistyczne zło i wzywał do stworzenia międzynarodowego ruchu rewolucyjnego w celu walki o pokój. Przywódcą lewicowych mienszewików w okresie wojny stał

się Martow, który mocno krytykował międzynarodowy imperializm, rosyjski reżim carski i burżuazję, a także socjalistów – patriotów. We władzach partii zasiadali przedstawiciele wszystkich nurtów, co utrudniało mienszewikom wypracowanie wspólnego programu i podjęcie spójnej działalności.

W wydarzeniach rewolucji lutowej 1917 r. socjaldemokraci, zarówno mienszewicy, jak i bolszewicy, nie odegrali żadnej większej roli, natomiast upadek caratu i powstanie Rządu Tymczasowego spowodowały, że uzyskały one możliwość legalnego działania i udziału w życiu publicznym.

Po rewolucji lutowej jedną z najbardziej wpływowych sił politycznych w kraju stali się mienszewicy, odgrywali oni dominującą rolę w radach delegatów robotniczych, a także zajmowali ministerialne stanowiska w Rządzie Tymczasowym. Mienszewicy, tworzący wraz z eserowcami blok partii socjalistycznych, występując pod hasłami „zjednoczonego frontu demokracji”, „obrony zdobyczy rewolucji” oraz „zjednoczenia wszystkich sił narodu” uzyskali silne wpływy społeczne, podkreślali ogólnonarodowy charakter rewolucji lutowej i wspierali przekształcenie państwa w demokratyczną republikę. Mienszewicy uważali, że najbliższym politycznym zadaniem, jakie stoi przed Rosją, jest utwierdzenie i dalszy rozwój burżuazyjno-demokratycznego ustroju państwa na podstawie szerokiej koalicji wszystkich sił postępowych włącznie z rosyjską burżuazją. Uznano, że konieczne jest zawarcie kompromisu między klasą robotniczą i burżuazją i wspieranie władzy w celu przeprowadzenia demokratycznych reform. W swoich deklaracjach politycznych mienszewicy domagali się jak najszybszego przerwania wojny i zawarcia pokoju bez aneksji i kontrybucji z uwzględnieniem prawa narodów do samostanowienia, jednocześnie jednak uznawali, że dopóki wojna nie jest zakończona, to należy utrzymać zdolność bojową armii rosyjskiej w celu ochrony państwa przed zagrażającymi jej niebezpieczeństwami. O politycznym obliczu mienszewizmu w tym okresie decydowali Fiodor Dan, Mikołaj Czechidze, Georgij Plechanow oraz Iraklij Cereteli.

Wśród kierownictwa mienszewików dominowała idea politycznego sojuszu wszystkich sił demokratycznych i zdecydowali się oni na koalicję z partiami liberalnymi i wchodzili w skład wszystkich koalicyjnych rządów tymczasowych, w których wraz z eserowcami reprezentowali blok partii socjalistycznych. Do pierwszego gabinetu koalicyjnego weszli Matwiej Skobeliew, jako minister pracy, i Iraklij Cereteli, jako minister poczt i telegrafów, w skład drugiego – Aleksy Nikitin i Matwiej Skobeliew, a w skład trzeciej koalicji gabinetowej weszli Kuźma Gwozdiew, P. N. Malantowicz i Aleksy Nikitin.

Po rewolucji lutowej mienszewicy próbowali odbudować struktury partyjne i utrzymać jedność zróżnicowanego wewnętrznie rosyjskiego ruchu socjaldemokratycznego. Uznali jedynie za niemożliwą współpracę z bolszewikami. W dniach 19–25 sierpnia 1917 r. w Piotrogradzie odbył się zjednoczeniowy zjazd mienszewików, w którym brali udział zarówno „patrioci” jak i „internacjonałiści”. Poparcie zjazdu otrzymała polityka Ceretelego i Dana, którzy opowiadali się za współpracą z Rządem Tymczasowym. W skład komitetu zjednoczonej Rosyjskiej Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej – RSdPR (o) – weszli zarówno reprezen-

tanci partyjnej lewicy i prawicy. „Patriotów” reprezentowali m.in.: Cereteli, Czechidze, Arakij Czchenkeli, Dan, Michał Liber, Konstanty Ermołajew, Josip Isuw, Lew Chinczuk, Garwi, a „internacjonalistów”: Martow, Aleksander Martynow, Siemen Semkowski, Mikołaj Rożkow. Przewodniczącym partii został wybrany Paweł Akselord.

Wchodząc do Rządu Tymczasowego, mienszewicy nie chcieli dopuścić do wojny domowej w kraju i jednocześnie bronić interesów „klas pracujących”, za których reprezentantów się uznawali. Mienszewicy, mimo iż otrzymali teki ministerialne, nie mieli dużego wpływu na pracę rządu, ale ponosili odpowiedzialność za jego politykę i za sytuację w kraju, która przy nieudolnej administracji sprawowanej przez liberałów i socjalistów stale się pogarszała. Doprowadziło to do kryzysu mienszewizmu, utraty poparcia społecznego i wpływów na politykę państwa. Mienszewicy, zachowując swoje wpływy w związkach zawodowych, tracili je w radach delegatów żołnierskich i robotniczych, a także w armii. Mienszewicy, którzy odgrywali jedną z wiodących ról w rosyjskim przedparlamencie, w wyborach do Zgromadzenia Ustawodawczego w listopadzie 1917 r. uzyskali zaledwie 2,6% głosów, tracąc poparcie przede wszystkim na rzecz eserowców i bolszewików. Przejęcie władzy przez bolszewików postawiło mienszewików przed ważnym wyborem: czy uznać władzę bolszewików i współpracować z nimi jako legalna opozycja, czy też obrócić się przeciwko nim i walczyć przeciwko uzurpacji władzy. Lewica demokratyczna była przeświadczona, że bolszewicy nie są w stanie rządzić Rosją sami i wkrótce pozostałe partie socjalistyczne zostaną zaproszone do udziału w sprawowaniu władzy. Dlatego też opór przeciwko działaniom bolszewików ograniczał się do pokojowej agitacji i propagandy, co przyspieszyło marginalizację roli mienszewizmu i ich wpływu na wydarzenia w Rosji.

Na wybuchu rewolucji lutowej najbardziej skorzystał radykalny – bolszewicki – odłam rosyjskiej socjaldemokracji. W lutym 1917 r. partia bolszewicka w Rosji praktycznie nie istniała, nie miała ona ani kadr (większość przywódców przebywała w więzieniach, na zesłaniu lub emigracji), ani wpływów społecznych; w zbuntowanych jednostkach wojskowych nie miała praktycznie żadnego poparcia, a wśród robotników przemysłowych znacznie mniejsze niż ich konkurenci eserowcy i mienszewicy. Bolszewicy rekompensowali to umiejętnościami organizacyjnymi. Po zwolnieniu z więzień przywódców bolszewickich już 2 marca powołano trzyosobowe rosyjskie Biuro Komitetu Centralnego, w którego skład wchodził Aleksander Szlapnikow, Władimir Mołotow i Piotr Załucki. Stanowili oni tymczasowe kierownictwo partii. Już 5 marca biuro to wydało – pod redakcją Mołotowa – pierwszy numer „Prawdy”. W dniu 10 marca powołano także Komitet Wojskowy (przemianowany później na Organizację Wojskową), który pod kierownictwem Mikołaja Podworskiego i Władimira Niewskiego miał się zajmować szerzeniem propagandy i agitacji wśród żołnierzy garnizonu piotrogrodzkiego.

Początkowo bolszewicy w swojej taktyce politycznej nie różnili się od pozostałych partii rewolucyjnych mienszewików i eserowców. Komitet Petersburski, największa organizacja bolszewików, przyjął stanowisko mienszewików i eserow-

ców, wzywając do poparcia Rządu Tymczasowego w takim stopniu, w jakim sprzyja on interesom mas. Orientacja ta nasiliła się po powrocie z zesłania trzech członków Komitetu Centralnego – Lwa Kamieniewa, Józefa Stalina i Matwieja Muranowa. Przejęli oni kierowanie partią i redagowanie „Prawdy”, której nakład w czerwcu 1917 r. osiągnął 85 tys. egzemplarzy. Na zjazdach bolszewików, które odbyły się w okresie bezpośrednio po rewolucji lutowej, uchwalono wniosek wzywający do wspierania i „kontrolowania” Rządu Tymczasowego i do współpracy z innymi siłami rewolucyjnymi w celu zwalczania kontrrewolucji i poszerzania ruchu rewolucyjnego. Domagano się natychmiastowego przystąpienia do rokowań pokojowych, ale odrzucano możliwość przekształcenia wojny między państwami w ogólnosiwiatową rewolucję. W tym okresie także zastanawiano się nad możliwością zjednoczenia się z mienszewikami i przywrócenia jedności ruchu socjaldemokratycznego²⁴.

Całkowita reorientacja taktyki i polityki bolszewików nastąpiła wraz z powrotem z emigracji Włodzimierza Lenina, który przejął kierownictwo partii. Swoją program polityczny zaprezentował on w tzw. tezach kwietniowych. Według nich w Rosji nastąpiło zwycięstwo pierwszego burżuazyjno-demokratycznego etapu rewolucji, ale jest to tylko pierwszy etap, na którym nie można poprzestać i od którego należy przejść do etapu drugiego – socjalistycznego. W tezach podkreślono także, że w Rosji rozpoczęło się już przejście od rewolucji burżuazyjnej do rewolucji socjalistycznej, że rewolucja rozwija się nadal, nie zaspokojono bowiem jeszcze interesów mas. Zmieni się to dopiero wówczas, gdy w Rosji powstanie republika Rad, ponieważ właśnie rady są najlepszą formą władzy państwowej, a nie republika parlamentarna. Rząd Tymczasowy to rząd imperialistycznej burżuazji, który nie spełni zadań mas pracujących i dlatego nie należy mu udzielać żadnego poparcia. „Tezy kwietniowe” zawierały również postulaty ekonomiczne – nacjonalizacji ziemi i przemysłu oraz kontroli produkcji i rozdziału produktów przez Rady.

„Tezy kwietniowe” zostały przyjęte jako obowiązujące członków partii na konferencji partyjnej bolszewików 24–29 kwietnia 1917 r., mimo że przeciwko stanowisku Lenina występowali pozostali liderzy bolszewików, m.in. Kamieniew, Piatakow, Rykow i Zinowiew. Tezy kwietniowe stały się podstawą programu politycznego. Jednocześnie jednak na konferencji odrzucono przedłożony wówczas przez Lenina wniosek o przemianowaniu nazwy partii na komunistyczną. Delegaci konferencji postanowili dodać do tradycyjnej nazwy słowo bolszewicka i powołać do życia Rosyjską Socjaldemokratyczną Partię Robotniczą (bolszewików) – RSdPR (b) i zalecili przygotowane przez Komitet Centralny nowego projektu programu, którego podstawą byłyby tezy kwietniowe. W skład Komitetu Centralnego wybrano m.in. Lenina, Kamieniewa, Zinowiewa, Swierdłowa.

Przyjęcie tez kwietniowych oznaczało porzucenie ugodowego nastawienia wobec Rządu Tymczasowego i zerwanie jedności politycznej z pozostałymi partiami socjalistycznymi. Odrzucono mienszewicko-eserowską doktrynę rewolucji dwuetapowej i wynikającej z niej dwuwładzy. Bolszewicy dążyli do jak najszybszego obalenia Rządu Tymczasowego i całkowitego przejścia władzy. Ze względu

²⁴ Ibidem, s. 309–310.

na ogromną popularność haseł demokratycznych bolszewicy nie mogli otwarcie domagać się władzy dla siebie i dlatego przez cały 1917 r. wzywali do przekazania całej władzy w państwie Radom.

Przywódcy bolszewików zdawali sobie sprawę z występujących w Rosji silnych elementów destrukcyjnych: trudności aprowizacyjne w miastach, niepokoje na wsi, aspiracje narodowe. Konserwatyści, liberałowie i socjaliści wspierający Rząd Tymczasowy dążyli do zachowania Rosji jako zjednoczonego państwa wbrew wywołanym przez rewolucję partykularnym interesom regionalnym i społecznym. Apelowali do żołnierzy o przestrzeganie dyscypliny, do chłopów o czekanie na reformę rolną, do robotników o utrzymanie produkcji, do mniejszości etnicznych o wstrzymanie się z żądaniami samostanowienia. Były to hasła niepopularne, gdyż brak poczucia państwowości i narodowości umacniał tendencje odśrodkowe i sprzyjał krzewieniu interesów grupowych²⁵. Bolszewicy natomiast prezentowali się jako jedyna alternatywa dla istniejącego *status quo*. Szybka dezintegracja Rosji przy braku silnego przywództwa prowadziła do osłabienia wszystkich instytucji państwa, włącznie z tymi kierowanymi przez socjalistów, i pogłębiała kryzys i chaos w państwie. Bolszewickie hasła „cała władza w ręce Rad”, „precz z wojną”, „ziemia chłopom” zaczęły zdobywać coraz większą popularność.

Bolszewicy w 1917 r. posiadali wyjątkową pozycję jako jedyne alternatywy dla Rządu Tymczasowego oraz zdeterminowane i rządne władzy kierownictwo. Latem 1917 r. poparcie społeczne dla bolszewików sytuowało ich na trzecim miejscu za eserowcami i mienszewikami. W wyborach municypalnych w Moskwie w czerwcu 1917 r. uzyskali 11,7% (mienszewicy – 12,2%, eserowcy – 58,9%), ale już we wrześniu 1917 r. uzyskali w Moskwie 49,5%, stając się tam najsilniejszą partią. Nie byli oni jednak najbardziej wpływową siłą polityczną w kraju, co potwierdziły m.in. wybory do Zgromadzenia Konstytucyjnego w listopadzie 1917 r., w których bolszewicy zajęli drugą pozycję, uzyskując 24% głosów, prawie dwa razy mniej niż Partia Socjalistów-Rewolucjonistów.

Sposobem na przejęcie władzy przez bolszewików stał się zamach stanu wymierzony przeciwko Rządowi Tymczasowemu, który uznawany był za największą przeszkodę, gdyż miał do dyspozycji siły zbrojne, a także posiadał spore poparcie wśród chłopstwa i klas średnich. Pierwsze próby przejęcia władzy bolszewicy podjęli już w kwietniu i lipcu 1917 r. Były to próby nieudane, ale brak zdecydowanej reakcji władz na działania bolszewików tylko utwierdził ich w przekonaniu o słabości Rządu Tymczasowego. Jesienią 1917 r. popularność bolszewików w kraju bardzo wzrosła. Wykorzystali oni postępujący kryzys władzy państwowej, narastającą apatię społeczną oraz polityczną polaryzację, która powodowała, że konserwatyści i liberałowie coraz bardziej przesuwali się na prawą stronę sceny politycznej, a radykałowie przesuwali się na skrajną lewicę. Robotnicy, żołnierze i marynarze niezadowoleni z braku zdecydowanego działania eserowców i mienszewików stopniowo ulegali wpływom bolszewickim, jako jedynej alternatywie politycznej. Liczebność partii bolszewickiej doszła wówczas do ponad 200 tys.

²⁵ Ibidem, s. 326.

Na VI Zjeździe bolszewików, który odbył się 26 lipca-03 sierpnia 1917 r. oficjalnie zatwierdzono plan przejęcia władzy przemocą. Uchwała zjazdu głosiła, że Rosja znajduje się pod rządami „dyktatury kontrrewolucyjnej burżuazji imperialistycznej” i należy zlikwidować „dyktaturę” Rządu Tymczasowego. To właśnie miało być zadaniem partii bolszewickiej, która przewodniczy wszystkim siłom antykontrrewolucyjnym.

Udanego zamachu stanu bolszewicy dokonali w dniach 24-25 października 1917 r., proklamując w imieniu stworzonego przez siebie Komitetu Wojskowo-Revolutionyjnego obalenie Rządu Tymczasowego. Uprawomocnienia zamachu stanu miał dokonać II Zjazd Rad, zwołany i kontrolowany przez bolszewików. Przejęcie władzy przez bolszewików zmieniło status rosyjskich partii politycznych, gdyż bolszewicy w celu utrzymania kontowali nad państwem przystąpili do ustanowienia dyktatury jednej partii politycznej. W marcu 1918 r. na X Zjeździe bolszewików odstąpiono od dotychczasowej nazwy partii - RSdPR (b) - i przyjęto nazwę Rosyjska Partia Komunistyczna (bolszewików) - RPK (b), która w krótkim czasie w wyniku walki o władzę nad Rosją i wojny domowej stała się jedyną partią polityczną w Rosji.

3. Ustanowienie systemu monopartyjnego

3.1. Cechy systemów jednopartyjnych

Charakterystyczną cechą współczesnego ładu politycznego jest istnienie partii politycznych i funkcjonujących systemów partyjnych. Przez system partyjny rozumie się strukturę złożoną z ogółu partii politycznych w państwie. Elementy tej struktury to w szczególności: a) liczba partii, b) stosunki między nimi wynikające z ich wielkości, c) stosunki między nimi wynikające z ideologicznej pozycji, d) model interakcji, e) związki partii ze społeczeństwem i grupami społecznymi, f) miejsce w systemie politycznym, g) stopień ustrukturyzowania systemu partyjnego¹.

W literaturze światowej badania nad strukturą systemów partyjnych prowadzili m.in. Marice Duverger, Giovanni Sartori, Seymour Lipset i Stein Rokkan, a także Jean Blondel. W międzynarodowych badaniach systemów partyjnych najczęściej stosowana jest typologia systemów partyjnych Sartoriego. W polskiej literaturze przedmiotu Jerzy Wiatr zaproponował następującą rozwiniętą typologię systemów partyjnych:

1. Systemy alternatywne, gdzie co najmniej jeden alternatywny zespół polityków jest zorganizowany w postaci partii politycznych i gdzie ma on realne szanse zastąpienia zespołu w danej chwili rządzącego. W ramach tej grupy wyróżnia się:
 - 1.1. system rozbitcia wielopartyjnego, w którym żadna partia lub grupa partii nie ma trwałej przewagi, rządy zaś sprawowane są przez zmieniające się pod względem składu koalicje;
 - 1.2. system dwublokowy, w którym istnieją liczne partie polityczne, ale dzielą się one na dwa trwale rywalizujące bloki polityczne;
 - 1.3. system dwupartyjny, gdzie istnieją wprawdzie mniejsze partie polityczne, ale rzeczywista rywalizacja o władzę toczy się między dwoma największymi partiami systemu.

¹ D. Nohlen, *Prawo wyborcze i system partyjny*, Warszawa 2004, s. 63.

2. Systemy niealternatywne, gdzie albo zasady konstytucyjne, albo faktyczny układ sił powodują, że nie istnieje rzeczywiście licząca się rywalizacja o władzę między partiami politycznymi. W ramach tego typu wyróżnia się:
 - 2.1. system kooperacji partii, charakteryzujący się trwałym zblokowaniem głównych partii politycznych i *de facto* zanikiem skutecznej opozycji;
 - 2.2. system partii dominującej, gdzie istnieją wprawdzie liczne partie polityczne i odbywają się wybory oparte na rywalizacji między tymi partiami, ale jedna partia w trwały sposób dominuje nad całym systemem politycznym i sprawuje niepodzielną władzę, inne działają zaś jako przedstawiciele poszczególnych grup interesu, posiadając ściśle ograniczoną i na ogół zlokalizowaną terytorialnie sferę wpływów;
 - 2.3. ograniczone systemy partyjne, w których istnieją różne partie polityczne i toczy się między nimi rywalizacja o wpływy, ale władza znajduje się w ręku innej siły politycznej – najczęściej wojska – deklarującej się jako niezależna i stojąca ponad partiami;
 - 2.4. system partii hegemonicznej, w którym hegemonia jednej partii opiera się na tym, że pozostałe uznają jej szczególną pozycję i uczestniczą w ograniczonym zakresie w sprawowaniu władzy;
 - 2.5. system jednopartyjny, wykluczający istnienie innych, niż rządząca, partii politycznych².

Typ systemu partyjnego i jego wewnętrzna struktura w wysokim stopniu przesądzają o jego demokratycznym lub niedemokratycznym charakterze. Istnienie alternatywnych systemów partyjnych uważane jest za ważny aspekt demokratycznego systemu państwa. Brak alternatywności jest najczęściej konsekwencją niedemokratycznego ustroju państwa. Niedemokratyczny charakter mają te systemy partyjne, w których brak alternatywności w sprawowaniu rządów jest konsekwencją prawnych i pozaprawnych ograniczeń. Najwyraźniej występuje to w systemach jednopartyjnych, gdzie istnienie partii innych niż rządząca jest zakazane, a wszelkie próby organizowania opozycji tłumione są represyjnym działaniem władz państwowych³.

W Rosji po przejściu władzy przez bolszewików, w październiku 1917 r., zaczął się kształtować specyficzny system polityczny i partyjny, w którym centralną pozycję uzyskała jedna hierarchicznie zbudowana organizacja biurokratyczna – partia polityczna, usytuowana w systemie politycznym państwa jako instancja nadrzędna wyposażona we wszystkie atrybuty władzy. W systemie tym nie dopuszczono zasady konkurencyjności politycznej, która przejawia się m.in. w swobodzie tworzenia i działania partii i ruchów politycznych, tworząc tym samym niealternatywny system jednopartyjny.

W literaturze przedmiotu przyjmuje się, że system monopartyjny polega na opanowaniu organów władzy państwowej przez członków jednej partii politycznej i prawnym zastrzeżeniu panowania politycznego danej partii oraz na zakazie organizowania się obywateli w inne ugrupowania polityczne, zaś wszelka opozy-

² J. J. Wiatr, *Socjologia polityki*, Warszawa 1999, s. 275–276.

³ *Ibidem*, s. 279–280.

cja polityczna jest bezwzględnie zwalczana⁴. Wśród badaczy podejmujących próbę rozpoznania szczególnego zjawiska monopartyjności pojawiły się wątpliwości, czy organizacje polityczne, które były z założenia monopolistyczne i likwidowały wszelką konkurencyjność polityczną, można w ogóle nazywać partiami, skoro słowo to wywodzi się od słowa *część* (np. systemu partyjnego, społeczeństwa)⁵.

Uznaje się, że monopartyjny system polityczny w sposób najbardziej jaskrawy występował w państwach o totalitarnym reżimie politycznym, w których następowало ujednoczenie systemu politycznego i państwa oraz brak było jakichkolwiek niezależnych od władzy struktur społeczeństwa obywatelskiego. Totalitarne systemy polityczne Niemiec, ZSRR i Włoch oparte były na wyraźnie sformułowanej zasadzie jednopartyjności i zakazie tworzenia partii czy organizacji politycznych niezależnych od partii rządzącej. Dlatego też, jako przykłady monopartii najczęściej są wskazywane: partia komunistyczna w Związku Radzieckim, Narodowa Partia Faszystowska we Włoszech i Narodowosocjalistyczna Niemiecka Partia Robotnicza w Niemczech nazistowskich.

Źródłostów pojęcia totalitaryzmu wywodzi się z łacińskiego słowa *totus*, oznaczającego „cały” oraz średniowiecznego pojęcia *totalis* – całkowity. W sposób ogólny uznaje się, że totalitaryzm jest to system organizacji państwa zmierzający do rozciągnięcia kontroli nad całością życia politycznego, społecznego i kulturowego⁶, że jest to system polityczny charakteryzujący się pełną kontrolą państwa nad wszystkimi sferami życia społeczeństwa, likwidacją konstytucyjnych praw i wolności obywateli oraz instytucji i organizacji demokratycznych⁷. Uznaje się też, że totalitaryzm był systemem władzy państwowej opartym na nieograniczonych kompetencjach władzy centralnej, zmierzającej do:

- 1) rozciągnięcia kontroli nad całokształtem życia społeczeństwa, zarówno w sferze stosunków politycznych, gospodarczych, jak i działalności kulturalnej;
- 2) zniesienia wszelkich niepodporządkowanych jej ruchów i zrzeszeń społecznych;
- 3) likwidacji wszelkich form kontroli społecznej nad jej działalnością;
- 4) maksymalnego ograniczenia „sfery prywatności” jednostek i swobody kształtowania opinii publicznej⁸.

Kategoria „totalitaryzmu” przypisywana jest tym systemom politycznym, w których podmiotowość władzy politycznej kosztem społeczeństwa znacznie przewyższa zakres i zasięg władzy osiągany w innych niedemokratycznych reżimach. Reżimy totalitarne były ustrojem występującym w pewnym okresie historycznym w danym państwie i społeczeństwie. Dyktatury totalitarne stanowiły szczególny wytwór XX w. Teoretycy totalitaryzmu traktowali ZSRR, Chiny Ludo-

⁴ J. Turowski, *Socjologia. Wielkie struktury społeczne*, Lublin, 2000, s. 134–135.

⁵ Por. M. Chmaj, W. Sokół, M. Zmigrodzki, *Teoria partii politycznych*, Lublin 2001, s. 181.

⁶ *Encyklopedia powszechna PWN*, t. 4, Warszawa 1984, s. 511.

⁷ J. Smaga, *Totalitaryzm*, [w:] *Idee w Rosji*, t. 3, pod red. A. de Lazari, Łódź 2000, s. 464.

⁸ *Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce*, pod red. B. Szmulika i M. Zmigrodzkiego, Lublin 2002, s. 124.

we, Niemcy hitlerowskie i Włochy faszystowskie jako najbardziej typowe przykłady reżimów totalitarnych. W literaturze przedmiotu przyjęło się określać mianem totalitarnych przede wszystkim powstałe po pierwszej wojnie światowej dwa systemy oparte na dyktaturze: Niemcy hitlerowskie w latach 1933–1945 i Związek Radziecki w latach 1917–1953. Reżim totalitarny w Niemczech wprowadził i podtrzymywał Adolf Hitler wraz z partią nazistowską, w Związku Radzieckim zaś Józef Stalin, posługując się partią komunistyczną. Reżimy totalitarne, czy też reżimy wykorzystujące wiele z instytucji i metod sprawowania władzy właściwych dla reżimu totalitarnego, występowały również w wielu innych państwach, ale za „klasyczne” wzorce totalitaryzmu uznaje się Niemcy hitlerowskie i Związek Radziecki. Literatura dotycząca analizy systemów totalitarnych autorstwa m.in. Hannah Arendt i Carla Friedricha, ma dwa główne punkty odniesienia – nazizm i stalinizm.

W swojej pracy pt. *Totalitarianism* Carl Friedrich wyliczał pięć warunków koniecznych systemu totalitarnego: a) oficjalna ideologia; b) jedna masowa partia kontrolowana przez oligarchię; c) monopol rządu na broń; d) rządowy monopol dysponowania środkami masowego przekazu; e) terrorystyczny system policyjny. Później dodano także szósty wymóg – scentralizowane zarządzanie gospodarką⁹.

We współczesnej literaturze uznaje się, że totalitaryzm stanowi specyficzny system polityczny o swoistych cechach. Wskazuje się, że totalitaryzm jako system władzy politycznej zawiera następujące elementy:

- ★ totalitarną ideologię – wkraczającą we wszelkie przejawy aktywności społecznej;
- ★ monopartię opartą na totalitarnej ideologii kierowaną często przez jedną osobę – dyktatora;
- ★ rozbudowaną tajną policję mającą przeciwdziałać wszelkim formom sprzeciwu;
- ★ monopolistyczną kontrolę masowych środków przekazu;
- ★ monopolistyczną kontrolę sił zbrojnych i wszelkich innych formacji, w tym także ekonomicznych;
- ★ scentralizowane zarządzanie¹⁰.

Wymienione cechy stanowią pewien typ idealny, do którego zbliżały się (lub oddalały) konkretne państwa dążące do likwidacji pluralizmu politycznego, gospodarczego, kulturowego, społecznego itp. Wskazuje się, że reformujące się systemy socjalistyczne, w których struktury partyjne traciły znaczenie na rzecz struktur (instytucji) państwowych, znamionowały ewolucję od totalitarnego systemu partyjnego do autorytarnego socjalizmu państwowego. Przy czym w tym drugim przypadku partia zaczynała nabierać już cech partii w systemach autorytarnych¹¹.

Wśród zasadniczych cech totalitaryzmu zazwyczaj wymienia się dążenie do monopolizacji poszczególnych gałęzi życia społecznego, gospodarczego i kultu-

⁹ G. Sartori, *Teoria demokracji*, Warszawa 1998, s. 243–244.

¹⁰ *Wprowadzenie do nauki...*, s. 122–123.

¹¹ M. Chmaj, W. Sokół, M. Żmigrodzki, *op. cit.*, s. 181.

rowego oraz istnienie systemu jednopartyjnego. Uznaje się, że dla monopartyjnego systemu władzy w państwach totalitarnych istotne było utożsamianie państwa z daną partią polityczną. W idealnym totalitaryzmie występuje bowiem ujednoczenie systemu politycznego i państwa, ponieważ brak jest jakichkolwiek niezależnych od władzy struktur społeczeństwa obywatelskiego. Z uwagi na fakt, że w reżimach tego typu państwo miało wtórne znaczenie względem monopartii, istotne jest podkreślanie tego elementu totalitaryzmu. W reżimie tym partia przejmując wszystkie stanowiska w obrębie poszczególnych organów władzy państwowej. Władza państwowa ma charakter dwuczłonowy. Istnieją organy władzy wykonawczej, administracyjnej, od szczebla centralnego (rząd) aż do szczebla lokalnego, ale równoległe do tej struktury istnieją organy partii, również od szczebla centralnego do lokalnego. Nadrzędna rola partii polega na tym, że wszelkie organy władzy wykonawczej są nie tylko realnie, ale również formalnie podporządkowane odpowiednim organom władzy politycznej. Oznacza to, że szefowie poszczególnych organizacji partyjnych kierują działalnością odpowiednich organów władzy administracyjnej (rekomendują na stanowiska, odwołują ze stanowiska, ustalają programy działalności, kontrolują ich wykonanie, pociągają do odpowiedzialności). Zarówno partie faszystowskie, jak i komunistyczne charakteryzowała specjalna struktura organizacyjna, której zasadą była hierarchiczność i bezwzględne posłuszeństwo osób na niższych szczeblach hierarchii organizacyjnej w stosunku do przełożonych. Wszelkie przejawy krytyki i opozycji były bezwzględnie tępiące.

Dominująca w ramach ZSRR ideologia marksizmu-leninizmu nie dopuszczała do istnienia innych partii. W myśl kanonu monopartyjności inne organizacje „mas pracujących” (związki zawodowe, federacje zawodowe, związki młodzieży itp.) miały pełnić funkcję „transmisji partii do mas”. W państwach komunistycznych funkcjonowały dwa typy systemu partyjnego:

- a) ściśle jednopartyjny: istniała tylko jedna partia (tak jak w Związku Radzieckim);
- b) z partią hegemoniczną: istniała więcej niż jedna partia, ale partia komunistyczna sprawowała tzw. funkcję kierowniczą; w systemie nie działały legalne partie opozycyjne, a inne partie nosiły nazwę stronnictw¹².

Uznaje się, że na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XX w. kształtował się w Rosji system totalitarny, którego jedną z charakterystycznych cech było przyjęcie zasady monopartyjności i utworzenie jednej hierarchicznie zbudowanej partii politycznej, zespolonej z biurokracją rządową, ale usytuowanej jako wyższa instancja, wyposażona we wszystkie atrybuty władzy ustawodawczej, wykonawczej i sędziowskiej.

W literaturze przedmiotu wskazuje się, że bolszewicy, przejmując władzę nad krajem wprowadzili w Rosji rządy jednej partii, która zdominowała całe społeczeństwo, pozostając jednocześnie poza jego kontrolą. Za pośrednictwem podporządkowanych sobie instytucji kierowano całym życiem państwowym i społecznym. Wszelkie niezależne i apolityczne organizacje istniejące w Rosji carskiej albo

¹² Ibidem, s. 183.

rozpadły się w okresie anarchii 1917 r., albo je rozwiązano. W przypadku niektórych (cerkiew prawosławna, związki zawodowe, uczelnie wyższe) bolszewicy zastąpili istniejące kierownictwo swoimi zwolennikami, dzięki czemu uzyskali kontrolę nad całością życia społecznego¹³.

3.2. Kształtowanie się systemu monopartyjnego w Rosji Radzieckiej

Na początku XX w. Rosja przeżywała trudny okres modernizacji gospodarczej i poszukiwania rozwiązań ustrojowych. Przysłowiowym „gwoździem do trumny” dla nękanego konfliktami społecznymi i kryzysem wewnętrznym państwa był udział w pierwszej wojnie światowej. Lata wojny zdestabilizowały sytuację imperium. Ogromny wysiłek wojenny utrzymania milionów żołnierzy negatywnie wpłynął na sytuację gospodarczą, destabilizując m.in. komunikację i rynek. Klęski wojenne i postępujące rozprężenie doprowadziły do abdykacji cara Mikołaja II 27 lutego 1917 r. (oficjalna abdykacja nastąpiła 2 marca). Na parę miesięcy Rosja stała się republiką, choć rozstrzygnięcie kwestii ustrojowych odłożono na później. Władzę w kraju przejął Rząd Tymczasowy, który uznaje się za twór słaby, pozbawiony programu, nękany wewnętrznymi kryzysami, wynikający ze sprzecznych interesów i programów tworzących go partii oraz presji zewnętrznych, głównie z rujnującej kraj wojny¹⁴. Słabość rządu wynikła także z tej przyczyny, że był on ciałem kontraktowym, bez koniecznego mandatu społecznego pochodzącego z wolnych, demokratycznych wyborów. Pierwsze działania Rządu Tymczasowego podejmowane na fali euforii po zniesieniu samowładztwa carskiego dotyczyły m.in. zniesienia kary śmierci oraz wprowadzenia amnestii dla więźniów politycznych, wojskowych, religijnych. Wprowadzono wolność prasy, słowa, prawo do strajku i do organizowania związków zawodowych. Zlikwidowano także niepopularne społecznie instytucje, takie jak Korpus Żandarmów (milicja, która go zastąpiła, nigdy nie uzyskała potrzebnej skuteczności) i carską ochranę, a także przyznano żołnierzom te same prawa, które posiadali cywilni obywatele państwa, z wyłączeniem jedynie żołnierzy walczących na froncie.

Z posunięć Rządu Tymczasowego i z możliwości, jakie dawało wprowadzenie liberalnego ustroju politycznego, skorzystali jednak przede wszystkim jego przeciwnicy. Dezorganizacja państwa i chaos, jakie zapanowały po abdykacji cara Mikołaja II i objęciu władzy przez koalicyjny Rząd Tymczasowy, sprzyjały radykalizacji społeczeństwa. Nastroje te potrafiła wykorzystać bolszewicka frakcja socjaldemokracji rosyjskiej, która w opinii publicznej prezentowała się jako jedyna alternatywa dla Rządu Tymczasowego i sił kontrrewolucji. Umożliwiło to bolszewikom skuteczne przejście całej władzy w państwie i likwidację konkurencyjnych stronnictw politycznych.

Budowa w Rosji specyficznego systemu jednopartyjnego, w którym wyeliminowano z życia politycznego konkurencyjne organizacje polityczne, a całą sferę

¹³ Por. R. Pipes, *Rosja bolszewików*, Warszawa 2005, s. 291–293.

¹⁴ J. Smaga, *Rosja w 20 stuleciu*, Kraków 2001, s. 19.

rywalizacji politycznej zdominowała jedna partia polityczna, była procesem stopniowym i długotrwałym.

Swoje szczególne stanowisko partia bolszewicka zawdzięczała zagarnięciu całej władzy państwowej. Monopartyjność stała się podstawową stałą cechą stronnictwa politycznego w wyniku zdobycia przez nie władzy i powstania nowego układu stosunków prawnych. Partia bolszewicka w Rosji przez długi czas funkcjonowała w ramach ustroju prawnego, który dopuszczał wielość stronnictw. Monopartyjność wystąpiła dopiero wtedy, kiedy powstał nowy stan faktyczny oraz zmianie uległ system stosunków wewnętrznych; władza znalazła się w ręku jednej organizacji politycznej, pozostałe zaś uległy delegalizacji¹⁵.

W Rosji przejęcie władzy i delegalizacja innych stronnictw politycznych nie nastąpiły od razu. Chociaż już od pierwszych tygodni 1918 r. bolszewicy kontrolowali wszystkie organa „przedstawicielskie”, partiom opozycyjnym udało się przetrwać jeszcze do 1921 r. Przez pewien czas partia bolszewicka rządziła w koalicji politycznej z lewicowymi socjal-rewolucjonistami. Niekiedy wskazuje się, że proces budowy państwa jednopartyjnego zakończył się w zasadzie na terytorium Rosji środkowej do jesieni 1918 r. (jako że bolszewicy wówczas panowali tylko nad tą częścią kraju). Następnie zaś, wraz ze zwycięstwami w wojnie domowej, podobne instytucje i praktyki zostały przeszczepione na ziemie kresowe¹⁶.

Trudności z ustanowieniem monopartyjności jako zasady ustrojowej nowego państwa wynikały z faktu, że w 1917 r. w Rosji żywe i wpływowe były jeszcze tendencje demokratyczne i dlatego też bolszewicy oficjalnie głosili, że nie chcą władzy dla siebie a zamach stanu przeprowadzili nie we własnym imieniu, ale w imieniu Rad. Hasło rewolucji październikowej brzmiało „cała władza w ręce Rad”, a rządy bolszewickie miały być warunkowe i tymczasowe. Przekonanie, że nowy rząd – Rada Komisarzy Ludowych, jest rządem reprezentującym Rady wspierano na fakcie, że większość komisarzy ludowych (ministrów) było ludźmi drugiego szeregu, niezwiązanymi bezpośrednio ze ścisłym kierownictwem partii bolszewickiej, a także na tym, że do udziału w rządzie zaproszono przedstawicieli partii tzw. lewicowych eserowców. W 1917 r. utrzymywano fikcję władzy Rad, gdyż warunki polityczno-społeczne nie pozwalały na uzurpowanie sobie przez jedną partię monopolu na władzę.

Jesienią 1917 r. poza bolszewikami na rosyjskiej scenie politycznej wpływowe i silne były jeszcze takie ruchy polityczne, jak: mienszewicy – umiarkowane skrzydło rosyjskiej socjaldemokracji oraz istniejąca od 1901 r. Partia Socjalistów-Rewolucjonistów (eserowców), która podobnie jak i bolszewicy była rozbita na dwie frakcje: lewicową radykalną mniejszość i stosunkowo umiarkowaną większość. Ponadto znaczące miejsce, począwszy od lutego 1917 r., odgrywała partia konstytucyjnych-demokratów (kadetów), grupująca elitę intelektualną i głosząca program liberalno-demokratyczny. Mapę polityczną Rosji po rewolucji lutowej uzupełniali anarchiści, którzy w 1917 r. uzyskali wpływy społeczne, głosząc idee

¹⁵ A. Hertz, *Szkice o totalitaryzmie*, Warszawa 1994, s. 2–3.

¹⁶ R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*, Warszawa 1994, s. 402.

likwidacji państwa i zastąpienia go samorządem terytorialnym i robotniczym¹⁷. Z uwagi na rozmaite siły polityczne działające w społeczeństwie rosyjskim, w dniu bolszewickiego zamachu stanu – 26 października 1917 r., bolszewicy w wyniku puczu wywołanego w Piotrogradzie nie tyle przejęli władzę, ile przystąpili do walki o władzę, na co trzeba było jeszcze trzech lat wojny domowej w Rosji. Nie mniej od pierwszego dnia zaczęli oni tworzyć podwaliny pod specyficzny typ reżimu politycznego – dyktaturę jednej partii¹⁸, czego rezultatem było podporządkowanie w latach trzydziestych XX w. całego społeczeństwa państwu uosobionemu w postaci ówczesnego przywódcy partii Józefa Stalina.

Do przejścia władzy bolszewicy wykorzystali dwie instytucje formalnie bezpartyjne i z nimi niezwiązane: Komitet Wojskowo-Rewolucyjny, który miał dokonać zamachu, oraz II Zjazd Rad, który miał przejęcie władzy usankcjonować. Instytucje te miały dać bolszewikom pewną legitymizację ich poczynań i potwierdzić, że bolszewicy działają w imieniu Rad, co miało istotne znaczenie w utrzymaniu władzy, gdyż z uwagi na istniejące w społeczeństwie rosyjskim tendencje demokratyczne, zawłaszczenie władzy przez jedną partię byłoby najprawdopodobniej przyjęte zdecydowanie negatywnie i nie byłoby możliwe. Powstanie obu tych organów zostało przygotowane przez bolszewików i były one przez nich i ich sojuszników – partię lewicowych eserowców – całkowicie zdominowane. Pozostałe partie lewicowe, mienszewicy i eserowcy, odmawiały uznania prawomocności II Zjazdu Rad, uważając, że jest on niereprezentatywny, ale mimo to doszło do jego zwołania, co w dużym stopniu ułatwiło bolszewikom uprawomocnienie przejścia władzy.

W dniu 25 października 1917 r. (7 listopada) bolszewicy przekazali prasie dekret *Do obywateli Rosji!*, w którym oznajmiono, że Rząd Tymczasowy został obalony a władza państwowa przeszła w ręce organu Piotrogradzkiej Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich – Komitetu Wojskowo-Rewolucyjnego, który stanął na czele piotrogradzkiego proletariatu i garnizonu. Dokument ten deklarował, że suwerenną władzę nad Rosją przejmuje gremium, którego nikt – poza bolszewikami – do tego nie upoważnił, gdyż oficjalnie Rada Piotrogradzka powołała Komitet do obrony miasta przed spodziewaną ofensywą niemiecką, a nie do obalenia rządu¹⁹.

Tego samego dnia obrady rozpoczął II Zjazd Rad, który ogłosił się najwyższym organem władzy państwowej w Rosji i usankcjonował przeprowadzony przez bolszewików zamach wojskowy. Skład zjazdu nie odzwierciedlał układu sił politycznych ani w kraju, ani nawet w Radach. Organizacje chłopskie odmówiły udziału w nim, oświadczając, że zjazd jest nieprawomocny i wzywając Rady w całym kraju do jego bojkotu. Podobnie postąpiły komitety armijne. Uważa się, że w istocie było to zgromadzenie opanowanych przez bolszewików niektórych Rad miejskich i wojskowych. Na około 650 delegatów zjazdu było 338 bolszewików i 98 lewicowych eserowców. Te dwie sprzymierzone partie kontrolowały dwie trze-

¹⁷ J. Smaga, *Rosja w 20...*, s. 23.

¹⁸ R. Pipes, *Rewolucja...*, s. 400.

¹⁹ *Ibidem*, s. 391.

cie mandatów²⁰. Uczestniczący w zjeździe przedstawiciele mienszewików i prawych eserowców opuścili jego obrady.

Drugi Zjazd Rad ogłosił przejęcie władzy w kraju przez Rady i uznał je za jedyną formę władzy. Przyjął przygotowane przez bolszewików dekrety o pokoju i ziemi, a także ustanowił nowy rząd, zwany Radą Komisarzy Ludowych, i zatwierdził jego skład. W skład nowego rządu, który miał sprawować władzę tylko do czasu zwołania Zgromadzenia Konstytucyjnego, weszli wyłącznie bolszewicy, ale miał on poparcie także wśród skrajnych grup Partii Socjalistów-Rewolucjonistów: tzw. lewicowych eserów i eserów maksymalistów. Eserowcom zaproponowano wejście w skład Rady, ale początkowo odmówili, ponieważ opowiadali się wówczas za powołaniem rządu złożonego z przedstawicieli wszystkich partii socjalistycznych. Na czele rządu stanął Włodzimierz Lenin, ale większość komisarzy jego rządu nie była bezpośrednio związana ze ścisłym kierownictwem partii, co miało świadczyć, że Rada Komisarzy Ludowych ma być rządem Rad, a nie partii bolszewickiej²¹.

Na zjeździe dokonano także wyboru Wszechrosyjskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego Zjazdu Rad (Wsierossijskij Centralnyj Ispolitielnyj Komitet – WCIK), w którego skład weszło 101 członków, w tym 62 bolszewików i 29 lewicowych eserów. Przewodniczącym WCIK został jeden z liderów partii bolszewickiej, Lew Kamieniew, zastąpiony następnie przez Jakuba Swierdłowa, a po jego śmierci przez Michała Kalinina. WCIK miał pełnić rolę parlamentu radzieckiego.

Przewrót wojskowy w Piotrogradzie przekształcił partię bolszewicką z partii rewolucyjnej w partię rządzącą. Biorąc odpowiedzialność za sprawowanie władzy nad Rosją, bolszewicy musieli określić swój stosunek do pozostałych partii politycznych, a także do instytucji władzy państwowej, które zastali lub chcieli utworzyć. Jeszcze w swojej wczesnej publicystyce przywódca bolszewików, Lenin, pisał, iż zdecydowanym zwycięstwem rewolucji nad caratem będzie dopiero ustanowienie rewolucyjno-demokratycznej dyktatury proletariatu i chłopstwa. Nie ukrywał także, że wielkie zagadnienia w życiu narodów rozstrzyga tylko siła, a zadania, które się stawia przed rządem rewolucyjnym, czyli dyktaturą, to obrona przed kontrrewolucją i faktyczne usunięcie wszystkiego, co jest sprzeczne z suwerennością ludu²². Swoje koncepcje dotyczące zagadnień władzy i organizacji państwa po rewolucji rozwinął szerzej i zdefiniował w napisanej w sierpniu 1917 r. broszurze *Państwo i rewolucja*, w której pisał, że „[...] nauka o walce klasowej [...] prowadzi nieuchronnie do uznania politycznego panowania proletariatu, jego dyktatury, tzn. władzy nie dzielonej z nikim, opartej bezpośrednio na zbrojnej sile mas. Obalenie burżuazji może być urzeczywistnione jedynie przez przekształcenie proletariatu w klasę panującą, która potrafi zdławić nieunikniony, zaciekły opór burżuazji. [...] Proletariatowi niezbędna jest władza państwowa, scentralizowana organizacja siły, organizacja przemocy zarówno po to, by zdławić opór wyzyskiwaczy,

²⁰ Ibidem, s. 395.

²¹ M. Smoleń, *Stracone dekady. Historia ZSRR 1917–1991*, Kraków 1994, s. 38.

²² W. Lenin, *Dwie taktyki socjaldemokracji*, [w:] idem, *Dziela*, t. 1, Warszawa 1978, s. 593–595.

jak i po to, by kierować olbrzymimi masami ludności, chłopstwem, drobną burżuazją, półproletariuszami przy «montowaniu» gospodarki socjalistycznej»²³. Pisał ponadto, że „Nie jesteście utopistami. Nie «marzymy» o tym, by od razu obejść się bez wszelkiego rządu, bez wszelkiego podporządkowania się; te anarchistyczne mrzonki, oparte na niezrozumieniu zadań dyktatury proletariatu, są z gruntu obce marksizmowi i w praktyce służą jedynie odwlekaniu rewolucji socjalistycznej do czasu kiedy ludzie staną się inni. Nie, my chcemy rewolucji socjalistycznej z takimi ludźmi, jacy są obecnie, którzy nie obejdują się bez podporządkowania się, bez kontroli, «bez nadzorców i buchalterów»»²⁴.

Tak rozumiana dyktatura proletariatu miała być, według bolszewickich przywódców, konieczną cechą państwa radzieckiego w okresie przejścia od kapitalizmu do komunizmu.

W literaturze przedmiotu wskazuje się, że po zagarnięciu rządów bolszewicy stanęli przed trudnym wyborem organizacji własnej władzy. Wskazuje się, że dokonując zamachu i przejmując dyktatorską władzę, mieli do wyboru trzy drogi: 1) mogli ogłosić, że ich partia jest rządem; 2) mogli roztopić partię w strukturach rządu; 3) mogli też zachować partię i rząd jako odrębne instytucje i albo kierować państwem z zewnątrz, albo obsadzić stanowiska administracyjne ludźmi z kadry partyjnej²⁵. Wybrano wariant, w którym mimo rzeczywistej monopolizacji władzy w państwie przez partię polityczną bolszewików zachowano instytucjonalną odrębność państwa i partii, obsadzając działaczami partyjnymi najważniejsze szczeble władz wykonawczych, tak aby móc kierować ich działaniami.

Problem wyboru wynikał z faktu, że przywódcy bolszewików dążyli do całkowitego przejścia władzy, jednak w publicznych deklaracjach ideologowie partyjni zawsze pisali i mówili o „dyktaturze proletariatu” nigdy zaś o „dyktaturze partii”. Pytaniem zasadniczym było, w jaki sposób proletariatu ma być reprezentowany i w jaki sposób mają być podejmowane najważniejsze decyzje polityczne. Bolszewicy przeprowadzili zamach nie we własnym imieniu, ale w imieniu Rad. Dla partii bolszewickiej próba rządzenia państwem w pojedynkę groziła obciążeniem ich mianem „dyktatury mniejszości” i mogła spowodować scementowanie opozycji. Jednocześnie zaś podział władzy z innymi partiami i oczekiwanie na wynik wyborów powszechnych do zgromadzenia narodowego groziły utratą zysków z przejścia władzy. Droga dyktatu jednej partii prowadziła do wojny domowej, represji wobec opozycji i wprowadzenia terroru. Droga koalicji z pozostałymi partiami socjalistycznymi oznaczała kompromisy, koncesje i zrzeczenie się nieograniczonej władzy²⁶.

Włodzimierz Lenin konsekwentnie dążył do tego, aby partia bolszewicka sprawowała nieograniczoną władzę w państwie. Ale musiał liczyć się z faktem, że partia obejmowała rządy w imieniu „demokracji radzieckiej”, w której centralne znaczenie przyznawano Radom, a nie jakiegokolwiek partii politycznej. Musiał

²³ W. Lenin, *Państwo a rewolucja*, [w:] idem, *Dzieła*, t. 2, Warszawa 1978, s. 543.

²⁴ Ibidem, s. 566.

²⁵ R. Pipes, *Rewolucja...*, s. 400.

²⁶ J. F. Hough, M. Fainsod, *How the Soviet Union is governed*, Harvard 1979, s. 77.

także brać pod uwagę opozycje wewnątrz własnej partii. Część bolszewików z Lwem Kamieniewem, Grzegorzem Zinowiewem i Aleksym Rykowem opowiadała się za sojuszem politycznym z innymi partiami rewolucyjnymi (eserowcami, mienszewikami), wychodząc z założenia, że nowej władzy należy nadać cechy reprezentatywności przez utworzenie rządu koalicyjnego. Jednakże większość przywódców bolszewickich z Włodzimierzem Leninem i Lwem Trockim na czele uważała, że partia bolszewicka musi zapewnić sobie bezpieczną większość zarówno w rządzie – Radzie Komisarzy Ludowych, jak i w oficjalnie najwyższym organie władzy w państwie, jakim był Wszechrosyjski Centralny Komitet Wykonawczy Zjazdu Rad, przed którym formalnie odpowiedzialny był rząd. Uważali oni, że wszelkie koalicje z innymi partiami mogą być zawarte tylko po zaakceptowaniu przez nie programu bolszewików. Sojusz z eserowcami i mienszewikami oznaczałby według nich kompromis, który w praktyce wymusiłby zmianę kursu politycznego partii bolszewickiej, zmierzającej do narzucenia swojej woli całemu społeczeństwu²⁷. Na zebraniu Komitetu Partii w Piotrogradzie Lenin zapytany o możliwość koalicji z innymi partiami odpowiedział, że nie traktuje poważnie takiej możliwości, gdyż hasłem bolszewików winno być „żadnych kompromisów w sprawie hegemonii w rządzie”²⁸. Stanowisko to doprowadziło nawet do wystąpienia z Komitetu Centralnego i partii pięciu jego członków (Kamieniew, Zinowiew, Rykow, Milutin, Nogin). Zdając sobie sprawę z tych nastrojów, przywódcy bolszewicy jesienią 1917 r. zawarli sojusz polityczny z partią lewicowych eserów, którzy po przewrocie październikowym ostatecznie zerwali z umiarkowanym skrzydłem swojej partii. Partia ta kierowana przez Marię Spiridonowicz i Władimira Karielina po przewrocie w październiku 1917 r. przez krótki czas zachowała neutralność wobec nowych rządów, aby następnie, w okresie od grudnia 1917 r. do marca 1918 r., wejść w skład Rady Komisarzy Ludowych, w której otrzymali pięć tek: rolnictwa, sprawiedliwości, poczt i telegrafów, spraw wewnętrznych i samorządów lokalnych (wystąpili oni z rządu w proteście przeciw podpisaniu pokoju brzeskiego z Niemcami). Koalicja rządowa z lewicowymi eserowcami pozwoliła partii bolszewickiej, po dokonaniu przewrotu październikowego, obronić się przed zarzutem zagarnięcia całej władzy państwowej i przedstawiać Radę Komisarzy Ludowych jako wielopartyjny rząd rewolucyjny.

Celem przywódców bolszewickich od chwili przejęcia władzy stało się jej zmonopolizowanie przez struktury partii bolszewickiej. Jednakże z uwagi na nastroje społeczne i opozycję wewnątrz własnej partii budowa systemu monopartyjnego ukryta została za fasadą „władzy radzieckiej”. Model państwa jednopartyjnego był improwizacją, którą rozwijano z biegiem czasu, dostosowując do okoliczności politycznych i nie budując przy tym jakichkolwiek teoretycznych i instytucjonalnych podstaw tego stanu rzeczy. Partia bolszewicka po zdobyciu władzy zachowała nieoficjalny charakter, tzn. formalnie utrzymano odrębność partii od państwa. W układzie tym decyzje polityczne podejmowali funkcjonariusze partii, ale wcielano je w życie za pomocą kontrolowanych, formalnie jednak odręb-

²⁷ M. Smoleń, *op. cit.*, s. 38.

²⁸ J. F. Hough, M. Fainsod, *op. cit.*, s. 78.

nych, instytucji państwowych (aparatu biurokratycznego, służb bezpieczeństwa).

Ważną przeszkodę na drodze do budowy państwa poddanego dyktaturze partii bolszewickiej stanowiło w 1917 r. Zgromadzenie Ustawodawcze. Konsolidacja władzy bolszewików nie mogła być uznana za skończoną do czasu rozstrzygnięcia sprawy Zgromadzenia. Decyzja o przeprowadzeniu wyborów do Zgromadzenia, które miało stać się pierwszym naprawdę przedstawicielskim ciałem w historii Rosji i rosyjską konstytuanta wybraną w wolnych wyborach, podjął jeszcze Rząd Tymczasowy, wyznaczając jako datę wyborów 12 listopada 1917 r. Niebezpieczeństwo ze strony Zgromadzenia wiązało się z faktem, iż władza rządu bolszewickiego opierała się wyłącznie na uchwałach II Zjazdu Rad. Wybór konstytuanta oznaczałby, że byłoby ono jedyną legalną władzą w kraju, która mogłaby nie udzielić rządowi bolszewickim aprobaty do sprawowania władzy w kraju.

Wybory do Zgromadzenia – najbardziej wolne wybory w dotychczasowej historii Rosji – potwierdziły obawy bolszewików, gdyż przyniosły duży sukces partiom opozycyjnym. Na ogólną liczbę 707 posłów eserowcy zdobyli 370 miejsc, bolszewicy – 175, lewicowi eserowcy – 40, mienszewicy – 17, kadeci – 17, mniejszości narodowe (wśród, których byli ukraińscy eserowcy i gruzińscy mienszewicy) – 88 mandatów²⁹.

Bolszewicy, przygotowując się do rozwiązania Zgromadzenia Konstytucyjnego, rozpoczęli wymierzoną przeciwko niemu kampanię propagandową. W dniu 26 grudnia 1917 r. Lenin pisał: „Zgromadzenie Ustawodawcze [...] wchodzi w sposób nieunikniony w konflikt z wolą i interesami klas pracujących i wyzyskiwanych, które 25 października rozpoczęły rewolucję socjalistyczną przeciw burżuazji. Rzecz naturalna, że interesy te stoją wyżej niż formalne uprawnienia Zgromadzenia Ustawodawczego [...] Jedyną szansą bezbolesnego rozwiązania kryzysu, powstałego wskutek niezgodności wyborów do Zgromadzenia Narodowego z wolą narodu [...] jest bezwarunkowe oświadczenia Zgromadzenia Ustawodawczego, że uznaje władzę radziecką”³⁰.

Jeszcze przed rozpoczęciem obrad konstytuanta postanowiono rozpocząć działania zmierzające do likwidacji konkurencyjnych partii politycznych, a pierwsze represje dotknęły Partię Konstytucyjnych-Demokratów, partię, która jako jedyne znaczące stronnictwo niesocjalistyczne działała jeszcze w końcu 1917 r. Stronnictwa monarchistyczne – oktiabryści, nacjonaliści, Związek Narodu Rosyjskiego – zostały rozwiązane jeszcze przed końcem 1917 r. i w zorganizowanej formie już nie istniały. Natomiast kadeci była to partia, która uczestniczyła w wydarzeniach rewolucji lutowej, dobrze zorganizowana, mająca poparcie w dużych ośrodkach miejskich – mogła pozyskać cały elektorat centroprawicowy łącznie z monarchistami. Zdając sobie sprawę z możliwości politycznych kadetów, 11 grudnia 1917 r. wydano dekret, w którym zdelegalizowano Partię Konstytucyjno-Demokratyczną, uznając ją za organizację kontrrewolucyjną i za wroga ludu. Od-

²⁹ M. Smoleń, *op. cit.*, s. 39.

³⁰ W. Lenin, *Tezy o Zgromadzeniu Ustawodawczym*, [w:] idem, *Dziela*, t. 3, Warszawa 1978, s. 182.

działy bolszewickie aresztowały aktywistów kadeckich, w tym także kilku posłów wybranych do Zgromadzenia Ustawodawczego. W więzieniu zamordowano dwóch przywódców partii kadeckiej – Fiodora Kokoszkina i Andrieja Szyngario-wa. Jako „wrogowie ludu” kadeci nie mogli wziąć udziału w pracach konstytuanta i była to pierwsza partia polityczna wyjęta spod prawa przez rząd bolszewicki. Zdelegalizowani kadeci, uciekając przed aresztowaniami i terrorem, bądź przenieśli się na kresy, bądź zeszli do podziemia, gdzie utworzyli antybolszewicką koalicję, zwaną Centrum Narodowe³¹.

Dzień przed zebraniem się pierwszej sesji Zgromadzenia, którą wyznaczono na 5 stycznia 1918 r., delegaci do niego zostali ostrzeżeni, że władza w Rosji należy do Rad i ich instytucji, dlatego też każda próba uzurpowania sobie władzy przez jakąkolwiek instytucję zostanie zlikwidowana. Próbę otwarcia obrad, zgodnie z tradycją parlamentarną, podjął najstarszy wiekiem poseł Sergiusz Strzelcow. Jednakże zgodnie z uchwałą rządu obrady miała poprowadzić osoba upoważniona przez Radę Komisarzy Ludowych. Spór ten nie miał charakteru wyłącznie formalnego, ale dotyczył problemu usankcjonowania władzy Zgromadzenia lub probolszewickiego Zjazdu Rad. Otwarcia dokonał zgodnie z wolą Rady Komisarzy Ludowych przewodniczący WCIK – Jakub Swierdłow. Przedłożył on konstytucji, w imieniu rządu radzieckiego, do zatwierdzenia deklarację praw ludu pracującego i wyzyskiwanego, która zawierała postanowienia II Zjazdu Rad o przejściu całej władzy w ręce Rad, dekret o pokoju i ziemi oraz wytyczne dalszego działania republiki radzieckiej. Odrzucenie przez deputowanych tej deklaracji przesądziło o losach konstytuanta; 6 stycznia 1918 r. zakończyła ona swoje pierwsze i zarazem ostatnie posiedzenie – w tym dniu została rozwiązana na mocy dekretu Rady Komisarzy Ludowych³². Centralny Komitet Wykonawczy tego samego dnia zatwierdził rządowy dekret, uniemożliwiając tym samym działalność przedstawicielskiego organu władzy, powołanego w drodze powszechnych i wolnych wyborów. Oznaczało to, że jedynym organem władzy w kraju został Wszechrosyjski Zjazd Rad, kontrolowany przez bolszewików.

Istniejące jeszcze partie opozycyjne, które wygrały wybory do Zgromadzenia – mienszewicy i eserowcy – nie potrafiły skutecznie przeciwdziałać bezprawnym działaniom bolszewików. Były to organizacje skłócone wewnątrz, pozbawione stanowczego przywództwa i niepotrafiące bronić swojej pozycji. Dodatkowym problemem tych partii był ambiwalentny stosunek do przewrotu bolszewickiego. Mienszewicy uważali, że niezależnie od wszystkich bezprawnych poczynań bolszewików, wszelkie próby zniweczenia zamachu bolszewickiego przy użyciu siły doprowadzą jednocześnie i nieuchronnie do likwidacji wszystkich zdobyczy rosyjskiej rewolucji³³. Prowadziło to do sytuacji, że nie byli w stanie przeciwstawić się dyktatowi swoich politycznych przeciwników.

Aby swoim działaniom nadać pozory legalności, 8 stycznia bolszewicy zainaugurowali posiedzenie III Zjazdu Rad, w którego składzie ponad 90% manda-

³¹ R. Pipes, *Rewolucja...*, s. 430, 445.

³² H. Zand, *Spór o władzę po rewolucji październikowej w Rosji*, Warszawa 1967, s. 211.

³³ R. Pipes, *Rewolucja...*, s. 443.

tów przyznali swoim zwolennikom a także przedstawicielom lewicowych eserowców. Pozostałe mandaty przydzielono opozycyjnym partiom socjalistycznym – mienszewikom i eserowcom.

Na III Zjeździe Rad przyjęto odrzuconą przez Zgromadzenie Ustawodawcze *Deklarację Praw Ludu Pracującego i Wyzyskiwanego*. W deklaracji proklamowano powstanie Rosyjskiej Republiki Radzieckiej, w której cała władza w centrum i w terenie należy do rad delegatów robotniczych, żołnierskich i chłopskich. Na III Zjeździe Rad przyjęto także postanowienia dotyczące systemu najwyższych organów władzy państwowej, które miały tworzyć Zjazd Rad, Centralny Komitet Wykonawczy Rad (WCIK) i Rada Komisarzy Ludowych. Nominalnie w pracach tych organów uczestniczyli także przedstawiciele innych partii socjalistycznych. Lewicowi eserowcy pozostający w sojuszu z bolszewikami mieli swoich przedstawicieli zarówno we WCIK, jak i Radzie Komisarzy. Mienszewicy i eserowcy mieli swoją reprezentację we WCIK.

W dniach 6–8 marca 1918 r. odbył się VII Zjazd partii bolszewickiej, na którym uchwalono zmianę nazwy partii z Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej Rosji –bolszewików, na Komunistyczną Partię Rosji – bolszewików – RKP(b). Zmiana nazwy oznaczała formalne usankcjonowanie radykalnej reorientacji ideologicznej partii i odejście od dotychczasowego socjalistycznego oblicza programowego³⁴. W rezolucji w sprawie zmiany nazwy partii i programu partyjnego wskazano, że partia będzie walczyć o „[...] Republikę Radziecką, jako o wyższy pod względem demokratyzmu typ państwa i jako o formę dyktatury proletariatu, zrzucenia jarzma wyzyskiwaczy i zdławienia ich oporu”³⁵.

Na przełomie maja i czerwca 1918 r. na terenie Rosji przeprowadzono wybory do Rad, w których uczestniczyli tylko kandydaci partii socjalistycznych (eserów, mienszewików i bolszewików). Istniejące partie opozycyjne wobec dyktatury bolszewickiej zachowały część swoich wpływów w społeczeństwie: mienszewicy – wśród związków zawodowych, eserowcy – wśród chłopstwa. Pozwoliło im to na zdecydowane zwycięstwo wyborcze w Radach nad bolszewickimi kandydatami na V Wszechrosyjski Zjazd Rad, zaplanowany na początek lipca. Bolszewicy postanowili unieważnić wybory do Rad jako bezprawne i dekretem z 16 czerwca nakazali wyrzucenie wszystkich przedstawicieli mienszewików i eserów z Rad i WCIK, ogłaszając obie te partie za organizacje kontrewolucyjne, które prowadzą agitację i działalność antyradziecką. Ogłosili również ponowne przeprowadzenie wyborów delegatów na Zjazd Rad. Uznaje się, że krok ten oznaczał kres istnienia niezależnych partii politycznych w Rosji. Wprawdzie partie mienszewików i eserowców nie zostały zdelegalizowane, ale pozbawiono je możliwości działania. Praktycznie Rosja stała się odtąd państwem jednopartyjnym, w którym organizacje inne niż bolszewicka miały zakaz uprawiania działalności politycznej³⁶.

³⁴ J. Smaga, *Rosja w 20...*, s. 34.

³⁵ *Rezolucja w sprawie zmiany nazwy partii i programu partyjnego*, [w:] W. Lenin, *Działa*, t. 3, Warszawa 1978, s. 322–323.

³⁶ R. Pipes, *Rewolucja...*, s. 445.

Działania wymierzone w opozycję polityczną spowodowały, że lewicowi eserowcy pozostali jedyną organizacją polityczną, która miała swoich przedstawicieli w WCIK i na Zjeździe Rad. Jednocześnie członkowie tej partii w coraz większym stopniu dystansowali się wobec poczynań bolszewików, oskarżając ich o zdradę rewolucji. Rosnąca wrogość doprowadziła do zbrojnego wystąpienia lewicowych eserowców przeciwko bolszewikom. Wywołane przez nich 6 lipca w Moskwie powstanie było nieudane i pozwoliło bolszewikom na wyeliminowanie ostatniej rzeczywistej opozycji wobec bolszewickich rządów jednopartyjnych. Rozpoczęły się represje wobec aktywistów partii, a większość delegatów na V Zjazd Rad z ramienia lewicowych eserowców została aresztowana. Bolszewicy nie zdelegalizowali partii lewicowych eserowców, ale straciła ona swoje znaczenia. Po powstaniu lipcowym podzieliła się na dwie frakcje: aprobującą powstanie i potępiającą je. Obie frakcje wkrótce roztopiły się w strukturach partii komunistycznej³⁷. Nie wielka część aktywistów zdecydowała się na kontynuowanie walki przeciwko bolszewikom za pomocą terroru politycznego, co spowodowało reakcję bolszewików w postaci nasilenia terroru państwowego. „Czerwony terror” na podstawie dekretów z 4 i 5 września 1918 r. przybrał masowy charakter. Formalnie skierowany przeciwko osobom powiązanim ze spiskami lub działalnością buntowniczą prowadził do wyeliminowania wszelkiej opozycji i utwierdzenia władzy partii komunistycznej.

Pod koniec 1918 r. wszystkie niekomunistyczne organizacje społeczne i polityczne zostały wykluczone z życia politycznego i społecznego, chociaż niektóre z nich pod kontrolą władz bolszewickich kontynuowały działalność. Pod presją rozpoczynającej się wojny domowej liderzy bolszewików uczynili próbę uzyskania szerszego poparcia i dokonali rozróżnienia pomiędzy „lojalnymi” mienszewikami i eserowcami, którzy wspierali rząd radziecki oraz „nielojalnymi”, którzy zdecydowali się wspierać kontrrewolucję. W listopadzie 1918 r. „lojalni” mienszewicy zostali ponownie włączeni w skład WCIK, a w lutym 1919 r. do jego prac dopuszczono także przedstawicieli eserów. Ale bolszewicka tolerancja wobec reprezentantów tych partii wiązała się z ich oportunizmem i gotowością do zaakceptowania władzy bolszewików³⁸. Niezależnie od aresztowań działaczy i utrudnień w działalności, mienszewicy jeszcze w 1920 r. wybierani byli jako delegaci do lokalnych rad, posiadali wpływy w związkach zawodowych, uczestniczyli w pracach Zjazdu Rad. Jeszcze w maju 1920 r. członkom delegacji robotników brytyjskich przebywających z wizytą w Moskwie pozwolono na swobodne spotkania z politykami partii opozycyjnych³⁹. Pomimo tego pozycja mniejszych partii stawała się w latach wojny domowej coraz bardziej trudna. Konferencje partyjne mienszewików i eserowców odbywały się okazjonalnie, prasa także ukazywała się tylko okazjonalnie. Ich aktywność została poddana stałej presji i ingerencji władz.

Wraz z końcem wojny domowej polityka tolerancji wobec „koncesjonowanych” partii i grup opozycyjnych została zakończona. Po buncie marynarzy

³⁷ Ibidem, s. 511.

³⁸ J. F. Hough, M. Fainsod, *op. cit.*, s. 86.

³⁹ P. Johnson, *Historia świata od roku 1917 do lat 90-tych*, Londyn 1992, s. 107.

w Kronsztadzie 28 lutego 1921 r., który był ostatnim wyzwaniem dla władzy pochodzącym spoza partii, rozpoczęto likwidację wszelkich grup politycznych, działających poza partią komunistyczną. Nie ukazał się żaden formalny dekret rozwiązujący pozostałe partie polityczne, ale sygnał do ich zniesienia dał przywódca partii i państwa Włodzimierz Lenin, który w maju 1921 r. proklamował, że „[...] mienszewików i eserowców wszystko jedno, jawnych czy też przemalowanych na bezpartyjnych, będziemy trzymali w więzieniu [...] kto chce zabawić się w parlamentaryzm [...] proszę bardzo, niech jedzie do Martowa do Berlina zaznać rozkoszy demokracji”⁴⁰. Po tej deklaracji Czeka (WCzK – Wszechrosyjska Nadzwyczajna Komisja do Walki z Sabotażem i Kontrrewolucją) przystąpiła do likwidowania wszelkiej jeszcze istniejącej działalności socjaldemokratów i socjal-rewolucjonistów. Całkowicie zaniechano utrzymywania fikcji istnienia w państwie radzieckim legalnej opozycji. Większość działaczy kadeckich, mienszewickich i eserowskich została aresztowana, zamordowana, zesłana do kresowych prowincji kraju lub udała się na emigrację. Niekomunistycznych aktywistów postawiono przed wyborem: milczenie, więzienie lub wygnanie. W ciągu 1921 i 1922 r. wszelka opozycyjna aktywność polityczna została zlikwidowana i budowa państwa jednopartyjnego została ukończona. Przynależność do partii komunistycznej stała się konieczna do zdobycia jakiegokolwiek ważnej funkcji w państwie.

Konsolidacja władzy bolszewików, oznaczająca zniszczenie całej opozycji poza partią i oddanie w jej ręce całej władzy, łącznie z aparatem państwa, spowodowała, że jedyną siłą aktywną społecznie pozostała partia komunistyczna. Mechanizmy, które doprowadziły do likwidacji pluralizmu polityczno-społecznego w państwie radzieckim, spowodowały także ewolucję w samej partii, która oznaczała zniszczenie wszelkiej opozycji wewnątrz partii i koncentrację władzy w rękach jednej osoby oraz jego najbliższych współpracowników. Uznaje się, że było to konsekwencją stosowanej przez bolszewików polityki, wymierzonej przeciw pluralizmowi społecznemu i politycznemu. Sama partia nie mogła pozostać enklawą wolności słowa i wolności krytyki, skoro te wartości zostały w społeczeństwie zdławione⁴¹.

Partia bolszewicka, która przejęła władzę nad Rosją w 1917 r., nie była jednolita. Istniały wewnątrz niej różnorodne grupy, które krytkowały aktualną politykę partii. Jedną z najbardziej wpływowych była frakcja „lewicowych komunistów”, którzy już w 1918 r. występowali przeciwko pokojowi z Niemcami, a także upatrywali w napływie do partii byłych carskich urzędników zagrożenie dla „czystości” partii. Inna frakcja, znana jako „opozycja robotnicza” z Aleksandrem Szlapnikowem i Aleksandrą Kołłataj na czele, domagała się zwiększenia i wzmocnienia pozycji robotników w partii oraz przywrócenia autonomii związkom zawodowym. Frakcja „centralizmu demokratycznego” żądała przywrócenia „przedrewolucyjnych norm” w partii i zwiększenia demokratyzmu w stosunkach wewnątrzpartyjnych. Lew Trocki wraz ze swoimi zwolennikami opowiadał się za upaństwowieniem związków zawodowych, zmilitaryzowaniem zakładów pracy

⁴⁰ Ibidem, s. 109; J. F. Hough, M. Fainsod, *op. cit.*, s. 87.

⁴¹ L. Kolakowski, *Główne nurty marksizmu*, cz. 2, Poznań 2000, s. 607.

oraz podjęciem działań na rzecz wzmocnienia dyscypliny społecznej. Grupy frakcyjne publikowały swoje deklaracje i rozpowszechniały je wśród członków partii⁴².

Przywódca partii, Włodzimierz Lenin, którego autorytet po udanym przejęciu władzy nie podlegał krytyce, niechętnie odnosił się do wszelkiej dyskusji wewnętrzzpartyjnej, podkreślając rolę „[...] żelaznej dyscypliny niezbędnej dla zwycięstwa proletariatu”⁴³. Na X Zjeździe partii (8–16 marca 1921 r.) doszło do konfrontacji przywództwa partyjnego z „opozycją demokratyczną”, która protestowała przeciwko pomniejszaniu roli związków zawodowych i powstaniu oligarchii partyjnej. Wynikiem sporów było przystąpienie do likwidacji „frakcyjności” w partii. Na wniosek Lenina przyjęto rezolucję *O jedności w partii*, która wskazywała na szkodliwość i niedopuszczalność jakiegokolwiek frakcyjności, prowadzącej według niego do osłabienia zgodności pracy i sprzyjania kontrrewolucji, która wykorzystuje wszelkie odchylenia od ściśle konsekwentnej linii komunistycznej⁴⁴. Rezolucja ta ogłosiła i nakazała niezwłoczne rozwiązanie wszystkich bez wyjątku grup frakcyjnych. Niewykonanie tego polecenia miało pociągać za sobą bezwarunkowe i niezwłoczne wydalenie z partii. Nakazano, aby w walce z frakcyjnością wszystkie organizacje partyjne (na każdym szczeblu) przestrzegały zakazu i nie dopuszczały do żadnych wystąpień frakcyjnych. W celu wprowadzenia surowej dyscypliny wewnątrz partii zjazd udzielił Komitetowi Centralnemu pełnomocnictw do stosowania kar organizacyjnych, do wydalenia z partii włącznie, jako środka do wyeliminowania wszelkiej frakcyjności⁴⁵. Decyzje swoje kierownictwo RKP (b) motywowało niebezpieczną sytuacją, w której znalazła się partia w związku z buntem marynarzy w Kronsztadzie i strajkami robotniczymi, co mogło zagrozić jedności partii.

Uznaje się, że zakaz „frakcyjności” przyjęty na X Zjeździe partii zahamował krytykę stylu działania i aktualnej polityki partii, a także wszelką konstruktywną dyskusję wewnątrzpartyjną. Od tej pory wszelkie niebolszewickie partie, nieformalne ugrupowania polityczne, wszelkie grupy istniejące w ramach partii, zostały wyeliminowane z życia politycznego, jako źródło zorganizowanej krytyki polityki i kierownictwa partii oraz państwa⁴⁶. Co więcej, frakcyjność stała się przewinieniem traktowanym na równi z „kontrrewolucją”, tak że wszelkie narzędzia represji poprzednio skierowane przeciwko zewnętrznym wrogom partii, mogły zostać użyte przeciwko własnym członkom, których można było sądzić i skazywać, włącznie z osobami piastującymi najwyższe stanowiska kierownicze.

Zakaz frakcyjności posłużył do budowy jednoosobowej dyktatury Józefowi Stalinowi, który wykorzystał go do likwidowania prawdziwych lub urojonych

⁴² M. Smoleń, *op. cit.*, s. 71–72.

⁴³ Por. W. Lenin, *Dzieciące choroby „lewicowości” w komunizmie*, [w:] idem, *Dzieła*, t. 4, Warszawa 1978, s. 35–36, 58–59.

⁴⁴ *Pierwotny projekt rezolucji X Zjazdu RKP O jedności partii*, [w:] W. Lenin, *Dzieła*, Warszawa 1978, s. 379.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 380–382.

⁴⁶ M. Smoleń, *op. cit.*, s. 72.

krytyków swojej polityki. W kwietniu 1922 r. Józef Stalin został wybrany sekretarzem generalnym partii komunistycznej. Uzyskał dzięki temu poszerzony zakres obowiązków, który wykorzystał do uzyskania władzy i kontroli nad partią, poprzez obsadzenie większości stanowisk swoimi lojalnymi współpracownikami⁴⁷. Po zdławieniu w trakcie wojny domowej przez partię bolszewicką oporu społecznego, skierowanego przeciwko ich rządowi i po zlikwidowaniu wszelkich form życia społecznego nienarzuconych przez państwo oraz po zniszczeniu wewnątrzpartyjnego pluralizmu poprzez zakaz działalności frakcyjnej, kolejnym krokiem, który podjął Józef Stalin, zmierzający już do wprowadzenia absolutnej dyktatury w kraju i w partii, było usunięcie z niej najgroźniejszych konkurentów do władzy i zniszczenie za pomocą terroru wszelkiej potencjalnej opozycji, której załamki mogłyby powstać w ramach partii komunistycznej.

Wykorzystując swoją nadrzędną rolę w aparacie partyjnym, Stalin podporządkował sobie ten aparat i mógł w ten sposób wpływać na kształt personalny najwyższych władz partyjnych – Komitetu Centralnego i Biura Politycznego. Dzięki temu w ciągu kilku lat doprowadził do usunięcia z partii swoich najgroźniejszych konkurentów do władzy: Lwa Trockiego, Lwa Kamieniewa, Grigorija Zinowiewa. Wydalono ich z Komitetu Centralnego a następnie z partii. Na XV Zjeździe WKP (b) (na XIV Zjeździe dotychczasową nazwę RKP (b) zmieniona na WKP (b): Wszechzwiązkowa Komunistyczna Partia – bolszewików) usunięto z partii w sumie 75 głównych zwolenników opozycji, w tym tak znanych działaczy bolszewickich, uczestniczących w budowie partii i przygotowaniu przewrotu październikowego, jak: Trocki, Zinowiew, Kamieniew, Radek, Piatakow.

Po usunięciu z partii wszystkich znaczących konkurentów Stalina, na XVI Konferencji partyjnej podjęto również decyzję o przeprowadzeniu czystki, której poddani zostali wszyscy, popierający w przeszłości jakąkolwiek platformę opozycyjną. Decyzją konferencji czystkę rozszerzono na bezpartyjnych pracowników administracji państwowej i gospodarczej. Przygotowując się do zaprowadzenia w kraju absolutnej dyktatury, Józef Stalin dokonał reorganizacji organów bezpieczeństwa, a latem 1934 r. wydał polecenie przeprowadzenia generalnej czystki w partii. Pretekstem stało się morderstwo dokonane 1 grudnia 1934 r. na sekretarzu Komitetu Centralnego partii Siergieju Kirowie, które rozpoczęło falę prześladowań skierowanych w działaczy partyjnych. Już 1 grudnia ogłoszono przygotowany wcześniej w kancelarii Stalina dekret o rozpatrywaniu spraw politycznych w trybie przyspieszonym, uproszczonym i niepodlegającym zaskarżeniu. Dekret nakazywał też natychmiastowe wykonywanie wyroków śmierci⁴⁸. Spośród 9 członków biura politycznego Komitetu Centralnego partii (formalnie najwyższy organ władzy w partii) z 1934 r. (Wiaczesław Mołotow, Łazar Kaganowicz, Stanisław Kosior, Walerian Kujbyszew, Sergo Ordżonikidze, Jan Rudzutak, Siergiej Kirow, Michaił Kalinin), pięciu stanowiących groźbę stworzenia opozycji nie przeżyło następnych pięciu lat.

⁴⁷ M. Smoleń, *op. cit.*, s. 77.

⁴⁸ *Ibidem*, s. 103–105.

Masowe czystki z lat trzydziestych dotknęły działaczy partyjnych na wszystkich szczeblach życia społecznego: byli to uczeni, wojskowi, artyści, ekonomiści, lekarze, prawnicy a także funkcjonariusze służb bezpieczeństwa. Uznaje się, że najbardziej prawdopodobnym powodem masowego terroru skierowanego przeciwko członkom partii była chęć likwidacji przez Józefa Stalina wewnątrzpartyjnych rywali do sprawowania władzy oraz samej partii, jako potencjalnego ośrodka życia politycznego, jako siły, która mogłaby w pewnych warunkach nabrać własnego życia, miast być biernym narzędziem władzy⁴⁹. Była to konsekwencja ewolucji systemu, który już u swojego zarania nie dopuszczał, zgodnie z zasadą centralizmu demokratycznego, alternatywnych form życia politycznego.

Na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XX w. ukształtował się w Rosji system totalitarny o następujących cechach:

- ★ jednolita oficjalna ideologia, obejmująca wszystkie przejawy życia ludzkiego;
- ★ jedna hierarchicznie zbudowana partia zespolona z biurokracją rządową, ale usytuowana jako wyższa instancja wyposażona we wszystkie atrybuty władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej;
- ★ monopol środków przekazu i łączności społecznej;
- ★ jednolita forma środków produkcji, jednolity wszechobowiązujący plan gospodarczy i scentralizowane kierowanie gospodarką⁵⁰.

W latach trzydziestych w wyniku stalinowskiego terroru całe społeczeństwo zostało podporządkowane państwu, uosobionemu w postaci przywódcy partii – Józefa Stalina.

3.3. Wpływ ideologii bolszewizmu na kształtowanie się systemu jednopartyjnego

Istotny dla rozumienia kształtowania się systemu totalitarnego i zjawiska monopartyjności w Rosji Radzieckiej jest fakt, że kształtowanie się systemu partyjnego wykluczającego konkurencję i dążenie do monopolizacji życia społecznego było funkcją wyłącznej ideologii i zawartego tam wspólnego celu całego reżimu totalitarnego. W literaturze przedmiotu wskazuje się, że to totalitarny charakter partii popychał ją do usunięcia pluralizmu partyjnego, a tendencja do stania się partią jedyną jest raczej następstwem jej totalitarnego charakteru niż jego przyczyną. Uznaje się, że charakter totalitarny determinują: ideologia, oligarchiczna struktura partii i zdominowanie przez nią rządu⁵¹.

Utworzenie systemu partyjnego i ustanowienie partii politycznej jako organu władzy nadrzędnego nad wszystkimi instytucjami państwowymi odbyło się na podstawie doktryny bolszewizmu, który był ideologią rewolucyjną powstałą w ramach RSdPR, będącą rezultatem adaptowania podstawowych założeń marksis-

⁴⁹ L. Kołakowski, *op. cit.*, cz. 2, s. 102–103.

⁵⁰ Z. Madej, *Rosyjskie zmagania cywilizacyjne*, Warszawa 1993, s. 124.

⁵¹ M. Duverger, *Systemy partyjne: liczba partii*, [w:] *Demokracja a ideal społeczny. Wybór pism*, Londyn 1967, s. 137.

zmu do warunków społeczno-ekonomicznych oraz tradycji politycznej Rosji. Ideologia ta stanowiła swoisty system wartości formułowany przez bolszewików i służący ich celom.

Bolszewizm był ruchem rewolucyjnym, tj. dążącym do radykalnego obalenia istniejącego ustroju społeczno-politycznego, jak i do jego całkowitego przekształcenia. Bolszewicy stanowili odłam partii RSdPR, który wyrósł z nurtu socjaldemokratycznego jako lewicowy z założenia, rewolucyjny, antymonarchistyczny, antyklerykalny ruch polityczny, oparty na podstawach ideologii socjalistycznej, stworzonej przez niemieckich teoretyków ruchu robotniczego Karola Marksa i Fryderyka Engelsa. Bolszewicka alternatywna droga rozwoju państwa, mimo całej swojej odmienności i swoistości, była także mocno osadzona w intelektualnej i obyczajowej tradycji rosyjskiej, szczególnie zaś identyfikowała się z całym XIX-wiecznym nurtem rewolucyjnym.

Głównym twórcą ideologii bolszewizmu był Włodzimierz Lenin, który sformułował podstawowe założenia dotyczące roli partii oraz dwie specyficzne doktryny, będące następnie podstawą tworzenia się nowego ustroju państwowego i działalności partii bolszewickiej: dyktatury proletariatu i centralizmu demokratycznego. Były to dwie zasady ideologiczne, które w dużej mierze przesądziły o totalitarnym charakterze Rosji Radzieckiej.

Włodzimierz Lenin rozpoczął działalność w latach dziewięćdziesiątych XIX w. W 1899 r. ukazał się artykuł jego autorstwa *Nasz program*, w którym określił zadania rewolucyjnej partii socjalistycznej, wynikające – jak uznał – z teorii Karola Marksa jako „[...] organizowanie walki klasowej proletariatu i kierowanie tą walką, której ostatecznym celem jest zdobycie przez proletariatu władzy politycznej i zorganizowanie społeczeństwa socjalistycznego”⁵². Doktrynę Marksa dotyczącą walki klasowej i przewodniej roli proletariatu w społeczeństwie uznał za podstawę działalności rosyjskiej partii socjaldemokratycznej, gdyż jego koncepcja zakładała, że „[...] nie może istnieć mocna partia socjalistyczna, jeśli nie istnieje rewolucyjna teoria, która jednoczy wszystkich socjalistów, teoria, z której czerpią wszystkie swe przekonania, którą stosują do swoich metod walki i sposobów działania”⁵³. Doktryna ta stała się podstawą działalności frakcji bolszewików, a wiara w nią wyznacznikiem ortodoksji i przynależności do partii. Obrona obowiązującej teorii „przed bezpodstawnymi napaściami i próbami pogorszenia”, czyli przed krytyką jej założeń, miała być obowiązkiem każdego członka partii. Nadrzędną rolę ideologii marksistowskiej uzasadniano m.in. tym, że konieczność powstania nowego systemu socjalistycznego, której próbował dowieść Marks, wynika z prawidłowości obiektywnych (z marksizmu, będącego doktryną determinizmu społeczno-ekonomicznego), bez względu na to, czy ludzie w to wierzą, czy też nie⁵⁴.

W 1902 r. ukazała się, bardzo znacząca dla rozwoju ideologii bolszewizmu i kształtowania się formuły partii bolszewickiej, broszura pod tytułem *Co robić*.

⁵² W. Lenin, *Nasz program*, [w:] idem, *Dziela*, t. 1, Warszawa 1978, s. 170.

⁵³ Ibidem, s. 170.

⁵⁴ Por. W. Lenin, *Co to są „przyjaciele ludu”*, [w:] idem, *Dziela*, t. 1, s. 47-109.

Pałace zagadnienia naszego ruchu. Powstanie jej było rezultatem sporów ideologicznych wewnątrz kształtującego się rosyjskiego ruchu robotniczego – powstała jako polemika z „ekonomizmem”. „Ekonomiści” kwestionowali sensowność istnienia samodzielnej robotniczej partii politycznej w Rosji uznając, że marksiści rosyjscy powinni skoncentrować swoje wysiłki na pomaganiu robotnikom w ich walce ekonomicznej oraz brać udział w aktywności liberalno-opozycyjnej. Socjaldemokracja w ich rozumieniu miała być organem ruchu robotniczego a nie jego przywódcą i organizatorem.

Przeciw tej doktrynie wystąpił Włodzimierz Lenin, a swoje poglądy wyłożył w pracy pt. *Co robić?*. Uważał on, że partia socjaldemokratyczna, jeśli będzie uważała się za organ czy pomocnika żywiłowego ruchu robotników, nie może nigdy stać się narzędziem socjalistycznego przewrotu. Ma być awangardą i organizatorem, przywódcą i ideologiem robotników, którzy bez niej nigdy nie zdołają podważyć zasad społeczeństwa burżuazyjnego⁵⁵. Wskazuje się, że znaczenie *Co robić?* dla ustanowienia późniejszej dyktatury monopartyjnej urzeczywistnionej w ramach ZSRR polegało m.in. na tym, że w pracy tej Lenin umieścił partię ponad proletariatem, który według niego „spontanicznie” przyjmuje świadomość burżuazyjną, a partia bolszewicka zawdzięcza swoją pozycję nie temu, że reprezentowała proletariata, lecz temu, że była nosicielką prawdziwej i poprawnej ideologii. Oznaczało to uznanie, iż partia na mocy definicji stanowi poprawnie myślący proletariata, niezależnie od tego, co myśli i w co wierzy ten prawdziwy⁵⁶.

Co robić? zawierała także teorię partii – awangardy, czyli scentralizowanej organizacji zawodowych rewolucjonistów, kierujących rewolucją społeczno-ekonomiczną i polityczną. Partia ta, której za wzór miała służyć konspiracja Woli Ludu z lat siedemdziesiątych XIX w., miała być organizacją wąską, scentralizowaną i zdyscyplinowaną, gdyż uznawano, że w warunkach konspiracji stosowanie metod demokratycznych było niemożliwe. Wola Ludu miała strukturę hierarchiczną i działała w stylu paramilitarnym. Na jej czele stał wszechwładny Komitet Wykonawczy. Aby zostać członkiem Komitetu Wykonawczego trzeba było bezwarunkowo akceptować jego program, a także być bezwzględnie oddanym sprawie. Regulamin Komitetu Wykonawczego Woli Ludu stanowił, że każdy jego członek musi bezwarunkowo pozostawić do dyspozycji organizacji swoje umiejętności, zasoby, powiązania, sympatie, antypatie, a nawet życie⁵⁷.

Według Lenina dyscyplina i organizacja hierarchiczna Woli Ludu miały być wzorem dla rosyjskiej socjaldemokracji, gdyż działalność rewolucyjna wymaga, jak sądził, maksymalnego zdyscyplinowania i centralizacji. Zasady te zostały narzucone frakcji bolszewików. Poglądy na to, jak winna wyglądać partia socjaldemokratyczna w Rosji, zostały zawarte właśnie w pracy *Co robić?*, w której Lenin apelował o stworzenie zdyscyplinowanej, centralizowanej partii, złożonej z etatowych zawodowych rewolucjonistów, oddanych obaleniu caratu. W broszurze tej znalazły się założenia, którymi miano kierować się, tworząc organi-

⁵⁵ L. Kołakowski, *op. cit.*, cz. 2, s. 459.

⁵⁶ G. Sartori, *op. cit.*, s. 568.

⁵⁷ R. Pipes, *Rewolucja...*, s. 286.

zacje partyjną rosyjskich socjaldemokratów: „I oto twierdzą: 1) że żaden ruch rewolucyjny nie może być trwały bez trwałej i zachowującej ciągłość organizacji kierowników; 2) że im szersze są masy żywołowo wciągane do walki, stanowiące podstawę ruchu i biorące w nim udział, tym bardziej paląca jest konieczność takiej organizacji i tym mocniejsza powinna być ta organizacja (bo tym łatwiej jest wszelkim demagogom zwodzić nie rozwinięte warstwy masy); 3) że taka organizacja powinna składać się głównie z ludzi zawodowo zajmujących się działalnością rewolucyjną; 4) że w kraju rządzonym samowładnie im bardziej zacieśniony skład członków tej organizacji do takich tylko członków, którzy zawodowo zajmują się działalnością rewolucyjną, otrzymali zawodowe przygotowanie w sztuce walki z policją, tym trudniej będzie «wyłowić» taką organizację i – 5) – tym szerszy będzie skład osób i spośród klasy robotniczej i spośród innych klas społeczeństwa, które będą miały możliwość brania udziału w ruchu i czynnej w nim pracy”⁵⁸.

Cechą takiej organizacji „zawodowych rewolucjonistów” w warunkach samowładnego reżimu carskiego miał być wysoki stopień centralizacji, który oznaczał jednocześnie bezwarunkową akceptację i podporządkowanie się przywódcom partii i jej programowi. Za najważniejszy uznawano bowiem czynnik skuteczności i efektywności, a sama leninowska teoria i koncepcja partii była uogólnieniem praktyki wynikającej z tych potrzeb. Uzasadniając swoje poglądy, Lenin podkreślał, że rząd rosyjski jest organizacją wojskową, ściśle centralistyczną, kierowaną przez jednolitą wolę. Rewolucyjna partia robotnicza, jeżeli ma być skuteczna, powinna prześcignąć swojego wroga pod względem militaryzacji i centralizacji⁵⁹.

Konstruując teorię partii bolszewickiej, przyznano, że taka organizacja nie może mieć charakteru demokratycznego, jeżeli przez pojęcie „demokratyzmu” miałyby się rozumieć jawność działania i obieralność wszystkich funkcji partyjnych. Uznano, że przyjęcie takich zasad podważyłoby skuteczność działania, a tylko skuteczność działania decyduje o odniesieniu sukcesu politycznego i jest podstawą działania wszelkich ruchów rewolucyjnych. Problematyka ta znalazła swoje teoretyczne uzasadnienie w ówczesnej polityce bolszewickiej: „Zastanówcie się choć trochę [...] a zobaczycie, że «szeroki demokratyzm» organizacji partyjnej w mrokach samowładztwa, pod panowaniem dokonujących selekcji żandarmów, jest tylko czczą zabawką, bo próby stosowania w praktyce «szerokiej zasady demokratycznej» ułatwiłyby jedynie policji urządzenie wielkich wysp [...] odciągając myśl polityków od poważnego zadania wyrabiania się na zawodowych rewolucjonistów ku układaniu drobiazgowych «papierowych» statutów dotyczących systemu wyborów”⁶⁰. Według koncepcji teoretycznej zawartej w *Co robić?* organizacja prawdziwie rewolucyjna powinna mieć podstawę doskonalszą niż demokratyzm: „zupełne zaufanie wzajemne”, oparte na ideologicznej jednomyślności, jedności celu i nieustannej wzajemnej kontroli. Miała to być kontrola nierównie do-

⁵⁸ W. Lenin, *Co robić? Palące zagadnienia naszego ruchu*, [w:] idem, *Dzieła*, t. 1, s. 305–306.

⁵⁹ A. Walicki, *Marksizm i skok do królestwa wolności*, Warszawa 1996, s. 283.

⁶⁰ W. Lenin, *Co robić?...*, s. 322.

kładniejsza niż „powszechna kontrola demokratyczna”. Wszelkie odstępstwa od obowiązków rewolucyjnych miały bowiem być karane z „bezlitosną surowością”⁶¹.

Od początku w koncepcji partii bolszewickiej dominowała zasada prymatu ideologii. Najważniejszym zadaniem było osiągnięcie celów partii, czemu służyć miała zhierarchizowana struktura organizacyjna, a także bezwzględna akceptacja „partyjnych” założeń ideologicznych. Lenin zwrócił się przeciwko „wolności krytyki” wewnątrz organizacji partyjnej, która według niego oznaczałaby „[...] wolność oportunistycznego kierunku w socjaldemokracji albo wolność przekształcania socjaldemokracji w demokratyczną partię reform, wolności wnoszenia do socjaldemokracji burżuazyjnych idei i burżuazyjnych pierwiastków”⁶². Uznawano, że wszelkie zasady demokratyczne nie mają waloru absolutnego, a mają wyłącznie służyć „interesowi partii”, który bardzo szybko, bo już w trakcie kształtowania się ideologii bolszewizmu, stał się wartością nadrzędną, w obliczu której nie liczą się żadne inne wartości i interesy.

„«Wolność krytyki» – pisał Lenin – uniemożliwiłaby istnienie jednolitej teorii i doprowadziłaby do petryfikacji doktryny socjalistycznej, w oparciu o którą robotnicy powinni prowadzić bezwarunkową walkę z systemem. Warunkiem istnienia socjaldemokracji jest zgodność co do celów i metod walki, a zanegowanie teorii rewolucyjnej unicestwi autonomię socjalizmu gdyż «bez rewolucyjnej teorii niemożliwy jest również ruch rewolucyjny»”⁶³. Obowiązująca teoria nie mogła zatem zostać poddana krytyce, nawet w wyniku wewnątrzpartyjnej dyskusji ani weryfikacji założeń. Nieortodoksyjne podejście do założeń ideologicznych oznaczało dla Lenina wystąpienie przeciwko partii i, co za tym idzie, przeciwko całemu ruchowi rewolucyjnemu, który uosabiany był w partii bolszewickiej i w jej ideologii.

Wskazuje się także, że jedną z ważniejszych założeń teoretycznych w leninowskim *Co robić?* było stwierdzenie, że robotnicy nie mają „klasowej świadomości politycznej” i może ona być przyniesiona robotnikowi tylko z zewnątrz⁶⁴. „Nosicielem” tej świadomości miała stać się partia – organizacja rewolucyjna, karna i scentralizowana. Dysponuje bowiem ona wiedzą dotyczącą praw rozwoju społecznego, zawartą w teorii marksistowskiej, a także wie, co leży w „historycznym” interesie proletariatu i jakie są jego cele, zupełnie niezależnie od tego, jakie są aktualne, rzeczywiste oczekiwania proletariatu. W literaturze przedmiotu uznaje się, że przeświadczenie o tym, że partia dzięki temu, że panuje nad wiedzą naukową o społeczeństwie, jest jedynym prawomocnym źródłem inicjatywy politycznej, stało się teoretycznym usprawiedliwieniem totalitarnego mechanizmu politycznego w Rosji Radzieckiej. Zasada ta służyła usprawiedliwianiu roli partii jako monopolisty we wszystkich inicjatywach na wszystkich obszarach życia społecznego, jako jedynej posiadaczki wiedzy o społeczeństwie, a więc jedynej władcy tegoż społeczeństwa. Leninowska idea hegemonii partii przekształciła się następ-

⁶¹ A. Walicki, *Marksizm i skok...*, s. 284.

⁶² Ibidem, s. 182.

⁶³ Ibidem, s. 198.

⁶⁴ Ibidem, s. 258.

nie w ideę „kierowniczej roli partii” w społeczeństwie socjalistycznym, czyli w despotyczny system rządzenia, legitymujący się zasadą, że partia wie zawsze lepiej, jakie są tegoż społeczeństwa interesy⁶⁵. Lenin widział w partii bolszewickiej ewentualną organizację reprezentującą proletariata, nie zaś globalną organizację całości klasy robotniczej: „Jesteśmy partią klasy i dlatego prawie cała klasa (a w czasach wojennych, w epoce wojny domowej, nawet absolutnie cała klasa) powinna działać pod kierownictwem naszej partii, powinna przybliżać się do naszej partii możliwie jak najściślej, lecz byłoby maniłowoszczyzną – wleczeniem się w ogonie – sądzić, że kiedykolwiek bądź prawie cała lub cała klasa będzie w stanie w warunkach kapitalizmu wznieść się do poziomu aktywności i świadomości swego oddziały czołowego, swej partii socjalistycznej”⁶⁶.

Tezy zawarte w *Co robić?* stały się fundamentem koncepcji „centralizmu demokratycznego”, podstawowej zasady struktury i funkcjonowania „rewolucyjnej partii robotniczej” w Rosji. Stały się też jedną z podstawowych zasad totalitaryzmu radzieckiego – miały zapewnić „jedność”, będącą „głównym źródłem siły i rewolucyjnej energii”⁶⁷.

„Jedność” ta wyrażać się miała w jedności ideologicznej i jedności działania politycznego, co oznaczało:

- zgodność przekonań członków partii i ich poglądów,
- jednolite rozumienia celu działania partii,
- podporządkowanie niższych ogniw struktury partii oraz ich władz ogniwowi wyższemu i ich władzom,
- dominującą pozycję centralnych władz partii⁶⁸.

Doktryna „centralizmu demokratycznego” przyczyniła się do stworzenia w Rosji Radzieckiej zhierarchizowanej, monokratycznej formacji politycznej o charakterze totalitarnym, w której najwyższemu władzom partii przysługiwała pełna kontrola nad wszystkimi członkami i strukturami partii, a także prawo do koncentracji władzy na szczeblu centralnym. Rewolucyjny etos walki o wspólną sprawę i dominujące wśród zwolenników partii poczucie bycia prześladowanym obywatelem drugiej kategorii, to niektóre z czynników, umożliwiającej stworzenie bardzo spójnej i zdyscyplinowanej organizacji, mającej być instrumentem umożliwiającym przetrwanie w niesprzyjającym środowisku. Jeszcze długo po tym jak partia bolszewicka znalazła się u władzy, dla znacznej części jej elit i aktywistów organizacyjna formuła „centralizmu demokratycznego” stanowiła jedną z zasad o wymiarze ideologicznym.

Proces tworzenia się scentralizowanej i zdyscyplinowanej organizacji partyjnej rozpoczął się na II Zjeździe RSdPR, który był wbrew swojej numeracji zjazdem założycielskim. Zjazd ten odbył się w dniach 17 (30) lipca–10 (23) sierpnia 1903 r.

⁶⁵ L. Kołakowski, *op. cit.*, cz. 2, s. 464–465.

⁶⁶ W. Lenin, *Krok naprzód, dwa kroki wstecz*, [w:] idem, *Dziela wybrane*, t. 1, Warszawa 1949, s. 362.

⁶⁷ W. Lenin, *Wolność krytyki i jedność działania*, [w:] idem, *Dziela*, t. 10, Warszawa 1955, s. 441 i nast.

⁶⁸ W. Skrzydło, *O partii i systemach partyjnych*, Warszawa 1978, s. 243.

Na zjeździe przyjęto jako najbliższe zadania polityczne, tzw. program minimum - obalenie samowładztwa carskiego i zastąpienie go republiką demokratyczną, co miało stanowić konieczny, wstępny warunek do rewolucji proletariackiej i przebudowy społeczeństwa w duchu socjalizmu (tzw. program maksimum). Przyjęte założenia programowe wskazywały także na „wybitną” rolę, jaka przypada samodzielnej partii proletariatu, powołanej do kierowania „wszelkimi przejawami walk klasowych”⁶⁹.

Celem do stworzenia partii rewolucyjnej „nowego typu” miał być program i statut partii. Na tle kontrowersji wokół tych problemów powstał podział wewnątrzrosyjskiej socjaldemokracji na bolszewików (bolsze - więcej), którzy uzyskali na zjeździe większość głosów delegatów, uchwalając przygotowany przez Lenina statut, ustanawiający istnienie scentralizowanej partii, i mienszewików (miensze - mniej); bolszewizm jako odrębna formacja ideologiczna i polityczna istniał zatem już w 1903 r.

Kontrowersje na zjeździe rosyjskich socjaldemokratów powstały m.in. wokół paragrafu 1 statutu partii. Według koncepcji Juliusza Martowa, przedstawiciela mienszewików, członkiem partii miałaby być osoba, która „pracuje nad realizacją jej programu pod nadzorem komitetu zarządzającego”. Według „sztywnej” propozycji Lenina, członkiem partii mógł być tylko ten, „[...] kto popiera program a jednocześnie uczestniczy w jednej z partyjnych organizacji”⁷⁰.

Mienszewicy opowiadali się za mniej scentralizowanymi formami organizacji rosyjskiej socjaldemokracji, uważając, że partia winna być „robotnicza” nie tylko z nazwy i ideologii, ale musi objąć także znaczną część klasy robotniczej a nie tylko zawodowych rewolucjonistów. Opowiadali się również za pozostawieniem autonomii poszczególnym organizacjom wewnątrzpartyjnym. Konflikt wokół paragrafu 1 statutu był zatem konfliktem pomiędzy dwoma przeciwstawnymi tendencjami w ruchu socjalistycznym. Rezultat tego sporu zadecydował o przyszłym charakterze RSdPR jako scentralizowanej, opartej na dyscyplinie partii. Był to spór o „centralizm partyjny” Lenina i przeciwstawiony mu „autonizm”, reprezentowany przez mienszewików.

Koncepcja „osobistego uczestnictwa”, którą chciał przeforsować na zjeździe Lenin, oznaczała próbę stworzenia partii grupującej wyłącznie rewolucjonistów i zdeterminowanych bojowników. Natomiast koncepcja „osobistego współdziałania” odpowiadała przyjmowanym przez inne partie polityczne zasadom członkostwa i w konsekwencji miała uczynić z RSdPR partię polityczną dążącą do zwykłych celów politycznych⁷¹.

Uznaje się, że za kontrowersjami wokół statutu kryły się dwie różne idee organizacji partyjnej. Wyobrażenia bolszewików zakładały ściśle określone warunki członkostwa, ścisłą dyscyplinę i całkowitą kontrolę sprawowaną przez władze partyjne. „Luźna” formuła Martowa miałaby natomiast prowadzić do utraty

⁶⁹ Por. *Historia Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego*, pod red. N. Pospiełowa, t. 1, Warszawa 1969, s. 515-516.

⁷⁰ *Ibidem*, s. 522-525.

⁷¹ M. Bankowicz, *Kulisy totalitaryzmu*, Kraków 1995, s. 70.

spójności organizacyjnej, dyscypliny i kontroli nad własnymi szeregami, do stworzenia organizacji masowej niezdolnej do scentralizowanej akcji⁷². Lenin twierdził, że siłą partii jest nie „jakaś zwykła większość arytmetyczna”, a zależy ona przede wszystkim od „hartu partyjnych szeregów” i „wewnętrznej zwartości partii”. Im mniej niezdecydowania i chwiejności jest w jej szeregach, z tym większym powodzeniem partia kieruje masami. „W praktyce jednak – pisał Lenin – służyli oni [mienszewicy] interesom burżuazyjnej inteligencji, która bała się proletariackiej dyscypliny i organizacji. Już samo życie i warunki pracy w wielkich zakładach przemysłowych zespalają robotników i wdrażają ich do dyscypliny i zorganizowanych form działania. Burżuazyjna zaś inteligencja – już z racji swej pozycji społecznej – skłania się właśnie ku indywidualizmowi. Niechętnie poddaje się dyscyplinie partyjnej”⁷³.

Spór wokół statutu formalnie dotyczył struktury partii, chodziło jednak m.in. o przeciwstawienie mienszewickiej, „poziomej”, pluralistycznej demokracji, bolszewickiemu „pionowemu” ultracentralizmowi i konspiracyjnemu hierarchizmowi⁷⁴.

Zwolennikom koncepcji zaproponowanej przez Lenina nie udało się doprowadzić do przyjęcia przez zjazd ich stanowiska, pomimo to koncepcje Lenina zostały przyjęte wewnątrz frakcji przez niego kierowanej. Na zjeździe ustalono także system władz partii, wśród których najważniejsza rola przypadła wybieralnemu przez zjazd partii Komitetowi Centralnemu, mającemu sprawować praktyczne kierownictwo nad działalnością partii. Kontrolę nad Komitetem Centralnym przejęli zwolennicy Lenina, który – korzystając z okazji – ogłosił swoją frakcję jako „bolszewicką” i zachowywał tę nazwę nawet wtedy, gdy jego zwolennicy znaleźli się w rosyjskiej socjaldemokracji w mniejszości.

Poglądy Lenina były krytykowane przede wszystkim przez mienszewików, którzy zarzucali mu dyktatorskie zapędy i chęć podporządkowania całej partii grupie kierowniczej. Ale także osoby spoza frakcji mienszewików, a należące do rosyjskiej socjaldemokracji, występowały przeciwko poglądom bolszewików. Jeden z późniejszych przywódców rewolucji październikowej Lew Trocki pisał w 1904 r., że „[...] organizacja partii zastąpi partię, Komitet Centralny zastąpi organizację i ostatecznie dyktator zastąpi Komitet Centralny”. Gięorgij Plechanow, jeden z teoretyków i propagatorów ideologii marksizmu w Rosji, pisał, że „[...] scentralizowana partia rewolucyjna wyeliminuje mechanizmy wewnątrzpartyjnej dyskusji, zaś ogółowi członków pozostanie tylko oklaskiwać plany ścisłego kierownictwa, w efekcie zaś nie będzie więcej partii ani większości, ani mniejszości, wszystko dlatego, że partia będzie realizować ideał Wielkiego Króla Persji”⁷⁵.

Rywalizacja o wpływy w partii pomiędzy bolszewikami a mienszewikami zdeterminowała początkowy etap historii RSdPR. W rywalizacji tej ujawniło się instrumentalne traktowanie prawa i ustanowionych zasad, pojawiające się w dzia-

⁷² L. Kołakowski, *op. cit.*, cz. 2, s. 467.

⁷³ *Historia Komunistycznej...*, s. 554.

⁷⁴ J. Smaga, *Rosja w 20...*, s. 21.

⁷⁵ Por. M. Bankowicz, *op. cit.*, s. 74.

łaniach frakcji bolszewickiej, m.in. poprzez nierespektowanie ustanowionych przez siebie reguł bezwzględnego podporządkowania się uchwałom najwyższych władz partyjnych w chwili, gdy w Komitecie Centralnym partii większość uzyskali mienszewicy. Wynikało to z zasad ideologicznych przyjętych przez bolszewików, według których byli oni „rewolucyjnym” a mienszewicy „oportunistycznym” skrzydłem w partii. Celem istnienia partii było według bolszewików „przeprowadzenie i utrwalenie zdobyczy rewolucji socjalistycznej” i wszystko w partii miało być temu celowi podporządkowane. Do osiągnięcia celu miał także posłużyć propagowany przez Lenina „centralizm demokratyczny”. Ustanowiono jako zasadę działania, że zawsze wtedy, gdy „powstałaby kolizja między celami rewolucji, której służą zasady organizacyjne partii a treścią jaką usiłuje się w te zasady włożyć” – konflikt powinien bezwarunkowo zostać rozstrzygnięty na korzyść „rewolucyjnych celów”⁷⁶ „[...] albowiem – jak pisał Lenin – formalny demokratyzm powinien być podporządkowany rewolucyjnej celowości”⁷⁷. Instrumentalne traktowanie prawa oraz prymat ortodoksyjnej ideologii charakteryzowały zarówno działalność partii komunistycznej w Związku Radzieckim, jak i działalność organów władzy w państwie przez tę partię rządzonym.

Rywalizacja pomiędzy frakcjami wewnątrz RSdPR doprowadziła do trwałego podziału wewnątrz rosyjskiego ruchu socjalistycznego. Na VI Praskiej Ogólnorosyjskiej Konferencji RSdPR zwołanej przez bolszewików w 1912 r. uznano, że osoby, które pod względem ideologicznym (wyrzeczenie się taktyki i programu ustanowionego na II zjeździe), jak i organizacyjnym (niepodporządkowanie się dyscyplinie partyjnej) znajdują się poza partią i nie mają prawa używać nazwy RSdPR⁷⁸. W ten sposób frakcja bolszewicka przywłaszczyła sobie nazwę partii.

Konsekwentne stosowanie się do zasady „centralizmu demokratycznego” spowodowało, że już po objęciu władzy w Rosji przez RSdPR uniemożliwiono istnienie wewnątrz partii wszelkiej opozycji politycznej wobec najwyższych organów władzy partyjnej. Występujące wewnątrz partii różnice zdań uznawane były za objaw słabości i choroby partii oraz sprzyjania rozbiću jej „jedności”. Dlatego też już po wybuchu rewolucji październikowej, na X Zjeździe partii, która od 1918 r. przyjęła nazwę Rosyjska Partia Komunistyczna (bolszewików) RPK (b), Lenin wystąpił przeciwko „działalności frakcyjnej”, co skutkowało wprowadzeniem formalnego zakazu tworzenia frakcji. „Zjazd zwraca uwagę wszystkich członków partii, że [...] rzeczą szczególnie konieczną jest jedność i zwartość szeregów partyjnych [...] Jest rzeczą konieczną aby wszyscy świadomi robotnicy jasno uzmysłowili sobie szkodliwość i niedopuszczalność jakiegokolwiek frakcyjności [...] w praktycznej walce z frakcyjnością każda organizacja partyjna powinna jak najściślej przestrzegać, aby nie dopuszczono do żadnych wystąpień frakcyjnych [...] Dlatego też zjazd ogłasza, że rozwiązuje i nakazuje rozwiązać wszystkie te bez wyjątku

⁷⁶ Por. A. Dobieszewski, *Zarys leninowskiej nauki o partii*, Warszawa 1979, s. 110.

⁷⁷ W. Lenin, *Raz jeszcze o związkach zawodowych*, [w:] idem, *Dzieła*, t. 32, Warszawa 1956, s. 77.

⁷⁸ *Historia Komunistycznej...*, t. 2, s. 395.

grupy utworzone na tej czy innej platformie. Niewykonanie tego postanowienia zjazdu powinno pociągać za sobą bezwarunkowe i niezwłoczne wydalenie z partii. W celu wprowadzenia surowej dyscypliny wewnątrz partii i w całej pracy radzieckiej oraz osiągnięcia jak największej jedności, z wyeliminowaniem wszelkiej frakcyjności, zjazd udziela Komitetowi Centralnemu pełnomocnictw, by w wypadkach naruszenia dyscypliny lub odrodzenia się frakcyjności, stosował wszelkie kary organizacyjne, do wydalenia z partii włącznie⁷⁹.

Konsekwencją „centralizmu demokratycznego” było powstanie zhierarchizowanej, poddanej ścisłej wewnętrznej dyscyplinie struktury, rządzonej przez pojedyncze jednostki, które osiągając najwyższe stanowiska w hierarchii organizacyjnej partii, zapewniały sobie pełną władzę i kontrolę nad aparatem partyjnym.

Wśród ludzi aparatu partyjnego najbardziej uprzywilejowaną pozycję zajmowali sekretarze organizacji partyjnej. Wybierano ich spośród członków danej organizacji partyjnej, zwykle z rekomendacji instancji nadrzędnej, do organizowania i kierowania (nadzorowania) działalności partii na danym terenie⁸⁰. Dzięki szerokim kompetencjom pozycja sekretarza generalnego partii stała się identyczna z pozycją faktycznego władcy partii i państwa. Początkowo jednak urząd ten nie był traktowany jako najwyższa jednostkowa władza, gdyż takiej formalnie w ogóle nie było. Wszelkie ważne decyzje były podejmowane przez Biuro Polityczne lub Komitet Centralny i te organy za pośrednictwem rządu sprawowały faktyczną władzę. Stopniowo jednak rosła władza sekretarza generalnego, który kontrolował pracę aparatu partyjnego, uzyskując wpływ na obsadę większości lokalnych i centralnych stanowisk w partii. W sytuacji gdy partia stała się jedyną zorganizowaną siłą polityczną w kraju i przy braku innych form życia politycznego, człowiek kierujący pracami aparatu partyjnego stał się posiadaczem całej władzy w państwie⁸¹.

Centralizm demokratyczny, który odegrał tak znaczącą rolę w kształtowaniu się ruchu i ideologii bolszewizmu, okazał się bardzo pomocny w przejęciu władzy w Rosji przez bolszewików. W 1917 r. okazali się oni jedyną zorganizowaną siłą polityczną zdolną utrzymać władzę. Bolszewicy wygrali wojnę domową i pokonali swoich przeciwników dlatego, że w sytuacji chaosu wewnętrznego to oni potrafili stworzyć bardziej skuteczny system władzy, bardziej zdyscyplinowaną armię, a nie tylko dlatego, że wspomagali się terrorem i propagandą. Centralizm demokratyczny pozwolił przywódcom bolszewickim (w szczególności zaś Włodzimierzowi Leninowi, bez którego stanowczości władza bolszewicka nad Rosją najprawdopodobniej nie utrzymałaby się, skupić w każdym momencie wszystkie wysiłki, własne i partii, na przejęciu władzy. „Powtarzam: doświadczenie zwycięskiej dyktatury proletariatu w Rosji pokazało naocznie tym, którzy nie umieją myśleć lub którzy nie zastanawiali się nad daną kwestią, że bezwzględna centralizacja i najsurowsza dyscyplina w szeregach proletariatu – to jeden z podstawo-

⁷⁹ W. Lenin, *Pierwotny projekt rezolucji X Zjazdu RKP(b) o jedności partyjnej*, [w:] idem, *Dzieła*, t. 4, Warszawa 1978, s. 378–382.

⁸⁰ M. Smoleń, *op. cit.*, s. 60.

⁸¹ L. Kołakowski, *op. cit.*, cz. 3, Poznań 2000, s. 26.

wych warunków zwycięstwa nad burżuazją⁸². Doktryna ta umożliwiła stworzenie scentralizowanej i zdyscyplinowanej organizacji zdolnej do przejścia i utrzymania władzy, ale jednocześnie spowodowała ewolucję systemu do jednoosobowej tyranii sekretarza generalnego partii.

Partia komunistyczna objęła władzę w Rosji w wyniku przewrotu zbrojnego (17 października 1917 r.), likwidując rywalizację międzypartyjną w państwie i wszelkie przejawy pluralizmu politycznego. Wprowadzono system jednopartyjny (uniemożliwiający istnienie ugrupowań, których programy i działalność byłyby sprzeczne z zasadami ustrojowymi państwa), w którym rządząca partia całkowicie zdominowała system polityczny kraju, kontrolując najwyższe organy władzy, a także wszelkie organizacje społeczne. Centralizm demokratyczny, będący początkowo elementem organizacji partii bolszewickiej, został następnie przyjęty jako zasada funkcjonowania państwa i całej jego organizacji, stając się podstawą totalitarnej koncepcji państwa radzieckiego. Tezy zawarte w pracy *Co robić?*, które wpłynęły na kształtowanie się bolszewickiego „centralizmu demokratycznego”, były początkowo jedynie projektem dyktatorskich rządów wewnątrz partii. Po przejściu władzy w 1917 r. zwycięska partia bolszewicka uczyniła ze swych wewnętrznych zasad organizacyjnych normę dla całego kraju. Stało się tak dlatego, iż uznano, że przejście władzy nie oznacza zakończenia rewolucji. Należy bowiem zmobilizować wszystkie siły do budowy komunizmu, a tym celu partia powinna „wziąć wszystko w swoje ręce”. Podporządkowanie wszystkiego jednemu celowi wymagało władzy totalnej, nieskrępowanej przez jakiegokolwiek prawo, czyli wymagało wprowadzenia dyktatury, poprzez którą przywódcy bolszewików rozumieli władzę niczym nieograniczoną, nieskrępowaną żadnymi prawami, opierającą się bezpośrednio na przemocy⁸³.

Obok centralizmu demokratycznego podstawową zasadą ustrojową państwa i główną techniką sprawowania władzy stała się teoria „dyktatury proletariatu”. Teoria ta powstała jako wyodrębniony teoretyczny model władzy rewolucyjnej, stworzony w obrębie doktryny politycznej marksizmu, określając i sankcjonując miejsce partii komunistycznej w systemie politycznym Rosji Radzieckiej oraz nadając jej rolę szczególną i usprawiedliwiając jej absolutną dominację w systemie władzy.

Według ideologów rosyjskiego socjalizmu szczególną rolę w państwie miała odgrywać klasa robotnicza, którą uznawano za „[...] klasę przodującą nie tylko dlatego, że prowadzi rewolucyjną walkę o postęp społeczny, wolność i prawa ludzi pracy ale i dlatego, że jest ona związana z najbardziej przodującą formą produkcji z produkcją przemysłową”⁸⁴. „Tylko proletariatus dzięki swej roli ekonomicznej w wielkiej produkcji zdolny jest być wodzem ogółu mas pracujących i wyzyskiwanych, które burżuazja wyzyskuje, uciska, gnębi nieraz nie mniej niż proletariuszy, które jednak nie są zdolne do samodzielnej walki o swe wyzwolenie”⁸⁵. Tylko on

⁸² W. Lenin, *Dziesięć choroba ...*, s. 35.

⁸³ A. Walicki, *Marksizm i skok...*, s. 289.

⁸⁴ W. Skrzydło, *O partii i systemach...*, s. 202.

⁸⁵ W. Lenin, *Państwo a rewolucja*, [w:] *Dzieła*, t. 2, Warszawa 1978, s. 542.

jeden [proletariat] może (jeżeli jest dostatecznie liczny, świadomy i zdyscyplinowany) przyciągnąć na swą stronę większość ludu pracującego i wyzyskiwanego [...] oraz utrzymać władzę w ciągu dostatecznie długiego czasu, by zgnieść całkowicie wszystkich wyzyskiwaczy, jak i wszystkie elementy rozkładu”⁸⁶.

„Dyktatura proletariatu”, według marksowskiej teorii państwa, miała być fazą przejściową rozwoju państwa socjalistycznego, od zdobycia władzy państwowej przez proletariat do zbudowania ustroju komunistycznego. Przyjęty przez rosyjską socjaldemokrację program polityczny uznawał, że niezbędnym warunkiem rewolucji socjalnej jest dyktatura proletariatu, tj. zdobycie takiej władzy przez proletariat, która pozwoli mu zdławić wszelki opór wyzyskiwaczy. Według jednego z przywódców frakcji bolszewików – Włodzimierza Lenina, „dyktatura proletariatu” miała być zabezpieczeniem ustroju socjalistycznego wówczas, kiedy zasady nowego systemu nie spotykają się z poparciem większości społeczeństwa. Gdyż, jak wskazywał, idea dyktatury proletariatu służy powodzeniu rewolucji, co jest najważniejszym celem”⁸⁷.

Dyktatura w literalnym sensie oznacza jedynowładztwo niezwiązane żadnymi ograniczeniami instytucjonalnymi (prawnymi). Także dla bolszewików dyktatura oznaczała władzę nieograniczoną, opierającą się na sile a nie na formalnych wymogach prawodawstwa. „Dyktatura oznacza władzę nieograniczoną, opierającą się na sile, a nie na prawie [...] Władza nieograniczona, nie skrępowana prawami, opierająca się na sile w najbezpośredniejszym znaczeniu tego wyrazu – to jest właśnie dyktatura”⁸⁸. Dyktatura ta miała być zabezpieczeniem najważniejszego celu, to jest powodzenia i interesów rewolucji socjalistycznej. Wielokrotnie także głoszone, że wszelkie kategorie ustrojowe, takie jak wolność czy równość polityczna, nie są żadnymi wartościami „samymi w sobie”, lecz tylko instrumentem walki klasowej. Skoro proletariat znajduje się u władzy – żadne inne względy prócz utrzymania tejże władzy nie mogą mieć samodzielnej wagi, a wszystkie kwestie ustrojowe podporządkowane są tej jednej: zachować dyktaturę proletariatu”⁸⁹.

Wskazuje się niekiedy, że konsekwencją takiego stanowiska było m.in. to, że najważniejszą funkcją nadaną prawu w Rosji Radzieckiej była rola ściśle polityczna. Stworzony w wyniku rewolucji październikowej system prawny został podporządkowany politycznym celom grupy sprawującej władzę. W doktrynie bolszewickiej prawo było lekceważone jako kategoria społeczna⁹⁰. Porządek prawny uznawano jako coś dowolnego i dobro abstrakcyjne, co prowadziło do przekonania o fikcyjności wszystkich przepisów prawa⁹¹. Uznaje się, że była to podstawa prawodawstwa, które jest właściwe systemowi totalitarnemu, w odróżnieniu od

⁸⁶ W. Lenin, *Najbliższe zadania władzy radzieckiej*, [w:] *Dziela*, t. 3, Warszawa 1978, s. 383.

⁸⁷ M. Bankowicz, *op. cit.*, s. 79–80.

⁸⁸ W. Lenin, *Zwycięstwo kadetów a zadania partii robotniczej*, [w:] *Dziela*, t. 10, Warszawa 1955, s. 208–209.

⁸⁹ L. Kołakowski, *op. cit.*, cz. 3, s. 595.

⁹⁰ A. Bosiacki, *Utopia, władza, prawo*, Warszawa 1999, s. 15.

⁹¹ *Ibidem*, s. 35.

systemu despotycznego, to znaczy prawodawstwa, którego cechą wyróżniającą nie jest surowość ale fikcyjność⁹².

Jednym z ważnych zagadnień teorii „dyktatury proletariatu” była rola partii robotniczej w państwie rządzonej przez proletariat, czyli problematyka związana z pytaniem, w jaki sposób dyktatura proletariatu ma być realizowana i kto jest jej podmiotem wykonawczym. Według ideologów bolszewizmu proletariat nie może samodzielnie posiadać „socjaldemokratycznej świadomości” i musi ona zostać mu przyniesiona z zewnątrz. „[...] robotnicy nie mogli nawet posiadać socjaldemokratycznej świadomości. Mogła być ona przyniesiona tylko z zewnątrz. Historia wszystkich krajów świadczy, że wyłącznie o własnych siłach jest w stanie wypracować tylko trade-unionistyczną świadomość, tj. przeświadczenie o konieczności zrzeszania się w związki, prowadzenie walki przeciwko przedsiębiorcom, domaganie się od rządu, aby wydał te czy inne niezbędne dla robotników ustawy itp.”⁹³ Teoretycy bolszewizmu wskazywali, że samodzielna partia rewolucyjna jest niezbędna klasie robotniczej jako jej polityczny przywódca, tylko bowiem za pomocą partii klasa robotnicza może skutecznie prowadzić walkę o władzę⁹⁴. Partia komunistyczna jest niezbędna, by nadać walce o wyzwolenie robotników charakter zorganizowany. Dyktaturę proletariatu może bowiem wprowadzić tylko awangarda, która „skupiła w sobie rewolucyjną energię”⁹⁵. Konkluzją takiej tezy było, że bez kierowniczej roli partii marksistowsko-leninowskiej nie można urzeczywistnić celu, jakim jest dyktatura proletariatu⁹⁶.

W teoretycznej konstrukcji „dyktatury proletariatu” funkcja partii wiązała się z charakterem państwa socjalistycznego. W założeniach miała ona być instrumentem władzy politycznej klasy robotniczej i być podstawowym ogniwem systemu dyktatury proletariatu, którego istota, jak uważano, wyraża się w panowaniu i sprawowaniu kierowniczej roli przez klasę robotniczą⁹⁷. „Państwo to znaczy zorganizowany w klasę proletariat [...] Wychowując partię robotniczą marksizm, wychowuje awangardę proletariatu, która potrafi wziąć władzę i poprowadzić cały lud do socjalizmu, organizować cały ustrój i nadawać mu kierunek, być nauczycielem, kierownikiem, wodzem ogółu mas pracujących”⁹⁸. „Partia – to bezpośrednio rządząca awangarda proletariatu, to kierownik”⁹⁹. Partia komunistyczna, zgodnie z doktryną bolszewizmu, była niezbędna klasie robotniczej do obalenia władzy burżuazji i ustanowienia władzy proletariatu a także niezbędna do zbudowania socjalizmu w kraju przez nią rządzonej. Była też niezbędna, by klasa robotnicza mogła realizować kontrolę nad całym mechanizmem państwowym.

⁹² L. Kołakowski, *op. cit.*, cz. 2, s. 601.

⁹³ W. Lenin, *Co robić...*, s. 205.

⁹⁴ Por. A. Dobieszewski, *Zarys leninowskiej nauki o partii*, Warszawa 1979, s. 58.

⁹⁵ A. Łopatka, *Kierownicza rola partii komunistycznej w stosunku do państwa socjalistycznego*, Poznań 1963, s. 61.

⁹⁶ W. Skrzydło, *O partii i systemach...*, s. 203–204.

⁹⁷ A. Dobieszewski, *Zarys leninowskiej...*, s. 295.

⁹⁸ W. Lenin, *Państwo a rewolucja*, [w:] idem, *Dziela*, t. 2, Warszawa 1978, s. 543.

⁹⁹ W. Lenin, *Raz jeszcze o związkach zawodowych*, [w:] idem, *Dziela*, t. 4, Warszawa 1978, s. 334.

Metodami realizacji „kierowniczej” roli partii wobec państwa miało być:

- ★ wytyczanie programu działania państwa i kierunków jego rozwoju;
- ★ wysuwanie członków partii na kierownicze stanowiska w aparacie państwowym;
- ★ sprawowanie politycznej kontroli nad działalnością organów państwa¹⁰⁰.

Państwo, a także społeczeństwo w leninowsko-marksistowskiej doktrynie dyktatury proletariatu, było strukturą podrzędną wobec proletariatu i partii komunistycznej. Jego funkcje i działalność miały być podporządkowane sprawowaniu i utrzymaniu władzy przez partię stanowiącą „awangardę” proletariatu. Cały aparat państwowy miał służyć realizacji celów doktrynalnych partii. Związek Radziecki stał się państwem monopartyjnym, w którym głosować wolno było tylko na jedną, podyktowaną przez partię listę kandydatów. Argumentem za takim rozwiązaniem była teza, że wielopartyjność (zachodnia demokracja burżuazyjna) odpowiada społeczeństwu klasowemu, a zatem staje się niepotrzebna, gdy klasy zostaną zniesione.

W państwie radzieckim ustanowienie „dyktatury proletariatu” jako sposobu sprawowania władzy oznaczało likwidację pluralizmu politycznego, a także eliminowało możliwość funkcjonowania demokratycznego modelu podziału władz. Wszelkie kategorie ustrojowe miały służyć przede wszystkim powodzeniu rewolucji, co stanowiło cel najważniejszy. Wykonywanie władzy w postaci dyktatury miało zapewnić doprowadzenie rewolucji do końca i pokonanie przeciwników politycznych. Władza była instrumentem realizacji doktryny politycznej¹⁰¹. Dla jej realizacji niezbędne było ustanowienie jedności i niepodzielności władzy.

Zgodnie z zasadą, że proletariatu jest „reprezentowany” przez partię, organem, który dysponował władzą (miał realne możliwości wpływu na podejmowane decyzje), była partia komunistyczna, kontrolująca formalnie wyodrębnione w ramach państwa radzieckiego instytucje ustawodawcze, wykonawcze i sądownicze. Oznaczało to, że dysponentem władzy w Rosji Radzieckiej miała stać się wyłącznie partia komunistyczna, realizująca dyktaturę proletariatu. Ideologowie bolszewizmu zdawali sobie z tego sprawę i racjonalizowali sytuację dyktatury partii, uznając, że dyktatury proletariatu nie można urzeczywistnić poprzez jego powszechną organizację. Urzeczywistnić może ją tylko ta awangarda, która wchłonęła w siebie „rewolucyjną energię klasy”. W broszurze z 1920 r. pt. *Dziecięca choroba „lewicowości” w komunizmie* Lenin pisał, że „Samo ujęcie zagadnienia: „dyktatura partii czy dyktatura klasy? Dyktatura (partia) przywódców czy dyktatura (partia) mas? świadczy o zupełnie niewiarygodnym i beznadziejnym zamęcie myślowym. [...] Wszyscy wiedzą, że masy dzielą się na klasy [...] że klasami kierują zazwyczaj i w większości wypadków, przynajmniej we współczesnych krajach cywilizowanych, partie polityczne; – że partiami politycznymi z reguły kierują mniej lub bardziej stałe grupy ludzi zwanych przywódcami, cieszących się największym autorytetem, najbardziej wpływowych i doświadczonych, wybieranych

¹⁰⁰ W. Skrzydło, *op. cit.*, s. 232.

¹⁰¹ M. Bankowicz, *op. cit.*, s. 122, 780.

na najodpowiedzialniejsze stanowiska. Wszystko to jest abecadłem¹⁰². Wskazuje się, że w ten sposób, przez unieważnienie, rozstrzygnięty został problem sprawowania władzy za pomocą dyktatury przez nieliczną grupę oligarchów, którzy we własnym rozumieniu reprezentują proletariatu, gdyż dysponują naukowym rozumieniem procesów dziejowych¹⁰³.

Realizując ukształtowaną przez siebie ideę „dyktatury proletariatu”, bolszewicy od 25 października 1917 r. stali się partią rządzącą w Rosji, „[...] polityka partii bolszewickiej stała się podstawą polityki państwa proletariackiego, a jej program programem działania rządu radzieckiego”¹⁰⁴. Partia bolszewicka objęła kontrolą całość życia politycznego oraz społeczno-ekonomicznego (aparatu państwowego, gospodarkę, organizacje społeczne i polityczne).

Rozumienie roli partii marksistowskiej jako awangardy proletariatu, która ma mu zapewnić władzę i realizację jego interesów, w praktyce oznaczało odsunięcie wszystkich innych partii i organizacji politycznych od uczestnictwa w procesie rządzenia. Marksizm-leninizm teoretycznie nigdy nie odrzucał możliwości współdziałania z innymi partiami. Jednakże ich udział w rządzeniu uważał za dopuszczalny „[...] tylko w tym przypadku, gdy nie będzie on wykorzystywany przez te partie przeciwko dyktaturze proletariatu, gdy wspólnie z komunistami będą one walczyły o zbudowanie nowego społeczeństwa”¹⁰⁵. W praktyce politycznej w Rosji rządzonej przez partię bolszewicką nie było możliwe istnienie partii politycznych, których programy i działalność byłyby sprzeczne z zasadami ustrojowymi państwa radzieckiego. Reguły pluralizmu i demokracji, które nie istniały nawet wewnątrz zhierarchizowanej organizacji partyjnej, nie mogły funkcjonować w państwie przez nią rządzonym. W systemie politycznym Rosji Radzieckiej nie występowały charakterystyczne dla demokracji państw zachodnich – rywalizacja partii politycznych i walka o władzę na drodze procesu wyborczego i alternacji władzy. Nie występowało zjawisko rotacji partii politycznych w sprawowaniu władzy państwowej. Nie było walki politycznej między nimi, a także podziału na partie opozycyjne i rządzące¹⁰⁶.

Zasady te odnosiły się do wszystkich organizacji społecznych w państwie, które zostały podporządkowane zasadzie „centralizmu demokratycznego”, co oznaczało całkowitą kontrolę ze strony partii rządzącej i stały się podstawą totalitaryzmu radzieckiego. „Niezbędna jest kierownicza rola partii wobec socjalistycznych organizacji społecznych [...] partia udziela pomocy kadrowo-organizacyjnej poprzez działalność członków partii w tych organizacjach”¹⁰⁷.

W jednopartyjnym systemie Rosji Radzieckiej formalnie partia i aparat państwa zachowywały instytucjonalną odrębność, ale faktycznie przywódcy partyjni sprawowali swoją absolutną władzę poprzez podległy aparat państwowy. Uzna-

¹⁰² W. Lenin, *Dziecięca choroba...*, s. 54.

¹⁰³ L. Kołakowski, *op. cit.*, cz. 2, s. 597.

¹⁰⁴ Por. *Historia Komunistycznej...*, cz. 1, t. 3, Warszawa 1970, s. 441.

¹⁰⁵ *Ibidem*, s. 447.

¹⁰⁶ K. Wojtaszczyk, *Współczesne systemy partyjne*, Warszawa 1992, s. 28.

¹⁰⁷ A. Dobieszewski, *Zarys leninowskiej...*, s. 359, 362.

no, że po zdobyciu władzy organizacja polityczna bolszewików powinna istnieć i kierować państwem, gdyż państwo radzieckie może istnieć tylko dlatego, że kieruje nim partia, bez której miała być niemożliwa realizacja haseł socjalizmu. Musi zatem zajmować się ona całością życia społecznego. Musi kierować przemysłem, rolnictwem, handlem, transportem, polityką zagraniczną, wojskiem, administracją itp.¹⁰⁸ Niekiedy uznaje się, że zasada, iż wszelka działalność ludzi we wszystkich dziedzinach aktywności – politycznej, ekonomicznej czy kulturalnej – musi być podporządkowana wyłącznie ideologicznym celom państwa i że nie ma w ogóle żadnych dziedzin życia politycznie „neutralnych”, stała się podstawą uznania systemu radzieckiego za totalitarny¹⁰⁹.

Prymat partii bolszewickiej nad aparatem państwowym był jednym z elementów systemu politycznego Rosji Radzieckiej. Charakteryzując istotę pierwszych dekretów ustanowionej w 1917 r. władzy radzieckiej, Komitet Centralny podkreślał, że „wcielają one w życie wytyczne programowe partii”¹¹⁰. Przywódcy partyjni pisali, że należy „[...] wszystkie siły zużyć na to, aby bezwarunkowo dopiąć celu, doprowadzając do całkowitego podporządkowania aparatu państwowego, gdyż jakkolwiek rozdzielić między partią leninowską a państwem socjalistycznym doprowadziłby do osłabienia partii i jej kierowniczej roli oraz do osłabienia państwa tj. czynnika decydującego o losach socjalizmu”¹¹¹. Dlatego też ustanowiono jako jedną z zasad ustrojowych, że żadna instytucja państwowa w Rosji Radzieckiej nie podejmie decyzji w żadnej kwestii politycznej czy organizacyjnej bez wytycznych KC partii. W ten sposób powstała jedna z istotnych cech totalitarnego państwa komunistycznego: równoległa hierarchia instancji partyjnych na każdym szczeblu, zwierzchnia wobec odpowiedniego organu państwa. Partia będąca „awangardą rewolucji” przekształciła się w organizację biurokratyczną trwale sprawującą władzę. Partia stała się „przewodnią i kierowniczą siłą” społeczeństwa radzieckiego.

Następstwem takiego stanowiska było podporządkowanie państwa „dyktaturze partii”, posiadającej kontrolę nad władzą ustawodawczą, wykonawczą i sądowniczą. „Partia sprawuje kierownictwo polityczne w stosunku do całego aparatu państwowego. Pod jej kierowniczym wpływem pozostają organa przedstawicielskie (organa władzy państwowej) od najniższego do najwyższego, organa wykonawczo-zarządzające z rządem włącznie, organa sądowe, a także organa kontroli i nadzoru nad prokuraturą włącznie. Partia zdecydowanie zwalcza wszelkie próby wyłączenia jakiegokolwiek działu aparatu państwowego spod jej wpływu politycznego”¹¹².

W praktyce politycznej Rosji Radzieckiej uchwały podejmowane na zjazdach partii komunistycznej stanowiły wytyczne dla aparatu administracyjnego państwa, a także ustalały porządek prawny i ustrojowy państwa. W ten sposób m.in.

¹⁰⁸ A. Łopatka, *op. cit.*, s. 57.

¹⁰⁹ Por. L. Kołakowski, *op. cit.*, cz. 2, s. 608.

¹¹⁰ *Historia Komunistycznej...*, s. 454.

¹¹¹ A. Dobieszewski, *Zarys leninowskiej...*, s. 308.

¹¹² A. Łopatka, *op. cit.*, s. 89.

ustalono strukturę naczelnych organów władzy. W chwili gdy proklamowano powstanie ZSRR w 1922 r., ustanowiony jako najwyższy organ władzy państwowej Wszechzwiązkowy Zjazd Rad był organem jednoizbowym. W uchwale XII Zjazdu RKP (b) z 1923 r. znalazło się postanowienie, które brzmiało: „Ponieważ Związek Republik jest nową formą współżycia narodów, nową formą ich współpracy w jednym państwie [...] najwyższe organy Związku powinny być zorganizowane w ten sposób, aby mogły w pełni nie tylko wyrażać ogólne żądania i potrzeby wszystkich narodowości Związku, ale i specjalne żądania i potrzeby poszczególnych narodowości. Dlatego jednocześnie z istniejącymi centralnymi organami Związku, niezależnego od narodowości, powinien być powołany specjalny organ, reprezentujący narodowości na zasadzie równości”¹³. W związku z tą uchwałą najwyższy organ władzy w państwie stał się strukturą dwuizbową (Rada Związku i Rada Narodowości), ustanowioną już w konstytucji z 1924 r., a przejętą przez kolejne konstytucje państwa radzieckiego z 1936 i 1977 r.

Dyktatura sprawowana przez partię komunistyczną charakteryzowała się przede wszystkim brakiem zinstytucjonalizowanej rywalizacji politycznej, jednopartyjnością, koncentracją władzy oraz instrumentalnym traktowaniem prawa.

Elementem i metodą sprawowania władzy była kontrola nad życiem społecznym i politycznym, m.in. poprzez zdominowanie aparatu państwowego na skutek objęcia najwyższych stanowisk w państwie przez członków partii. Prowadziło to do dublowania stanowisk partyjnych oraz państwowych i istnienia w związku z tym dwóch struktur władzy, formalnie od siebie niezależnych. W instancjach państwowych nastąpiło utożsamienie władzy państwowej z władzą partyjną. W 1925 r. w rezolucji *O ustroju partii* XIV Zjazd WKP (b) uchwalił konieczność silniejszego opanowania aparatu państwowego oraz wszystkich władz administracyjnych przez żywioł partyjny i związania czynności państwowych i urzędowych z działalnością WKP (b)¹⁴. Wobec struktur państwowych struktury partyjne były nadrzędne. Uznano, że bez prac członków partii na kierowniczych stanowiskach państwowych partia nie mogłaby kierować państwem, a nawet nie mogłaby istnieć władza radziecka. Objęcie przez osobę należącą do partii nawet najwyższego stanowiska państwowego nie zwalniało go od obowiązku przestrzegania dyrektyw partii. Zasada centralizmu demokratycznego i dyscypliny partyjnej, tj. odpowiedzialności członka partii za realizację uchwał partii, zapewniało jej kontrolę nad całym systemem dyktatury proletariatu¹⁴.

Równoległe z organizacjami partyjnymi funkcjonowały instytucje rządowe. Kontrolę nad administracją państwową realizowano poprzez podwójne członkostwo w partii i państwowych instytucjach przedstawicielskich, jak również poprzez upowszechnienie praktyki obsadzania stanowisk w organach wykonawczych administracji państwowej członkami odpowiadających im organizacji partyjnych. W najwyższych instancjach wszyscy urzędnicy należeli do odpowied-

¹³ T. Teslar, *Zarys ustroju i władz państwowych Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich*, Warszawa 1928, s. 153.

¹⁴ Por. A. Dobieszewski, *Zarys leninowskiej...*, s. 322.

nich organizacji partyjnych. Jednym z głównych zadań partii było obsadzanie stanowisk administracji wszystkich poziomów, a także we wszelkich organizacjach społecznych, zawodowych i innych, co zapewniało całkowitą kontrolę nad życiem społecznym. Urzędnicy kierowali się w swych działaniach dyrektywami organizacji partyjnych, odpowiadali przed nimi i mogli przez nie zostać odwołani. Także najwyższe władze państwa ponosiły odpowiedzialność polityczną za swoje działania przed partią komunistyczną¹¹⁵.

W praktyce systemu politycznego Rosji Radzieckiej przyjęto, że przed każdą sesją Rady Najwyższej ZSRR (według konstytucji z 1936 r. był to najwyższy organ władzy państwowej), odbywały się posiedzenia Komitetu Centralnego partii, na których omawiane były sprawy będące przedmiotem sesji Rady Najwyższej. Członkowie Komitetu Centralnego wyrażali swoje stanowisko w formie uchwały, w której formułowano zalecenia dla organów państwowych i wraz z Radą Ministrów – najwyższym organem władzy wykonawczej – określano i uchwalano bieżące wytyczne dla instytucji i organów państwowych¹¹⁶.

W praktyce systemu „dyktatury proletariatu” i „centralizmu demokratycznego”, wywodzącego się z ideologii bolszewizmu, władzę w państwie sprawowała wąska awangarda, czyli partia komunistyczna (a właściwie wąska, oligarchiczna grupa jej liderów), jako jedyna dozwolona organizacja, pod której kontrolą znajdowała się całość życia państwowego i społecznego. Stąd też państwo radzieckie przez cały okres swego istnienia było państwem, w którym władzę zwierzchnią sprawował aparat partyjny, wyposażony w uprawnienia władzy wykonawczej, ustawodawczej i sądowniczej. Założenia ideologiczne bolszewizmu jako odrębnej formacji politycznej sformułowane zostały na początku XX w., w latach 1901–1903. Sformułowana została wówczas także teoria partii-awangardy, której totalitarny charakter, jak się niekiedy wskazuje, spowodował przeniesienie modelu totalitarnego na całe społeczeństwo, stając się źródłem swoistości represyjnego reżimu, jaki zapanował w ramach Rosji Radzieckiej. Wskazuje się, że nie można utrzymywać, że cały totalitarny system państwowy zawierał się w bolszewickiej doktrynie partii-awangardy, ale faktem jest, że idea hegemonii partii rozwinęła się następnie w ideę „kierowniczej roli partii” w społeczeństwie socjalistycznym, czyli w despotyczny system rządzenia, legitymujący się zasadą, że partia kieruje społeczeństwem, gdyż „wie”, jakie są jego interesy, potrzeby i pragnienia¹¹⁷.

3.4. Instytucjonalizacja władzy partii w systemie radzieckim

Partia bolszewicka swoją władzą i kontrolą starała się objąć wszystkie sfery życia społeczno-politycznego. Sprawowała ona rzeczywistą władzę państwową wyposażoną w uprawnienia władzy wykonawczej, ustawodawczej i sądowniczej. Władzę swą realizowała za pomocą podległego jej aparatu państwowego. Charaktery-

¹¹⁵ M. Smoleń, *op. cit.*, s. 60.

¹¹⁶ Por. E. Zieliński, *Ustrój polityczny Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich*, Warszawa 1987, s. 65.

¹¹⁷ L. Kolakowski, *op. cit.*, cz. 2, s. 464–465.

styczne dla reżimu komunistycznego w Związku Radzieckim było to, iż stan ten nie był ani ideologicznie, ani prawnie zinstytucjonalizowany.

Zaden z przywódców bolszewickich nie kwestionował tego, że to partia bolszewicka będzie kierowała pracami organów władzy państwowej w ramach Związku Radzieckiego. Na X Zjeździe partii w 1921 r. Włodzimierz Lenin mówił, że partia bolszewików jest partią rządzącą i uchwała, jaką podejmie zjazd partii, będzie obowiązująca dla całej republiki. Parę lat później prymat partii potwierdził Józef Stalin, który oświadczył, że ani jedno ważne zagadnienie polityczne czy organizacyjne nie może być rozstrzygane przez organizacje radzieckie i inne organizacje masowe bez kierowniczych wskazań partii¹¹⁸.

Pomimo opanowania całej władzy publicznej przez partię komunistyczną oficjalnie głoszone jednak, że partia i państwo to dwie odrębne organizacje i że nie jest ona powołana do spełniania roli czynnika bezpośrednio rządzącego państwem¹¹⁹. Zgodnie z tymi oficjalnymi założeniami statut Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego stwierdzał, że organizacje partyjne nie zastępują organów władzy państwowej, która to zasada wywodziła się od uchwały podjętej przez VIII Zjazd partii komunistycznej w 1919 r., głoszącej, że: „[...] swoje decyzje partia powinna przeprowadzać przez organa radzieckie w ramach konstytucji. Partia stara się kierować działalnością rad, lecz nie zastępować ich”¹²⁰.

Przez długi czas w ZSRR nie istniała formalno-prawna instytucjonalizacja kierowniczej roli partii komunistycznej i jednopartyjnego systemu. Podstawowe założenie radzieckiego systemu władzy, że to partia kieruje państwem, nie znalazło odzwierciedlenia w pierwszych ustawach i dekreтах, dotyczących struktury organów władzy państwa. Sytuacja ta nie została sformalizowana ani w konstytucji RSFR, uchwalonej na V Wszechrosyjskim Zjeździe Rad w dniu 10 lipca 1918 r., ani też w pierwszej konstytucji ZSRR, uchwalonej w dniu 31 stycznia 1924 r. na II Zjeździe Rad. W ustawodawstwie pominięto zatem to, co stanowiło jeden z wyróżników Rosji Radzieckiej wśród pozostałych krajów świata i zachowano nieoficjalny charakter partii bolszewickiej w państwie.

Stwierdzenie o kierowniczej roli partii w stosunku do państwa zostało natomiast zawarte w uchwałach partyjnych, przede wszystkim zaś w statucie partii, uchwalonym w 1919 r. na VIII Wszechrosyjskiej Konferencji RKP (b) i następnych statutach RKP (b) z sierpnia 1922 r. i grudnia 1925. Wskazywano w nich, że rolą partii jest „organizowanie” proletariatu i „kierowanie” nim. Statuty te określały kompetencje poszczególnych instytucji państwowych i ustanawiały jednocześnie zasadę, że odpowiednie komitety partyjne będą kierowały pracą odpowiednich organów państwowych¹²¹. Kierownictwo partii wobec państwa istniało więc niezależnie od tekstów konstytucji radzieckich, określających strukturę najwyższych organów władzy państwowej w Związku Radzieckim, ograniczając ich istnienie do roli uroczystych deklaracji politycznych. Podstawą dominującej roli partii

¹¹⁸ R. Pipes, *Rewolucja...*, s. 403.

¹¹⁹ W. Skrzydło, *O partii i systemach...*, s. 224.

¹²⁰ E. Zieliński, *Ustrój polityczny...*, s. 65.

¹²¹ A. Łopatka, *op. cit.*, s. 107.

w państwie był nie przepis prawa czy zapis w ustawie zasadniczej, ale stan faktyczny i zasady ideologiczno-polityczne. Wobec stosowanych w ZSRR form przymusu społecznego rejestrowanie kierowniczej roli państwa w konstytucji nie miało znaczenia dla istnienia zwierzchności struktur partyjnych nad aparatem państwowym.

Pierwsze przepisy dotyczące instytucjonalizacji roli partii w systemie polityczno-społecznym ZSRR pojawiły się dopiero w konstytucji z 1936 r. W tekście ustawy konstytucyjnej znalazło się sformułowanie: „[...] zapewnia się obywatelom ZSRR prawo zrzeszania się w organizacje społeczne, związki zawodowe, zrzeszenia spółdzielcze, organizacje młodzieżowe, organizacje sportowe i obronne, stowarzyszenia kulturalne, techniczne i naukowe, najbardziej zaś aktywni i uświadomieni obywatele spośród klasy robotniczej i innych warstw ludu pracującego jednoczą się w Wszechzwiązkową Komunistyczną Partię (bolszewików), będącą czołowym oddziałem ludu pracującego w jego walce o umocnienie i rozwój ustroju socjalistycznego oraz stanowiącą trzon wszystkich organizacji ludu pracującego zarówno społecznych jak państwowych”¹²².

Tak sformułowany został art. 126 umieszczony w dziesiątym, ostatnim, rozdziale konstytucji zatytułowanym *Podstawowe prawa i obowiązki obywateli*. Oznaczało to, że faktyczna dominująca rola partii w państwie nie została sformalizowana w przepisach ustawy zasadniczej jako podstawowa zasada ustrojowa.

Konstytucjonalizacja roli partii nastąpiła dopiero w 1977 r. (sześćdziesiąt lat po objęciu rządów przez bolszewików i wprowadzeniu systemu jednopartyjnego). W uchwalonej 7 października 1977 r. konstytucji ZSRR art. 6 stanowił, że kierowniczą i przewodnią siłą społeczeństwa radzieckiego jest Komunistyczna Partia Związku Radzieckiego, która jest trzonem jego politycznego systemu, państwowych i społecznych organizacji. Kierując się wskazaniem marksistowsko-leninowskiej nauki, partia komunistyczna określa generalną drogę rozwoju społeczeństwa, kierunki polityki zagranicznej i wewnętrznej państwa¹²³. Dopiero ten przepis formalnie i ostatecznie sankcjonował stan faktyczny istniejący w Rosji do 1917 r. Podkreślał on podporządkowany wobec woli partii charakter aparatu państwowego.

W praktyce systemu dyktatury proletariatu, tj. hegemonii robotników, w państwie władzę sprawowała wąska awangarda, czyli partia bolszewicka, jako jedyna dozwolona organizacja, zastępująca aparat państwowy i dublująca jego struktury. Stąd też państwo radzieckie przez cały okres swojego istnienia było państwem, w którym władzę zwierzchnią sprawował aparat partyjny wyposażony w uprawnienia władzy wykonawczej, ustawodawczej i sądowniczej. Wskazuje się niekiedy, że instytucjonalizacja w tym systemie nie miała, z uwagi na instrumentalne traktowanie prawa, większego znaczenia¹²⁴.

¹²² J. Stalin, *O projekcie konstytucji Związku Socjalistycznej Republiki Radzieckiej. Konstytucja „ustawa zasadnicza” ZSRR*, Warszawa 1951, s. 113.

¹²³ J. S. Kukulskan, O. I. Czistjakow, *Oczerk istorii sowietskoj konstitucii*, Moskwa 1987, s. 319.

¹²⁴ M. Chmaj, W. Sokół, M. Żmigrodzki, *op. cit.*, s. 184.

W latach 1898–1912 partia (wówczas nie nastąpił jeszcze jej podział) nosiła nazwę Rosyjska Socjaldemokratyczna Partia Robotnicza – RSdPR; w 1912–1918 Rosyjska Socjaldemokratyczna Partia Robotnicza (bolszewików) – RSdPR (b); w 1918–1925 Rosyjska Komunistyczna Partia (bolszewików) – RKP (b); w 1925–1952 Wszechzwiązkowa Komunistyczna Partia (bolszewików) – WKP (b); w 1952–1990 Komunistyczna Partia Związku Radzieckiego – KPZR.

Jedną ze specyficznych i charakterystycznych cech konstrukcji radzieckiego systemu władzy była rola, jaką pełniły w państwie pozaparlamentarne instytucje rządzącej partii politycznej i jej przywódcy. Struktura partii oraz sposoby wyłaniania najwyższych organów władzy w partii były formalnie określone w jej statutach, jednakże z uwagi na instrumentalne traktowanie prawa nie miały większego znaczenia dla rzeczywistego sposobu działania i podejmowania decyzji przez liderów partii komunistycznej.

Partia bolszewicka, przejmując władzę w Rosji w 1917 r., początkowo zachowała swój nieoficjalny charakter. Państwo i partia zostały zachowane jako odrębne instytucje, mimo iż partia komunistyczna sprawowała rzeczywistą władzę nad wszelkimi instytucjami, aparatem biurokratycznym i całym państwem. Zachowanie nieformalnego charakteru oznaczało, że regulaminy, procedury, uchwały i kadry partyjne nie podlegały żadnej kontroli z zewnątrz¹²⁵.

W pierwszym okresie po przejściu władzy partia zachowała nieformalne struktury z okresu konspiracji, lecz w miarę powiększania się stanu liczebnego członków partii nastąpiła stopniowa instytucjonalizacja trybu działania partii i jej poszczególnych organów. Ośrodkiem władzy w partii był Komitet Centralny, a wraz ze wzrostem zadań realizowanych przez najwyższe kierownictwo partyjne rosła liczba członków Komitetu i pojawiła się konieczność reorganizacji jego struktury. W marcu 1919 r. utworzono – w ramach Komitetu Centralnego – Biuro Polityczne w celu podejmowania decyzji politycznych, Biuro Organizacyjne do zajmowania się administracją oraz Sekretariat do kierowania kadrami partyjnymi. Najważniejsze decyzje były podejmowane w Komitecie Centralnym lub w Biurze Politycznym¹²⁶. Tworzone w trakcie wojny domowej formy organizacji życia wewnątrzpartyjnego utrwaliły się w następnych dekadach.

Stan liczebny partii komunistycznej bardzo szybko wzrastał. W lutym 1917 r. liczyła ona około 20 tys. członków, w 1919 r. około 250 tys., a w marcu 1921 r. 730 tys.¹²⁷. Oficjalne dane publikowane w ZSRR wskazywały, że liczebność partii wzrastała od ok. 8 tys. w 1905 r. do ponad 16 mln pod koniec lat siedemdziesiątych¹²⁸. Członkostwo w partii było przywilejem i w każdej chwili mogło zostać cofnięte. Głównym kryterium oceny członka partii była lojalność. Centralizm demokratyczny, będący zasadą funkcjonowania partii, oznaczał zasadę hierarchicz-

¹²⁵ R. Pipes, *Rewolucja...*, s. 403.

¹²⁶ Ibidem, s. 405.

¹²⁷ Ibidem, s. 404.

¹²⁸ Por. *Partie komunistyczne i robotnicze świata*, Warszawa 1978, s. 172.

nego podporządkowania i wypracowania decyzji, ale także oferował szeregowym członkom możliwość wpływania na ten wycinek polityki, który władze zwierzchnie przekazały mu do realizacji. Wpływ ten realizowany był poprzez podstawowe, macierzyste organizacje partyjne, w których każdy członek posiadał głos, wybierał delegatów i kolektywnie podejmował uchwały przedstawiane następnie organizacjom nadrzędnym. Najniższe komórki mogły być tworzone wszędzie tam, gdzie było co najmniej trzech członków partii, którzy razem tworzyli związek produkcyjny lub instytucjonalny. Takie organizacje były reprezentowane w wyższej organizacji (miejskiej lub gubernialnej), która z kolei posiadała swoich przedstawicieli w ciałach kolegialnych instancji nadrzędnej itp. Na szczycie tej piramidy stał Zjazd partii¹²⁹.

Po przejściu władzy bolszewicy zaczęli budować swoje struktury w terenie, tak aby zapewnić kontrolę organizacji partyjnych nad aparatem państwowym. Aby skorelować strukturę organizacyjną partii z administracyjno-terytorialnym podziałem kraju, rozpoczęto tworzenie partyjnych komitetów gubernialnych, powiatowych i gminnych. Równoległe z organizacjami partyjnymi funkcjonowały instytucje rządowe. Administracja rządowa, podobnie jak partyjna, dysponowała swoją siatką organów gubernialnych (później obwodowych), powiatowych (rejonowych), miejskich i wiejskich. Wraz ze stabilizacją systemu radzieckiego ustalona została także struktura terytorialna państwa i odpowiadająca jej struktura organizacyjna rządzącej monopartii, przy której tworzeniu przestrzegana była zasada terytorialna, tak aby hierarchiczna struktura władzy została odwzorowana w przestrzennym podziale państwa. Zgodnie z tą zasadą w republikach związkowych (oprócz Rosyjskiej Federacyjnej SSR) działały jako organizacje republikańskie KPZR partie komunistyczne tych republik, które odbywały własne zjazdy i wybierały własne Komitety Centralne. W krajach i obwodach ZSRR działalnością partii kierowały komitety krajowe i obwodowe KPZR, wybierane na konferencjach partyjnych zwoływanych co dwa-trzy lata. Komitety centralne partii komunistycznych republik związkowych, komitety krajowe i obwodowe nadzorowały i kierowały działalnością okręgowych, miejskich i rejonowych organizacji partyjnych oraz organizacji partyjnych republik i obwodów autonomicznych, wchodzących w ich skład. Teoretycznie najwyższą władzą partyjną był zjazd delegatów wybieranych wieloszczeblowo. W praktyce rządził niewybierany przez zjazd Komitet Centralny, w skład którego wchodziło nawet sto kilkadziesiąt osób. Jego posiedzenia odbywały się rzadko i z reguły były formalnym zatwierdzeniem powziętych już decyzji przez jego organy robocze: Biuro Polityczne i Sekretariat KC. Rzeczywistą władzę miało Biuro Polityczne, liczące od kilku do kilkunastu osób, ważną rolę odgrywał także Sekretariat KC, ale miał on jedynie charakter wykonawczy. Na czele wszystkich władz stał I sekretarz (sekretarz generalny).

W systemie władzy Rosji Radzieckiej zapewniono ścisłą kontrolę partii nad administracją rządową, którą realizowano poprzez podwójne członkostwo w par-

¹²⁹ M. Smoleń, *op. cit.*, s. 59.

tii i państwowych instytucjach przedstawicielskich, jak również przez upowszechnienie praktyki obsadzania stanowisk w organach wykonawczych administracji państwowej członkami odpowiednich organizacji partyjnych. W najwyższych instancjach rządowych 100% urzędników należało do partii. Jedną z głównych funkcji partii było obsadzanie stanowisk administracyjnych członkami partii, co dotyczyło przede wszystkim kadry kierowniczej na wszystkich poziomach. Osoby należące do partii i piastujące funkcje w administracji państwowej kierowały się w swoim działaniu dyrektywami swoich organizacji partyjnych, odpowiadały za swoją działalność przed partią i tylko przez partię mogły zostać odwołane. Opanowanie przez partię komunistyczną agend władzy państwowej i społecznej spowodowało, że państwem kierowało wąskie grono Biura Politycznego KC KPZR, w którym decydującą rolę ogrywali I sekretarze.

Wśród członków partii wpływową grupę stanowili etatowi działacze partyjni, którzy tworzyli tzw. aparat. Komitety partyjne różnorodnych szczebli były zorganizowane w wydziały, takie jak np. ideologiczny, nauki, kultury, rolny, kadr oraz różne wydziały przemysłowe. Pracownicy aparatu nie byli wybierani, ale powoływani na stanowiska przez odpowiednie egzekutywy. W hierarchicznej strukturze partii w żaden sposób nie odpowiadali przed niższymi instancjami czy szeregowymi członkami, mogli im jednocześnie wydawać wymagające bezwzględne posłuszeństwa polecenia. Wśród pracowników „aparatu” najbardziej uprzywilejowaną pozycję zajmowali sekretarze organizacji partyjnych. Sekretarzy wybierano spośród członków danej organizacji, zwykle z rekomendacji instancji nadrzędnej, do organizowania i kierowania (nadzorowania) działalności partii na określonym terenie. Na szczeblu centralnym kierownicy wydziałów KC mieli faktyczną władzę większą niż ministrowie rządu, a sekretarze KC, którym podlegało kilka wydziałów, władzę porównywalną ze stanowiskiem wicepremiera – I sekretarz był faktycznym przywódcą państwa, skupiając w swoich rękach kontrolę nad aparatem partyjnym i państwowym.

Drugą najbardziej wpływową grupę stanowili ci członkowie partii, którzy zajmowali stanowiska w administracji państwowej i gospodarczej. Z uwagi na fakt, że w praktyce jedyną szansą na awans czy zachowanie stanowiska w administracji państwowej było wstąpienie do partii, w Związku Radzieckim urzędnicy państwowi stanowili najbardziej „upartyjnioną” grupę społeczną. Była to też najbardziej lojalna część członków partii, ponieważ tylko od niej zależała ich dalsza kariera bądź wysoka pozycja społeczna¹³⁰.

Formalnie najwyższą władzę w partii komunistycznej sprawował zjazd partii. Podczas zjazdu dokonywano oceny działalności partii za okres poprzedni oraz wyznaczano wytyczne i zadania na przyszłość. Pierwszy zjazd odbył się w 1889 r., a ostatni – XVIII – w 1990 r. Najważniejszym zadaniem zjazdu było zatwierdzenie składu Komitetu Centralnego, który stanowił najwyższe ciało wykonawcze i zarządzał partią do czasu zwołania kolejnego zjazdu. Teoretycznie zjazd miał prawo do wyboru członków KC i faktycznie jego skład był zatwierdzany uchwałą

¹³⁰ Ibidem, s. 60.

zjazdu. Jednakże w rzeczywistości skład KC nie był wybierany w wyniku otwartej rywalizacji kandydatów na członków KC na forum zjazdu. Delegatom na kongres przedstawiano oficjalną listę kandydatów, a liczba osób na liście odpowiadała liczbie członków KC¹³¹. Kandydatury do członkostwa w Komitecie Centralnym z reguły „proponowały” zwierzchnie organy władzy i ustalane były wewnątrz najwyższych władz partyjnych, które kształtowały skład KC zgodnie z własnymi oczekiwaniami. W literaturze przedmiotu wskazywano nawet, że Komitet Centralny partii komunistycznej w miarę stabilizacji systemu radzieckiego w dużej części stał się zgromadzeniem reprezentantów instytucji i regionów radzieckich a nie zbiorem indywidualnych kandydatów i dlatego też selekcja członków KC bardzo często miała charakter automatyczny¹³².

Komitet Centralny stanowił jedną z najważniejszych struktur organizacyjnych partii i był to kolegialny najwyższy organ wykonawczy partii. Większość oficjalnych decyzji partyjnych podejmowanych pomiędzy zjazdami przyjmowała formę uchwał KC partii, przyjmowanych na posiedzeniach plenarnych. Wraz z rozwojem i stabilizacją systemu radzieckiego liczba członków KC wzrastała od 71 pełnoprawnych członków w latach trzydziestych do 426 (287 pełnoprawnych członków i 139 tzw. kandydatów) pod koniec lat siedemdziesiątych. Od VIII Zjazdu partii (1919 r.) wybierał ze swego składu Biuro Polityczne – organ kierujący pracami partii pomiędzy posiedzeniami plenarnymi KC, Sekretariat – do kierowania bieżącą pracą, zwłaszcza w zakresie doboru kadr i kontroli wykonywania uchwał oraz sekretarza generalnego KC.

Rzeczywistą władzę w państwie od początku kształtowania się radzieckiego reżimu politycznego pełniło tzw. Biuro Polityczne (lub też prezydium partii, jak było nazywane w okresie 1952–1966). Sprawowało ono władzę i kontrolę nad organizacją partyjną i administracją państwową, będąc rzeczywistym rządem w ramach ZSRR i będąc organem kolektywnym, podejmującym decydujące rozstrzygnięcia polityczne, realizowane następnie za pomocą aparatu administracyjnego państwa. Podobnie jak KC, Politbiuro wraz ze stabilizacją reżimu powiększało swój skład personalny. Pierwsze Politbiuro wybrane w 1919 r. składało się z pięciu pełnoprawnych członków i trzech tzw. kandydatów (zastępców członków Biura Politycznego), a po śmierci Lenina liczba członków rzeczywistych wzrosła do siedmiu. W okresie konfliktów o władzę wśród liderów partyjnych w latach dwudziestych ponownie rozszerzono skład Politbiura i wybrane w lutym 1934 r. liczyło już dziesięciu członków pełnoprawnych i pięciu zastępców. Liczba ta ulegała nieznacznym zmianom o jednego lub dwóch członków, jednak ta liczba ustabilizowała się na około trzy dekady. Dopiero po przejściu władzy przez Leonida Breżniewa liczba członków Politbiura ponownie wzrosła i w połowie lat siedemdziesiątych ustabilizowała się na poziomie od czternastu do szesnastu pełnoprawnych członków i od sześciu do ośmiu zastępców.

¹³¹ J. F. Hough, M. Fainsod, *op. cit.*, s. 452.

¹³² R. V. Daniels, *Office holding and elite status: The Central Committee of the CPSU*, [w:] P. Cooks, R. V. Daniels, N. W. Heer, *The dynamics of soviet politics*, Harvard 1976, s. 78–80.

Za najwyższą władzę w państwie radzieckim i najważniejszą osobę uznawany był przywódca partii, stojący na czele najważniejszych instytucji partyjnych. Formalnie decyzje partyjne były podejmowane w sposób kolektywny przez członków Biura Politycznego oraz KC i nie istniała najwyższa jednostkowa władza, ale wraz ze stabilizacją systemu radzieckiego na pierwszy plan wysunięta została pozycja sekretarza generalnego (lub I sekretarza KC), który stał się dzięki swoim kompetencjom kluczową postacią w aparacie partyjnym, liderem partii, a co za tym idzie rzeczywistym szefem państwa. Formalnie w teorii partii sekretarz generalny był tylko osobą odpowiedzialną za kierowanie organem wykonawczym, jakim był Sekretariat. Należy zaznaczyć, że w początkowym okresie tworzenia struktur partyjnych w państwie radzieckim pozycja sekretarza generalnego absolutnie nie była traktowana jako główna, czy nawet bardzo ważna w hierarchii partyjnej. Sekretariat był podporządkowany zarówno Biuru Politycznemu, jak i Biuru Organizacyjnemu, a uprawnienia sekretarza były ograniczone. Sekretariat zajmował się w zasadzie sprawami technicznymi i wewnątrzpartyjnymi, nie ingerując w podstawowe dziedziny działalności aparatu państwowego. Armia, siły bezpieczeństwa, Najwyższa Rada Gospodarki Narodowej, oświata nie podlegały Sekretariatowi KC. Podstawowe komisariaty ludowe były kierowane przez prominentnych członków partii i KC a ich działalność podlegała ocenie Biura Politycznego lub Komitetu Centralnego. Do wiosny 1919 r. funkcje, które zostały później powierzone Biuru Organizacyjnemu i Sekretariatowi KC, faktycznie pełnił Jakub Swierdłow, będący w latach 1917–1918 drugim pod względem autorytetu i znaczenia przywódcą partii bolszewickiej. Po jego śmierci sekretarzem KC RKP (b) została Jelena Stasowa, której obowiązki w 1920 r. przejął nowo wybrany trzyosobowy Sekretariat KC. Ostatecznie jednak po XI zjeździe partii (27 marca–2 kwietnia 1922 r.) ustanowiono funkcję sekretarza generalnego KC RKP (b), którą powierzono Józefowi Stalinowi. Stał się on kluczową postacią w aparacie partyjnym; pod jego kontrolą przebiegały wybory do terenowych organów partyjnych, co umożliwiała kontrolę kadr i podporządkowanie sobie większości członków KC. Dzięki temu w rękach sekretarza generalnego skupiła się władza nad partią i od lat trzydziestych stał się on najważniejszą osobą w państwie radzieckim, będąc jego rzeczywistym przywódcą. W historiografii uznaje się, że przywódcami stojącymi na czele państwa radzieckiego byli kolejno: Włodzimierz Lenin 1917–1922, Józef Stalin 1922–1953, Giorgij Malenkov 1953–1955, Nikita Chruszczow 1955–1964, Leonid Breżniew 1964–1984, Jurij Andropow 1982–1984, Konstantin Czernienko 1984–1985, i Michaił Gorbaczow 1985–1991.

3.5. Legitymizacja władzy partii w systemie radzieckim

Partia bolszewicka objęła władzę w Rosji w wyniku przewrotu zbrojnego, likwidując rywalizację międzypartyjną w państwie i wszelkie przejawy pluralizmu politycznego oraz społecznego. Wprowadzono system jednopartyjny, uniemożliwiający istnienie wszelkich organizacji politycznych i społecznych, których programy i działalność byłyby sprzeczne z zasadami ustrojowymi państwa. Rządząca partia całkowicie dominowała w systemie politycznym kraju, kontrolując organy

władzy państwowej i wszelkie organizacje społeczne, dysponując przy tym skutecznymi środkami przymusu i kontroli, obejmującymi zwłaszcza mechanizmy kariery, terroru, inwigilacji, cenzury, donosicielstwa czy prowokacji.

Wyjaśniając stabilność i trwanie struktur niedemokratycznych w Rosji Radzieckiej, można odwołać się do takich przyczyn, jak:

- ★ wysoka intensywność i duży zasięg przemocy,
- ★ bezrefleksyjne przyzwolenie, oparte na przyzwyczajeniu lub na „instytucjonalnym dopasowaniu”,
- ★ samozniewolenie osobowości w instytucjonalnych kolektywach,
- ★ „masowa lojalność” wobec oficjalnego porządku, wynikająca z niemożności realizacji alternatywnych wizji porządku lub z braku takich wizji,
- ★ próby uzyskania legitymizacji¹³³.

Przy czym w klasycznej teorii totalitaryzmu źródeł stabilności tego typu reżimu politycznego szuka się przede wszystkim w zastosowaniu przymusu, indoktrynacji, atomizacji społeczeństwa itp., a pomniejsza się znaczenie legitymizacji.

Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, że każda relacja władzy zawiera – przynajmniej potencjalnie – element przymusu, gdyż ten, kto ma władzę, może jej użyć do wymuszenia posłuszeństwa. Władza jednak nie sprowadza się do samego tylko przymusu, zawiera także element przyzwolenia, uznania ją za prawowitą, a więc element tego, co nazywane jest legitymizacją (uprawomocnieniem), czyli przyjęcie, że ci, którzy rządzą, mają do tego prawo¹³⁴. Przez legitymizację władzy rozumie się wytworzone u poddanych lub obywateli przekonanie, że ci, co rządzą, są do tego uprawnieni, a sposoby sprawowania władzy są prawowite¹³⁵.

Podmiot zabiegający o legitymizację, którym jest pewna kategoria ludzi pod jakimś względem społecznie uprzywilejowanych na ogół zabiega o to, aby legitymizowane były:

1. ogólne zasady ładu społecznego, wartości i formuły ideologiczne systemu;
2. podstawowe zasady stosunków politycznych, m.in.:
 - ★ ogólne cechy struktury władzy politycznej,
 - ★ zasady i metody (sposób) rządzenia,
 - ★ kształt i sposób działania poszczególnych instytucji politycznych,
 - ★ osoby pełniące rolę przywódców instytucjonalnych i pozainstytucjonalnych¹³⁶.

Proces legitymizowania, czyli wysiłki podejmowane w celu wywołania i utrzymania opinii, że istniejące instytucje polityczne są najbardziej odpowiednie i właściwe dla społeczeństw, stanowi istotny wyróżnik typu i charakteru władzy obowiązującej na danym terytorium lub istniejącego systemu politycznego¹³⁷.

Władza jest legitymizowana. Aby sprawować władzę, trzeba się legitymować odpowiednim uprawnieniem. Klasyczna koncepcja władzy wyróżnia trzy typy

¹³³ *Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce*, pod red. B. Szmulika i M. Żmigrodzkiego, Lublin 2002, s. 220.

¹³⁴ J. J. Wiatr, *op. cit.*, s. 142.

¹³⁵ K. Pałeczki, *Prawo, polityka, władza*, Warszawa 1988, s. 53–55.

¹³⁶ *Wprowadzenie do nauki...*, s. 235.

¹³⁷ S. M. Lipset, *Political man*, London 1963, s. 89.

prawomocnego panowania, tzw. czyste typy legitymizacji, które mogą zostać potraktowane jako egzemplifikacja różnych formuł politycznych:

- 1) panowanie legalne,
- 2) charyzmatyczne,
- 3) tradycyjne¹³⁸.

Panowanie legalne opiera się na systemie praw stosowanych w działalności prawnej i administracyjnej, gdzie posłuszeństwo obowiązuje wobec ustanowionej zasady, która określa komu i w jakim stopniu jest ono należne. Również rozkazujący jest posłuszny tej zasadzie, i wydając rozkaz „słucha” praw i przepisów formalnej i abstrakcyjnej normy¹³⁹. Panowanie legalne jest rezultatem stopniowego rozwoju państwa i społeczeństwa, zdaniem Maxa Webera stanowi osobliwość świata zachodniego. Jest także jedną z przyczyn, dla których świat ten osiągnął tak wysoki poziom rozwoju.

Panowanie charyzmatyczne oparte jest na pewnych cechach osobowości jednostki, na mocy których jest ona oddzielona od „zwykłych” ludzi i traktowana jako wyposażona w nadrzędne, nadludzkie lub szczególne i wyjątkowe władze i własności. Nie są one dostępne zwykłym ludziom, lecz uważa się je za pochodzące od bóstw lub mające charakter wzorca. Dzięki ich posiadaniu dana jednostka traktowana jest jako przywódca. Posłuszeństwo panowaniu charyzmatycznemu opiera się na irracjonalnych przesłankach, prowadzących do uznania wyjątkowości przywódcy oraz bezgranicznego posłuszeństwa jego woli¹⁴⁰.

Panowanie tradycyjne realizuje się poprzez wiarę rządzonych w prawomocność władzy, która istniała „od zawsze”, na mocy wiary w świętość istniejących od dawna porządków i potęgi panujących. Odziedziczony status społeczny jest głównym źródłem sprawowania władzy politycznej¹⁴¹. Zakres władzy rozkazodawczej panującego wyznaczany jest poprzez tradycję. Ustanowienie nowych praw niezgodnych z tradycyjnymi normami jest zasadniczo niemożliwe i wprowadzenie nowych przepisów dokonuje się w praktyce w drodze ich „odkrywania”, przypomnienia jako od dawna obowiązujących. Poza tradycyjnymi normami wola władcy jest ograniczana tylko poczuciem słuszności, a więc w sposób bardzo elastyczny. Prawomocność tego rodzaju występuje tam, gdzie „władcy” domagają się posłuszeństwa na podstawie przyjętych obyczajów. Prawomocność tego typu panowania zagwarantowana jest nie tylko istnieniem tradycji, ale i określoną organizacją społeczeństwa. Najczystszy typem panowania tradycyjnego jest tzw. władza patriarchalna. Takie panowanie wzoruje się na stosunkach mających charakter wspólnoty, typem rozkazującym jest „pan”, służebnym „poddany”¹⁴².

Te trzy teoretyczne tytuły do sprawowania władzy stanowią legitymację (prawomocność) formalno-prawną. Posiadanie legitymacji jest ważnym warunkiem

¹³⁸ M. Weber, *Trzy czyste typy prawomocnego panowania*, [w:] *Elementy teorii socjologicznych*, pod red. W. Dereczynskiego, Warszawa 1979, s. 539–551.

¹³⁹ A. Pawłowska, *Władza, elity, biurokracja. Studium z socjologii polityki*, Lublin 1998, s. 30.

¹⁴⁰ E. Zieliński, *Nauka o państwie i polityce*, Warszawa 2001, s. 158; M. Kuniński, *Myslenie modelowe w socjologii Maxa Webera*, Kraków 1980, s. 157.

¹⁴¹ E. Zieliński, *Nauka o państwie...*, s. 158.

¹⁴² M. Chmaj, M. Żmigrodzki, *Wprowadzenie do teorii polityki*, Lublin 1998, s. 127.

akceptowania władzy danej osoby czy grupy politycznej, a jej brak – źródłem nieuniknionego konfliktu między daną władzą a społeczeństwem. Dlatego też władza narzucona, bez legitymacji formalnoprawnej, stara się zapewnić sobie akceptację, choćby częściową czy zastępczą¹⁴³.

Uznaje się, że sama legitymizacja formalnoprawna jest niewystarczająca do sprawowania władzy. Sprawujący władzę muszą uzyskać akceptację moralno-ideologiczną i pragmatyczną. Sprawowanie władzy państwowej musi być przede wszystkim zgodne z systemem podstawowych wartości, uznawanych w danym społeczeństwie czy przez większość grup politycznych, religijnych i różnych warstw społecznych, z jakich społeczeństwo się składa. Władza może uzyskać także legitymizację pragmatyczną, jeśli okazuje się sprawna, skuteczna i odpowiada oczekiwaniom ludności¹⁴⁴. Sprawność systemu, szczególnie gospodarcza, uznawana jest jako substytut legitymacji albo podstawowy sposób jej uzyskiwania.

Legitymizacja stanowi ważny element reżimów politycznych. Można założyć, że rządzący uzyskują posłuch rządzonych na podstawie jednego z czterech czynników władzy lub ich kombinacji:

- ★ przymus i przemoc,
- ★ różnego rodzaju nagrody materialne,
- ★ apatię i nawyk,
- ★ legitymizację.

Spośród nich można przyznać szczególną rolę legitymizacji w procesach utrzymania władzy. W przypadku przemocy i przymusu żadna władza państwowa nie jest w stanie i nie stosuje stale przemocy, odwołując się do niej w przypadku łamania prawa, bezpośredniego zagrożenia swych interesów lub dla zastraszenia przykładu.

Legitymizacja jest zatem bardzo pożądaną wartością i dlatego rządzący podejmują wysiłki w celu legitymizowania systemu politycznego i jego elementów. Znaczenie legitymacji w stosunkach politycznych wyprowadza się z jej funkcjonalności dla władzy. Wskazuje się, że z punktu widzenia władzy posiadanie legitymacji:

- 1) jest niezwykle nobilitujące; nawet fakt delegitymizacji może być interpretowany korzystnie dla władzy, która ten atrybut posiadała wcześniej;
- 2) sprzyja trwałości porządku społecznego, jego integracji i stabilizacji politycznej, szczególnie wtedy, kiedy nastąpi wyczerpanie innych jej źródeł;
- 3) powoduje zmniejszenie materialnych nakładów związanych ze sprawowaniem władzy bez konieczności utrzymywania nadmiernego aparatu przymusu;
- 4) umożliwia skuteczne operowanie środkami sprawowania władzy, nie wymagając zastosowania przymusu;
- 5) rozszerza zakres realnej władzy, umożliwiając oddziaływanie w nowych dziedzinach życia społecznego;

¹⁴³ J. Turowski, *Socjologia. Wielkie struktury społeczne*, Lublin 2000, s. 116.

¹⁴⁴ *Ibidem*, s. 117.

6) zwiększa pewność realizacji celów, jej siłę i efektywność poprzez zwiększenie posłuchu i prawdopodobieństwa treści poleceń¹⁴⁵.

Jednym z podstawowych motywów działań elit partii komunistycznej było dążenie do zdobycia, utrzymania a następnie monopolizacji władzy. Społeczny oraz instytucjonalny zasięg władzy komunistycznej był nieomal bezgraniczny. Partie rządzące w tym systemie rościły sobie pretensje nie do części władzy politycznej, która miałaby być podzielona i potencjalnie dostępna dla innych podmiotów społecznych ale uważały, że niezbędny i historycznie konieczny jest model „kierowniczej roli” jednej partii lub nawet pełna monopartyjność, uzasadniając to argumentami doktrynalnymi, socjologicznymi, moralnymi, dialektycznymi, geopolitycznymi itp. Legitymizacją próbowano objąć wyłączność w rządzeniu państwem i wyjątkowo rozległy zasięg systematycznej ingerencji państwa w gospodarkę i życie społeczno kulturalne¹⁴⁶. Nieograniczona władza partii bolszewickiej w państwie radzieckim była poddawana zabiegom legitymizującym i posiadała swoje uzasadnienie ideologiczne. Celem odwoływania się do ideologii była akceptacja głównych zasad, według których władza została zorganizowana, a także dla zakresu tej władzy.

W Rosji Radzieckiej autorytaryzm systemu politycznego uzasadniany był ideologią marksistowsko-leninowską, a poziom roszczeń legitymizacyjnych elit politycznych był bardzo wysoki. Odwołując się do swej doktryny politycznej a także filozofii historii, partia chciała uprawomocnić swą władzę nie tylko na krótki czas jednej kadencji, po której inna partia miałaby mieć uprawnienia do rządzenia państwem. Elity przywódcze partii komunistycznej dążyły do uzasadnienia swojego prawa do rządzenia na czas nieograniczony, bez takiego momentu w przyszłości, w którym można by uznać ich „historyczną misję” za wypełnioną¹⁴⁷.

Zgodnie z założeniami ideologicznymi źródłem władzy partii były nie formalno-prawne zasady, lecz „inicjatywa mas”, bezpośrednie zagarnięcie władzy przez uprawniony do tego lud¹⁴⁸. Objęcie władzy przez proletariat miało być koniecznością dziejową, wyznaczaną przez obiektywne prawa rozwoju zbiorowości ludzkich i dlatego nie może być od niej odwrotu. Władza proletariatu musi być w pełni suwerenna (tj. nieskrępowana żadnymi zewnętrznymi ograniczeniami prócz własnej woli), gdyż ma realizować zadania wyznaczone przez obiektywne procesy dziejowe, które istnieją, chociaż nie muszą być uświadomione przez społeczeństwo. Legitymizacja władzy bolszewików polegała na tym, że wyrażała ona „z zasady” interesy i pragnienia ludu pracującego; legitymizacja ta miała zatem charakter ideologiczny¹⁴⁹. Władza totalitarna głosiła, że nie tylko nie jest „bezprawna”, lecz – wręcz przeciwnie – tylko ona sięga do źródeł władzy, z których prawa stanowione zaczerpnęły ostateczną sankcję; że nie jest arbitralna, lecz okazuje posłuszeństwo ponadludzkim siłom, i że nie

¹⁴⁵ *Wprowadzenie do nauki...*, s. 227.

¹⁴⁶ W. Sokół, *Legitymizacja systemów politycznych*, Lublin 1997, s. 100.

¹⁴⁷ *Ibidem*, s. 101.

¹⁴⁸ Por. W. Lenin, *O dwuwładztwie*, [w:] *idem, Dzieła*, t. 2, s. 213–214.

¹⁴⁹ L. Kołakowski, *op. cit.*, cz. 2, Poznań 2000, s. 611.

sprawuje władzy w interesie jednego człowieka, lecz gotowa jest poświęcić interesy wszystkich ludzi w imię spełnienia tego, co uważa za prawo dziejowe¹⁵⁰. Władza egzekwuje prawa dziejowe, co usprawiedliwiać miało podmiotowość jednostki i prymat władzy państwowej we wszystkich sferach życia społecznego.

W radzieckim systemie politycznym, w którym centralną rolę odgrywała partia komunistyczna, legitymizacja za pomocą ideologii odgrywała szczególną rolę. Realizacja wartości państwa socjalistycznego, takich jak kolektywizacja, egalitaryzm, uspołecznienie własności i państwa, wymagały funkcjonowania odpowiednich instytucji i procedur systemowych, w tym m.in. kierowniczej roli partii, systemu jednolitej władzy państwowej, przestrzegania zasady centralizmu demokratycznego, cenzury prewencyjnej, które same wymagały uprawomocnienia¹⁵¹. Procesy społeczne, zapoczątkowane przez rewolucję październikową, oznaczającą transformację rzeczywistości społecznej i politycznej, odwołującej się do kategorii postępu i zmiany, nie stwarzały odpowiedniego podłoża dla legitymizacji tradycyjnej, co powodowało odwoływanie się władzy do wartości i pryncypiów ideologicznych. Ideologia była warunkiem istnienia systemu komunistycznego. Uzasadniała rację bytu istniejącego aparatu władzy, a realizacja wartości ideologicznych wymagała istnienia odpowiednich instytucji i procedur, w tym m.in. kierowniczej roli partii w państwie i centralizmu demokratycznego.

W literaturze przedmiotu wskazuje się, że monopartia była zarówno przedmiotem, jak i środkiem legitymizacji w systemie komunistycznym. Ideologia i struktura tego systemu kreowały piramidalną strukturę uzasadnień typu cel – środek, która stanowiła zasadę legitymizacji teologicznej:

- 1) nomenklatura i scentralizowany aparat wraz z osobami przywódców (stanowiącymi emanację wszystkich sił kierowniczych i postępowych) to środek do celu, jakim była „kierownicza rola partii”;
- 2) rola partii to konieczny środek do celu, jakim miało być państwo „dyktatury proletariatu”;
- 3) taka treść i forma państwa, wzbogacona o odpowiednie instytucje i procedury (szczególnie centralizm demokratyczny), to konieczny środek „budowy ustroju socjalistycznego”;
- 4) tworzenie i utrwalanie tego ustroju polityczno-gospodarczego stanowi środek do osiągnięcia „historycznej misji proletariatu”, jako wyzwolicieli całej ludzkości;
- 5) owa misja miała być środkiem do ostatecznego celu – „koniecznego przejścia od kapitalizmu do komunizmu”, przez epokę rewolucji socjalistycznych, ludowo-demokratycznych i narodowo-wyzwoleniczych¹⁵².

¹⁵⁰ H. Arendt, *Korzenie totalitaryzmu*, t. 1, Warszawa 1993, s. 496.

¹⁵¹ W. Sokół, *op. cit.*, s. 101.

¹⁵² W. Lamentowicz, *Kulturowe aspekty legitymizacji monocentrycznych struktur politycznych*, [w:] *Legitymizacja. Klasyczne teorie i polskie doświadczenia*, pod red. A. Rycharda i A. Sulka, Warszawa 1987, s. 84–85.

Na szczególne znaczenie i rolę ideologii w monopartyjnym systemie radzieckim zwracał szczególną uwagę m.in. Leszek Kołakowski, pisząc, że ideologia nie była tylko dodatkiem do systemu czy pomocniczym narzędziem w sprawowaniu władzy, ale była absolutnym warunkiem jego istnienia i to niezależnie od tego, czy i jak była faktycznie przez ludzi wyznawana. Zasadą legitymizacji państwa radzieckiego była treść ideologiczna: fakt, że nowe państwo miało być wcieleniem interesów wszystkich ludzi pracy, a w szczególności klasy robotniczej, że reprezentuje ich pragnienia i aspiracje oraz że jego powstanie jest pierwszym etapem wszechświatowej rewolucji, która oładnie ludzkością i przyniesie ostateczne wyzwolenie masom pracującym. Ideologii tej system radziecki nie mógł się wyzbyć, gdyż tylko ona uzasadniała rację bytu istniejącego aparatu władzy. Ideologia musiała istnieć, aby każdorazowo usprawiedliwiać i legitymizować politykę partii i państwa. Ideologia ta była zatem wbudowana w ustrój i pełniła inną rolę niż w reżimach politycznych, które zasady legitymizacji czerpały bądź z wyboru, bądź z dziedziczenia charyzmy monarchicznej¹⁵³.

Najważniejszą zatem rolę w legitymowaniu ustroju i totalnej władzy partii nad społeczeństwem odgrywała ideologia. Ponadto w procesie legitymizacji władzy radzieckiej wykorzystywano (podobnie jak i w Rosji carskiej) zakorzenioną w mentalności społecznej legitymizację charyzmatyczną. Legitymizacja charyzmatyczna wynikała z roli, jaką pełniły w systemie politycznym Rosji Radzieckiej jednostki przywódcze, skupiające w swych rękach władzę oraz z zasady autorytetu jednostek, których decyzjom wszyscy winni się podporządkować. Modelową egzemplifikacją legitymizacji charyzmatycznej w modelu radzieckim pozostaje osoba Józefa Stalina i budowany wokół niego tzw. kult jednostki¹⁵⁴. Osoby sprawujące władzę otaczała specyficzna atmosfera, charakterystyczna dla przywództwa charyzmatycznego; „[...] wodzowie ci, oprócz nieograniczonej władzy, mieli w sobie coś mistycznego, irracjonalnego, klasycznie rewolucyjnego. Dla prostych ludzi byli prawdziwymi wodzami; dość wspomnieć wstrząsające sceny, które rozegrały się podczas pogrzebów Lenina i Stalina; smutek i żal tłumów uczestniczących w ceremoniach żałobnych były całkowicie autentyczne”¹⁵⁵. Wskazuje się, że fundamentem politycznym systemu totalitarnego jest charyzmatyczny lider, wyposażony w szczególne („religijno-prorocze”) właściwości, pozwalające mu na nieliczenie się z opinią publiczną. Mimo że system komunistyczny Rosji Radzieckiej samookreślał się przede wszystkim poprzez ideologię, to charyzmatyczne wodzostwo („kult jednostki”) stało się w równym stopniu elementem jego zewnętrznego rytuału, jak i wewnętrznej tożsamości¹⁵⁶.

Budowa legitymizacji charyzmatycznej w ramach reżimu komunistycznego była ułatwiona pewnymi specyficznymi cechami kultury politycznej społeczeństwa rosyjskiego a także swoistością totalitarnej ideologii. Władza polityczna na Rusi, a następnie w Księstwie Moskiewskim, uzyskała legitymizację i charyzmat

¹⁵³ L. Kołakowski, *op. cit.*, cz. 3, Poznań 2000, s. 109.

¹⁵⁴ Por. W. Sokół, *op. cit.*, s.116-120.

¹⁵⁵ D. Wołkogonow, *Siedmiu wodzów*, Warszawa 1999, s. 13.

¹⁵⁶ J. Smaga, *Totalitaryzm...*, s. 466.

religijny pochodzący z utożsamiania władzy i osoby władcy z władzą i osobą Boga. Miało to o tyle istotne znaczenie, że wierność wobec władzy była uznawana za wymóg religijny, co stanowiło usankcjonowanie autorytarnego sposobu sprawowania rządów. Przypisanie władcom Rosji charyzmy religijnej spowodowało przenikanie wielu zachowań religijnych do myślenia politycznego. W sferze podświadomości wielu Rosjan przejawiało fascynację rangą wysokich stanowisk; można to nawet określić rodzajem kultu, na wzór hierarchii kościelnej.

Wywodziło się to wprawdzie w większym stopniu z dziedzictwa świeckiego, ale należy pamiętać o wpływie filozofii polityki i organizacji cerkwi prawosławnej na instytucje państwowe. Zostało to utrwalone także w Związku Radzieckim. Wskazuje się, że jakkolwiek zmieniły się głoszone motywacje „kultu”, to uprawiano go w ramach tej samej semiotyki. Pod względem funkcjonalnym miejsce *Pisma Świętego* zajęły pisma „klasyków marksizmu”, miejsce ikon – portrety wodzów, ikonostasu – podobnie komponowane fotogramy członków najwyższych władz partii¹⁵⁷. Uważa się, że bez specyficznej rosyjskiej tradycji religijnej czołobitny kult każdego zdania i cytatu z dzieł klasyków marksizmu-leninizmu (a do końca lat pięćdziesiątych również Stalina) nie byłby wyobraźalny. Odnosi się to również do różnych symboli i form ceremonialnych, z których bezpośrednio lub pośrednio czerpała zarówno carska, jak i komunistyczna rzeczywistość polityczna Rosji¹⁵⁸.

Budowa pseudoreligijnej charyzmy totalitarnych rządów mogła także wynikać ze specyfiki totalitarnych ideologii, które, jak się niekiedy uważa, stały się polityczno-społecznymi świeckimi religiami, charakterystycznymi dla XX w. Ruchy totalitarne i ich władza zastąpiły Boga i instytucje religijne, takie jak Kościół; przywódcy byli deifikowani; publiczne uroczystości nosiły charakter rytuałów i były celebrowane jako uświęcone wydarzenia. Historia ruchów totalitarnych stała się „świętą” historią, w której jej wrogowie i przeciwnicy uzyskiwali cechy absolutnego zła. Istniały nie tylko pewne formuły i rytuały, ale także dogmaty wiary, które rościły sobie prawo do posłuszeństwa i potępiania heretyków w imię prawdy absolutnej, autorytatywnie interpretowanej przez tych, którzy ruchem kierowali. Doktryny totalitarne posiadały kilka podstawowych sloganów i formuł (jak np. walka klas i antykapitalizm dla bolszewików), ale nieograniczone i niekontrolowane prawo do interpretacji i reinterpretacji doktryny, jakie posiadali liderzy polityczni powodowało elastyczność i łatwość przystosowywania formuł ideologicznych do nowych sytuacji¹⁵⁹. Takie podejście do ideologii ułatwiało budowanie legitymizacji charyzmatycznej przywódców i elit bolszewickich.

¹⁵⁷ J. Faryno, *Car*, [w:], *Idee w Rosji*, t. 3, s. 482.

¹⁵⁸ M. Dobroczyński, *Stulecie przyspieszeń*, Toruń 1999, s. 151.

¹⁵⁹ *Totalitarianism*, pod red. C. J. Friedricha, New York 1964, s. 122–123.

4. Upadek systemu jednopartyjnego i demokratyzacja Rosji

4.1. Źródła polityki *pieriestrojki*

System państwa radzieckiego budowany po rewolucji październikowej przetrwał stosunkowo długo, bo ponad siedemdziesiąt lat (1917-1991). Jego długotrwała egzystencja możliwa była m.in. dzięki specyficznej, zakorzenionej w mentalności społecznej tradycji autorytarnej władzy. Obywatele Związku Radzieckiego w dużej mierze przyzwyczajeni byli do centralizmu i despotycznego charakteru władzy. Nie posiadali zachodniej tradycji podmiotowości jednostki i gospodarki rynkowej. Wszystkie tradycje cywilizacyjne: bizantyjskie, tatarskie, rosyjskie, zostały zaadaptowane w państwie radzieckim, a w tym zwłaszcza daleko posunięta autonomia państwa w stosunku do społeczeństwa cywilnego.

Totalitarny system Rosji Radzieckiej nie był jednak przez cały okres istnienia państwa radzieckiego niezmienny i jednolity. Kategoria totalitaryzmu jest w literaturze politologicznej traktowana jako pewien typ idealny, do którego systemu politycznego albo się przybliżają albo oddalają. Analizując Związek Radziecki jako przykład państwa totalitarnego, uznaje się, że w największym stopniu przybliżył się on do modelu państwa totalitarnego w okresie władzy Józefa Stalina, a od czasu jego śmierci w 1956 r. system radziecki ulegał powolnej detotalitaryzacji. Uznaje się, że ewolucja komunistycznego totalitaryzmu polegać mogła tylko na detotalitaryzacji, czyli na stopniowym, ledwie zauważalnym początkowo odchodzeniu od własnych zasad, na procesie utraty tożsamości, zakończonym lawinową, chaotyczną dezintegracją¹.

Jak się wskazuje pierwszą fazę procesów detotalitaryzacji Związku Radzieckiego otworzyła świadoma decyzja i akcja polityczna, jaką była kampania destalinizacyjna przeprowadzona przez Nikitę Chruszczowa po śmierci Józefa Stalina. Przyczyniła się ona do kulturalnej „odwilży” i „duchowej odnowy” społeczeństwa radzieckiego, a co istotniejsze oznaczała ponadto rozluźnienie systemu kon-

¹ A. Walicki, *Marksizm i skok do królestwa wolności*, Warszawa 1996, s. 485.

troli ideologicznej, osłabiając represyjność totalitarnego państwa. Kolejnym etapem detotalitaryzacji były długoletnie rządy Leonida Breżniewa, które z jednej strony charakteryzowały się konsolidacją oligarchicznej formy rządów, ale z drugiej znamionowały je odejście od „legitymizacji teologicznej” i rezygnacja z utopijnego ideału „budownictwa komunizmu na wielką skalę”. W okresie rządów Breżniewa narzucane przez reżim komunistyczny motywy ideologiczne i militarystyczne przestały odgrywać znaczącą rolę w świadomości społecznej². W ten sposób, jak się wskazuje, reżim radziecki wkroczył w fazę postutopijną i postrewolucyjną. W okresie sprawowania najwyższej władzy w ZSRR przez Breżniewa nastąpiła konsolidacja wysokich elit partyjno-państwowych, które stały się stabilną warstwą osób uprzywilejowanych, dysponującą bezpieczeństwem osobistym i gwarancją zachowania wysokich stanowisk państwowych. Spowodowało to:

- 1) kształtowanie się w ramach nomenklatury nieformalnych grup interesów wprowadzających do systemu radzieckiego element „ułomnego” pluralizmu;
- 2) zwiększenie autorytetu prawa, które dawało oligarchii partyjnej większą swobodę działania niż rządy oparte na politycznej arbitralności i tyranii władzy personalnej;
- 3) osłabienie centralnej kontroli, co miało służyć wyemancypowanej nomenklaturze do realizacji swoich interesów i stworzenia nielegalnej sieci powiązań tzw. drugiej ekonomiki³.

Stopniowa detotalitaryzacja nie oznaczała jednak konieczności upadku dotychczasowych struktur władzy i sposobów jej sprawowania, gdyż reżim w dalszym ciągu potrzebował dla swego istnienia uprawomocnienia ideologicznego i musiał wspierać swoje istnienie na podtrzymywaniu komunistycznej utopii. Do ostatecznego upadku reżimu radzieckiego przyczyniły się zmiany cywilizacyjne w świecie, jakie nastąpiły po drugiej wojnie światowej oraz czynniki wewnętrzne systemu państwa radzieckiego. Świat współczesny rozwijający się głównie dzięki rewolucji technicznej w dziedzinie transportu i łączności przełamywał stopniowo barierę horyzontu. Świat w nowych warunkach stał się (według terminu stworzonego przez Marshalla McLuhana) „globalną wioską” zdominowaną przez wysoko rozwiniętą technologicznie cywilizację zachodnioeuropejską. Kilkanaście krajów współczesnej gospodarki światowej udowodniło, że system rynkowy, stwarzający maksimum możliwości efektywnego działania dla liczącego się odsetka ludzi aktywnych i przedsiębiorczych, stwarza nieporównanie większe możliwości niż system nazywany nakazowo-rozdzielczym lub centralnie planowanym⁴.

Skutki przemian cywilizacyjnych w najbardziej rozwiniętych krajach zachodnioeuropejskich widoczne były także i w Rosji dzięki nowoczesnym formom komunikacji. Rozkład systemu państwowego Związku Radzieckiego w znacznej

² W. Marciniak, *Rozgrabione imperium*, Kraków 2004, s. 62.

³ A. Walicki, *Marxizm i skok...*, s. 485–488, 496–497.

⁴ M. Dobroczyński, *Polska a Rosja: podobieństwa i różnice w procesie transformacji systemowej*, [w:] *Zmiany systemowe w Polsce i Rosji*, pod red. M. Lipiec-Zajchowskiej, Warszawa 1999, s. 141.

mierze dokonany został dzięki przełamaniu bariery komunikacyjnej. Nowe środki przekazywania informacji (telewizja, komputery) stały się wynalazkiem przemysłowym porównywanym z podobnymi wcześniejszymi wynalazkami pisma, alfabetu i druku⁵.

Wszechwładna biurokracja w systemie stworzonym w państwie radzieckim kontrolowała wszystkie sfery życia społecznego, ograniczając przepływ informacji, albowiem komunikowanie się ograniczano do kanałów oficjalnych, delegalizując organizacje i kanały nieformalne. Do tego celu służyły m.in. aparat policyjny, państwowa kontrola środków łączności i dławienie swobody wypowiedzi. Takie podejście do przepływu informacji utrudniało rozwój nawet nisko zintelektualizowanej gospodarki i uniemożliwiało rozwój państwa i społeczeństwa w epoce informatyki. System ekonomiczny i polityczny Rosji Radzieckiej nie był przygotowany do nadejścia ekonomii nowoczesnej cywilizacji i wskazuje się, że poniósł porażkę, gdyż nie był zdolny w sposób zadowalający rozwiązywać współczesnych wymagań cywilizacyjnych⁶. Nomenklatura partyjna przeżyła się jako forma organizacji panowania politycznego. Zmianie uległy wymagania stawiane wobec współczesnych systemów i technologii zarządzania. Jednocześnie ogromne zmiany nastąpiły w sferze wykształcenia, co spowodowało powstanie szerokiej gamy wzorców kulturowych i modeli zachowania⁷.

Radziecka alternatywa ustrojowa i cywilizacyjna nie wykazała dostatecznych zdolności adaptacyjnych, kierując się dogmatyzmem ideologicznym przeszkadzającym jej w dostosowaniu się do realiów zmieniającego się życia. Rozwój ekonomiczny wymagał i promował otwieranie się społeczeństw na handel zagraniczny, inwestycje, innowacje technologiczne, turystykę i swobodne komunikowanie się.

Kiedy kraje zachodnioeuropejskie zdobyły przewagę techniczną i demonstrowały umiejętność radzenia sobie z przemysłem informatycznym, zbrojeniowym i podbojem kosmosu w Rosji upadła nadzieja na stworzenie alternatywnego bieguna techniki, a wraz z nim dawne mesjanistyczne teorie opanowania świata. Rosja w widoczny sposób przegrywała konfrontację z cywilizacją zachodnioeuropejską i w związku z tym rozpoczęty został proces rozluźniania rygorów państwa i odchodzenie od centralizacji aparatu państwowego i gospodarki.

Proces ten w znacznym stopniu ułatwił postęp edukacyjny zapoczątkowany i realizowany w ramach Związku Radzieckiego po 1917 r. Likwidacja analfabetyzmu, upowszechnienie szkolnictwa powszechnego, a następnie średniego, dynamiczny rozwój wyższych uczelni wszystko to spowodowało w Rosji zasadnicze zmiany społeczne. Ujemne mentalnie i jakościowe konsekwencje tego, iż były one wprowadzane w systemie totalitarnego społeczeństwa komunistycznego rekompensował fakt, że z racji wykształcenia coraz bardziej większa część społeczeństwa traktowała otaczającą ją rzeczywistość coraz krytyczniej. Sam proces upowszechniania i pogłębiania wiedzy, nawet w jej schematycznej i dogmatycznej

⁵ Por. A. Piskożub, *Między historiozofią a geozofią*, Gdańsk 1994, s. 219.

⁶ A. i H. Toffler, *Budowa nowej cywilizacji*, Poznań 1996, s. 82-83.

⁷ W. Marciniak, *op. cit.*, s. 108.

formie, w radykalny sposób przyczynił się do podniesienia jakości myślenia, do szybszego masowego wejścia na wyższe szczeble cywilizacyjne, m.in. drogą przejmowania wielu istotnych wartości innych, zwłaszcza zachodnich, kultur, a w ślad za tym doszło do racjonalnej krytyki istniejącego systemu⁸. W porównaniu z początkiem wieku społeczeństwo rosyjskie końca stulecia, dzięki upowszechnieniu edukacji, dysponowało nieporównanie większymi walorami jakościowymi, będąc przede wszystkim w znacznej mierze otwarte na daleko nawet idące zmiany.

Demokratyzacja Związku Radzieckiego, przez którą rozumie się: 1) koniec reżimu autorytarnego; 2) ustanowienie systemu demokratycznego; 3) konsolidację systemu demokratycznego⁹, dokonywała się pod wpływem oddziaływań zewnętrznych; pod wpływem tzw. efektu demonstracji międzynarodowej, ale także zmian wewnątrz społeczeństwa przede wszystkim zaś wnikliwej obserwacji procesów zachodzących w świecie zachodnim i coraz lepszej oceny własnego systemu. Wiązało się to z powoli rosnącą otwartością społeczeństwa i gospodarki oraz za sprawą wielkiego przyspieszenia edukacyjnego dokonanego w Rosji w XX w., a więc przechodzenia od społeczeństwa analfabetycznego do społeczeństwa dobrze wykształconego¹⁰. Społeczeństwo nie akceptowało już dotychczasowego systemu. Presja społeczna przyczyniła się do zmiany stanowiska rządzących elit, które miały problemy z legitymizacją swojej władzy. Z biegiem czasu kolejnym ekipom rządzącym coraz trudniej było powoływać się na ideologię komunistyczną przy budowaniu legitymizacji systemu politycznego. Rola ideologii zmniejszała się wraz z tym, jak biurokracja państwowa popadała w stagnację, a utrzymywały się społeczno-ekonomiczne niedogodności życia codziennego. Ideologia była też główną przeszkodą na drodze reform gospodarczych i osiągnięcia wzrostu gospodarczego i niweczyła możliwość osiągnięcia legitymizacji dzięki dokonaniom gospodarczym i wzrostowi poziomu życia obywateli. Marksizm-leninizm pierwotnie dostarczał krajom komunistycznym legitymacji ideologicznej, ale gdy ta osłabła, uniemożliwiał rozwinięcie legitymizacji opartej na dokonaniach ekonomicznych¹¹. Przede wszystkim ortodoksja ideologiczna uniemożliwiała wykorzystywanie instytucji, które były odpowiedzialne za sukcesy cywilizacyjne wysoko rozwiniętych krajów: rynku, demokracji, rządów prawa itp.

Zmiany jakościowe wewnątrz społeczeństwa rosyjskiego doprowadziły do krytycznej oceny własnych dokonań. Zdawano sobie w coraz większym stopniu sprawę z przegranej ZSRR w zimnej wojnie i wyścigu zbrojeń oraz z rosnącego dystansu wobec świata Zachodu spowodowanego postępowaniem naukowo-technicznym, rozwojem elektroniki i informatyki. Powszechna była świadomość korupcji, niegospodarności oraz marnotrawstwa. Patologie życia codziennego wzbudzały coraz więcej refleksji krytycznych wobec rzeczywistości radzieckiej.

Świadomość konieczności zmian i modernizacji kraju upowszechniły się przede wszystkim wśród wykształconych elit i sporej części aparatu partyjno-państwowe-

⁸ M. Dobroczyński, *Rosyjski bilans*, „Dziś” 1999, nr 6, s. 83–84.

⁹ S. Huntington, *Trzecia fala demokratyzacji*, Warszawa 1995, s. 45.

¹⁰ M. Dobroczyński, *Polska a Rosja...*, s. 142.

¹¹ S. Huntington, *op. cit.*, s. 57.

go. Świadectwem rosnącego wśród aparatu partyjnego przekonania o niewydolności starych wzorców stało się przejęcie władzy, w połowie lat osiemdziesiątych, przez Michaiła Gorbaczowa, który był postrzegany jako osoba, która przyczyni się do reformy i modernizacji systemu radzieckiego i w związku z tym cieszył się poparciem kierownictwa partyjnego.

Michaił Gorbaczow, który od połowy lat osiemdziesiątych firmował swoją osobą i nazwiskiem program reform gospodarczych, społecznych i politycznych był przedstawicielem nowych, wykształconych elit partyjnych rządzących Związkiem Radzieckim, wśród których coraz większa była świadomość konieczności zmian i rewizji dotychczasowej polityki i zasad ustrojowych. Był on przedstawicielem poststalinowskiej generacji polityków i członków KPZR. Urodził się 2 marca 1931 r. i jego kariera polityczna rozpoczęła się dopiero po drugiej wojnie światowej. Nie miał żadnych osobistych doświadczeń związanych z rewolucją październikową 1917 r. i mógł mieć co najwyżej ograniczone wspomnienia związane z okresem stalinowskiego terroru i kolektywizacji rolnictwa. Nie uczestniczył także w drugiej wojnie światowej. Najważniejsze dla ukształtowania jego postawy politycznej były więc lata odwilży i destalinizacji, które nastąpiły w ZSRR po śmierci Józefa Stalina. Wydaje się, że generacja ta, która nie uczestniczyła w ważnych wydarzeniach lat 1917–1945 była mniej emocjonalnie związana z reżimem radzieckim niż jej poprzednicy i łatwiej było jej odejść od dogmatycznych założeń ideologicznych utrudniających rozwój kraju. Było to pokolenie, które niekiedy w literaturze przedmiotu określa się mianem „dzieci XX Zjazdu”, przekonanych, co prawda, o potencjale ustroju socjalistycznego, ale jednocześnie otwartych na zmiany i ulepszanie zastanego systemu¹². W określeniu tym podkreśla się znaczenie dla detotalitaryzacji systemu Rosji Radzieckiej „tajnego referatu” Nikity Chruszczowa przedstawionego na XX Zjeździe partii w 1956 r., który, jak się wskazuje, oznaczał nie tylko zakończenie tworzenia kultu Stalina i proklamowanie końca rządów terroru, ale stanowił także znaczący wkład do delegitymizacji komunizmu. Zmiany wprowadzone na XX Zjeździe oznaczały znaczne osłabienie cech represyjnych systemu. Członkowie elity partyjnej uzyskali zapewnienie, że zmiany polityki partyjnej nie zagrażą ich fizycznemu bezpieczeństwu. Zostały także osłabione i uelastycznione sztywne do tej pory kryteria ideologicznego konformizmu, jak również praktyka oficjalnej i nieoficjalnej cenzury¹³.

Michaił Gorbaczow należał też do pokolenia, które najwięcej skorzystało z rosyjskiego przyspieszenia edukacyjnego, urodzony w chłopskiej rodzinie na północnym Kaukazie ukończył wydział prawa na Uniwersytecie Moskiewskim. Korzystał także ze stopniowego otwarcia się ZSRR na świat i m.in. w 1966 r. znalazł się w składzie radzieckiej delegacji partyjnej, która wyjechała do Francji. Po zakończeniu części oficjalnej Gorbaczow wraz z żoną Raisą wynajęli samochód i w ciągu kilku tygodni przemierzali Francję, a wakacje następnego roku spędzili we Włoszech. Turystyczne eskapady i wyniesione z nich osobiste doświadczenia

¹² Por. J. Smaga, *Rosja w 20 stuleciu*, Kraków 2001, s. 253.

¹³ A. Walicki, *Marksizm i skok do królestwa wolności*, Warszawa 1996, s. 485.

dały późniejszemu przywódcy ZSRR sposobność poznania krajów Europy Zachodniej i dokonania krytycznej oceny systemu radzieckiego.

Do KPZR Gorbaczow wstąpił jeszcze w trakcie studiów w 1952 r. Pracował w Komsomole a następnie w aparacie partyjnym; w 1966 r. został pierwszym sekretarzem miejskiego komitetu partyjnego, a w 1970 r. otrzymał stanowisko pierwszego sekretarza obwodowego komitetu partii komunistycznej w kraju stawropolskim na południu Rosji. Swoją karierę w centralnym aparacie administracyjnym zawdzięczał Jurijowi Andropowowi, który na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych był jednym z najbardziej wpływowych ludzi w aparacie partyjnym (od 1967 r. szef KGB, a po śmierci Leonida Breżniewa wybrany sekretarzem generalnym KPZR). Właśnie z rekomendacji Andropowa został wybrany w 1978 r. sekretarzem Komitetu Centralnego KPZR, odpowiedzialnym za sprawy rolne, a w 1980 r. stał się pełnoprawnym członkiem Biura Politycznego. W lutym 1984 r. kolejny po Andropowie sekretarz generalny Konstantin Czernienko skłonił Biuro Polityczne KPZR do uznania Gorbaczowa za „drugą osobę” w partii, co zgodnie z nieformalnymi regułami sprawowania władzy w ZSRR oznaczało, że rekomenduje go jako swojego następcę na stanowisku szefa partii i całego państwa. Szybki awans Gorbaczowa spowodowany był tym, że uznawany był za reformatora, zdecydowanego przeprowadzić istotne zmiany. Jako reformator cieszył się poparciem zarówno młodych członków kierownictwa partyjnego, jak i „starych” członków kierownictwa (Andropow, Czernienko, Gromyko, Ustinow), którzy forsowali kandydaturę Gorbaczowa jako lidera partyjnego¹⁴.

Impuls do rozpoczęcia strukturalnych zmian w państwie radzieckim wyszedł więc od samych elit politycznych kierujących autorytarnym reżimem radzieckim. Ważne jest rozumienie tej roli elit partyjnych, samego Michaiła Gorbaczowa i jego otoczenia w procesach demokratyzacji Rosji. Uznaje się bowiem, że do czynników wpływających na upadek lub osłabienie reżimów autorytarnych w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych należą m.in.: dominacja norm demokratycznych na świecie, trudności z legitymizacją systemu, problemy i niepowodzenia gospodarcze wynikające z nieskutecznej polityki gospodarczej. Ale te czynniki ogólne tworzyły jedynie korzystne warunki dla demokratyzacji. Nie czyniły jej natomiast konieczną, gdyż jak się uznaje, pojawienie się społecznych, ekonomicznych i zewnętrznych warunków korzystnych dla demokracji nigdy nie jest wystarczające dla jej stworzenia. Systemy demokratyczne tworzą nie trendy, lecz ludzie, a w szczególności przywódcy polityczni. Niezależnie od swej motywacji niektórzy przywódcy muszą chcieć demokracji lub muszą podjąć kroki – takie jak częściowa liberalizacja – które mogą do niej doprowadzić. Tam gdzie nie są spełnione warunki wstępne dla zaistnienia demokracji, wola lub umiejętności przywódcy nie wystarczą do jej powstania¹⁵. Uznaje się, że takie negatywne zjawiska dla państwa radzieckiego, jak: kryzys ideologiczny, zmniejszanie się tempa wzrostu dochodu narodowego, demoralizacja ludności i aparatu państwa, rodzący się aktywny dysydentyzm małej części inteligencji, patologie społeczne w postaci ko-

¹⁴ W. Marciniak, *op. cit.*, s. 104.

¹⁵ S. P. Huntington, *op. cit.*, s. 116.

rupcji oraz nielegalnej przedsiębiorczości i handlu kierowanego przez różnego rodzaju mafie i grupy powiązane z systemem władzy, nie były na tyle istotne, aby „zmusić” sekretarza generalnego rządzącej partii do podjęcia nieortodoksyjnych i ryzykownych reform¹⁶. Wskazuje się ponadto, że w okresie rządów Leonida Breżniewa, nazywanych niekiedy w publicystyce i propagandzie politycznej „epoką застою”, zdecydowanie powiększył się dochód narodowy, wzrosła produkcja przemysłowa, nastąpił znaczący wzrost poziomu wykształcenia społeczeństwa radzieckiego, zwiększały się takie wyznaczniki postępu cywilizacyjnego, jak: liczba łóżek szpitalnych, liczba samochodów czy odbiorników kolorowej telewizji w gospodarstwach domowych¹⁷. Dlatego też można uznać, że bez aktywnej polityki, determinacji i osobistego zaangażowania w zainicjowanie programu zmian społeczno-politycznych przez Michaiła Gorbaczowa i jego współpracowników, niezależnie od ich intencji, niemożliwy byłby tak szybki i zdecydowany odwrót od dotychczasowego modelu cywilizacyjnego państwa radzieckiego.

Elity polityczne wywodzące się z KPZR odegrały więc decydującą rolę w demokracji autorytarnego systemu Rosji Radzieckiej. W trakcie transformacji ustrojowej Związku Radzieckiego ludzie, którzy znajdowali się u władzy w reżimie autorytarnym, przejęli przywództwo i odegrali decydującą rolę w usunięciu dotychczasowego reżimu i jego przemianie w system demokratyczny. Należy zauważyć, że KPZR, która skupiała elity władzy, nie była zwykłą partią typu parlamentarnego, gdyż działając w warunkach systemu jednopartyjnego, stała się potężną, wielomilionową organizacją kierującą wszystkimi procesami w kraju. W aparacie administracyjnym kraju i partii skupił się praktycznie cały potencjał intelektualny narodu. Nie było innych poza KPZR partii ani struktur czy elit opozycyjnych. Kościół prawosławny nie spełniał kontestującej roli w życiu politycznym. Nie istniały więc silne i aktywne instytucje społeczeństwa obywatelskiego, które mogłyby stanowić realną alternatywę wobec rządzących elit. Zgoda elit partyjnych na demokrację systemu wydaje się być następstwem problemów z dalszym legitymizowaniem władzy elit partyjnych w sytuacji braku sukcesów gospodarczych i spadku atrakcyjności ideologii marksistowsko-leninowskiej. Demokracja była funkcją przekonania rządzącej biurokracji partyjnej, że reformy przyniosą poprawę sytuacji wewnętrznej kraju i staną się dla niej środkiem do odbudowy i stabilizacji jej coraz bardziej krytykowanej roli w państwie¹⁸. Dlatego też, jak się wskazuje, pierwotnym celem reform była nie zmiana i demokracja dotychczasowego systemu, ale uczynienie go w interesie elit partyjnych sprawniejszym, efektywniejszym, skuteczniejszym, wydajniejszym i bardziej zdolnym do współzawodnictwa światowego. Dopiero reformy uwolniły siły, które spowodowały ostateczne załamanie się reżimu radzieckiego. Uznaje się, że Gorbaczow i jego współpracownicy nie zamierzali likwidować komunizmu i przeprowadzać transformację ustrojową. Ich celem nie była demokracja kraju. Początkowo

¹⁶ A. Walicki, *Marksizm i skok...*, s. 513.

¹⁷ S. White, *Russia's new politics*, Cambridge 2000, s. 1.

¹⁸ Por. G. Gill, R. D. Markwick, *Russia's stillborn democracy? From Gorbachev to Yeltsin*, Oxford 2000, s. 5.

nie wierzyli nawet w konieczność dogłębnych reform podstaw systemu, uważając, że seria niewielkich zmian wpłynie ożywczo na kraj i będzie wystarczająca do uzdrowienia systemu¹⁹. Polityka *pieriestrojki* nie była nawet, jak się uważa, spójną, starannie opracowaną koncepcją reform ustrojowych, ale w dużej części improwizacją, „skokiem w nieznaną” i dlatego rezultaty reform były zupełnie nieoczekiwane dla jej autorów²⁰.

Michaił Gorbaczow został wybrany na stanowisko sekretarza generalnego KPZR 11 marca 1985 r., dzień po śmierci dotychczasowego przywódcy ZSRR Konstantina Czernienki. Zajmował on już wówczas wysoką pozycję w strukturze aparatu partyjnego, uchodząc za nieformalną „drugą osobę” w partii. W okresie rządów Jurija Andropowa był jego głównym doradcą w sprawach kadrowych i rekomendował do pracy w centralnym aparacie partyjnym takie osoby, jak: Nikołaj Ryżkow, Jegor Ligaczow, Wadim Miedwiediew czy Borys Jelcyn²¹, miał zatem wpływ na obsadę wysokich stanowisk państwowych.

Po wyborze na stanowisko sekretarza generalnego Gorbaczow dokonał zmian wśród najwyższych stanowisk państwowo-partyjnych, tak aby móc rozpocząć reformę systemu. Zaufanego współpracownika Jegora Ligaczowa mianował II sekretarzem KC. Latem 1985 r. wieloletni minister spraw zagranicznych Andriej Gromyko został wybrany nowym przewodniczącym Prezydium Rady Najwyższej ZSRR (w praktyce oznaczało to odsunięcie go od wpływu na politykę państwa), a jego miejsce w Ministerstwie Spraw Zagranicznych objął Gruzin Eduard Szewardnadze. Jesienią tego roku przewodniczącym Rady Ministrów ZSRR został Nikołaj Ryżkow, zastępując na tym stanowisku Mikołaja Tichonowa²².

Gorbaczow bardzo szybko przystąpił do wymiany dotychczasowych elit partyjnych, zastępując dotychczasowych członków najwyższych władz partyjnych osobami podzielającymi podobnie jak i on przekonanie o konieczności reform i pozostającymi pod jego wpływem. W okresie między marcem 1985 r. a lutym-marcem 1986 r., kiedy to odbył się XXVII Zjazd KPZR, nastąpiła prawie całkowita wymiana członków Biura Politycznego i Sekretariatu KC. Ponad 60% członków tych najwyższych władz partyjnych zostało wybranych w ciągu tych dwunastu miesięcy²³. Zmiany na najwyższych szczeblach władzy rozpoczęły w Związku Radzieckim proces reform, tzw. *pieriestrojki* (przebudowy), czyli zmian strukturalno-funkcjonalnych w systemie społecznym, ekonomicznym i politycznym kraju, których ostateczną konsekwencją był upadek systemu monopartyjnego, utrata przez ZSRR dominacji w Europie Środkowej i Wschodniej, rozpad ZSRR i powstanie Federacji Rosyjskiej.

Formalnie proces reform inspirowany był przez Michaiła Gorbaczowa i rozpoczął się na posiedzeniu KC KPZR w kwietniu 1985 r., kiedy to pojawiły się po

¹⁹ Ibidem, s. 27.

²⁰ W. Marciniak, *op. cit.*, s. 110; A. Czajowski, *Demokratyzacja Rosji w latach 1987–1999*, Wrocław 2001, s. 44.

²¹ W. Marciniak, *op. cit.*, s. 104.

²² M. Smoleń, *Stracone dekady. Historia ZSRR 1917–1991*, Kraków 1994, s. 336.

²³ G. Gill, R. D. Markwick, *op. cit.*, s. 29.

raz pierwszy terminy będące sztandarowymi hasłami radzieckich zmian: „przebudowa”, „jawność”, „przyśpieszenie”. Wstępny wyjaśnieniem i obudową teoretyczno-ideologiczną założeń polityki *pieriestrojki* zajmował się XXVII Zjazd KPZR, który rozpoczął się 25 lutego 1986 r. (w 30 rocznicę historycznego XX Zjazdu, na którym ujawniono zbrodnie stalinowskie). Na zjeździe tym, będącym formalnie najwyższym forum partyjnym, uchwalono nowy statut KPZR, nową redakcję programu partii oraz dokument pod nazwą *Główne kierunki rozwoju społeczno-gospodarczego ZSRR na lata 1986–1990 i w okresie do 2000 roku*, co dało formalną podstawę do zmiany polityki wewnętrznej i zagranicznej w ZSRR. Program reform przedstawiony przez Gorbaczowa i jego współpracowników został, co wówczas było bardzo istotne, zaaprobowany przez zjazd, a tym samym stał się oficjalnym programem partii rządzącej, mającej wpływ na całokształt życia społeczno-politycznego.

Problemami związanymi z reformą kraju zajmowano się następnie na kolejnych posiedzeniach plenarnych kierownictwa partii w 1987 i 1988 r. dotyczących zagadnień przebudowy i polityki kadrowej partii. Na posiedzeniu plenarnym KC KPZR 27 stycznia 1987 r. Michaił Gorbaczow, oceniając stagnację polityczną i gospodarczą ZSRR, wezwał m.in. do przeprowadzenia reform społeczno-politycznych pod hasłami *pieriestrojki* (przebudowy), *uskorienija* (przyśpieszenia) oraz otwartości w życiu publicznym tzw. *glasnosti*.

Istotną rolę odegrała także XIX Wszechzwiązkowa Konferencja Delegatów Partyjnych (28 czerwca–4 lipca 1988). Odbyła się ona po raz pierwszy od 1941 r., jej rezultaty były bardzo ważne dla dalszych reform, a dotyczyło to szczególnie poparcia delegatów udzielonego polityce *pieriestrojki*²⁴.

Początkowo polityka *pieriestrojki* pojmowana była jako głęboka strukturalna transformacja gospodarki, której celem miało być przeprowadzenie gwałtownej restrukturyzacji coraz bardziej niewydolnej gospodarki i rozwój nowoczesnego przemysłu (w tym zbrojeniowego), zwiększenie nakładów inwestycyjnych i osiągnięcie powszechnego dobrobytu. Jednakże zwraca się niekiedy uwagę, że jednym z ważnych elementów partyjnego programu *pieriestrojki* była od początku jego powstania tzw. aktywizacja czynnika ludzkiego, rozumiana jako umiarkowane rozszerzenie samodzielności i aktywizacja społeczeństwa. Przykładem może być kampania antyalkoholowa w latach 1985–1986, kiedy partyjne władze wspierały powstawanie „dobrowolnych towarzystw trzeźwości” i podobnych organizacji społecznych.

Pierwszym oficjalnym hasłem reform Gorbaczowa była koncepcja *uskorienija*, czyli „przyśpieszenia”. Zakładała ona zwiększenie tempa przyrostu dochodu narodowego i priorytetowy rozwój przemysłu maszynowego, elektrotechniki i elektroniki. Od kwietnia 1985 r. do lata 1987 „przyśpieszenie” było prezentowane w kontekście nowej koncepcji rozwoju społeczeństwa socjalistycznego, dzięki której miał zostać przezwyciężony „zastój” epoki Breżniewa. Celem nowej polityki gospodarczej miało być przeprowadzenie restrukturyzacji gospodarki, wzrost nakładów inwestycyjnych i osiągnięcie powszechnego dobrobytu.

²⁴ Por. *Wszechzwiązkowa Konferencja Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego*, Warszawa 1988, s. 149–160.

Konieczność wprowadzenia polityki „przyspieszenia” wynikała z kilku przyczyn, wśród których zwraca się przede wszystkim uwagę na głęboką dysproporcję między radzieckim systemem produkcji i konsumpcji a standardami i metodami charakterystycznymi dla gospodarki światowej pod koniec XX w. Rosji groziło, że utraci niezależność ekonomiczną i stanie się uzależniona od importu nowoczesnych technologii, a także, że złamana zostanie jej pozycja supermocarstwa i równowaga wojenno-strategiczna spowodowana rozbudową przez USA programu zbrojeń. Udział w wyścigu zbrojeń wymagał rozwoju nowoczesnych technologii, elektroniki i automatyzacji przemysłu. Dlatego też w 1985 r. podjęto decyzję w sprawie przyspieszenia postępu naukowo-technicznego i wzrostu rozmiarów inwestycji.

Politykę modernizacji gospodarki próbowano realizować poprzez „[...] głęboką przebudowę mechanizmu gospodarczego, utworzenie kompleksowego, efektywne- go i elastycznego mechanizmu zarządzania”²⁵. Koncepcja ta zakładała, że wzrost efektywności gospodarczej winien następować poprzez zwiększenie samodzielności bezpośrednich producentów. W wielu sektorach gospodarki oraz w niektórych republikach przyjęto zasady tzw. rozrachunku gospodarczego, co doprowadziło do zmniejszenia roli administracyjnych metod zarządzania. Główną rolę w tej dziedzinie odegrała ustawa o przedsiębiorstwach państwowych, przyjęta w 1987 r. Gwarantowała ona m.in. rzeczywistą samodzielność przedsiębiorstw państwowych²⁶. Próba wprowadzenia do gospodarki planowej elementów ekonomii wolnorynkowej prowadziła do osłabienia administracyjnych metod zarządzania.

W literaturze przedmiotu zwraca się niekiedy uwagę na ważną rolę, jaką odegrały w procesach reformowania Związku Radzieckiego podjęte przez Michaiła Gorbaczowa reformy gospodarcze, wskazując na fakt, że reformy te stanowiły zanegowanie podstawowych dogmatów ideologicznych dotychczasowego ustroju i rozpoczęły proces dekomunizacji państwa, gdyż antyrynkowa koncepcja socjalizmu była przez dziesięciolecia centralnym dogmatem oficjalnej ideologii radzieckiej²⁷. Dlatego też zanegowanie jednej z podstawowych zasad ideologicznych systemu radzieckiego otwierało drogę do odrzucenia kolejnych barier ideologicznych i dalszych zmian w pozostałych sferach życia społeczno-politycznego. Wybór strategii prorynkowych podważał ideologiczną legitymizację systemu.

Początkowo wydawało się, że przeprowadzone zmiany przyniosły pozytywne skutki w postaci wzrostu produkcji, ale coraz wyraźniej zauważalne było pogorszenie się zaopatrzenia ludności w żywność i artykuły gospodarstwa domowego. Próby modernizacji i dołączenia do grona najbogatszych państw gospodarki światowej były jednak spóźnione. Próba „skokowego” rozwoju gospodarki doprowadziła do narastania dysproporcji budżetowych, zwiększanie wewnętrznego i zewnętrznego zadłużenia, osłabienia rynku dóbr konsumpcyjnych i wzrostu napięć społecznych²⁸.

²⁵ A. Czajowski, *op. cit.*, s. 47.

²⁶ W. Marciniak, *op. cit.*, s. 112.

²⁷ Por. A. Walicki, *Marksizm i skok...*, s. 476-478.

²⁸ W. Marciniak, *op. cit.*, s. 106.

Ponieważ wybór Gorbaczowa na stanowisko szefa państwa i zaproponowana przez niego polityka reform rozbudzały oczekiwania społeczne, a zmiany w gospodarce nie przyniosły spodziewanych rezultatów, pojawiła się inicjatywa reformy systemu politycznego, gdyż tam zaczęto upatrywać barier dla polityki przyspieszenia. W literaturze przedmiotu uznaje się, że u podstaw przemian politycznych leżała niemożność przeprowadzenia reform ekonomicznych w istniejącym układzie ustrojowym. Z zacofanym, ale wciąż potężnym, kompleksem wojenno-przemysłowym i systemem kołchozowo-sowchozowym była związana interesami armia, organy represji i aparat partyjno-państwowy. Dlatego właśnie, chcąc osłabić i zreformować te niewydolne struktury, władze państwowe zmuszone były rozpocząć reformy od liberalizacji systemu politycznego, licząc na poparcie społeczeństwa i przezwyciężenia oporu pozostałości systemu totalitarnego ukształtowanego w latach trzydziestych XX w.²⁹ Reformy planowane przez kierownictwo partyjne wymagały uzyskania politycznego poparcia. Zasadniczą i podstawową barierą w ich urzeczywistnieniu okazała się partyjna ortodoksja ideologiczna, dlatego też *pieriestrojka*, która miała być początkowo próbą udoskonalenia mechanizmów gospodarczych i która zakładała wzrost efektywności gospodarki radzieckiej, została przez kierownictwo partii „upolityczniona”, tak aby uzyskać legitymację społeczną (poprzez demokratyzację systemu) i złamać opór zachowawczej części biurokracji partyjno-państwowej. Aby rozbić konserwatywne struktury w ramach partii komunistycznej, administracji państwowej i w przemyśle doszło zatem do upolitycznienia reform. Aby tego dokonać, jeden z twórców programu reform – Aleksander Jakowlew – do życia politycznego wprowadził hasła „demokratyzacji” i „jawności”, które zmieniły oblicze reform³⁰.

4.2. Reformy systemu politycznego

W drugiej połowie 1986 r. polityka władz radzieckich przybrała bardziej radykalny kierunek. Pod koniec 1986 r. ówczesne kierownictwo partii zaczęło zdawać sobie sprawę z konieczności instytucjonalnych reform wewnątrz partii, które oznaczałyby nie tylko zmianę sposobów myślenia i działania poszczególnych członków kierownictwa, ale oznaczałyby strukturalną zmianę w biurokratycznej machinie administracyjnej partii komunistycznej i całego państwa. Na początku 1987 r. koncepcja „przyspieszenia” została zastąpiona koncepcją *pieriestrojki*, czyli „przebudowy”. Stała się ona szeroko propagowanym nowym kursem polityki wewnętrznej kraju szczególnie po styczniowym plenum KC KPZR w 1987 r. W celu pozyskania społeczeństwa dla reformatorskich poczynań Gorbaczowa i jego współpracowników władze podjęły ryzyko wprowadzenia tzw. *glasnosti* (jawności życia publicznego), zezwalając prasie, a także w pewnej mierze państwowym rozgłośniom radiowym i telewizyjnym, na krytykę posunięć władz i domaganie się od nich rozliczenia z wyników ich działań. *Glasnost* miała stanowić jeden z elementów planowanych

²⁹ A. Czajowski, *op. cit.*, s. 49.

³⁰ *Federacja Rosyjska. 1991–2001*, pod red. J. Adamowskiego, A. Skrzypka, Warszawa 2002, s. 22.

zmian, i jak się wskazuje, miała ona wypełniać funkcje propagandowe: celem jej było przekonanie obywateli radzieckich do aktualnej polityki partii i wciągnięcie społeczeństwa radzieckiego do współpracy z władzami. Miała być świadectwem zmian, jakie nieść za sobą miała polityka *pieriestrojki*. *Glasnost'* była władzom potrzebna do odzyskania przez partię wpływów ideologicznych zarówno wewnątrz, jak i na zewnątrz ZSRR. Jeden z głównych teoretyków *glasnosti*, Aleksander Jakowlew, wskazywał, że ze względu na rozwój komunikacji świat staje się coraz mniejszy i coraz bardziej współzależny. W związku z tym nie możliwe stało się utrzymywanie wyizolowanego obszaru odciętego od wpływów zewnętrznych, a *glasnost'* miała być wyjściem naprzeciw światowym tendencjom i aktywną strategią, która miała gwarantować władzom radzieckim utrzymanie wpływów wewnątrz państwa i wzmocnienie znaczenia w świecie zewnętrznym³¹.

Pierwsze zmiany wiodące do wolności słowa w Rosji były stymulowane bezpośrednio przez kierownictwo KPZR, a jedną z głównych postaci tego okresu był odpowiadający za działalność środków masowej informacji, jeden z twórców programu reform, członek Biura Politycznego KPZR – Aleksander Jakowlew. Zaslugą tego proreformatorskiego polityka było wprowadzenie w latach 1986–1987 pierwszych postanowień ograniczających ingerencję cenzury i uchylene zakazów drukowania literatury rosyjskiej i radzieckiej. Uznaje się, że polityka *glasnosti* początkowo miała być tylko nową „odwilżą” kulturalną, jednakże szybko okazało się, iż ograniczona swoboda nie wystarcza do zmobilizowania intelektualnego poparcia dla reform³². Dlatego też kolejnym, istotnym etapem zmian było przemówienie Michaiła Gorbaczowa wygłoszone w listopadzie 1987 r. z okazji siedemdziesiątej rocznicy rewolucji październikowej, w którym wezwał on do wypełnienia, tzw. białych plam w historii ZSRR dotyczących okresu stalinowskiego. Tematyka ta zaczęła stopniowo wypełniać łamy i czas antenowy radzieckich środków przekazu; rehabilitowano ofiary stalinowskich represji, a także poglądy i kierunki myślenia określane do tej pory w oficjalnej propagandzie jako „kontrrewolucyjne” czy „oportunistyczne”. Ogólnonarodowa dyskusja o następstwach stalinowskiego kultu jednostki zaczęła przekształcać się w publiczną debatę dotyczącą teraźniejszych i przyszłych losów państwa radzieckiego. Stopniowe rozszerzanie zakresu wolności słowa doprowadziło do zlikwidowania na przełomie 1989 i 1990 r. ograniczeń cenzury i przywrócenia wolności słowa, co spowodowało ostateczne zniszczenie legitymizacji ideologicznej systemu. Media pozbawione nadzoru ze strony cenzury zaczęły przedstawiać rzeczywisty obraz państwa, a winą za negatywne aspekty życia społecznego coraz powszechniej zaczęto obarczać rządzące elity partyjne. Niezadowolenie ze stanu państwa stało się coraz powszechniejsze z uwagi na pogarszającą się sytuację życiową obywateli i kryzys gospodarczy, a władze, które zdecydowały się na politykę „przebudowy” i „jawności”, nie były już w stanie odwoływać się do środków przymusu i przemocy, co zadecydowało o tym, że wprowadzona odgórnie reforma zaczęła się przekształcać w samoistne zjawisko.

³¹ M. Smoleń, *op. cit.*, s. 340.

³² A. Walicki, *Marksizm i skok...*, s. 518.

Wbrew intencjom władz polityka *glasnosti* i ujawnienie prawdy o przeszłości kraju, które w dużej mierze przyczyniły się do ostatecznego demontażu państwa radzieckiego, nie przyniosły mobilizacji społeczeństwa i powszechnego poparcia ludności dla osoby sekretarza generalnego i jego idei *pieriestrojki*. Rzeczywistym skutkiem *glasnosti* stała się natomiast delegitymizacja władzy komunistycznej, a w konsekwencji żądanie radykalnego i jednoznacznego zerwania z całą tradycją komunizmu³³. *Glasnost'* miała być kampanią propagandową, w ramach której znajdowała się m.in. krytyka stalinowskiego modelu socjalistycznego państwa. Pierwotnie proklamowanymi celami *glasnosti* były „poprawa niedociągnięć” i „ulepszenie socjalizmu”. Wkrótce jednak krytyka reżimu wykroczyła poza te ramy i zaczęła bezpośrednio łączyć się z poglądami artykułowanymi przez dysydentów liberalno-zachodniego kierunku. Ważnym symbolicznym krokiem, demonstrującym wzrost tolerancji na tego typu poglądy stało się zwolnienie w grudniu 1986 r. ze zsyłki Andrieja Sacharowa.

Analizując zmiany w polityce wewnętrznej i przejście od koncepcji „przyspieszenia” do „jawności” i „przebudowy”, zwraca się uwagę na dwa aspekty radykalizacji reform i rozpoczęcie zmian w sferze politycznej. Po pierwsze, uznaje się, że nie możliwe było przeprowadzenie zmian w ekonomii bez odpowiadających im zmian w polityce. Radziecka struktura polityczno-ekonomiczna charakteryzowała się dużymi powiązaniem i zależnościami między instytucjami politycznymi i ekonomicznymi. Trwałe zmiany w gospodarce były więc niemożliwe bez reform instytucji politycznych. Wydaje się, że rozpoczęta decentralizacja zarządzania gospodarką, która prowadziła do stopniowego upadku znaczenia biurokracji partyjnej w gospodarce wcześniej czy później i tak wymusiłaby zmiany w strukturach politycznych. Po drugie, reformy polityczne były elementem taktyki Gorbaczowa i jego otoczenia, które chciało uzyskać wsparcie reformatorów ze strony społeczeństwa radzieckiego. Było to o tyle istotne, że wprowadzane zmiany w państwie budziły rosnącą opozycję i opór ze strony konserwatywnych członków elit politycznych. Budziły niepokój zarówno tych, którzy wykorzystywali istniejącą dotychczas strukturę do realizacji własnych interesów, jak i tych, dla których głębokie zmiany oznaczały „zdradę” dotychczasowych ideałów. Upolitycznienie reform miało na celu umocnienie władzy nowego sekretarza generalnego oraz złamanie oporu zachowawczej części nomenklatury. W ciągu 1986 r. Gorbaczow, zdając sobie sprawę z konieczności zmian w polityce i spodziewając się rosnącego oporu biurokracji partyjnej, zwrócił się do osób, które mogły zostać beneficjentami proponowanych zmian: do młodzieży, do ludzi wykształconych i do inteligencji, w tych grupach szukając poparcia dla strukturalnych zmian³⁴.

Reformy polityczne w Związku Radzieckim rozpoczęły się od zmian w funkcjonowaniu rządzącej partii komunistycznej. Niska efektywność przeobrażeń lat 1986–1988 doprowadziła reformatorskie przywództwo partyjne do przekonania o konieczności znacznie głębszych zmian społeczno-gospodarczych. Przyjmuje się, że pierwszym krokiem na drodze reform politycznych stało się plenum KC

³³ Ibidem, s. 520.

³⁴ G. Gill, R. Markwick, *op. cit.*, s. 37–38.

KPZR, które rozpoczęło się 27 stycznia 1987 r.³⁵ W jego trackie Michaił Gorbaczow skrytykował stan partii i konserwatyzm jej gremiów kierowniczych. Zarzucił on strukturalizm partyjny, konserwatyzm i inercję, formalizm, demagogię, nietolerancję i brak otwartości na krytykę, karierowiczostwo, partykularyzm i nacjonalizm, a także degenerację kadr partyjnych w niektórych rejonach kraju. Stwierdził także, że dla rozwiązania tych zjawisk konieczne jest podniesienie standardów moralnych i demokratyzacja życia wewnętrznego w partii. Pojęcie demokratyzacji obejmowało takie postulaty, jak wprowadzenie tajności wyboru członków organów partyjnych, zamieszczanie na listach wyborczych więcej kandydatów niż było miejsc, zapewnienie rzeczywistej odpowiedzialności osób wybranych na stanowiska partyjne przed elektoratem³⁶. Rezolucja przyjęta przez styczniowe plenum KC KPZR *O pieriestrojce i polityce kadrowej* uznawała potrzebę demokratyzacji pracy organów partyjnych poprzez demokratyzację wyborów wewnątrzpartyjnych i zwiększenie kontroli społecznej nad ich pracami. W 1987 r. część sekretarzy organizacji partyjnych była już wybierana w wyborach rywalizacyjnych, w których członkowie partii mogli wybierać między konkurującymi ze sobą kandydatami, co stanowiło przeciwieństwo dotychczasowych wyborów wewnątrzpartyjnych, w których instancje nadrzędne rekomendowały instancjom podległym kandydatów na stanowiska i w wielu wypadkach na jedno miejsce przedstawiano do akceptacji jednego kandydata.

Propozycje zmian stanowiły więc wyraźny i ważny krok w kierunku demokratyzacji systemu radzieckiego. Wskazuje się, że niekonwencjonalne wystąpienie Gorbaczowa na plenum KC KPZR i zapoczątkowana przez niego krytyka negatywnych aspektów funkcjonowania partii znacznie rozszerzyła dotychczasowe granice swobody wypowiedzi. Było to wystarczającym bodźcem, aby uruchomić aktywność społeczną i żywiołowy, masowy, oddolny ruch poparcia *pieriestrojki*³⁷. „Aktywizacja czynnika ludzkiego” spowodowała nowe zjawisko w ZSRR, którym stało się powstawanie wielu nieformalnych grup, zawiązujących się głównie pod hasłami wspierania polityki *pieriestrojki*. Większość z tych grup była apolityczna, ale część z nich zaczęła wysuwać pierwsze postulaty polityczne. Niekiedy w pracach takich grup brali udział byli dysydenci. Wskazuje się także, że cele programowe nieformalnych grup i organizacji w wielu punktach były zbieżne z żądaniami liberalnych i prozachodnich dysydentów i okazały się one, w niektórych punktach, zbieżne z nową strategią części wyższego kierownictwa partyjnego³⁸.

W 1988 r., przystępując do kolejnego etapu reform politycznych, Gorbaczow zapowiedział potrzebę głębokich przemian radzieckiego systemu politycznego – odrzucenia partyjnego „mechanizmu nakazu i presji” oraz zastąpienia go systemem opartym na rządach prawa, konkurencyjnych wyborach, przekazaniu całej władzy wykonawczej organom państwowym (oddzielnym od organów partii) i na konstytucyjnym podziale władz.

³⁵ A. Czajowski, *op. cit.*, s. 52.

³⁶ G. Gill, *The collapse of a single-party system*, Cambridge 1994, s. 37.

³⁷ A. Czajowski, *op. cit.*, s. 52.

³⁸ G. W. Golosow, *Partijnyje sistemy Rossii i stran Wostocznoj Jewropy*, Moskwa 1999, s. 31.

„Demokratyzacja” socjalizmu stała się jednym z najważniejszych kierunków zmian zachodzących w ramach ZSRR na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych. Jej urzeczywistnienie zakładało stworzenie podstaw państwa prawa i rozwiązanie następujących problemów:

- 1) podnieść autorytet i efektywność organów władzy państwowej. Doprowadzić do zmiany w mechanizmach i strukturze najwyższych władz tak, aby wzmocnić przedstawicielskie organy władzy;
- 2) ustanowić demokratyczne mechanizmy wyborcze; odejść od partyjnej kontroli nad wyborami i zabezpieczyć swobodę wylaniania i wyboru spośród wielu kandydatur;
- 3) odejść od formalnego prawa kierowania organami władzy państwowej przez odpowiadające im organizacje partyjne;
- 4) zwiększyć autorytet i rolę władzy sądowniczej, zapewniając jej większą niezależność.

Bardzo ważną rolę w realizacji zapowiedzianych przez Gorbaczowa zmian w funkcjonowaniu państwa i rządzącej partii odegrała XIX Wszechniowska Konferencja Delegatów Partyjnych (28 czerwca–4 lipca 1988 r.). Jej rezultaty stały się bardzo istotne dla całego procesu dalszych reform, a dotyczyło to szczególnie poparcia udzielonego przez delegatów polityce *pierestrojki* i dla reformy systemu politycznego, którego założenia znalazły się w przyjętej przez konferencję uchwale o demokratyzacji społeczeństwa radzieckiego i reformie systemu politycznego. Niecodziennym zjawiskiem w historii radzieckiej partii komunistycznej była XIX Konferencja Delegatów Partyjnych, ponieważ ostatnia tego typu konferencja odbyła się w 1941 r. Zwołanie jej miało duże znaczenie dla rozstrzygnięcia pogłębiającego się w ramach KPZR konfliktu politycznego pomiędzy zwolennikami radykalnych reform politycznych a konserwatywną częścią biurokracji partyjno-państwowej. Dla Michaiła Gorbaczowa i jego najbliższych współpracowników, których program reform był po styczniowym plenum KC KPZR coraz częściej krytykowany przez część aparatu partyjnego, konferencja była szansą na zneutralizowanie opozycji członków aparatu partyjnego na średnim i wysokim szczeblu poprzez odwołanie się ponad ich głowami do opinii inteligencji, szeregowych członków partii i aparatu niższego szczebla, którzy jak uważano, będą wspierać procesy demokratyzacji życia polityczno-społecznego. Uważali także, że jest ona szansą, aby odsunąć od władzy w partii niektórych z oponentów programu reform. Dla opozycji wobec radykalizacji reform konferencja miała stać się dobrą okazją do wykorzystania jej do ograniczenia zakresu planowanych zmian i utrzymania swojej pozycji w aparacie partyjnym³⁹.

W okresie pomiędzy zapowiedzią zebrania konferencji partyjnej a jej otwarciem w KPZR zaczął narastać konflikt pomiędzy zwolennikami zmian i konserwatywną częścią członków partii. Jednocześnie zaczęła następować dalsza radykalizacja polityki reform. W oficjalnej prasie partyjnej zaczęły pojawiać się artykuły dotyczące reformy funkcjonowania partii komunistycznej. Szczególne nasilenie tej debaty nastąpiło w pierwszej połowie 1988 r., kiedy to odbywały się wybory delegatów na konferencję partyjną. Dyskusja prowadzona na łamach pra-

³⁹ G. Gill, R. D. Markwick, *op. cit.*, s. 50.

sy partyjnej dotyczyła takich zagadnień mających wpłynąć na demokratyzację jej działalności, jak: rywalizacyjne wybory na stanowiska partyjne, limity wiekowe dla osób piastujących najwyższe stanowiska, zwiększenie jawności obrad KC partii, bezpośrednie wybory sekretarzy partyjnych przez konferencje partyjne i kongresy, zerwania z praktyką wyboru sekretarza generalnego przez niewielką grupę notabli i wprowadzenia procedury jego wyboru poprzez tajne głosowanie delegatów partyjnych lub wewnątrzpartyjne referendum, redukcja biurokracji i aparatu partyjnego. Domagano się wprowadzenia „pluralizmu partyjnego”, który miał oznaczać wolność dyskusji i debat dotyczących wszelkich problemów partyjnych i państwowych oraz wprowadzenia gwarancji, że osoby podejmujące taką dyskusję nie zostaną oskarżone o „rewizjonizm”, „oportunizm”, „działalność antypartyjną” i gwarancje te miałyby zostać zapisane w statucie⁴⁰.

Formalnym wyrazem debaty wewnątrzpartyjnej stało się ogłoszenie przez KC partii pod koniec maja 1988 r. tzw. tez na konferencję. Wskazywały one na zagadnienia, które będą omawiane na konferencji i obejmowały m.in. takie problemy, jak: wolność dyskusji wewnątrzpartyjnej nad wszelkimi zagadnieniami i większą otwartość partii na dyskusję i krytykę, precyzyjne rozgraniczenia funkcji i prerogatyw pomiędzy partią a państwem, zagwarantowanie podstawowym organizacjom partyjnym możliwości wykonywania swych funkcji społecznych i demokratycznych praw, zmianę trybu wyborów na stanowiska partyjne na wszystkich szczeblach organizacyjnych (głosowanie tajne, zgłaszanie większej ilości kandydatów niż stanowisk do objęcia).

Jednym z haseł planowanej reformy było ograniczenie wpływu aparatu partyjnego na instytucje państwowe, wykorzystanie rzeczywistych uprawnień organów ustawodawczych i pobudzenie inicjatywy społeczeństwa. Miało to spowodować ograniczenie sfery zarządzania partyjno-państwowego na rzecz społeczno-samorządowej⁴¹. Elementem nowej polityki Michaiła Gorbaczowa stała się wysunięta na konferencji idea zmian w strukturze najwyższych organów państwa i organizacji aparatu państwowego. Reformy te prowadzić miały do rozgraniczenia funkcji partyjno-państwowych, zmniejszenia liczebności aparatu partyjnego, rezygnacji z metod nakazowo-administracyjnych oraz przestrzegania przez ogniwa partii konstytucji i ustaw, co oznaczało, że partia komunistyczna miała od tej pory działać w obrębie systemu prawnego, co było istotnym odejściem od dotychczasowej teorii i praktyki rządzenia, w której cele ideologiczne rządzącej partii miały pierwszeństwo nad formalnymi ramami systemu prawnego państwa. Działania te miały w swoich założeniach spowodować realne ograniczenie sfery zarządzania partyjno-państwowego na rzecz sfery społeczno-samorządowej i stać się podstawą aktywności politycznej społeczeństwa.

Podstawą reform odnoszących się do działalności rządzącej partii i przedstawicielskich organów władzy była nowa w praktyce politycznej państwa radzieckiego koncepcja autentycznej i niesterowanej odgórnie aktywności politycznej

⁴⁰ G. Gill, *The collapse of...*, s. 56.

⁴¹ *Przeobrażenia ustrojowe w republikach dawnego ZSRR*, pod red. E. Zielińskiego, Warszawa 1993, s. 99.

społeczeństwa i samorządu narodu radzieckiego. Na XIX Konferencji KPZR Michaił Gorbaczow stwierdził, że życie społeczne w ZSRR od dziesiątków lat regulowały nie ustawy, lecz dowolne zarządzenia, a głoszone zasady demokracji pozostawały słowną deklaracją. W rezultacie – zdaniem Gorbaczowa – aktywność polityczna społeczeństwa sprowadzała się do działania organów wykonawczych, co powodowało osłabienie aktywności społeczeństwa, a jej ponowne wzbudzenie miało dokonać się poprzez nadanie instytucjom przedstawicielskim pozycji dominującej nad organami wykonawczymi i przekształcenie ich w rzeczywiste organy władzy. Co miało być niezbędnym krokiem w celu usunięcia barier stojących przed *pieriestrojka*⁴².

Wystąpienie Michaiła Gorbaczowa na konferencji partyjnej stało się zapowiedzią dalszej ewolucji koncepcji *pieriestrojki* w kierunku przeprowadzenia reformy systemu politycznego kraju. Stanowisko władz partyjnych w sprawie konieczności przeprowadzenia reform i wniesieniu zmian do konstytucji ZSRR zostało zawarte w rezolucji przyjętej na konferencji: *O demokratyzacji społeczeństwa radzieckiego i reformie systemu politycznego*, ponadto w rezolucjach przyjętych na konferencji podkreślono konieczność respektowania niezbywalnych praw jednostki oraz nieskrępowanego dostępu do informacji. Uchwały XIX Konferencji stały się podstawą dla zmian w strukturze władz państwowych ZSRR.

Początek procesu zmiany radzieckiego systemu partyjno-państwowego stanowiła reforma konstytucyjna w latach 1988–1989. W zamierzeniach władz partyjnych reformy miały wpłynąć na poprawę efektywności władzy partyjno-państwowej. W dniu 29 listopada 1988 r. na XII sesji Rady Najwyższej ZSRR 11 kadencji przyjęto dwie ustawy: O zmianach i uzupełnieniach Konstytucji ZSRR i O wyborach narodowych deputowanych ZSRR. Zgodnie z przyjętymi ustawami doszło do zmian w przepisach konstytucji ZSRR i nastąpiła zmiana struktury najwyższych organów państwa, która w znacznym stopniu odbiegała od dotychczasowej. Nowym naczelnym organem władzy państwowej, w miejsce dotychczasowej 1500-osobowej Rady Najwyższej ZSRR, został Zjazd Deputowanych Ludowych ZSRR, który miał się składać z 2250 deputowanych wybieranych na 5 lat. Dokonano także zmiany ordynacji wyborczej; 1500 deputowanych pochodzić miało z wyborów powszechnych w jednomandatowych okręgach, w których startowało od kilku do kilkunastu kandydatów (podczas pierwszych wyborów w skład wybranego zjazdu weszli m.in. głośni już wówczas reformatorzy Gawrił Popow, Borys Jelcyn, Jurij Afanasjew), 750 deputowanych delegowały partia komunistyczna i różne organizacje społeczne i naukowe (w grupie tak wybranych delegatów znaleźli się przede wszystkim pracownicy aparatu partyjnego, jak Michaił Gorbaczow czy ówczesny szef KGB Władimir Kriuczukow, ale także i znany dysydent Andriej Sacharow). Ordynacja wyborcza nakazywała wystawianie co najmniej dwóch kandydatów, co zmusiło kandydatów do podjęcia prób organizowania swojego elektoratu. Zarysowały się pluralizm i radykalizacja postaw, a członkowie istniejącego establishmentu musieli zabiegać o utrzymanie dotychczasowej

⁴² A. Czajowski, *op. cit.*, s. 293.

pozycji, m.in. wielu dotychczasowych czołowych działaczy partyjnych nie znalazło się na liście centralnej i zmuszonych zostało do ubiegania się o mandaty w okręgach terytorialnych⁴³. Wybory i utworzenie Zjazdu Deputowanych Ludowych stworzyły legalną publiczną sferę polityki po raz pierwszy od przejęcia władzy przez bolszewików w 1917 r. Charakteryzowała się ona otwartą dyskusją i powstawaniem niewielkich nieformalnych grup politycznych niezależnych od KPZR, które uczestniczyły w kampaniach wyborczych w 1989 r. i coraz bardziej radykalizowały swoje programy. Po raz pierwszy od 1921 r. na scenie politycznej ZSRR pojawił się rywal dla dominującej roli partii komunistycznej.

Zjazd Deputowanych miał być zwoływany raz do roku lub częściej na sesje nadzwyczajne. Wybierał ze swojego składu Radę Najwyższą ZSRR złożoną z 542 deputowanych i dwóch równorzędnych izb Rady Związku i Rady Narodowości. Rada Najwyższa miała być stale działającym organem ustawodawczym, zarządzającym i kontrolnym. Zwoływana była na 3--4-miesięczne sesje przez jej Prezydium, którego rola ograniczała się do organizowania prac Zjazdu i Rady.

Zmiany, które zaszły w sferze instytucji politycznych miały drugorzędne znaczenie w porównaniu ze zmianami w mentalności przywódców partii i społeczeństwa. Aż do końca 1988 r. słowo „wielopartyjność” miało wyraźnie negatywne zabarwienie i w oficjalnej propagandzie często łączono je ze słowem „antyradziecki”. Od początków 1989 r. nastąpił istotny przełom; wielopartyjność, pojmowana jako kulturowo-polityczna rzeczywistość, zaczęła być traktowana „normalnie”, a nawet pojawiać się w programach politycznych najbardziej radykalnych kandydatów na deputowanych ludowych. Wskazuje się, że o skali zmian świadczy fakt, iż w czasie I sesji Zjazdu Deputowanych Ludowych ZSRR (maj-czerwiec 1989 r.), już ok. 42% deputowanych spośród siedmiuset ankietowanych wypowiedziało się przeciwko utrzymaniu systemu jednopartyjnego⁴⁴. Zmiana postaw wśród dotychczasowych elit politycznych umożliwiła demokratyzację całego systemu politycznego, chociaż wskazuje się, że pomimo otwartej dyskusji na temat problemu totalnego monopolu ze strony KPZR i rodzącego się pluralizmu nastawienie społeczne wobec tworzenia organizacji politycznych alternatywnych wobec KPZR nie było jednoznaczne. Nawet jeden z reprezentantów radykalnego i proreformatorskiego skrzydła w KPZR, Borys Jelcyn, na zebraniu z wyborcami w marcu 1989 r. (rywalizował wówczas o mandat deputowanego na Zjazd Deputowanych Ludowych) mówił, że jego zdaniem społeczeństwo radzieckie nie jest jeszcze gotowe do stworzenia drugiej partii politycznych⁴⁵.

Uznaje się, że rok, który nastąpił po XIX Konferencji Delegatów Partyjnych, był jednym z najważniejszych okresów tworzenia się pluralizmu politycznego i społecznego na terytorium ZSRR. Państwo to stało się widownią konkurencyjnych wyborów do Rady Deputowanych Ludowych oraz do różnych ciał na szczeblu republikańskim i municypalnym. Rezultatem tych wyborów była rewolucyj-

⁴³ *Federacja Rosyjska...*, s. 24–25, 192.

⁴⁴ L. G. Byzow, L. A. Gordon, I. E. Mintusow, *Perspektywy pluralizmu w społeczeństwie radzieckim*, „Więź” 1989, nr 11–12, s. 41.

⁴⁵ W. W. Łapajewa, *Prawo o mnogopartyjnost' w sowriemiennoj Rossii*, Moskwa 1999, s. 2.

na zmianę radzieckiego krajobrazu politycznego. Partia komunistyczna rozpadła się na frakcje, których programy niewiele miały już wspólnego z komunizmem jako systemem idei. Pojawiły się partie jawnie antykomunistyczne, a niektóre z nich utorowały sobie drogę do oficjalnych organów przedstawicielskich. Wszystkie miały własne organy prasowe odzwierciedlające wszystkie odcienie opinii publicznej, od monarchizmu i konserwatywnego nacjonalizmu do liberalizmu i populistycznej demokracji, a także połączeń idei nacjonalistycznych z komunistycznymi⁴⁶. Powstające ruchy polityczne przybierały różne formy, wyrażały rozmaite opinie, interesy i wizje rozwoju państwa a ich istnienie, mimo formalnego monopolu partii komunistycznej, świadczyło o powstawaniu rzeczywistego pluralizmu politycznego.

W wyniku kampanii przedwyborczych i samych wyborów nastąpiła nie tylko pluralizacja społeczeństwa, ale złamany został także monopol władzy partii komunistycznej, w niektórych miastach kraju u władzy znalazły się osoby deklarujące się jako demokraci (m.in. w dwóch największych ośrodkach kraju w Moskwie i Leningradzie), a w niektórych rejonach u władzy znaleźli się jawnie antykomunistyczni i antyradzieccy nacjonałiści (na kresach państwa).

Częściowo demokratyczne wybory deputowanych na Zjazd Deputowanych Ludowych ZSRR, które odbyły się 26 marca 1989 r., doprowadziły do wyboru w skład parlamentu kandydatów niezależnych. Wybory te formalnie odbywały się w warunkach braku międzypartyjnej konkurencyjności, a jedyną legalną siłą polityczną pozostawała partia komunistyczna, której przewodnia rola w społeczeństwie była gwarantowana przez konstytucję. Nie mniej jednak w skład zjazdu weszły osoby kojarzone z prodemokratycznymi reformatorami a pierwsza sesja Zjazdu (25 maja-9 czerwca 1989 r.) była pierwszą w historii ZSRR, na której deputowani do ciał przedstawicielskich otwarcie krytykowali politykę państwa i istniejący system państwowy. Reformatorsko nastawieni przedstawiciele elit politycznych stanowili wśród deputowanych na zjazd trzon utworzonej Międzyregionalnej Grupy Deputowanych, a wraz z jej utworzeniem ruch liberalny i proeuropejski, który otrzymał ogólne miano „demokratów”, uzyskał pewną autonomię od „reformatorów” w kierownictwie KPZR, a na sam Zjazd dokonał instytucjonalizacji podstaw do takiej politycznej autonomii.

Niezależnie od faktu, że wybory do Zjazdu odbywały się jeszcze w warunkach monopolistycznej roli KPZR w życiu politycznym, a członkowie partii dominowali w jego składzie, stał się on pierwszym autentycznym parlamentem w historii ZSRR. Podczas pierwszej sesji Zjazdu Deputowanych Ludowych najwyższe władze partyjne były krytykowane za błędy polityczne zarówno teraźniejsze, jak i przeszłe. Skład Rady Ministrów przedstawiony przez Nikołaja Ryżkowa został zaakceptowany przez Radę Najwyższą dopiero po długotrwałej debacie i dyskusji nad każdą z nominacji z osobna. Oznaczało to, że niezależnie od dominacji członków partii w Radzie Najwyższej parlament radziecki przestał być instytucją pasywną pozostającą pod całkowitą kontrolą organizacji partyjnych. Ponadto

⁴⁶ A. Walicki, *Marksizm i skok...*, s. 518.

Zjazd Deputowanych mogący podejmować wszelkie decyzje w sprawach państwowych podważał dotychczasowe kompetencje zjazdów KPZR i potencjalnie mógł zastąpić partię komunistyczną w roli instytucji dominującej w systemie politycznym⁴⁷. Polaryzacja poglądów wśród członków partii spowodowała ponadto, że w ramach parlamentu radzieckiego (w którym większość deputowanych stanowili przedstawiciele KPZR) zaczęły się kształtować pierwsze koalicje polityczne.

W ciągu 1989 r. polityczna mobilizacja – już poza kontrolą ze strony władz KPZR – zaczęła narastać. Radykalni zwolennicy reform utworzyli w ramach wybranego 26 marca 1989 r. nowego związkowego parlamentu tzw. Międzyregionalną Grupę Deputowanych, która działała pod przywództwem Andrzeja Sacharowa, fizyka, laureata Nagrody Nobla i dysydenta politycznego w ZSRR. Po jego śmierci 14 grudnia 1989 r., kierownictwo grupy przejął Borys Jelcyn, obok niego liderami grupy byli Jurij Afanasjew, Gienadij Burbulis, Gawrił Popow i Anatolij Sobczak. Grupa ta wysunęła alternatywny wobec partii komunistycznej program dotyczący wszystkich dziedzin życia państwa i społeczeństwa. Żądano m.in. likwidacji monopolu własności państwowej i uznania własności prywatnej, likwidacji wszystkich ograniczeń w działalności gospodarczej i finansowej przedsiębiorstw, decentralizacji władzy i gospodarki oraz realnej niezależności republik związkowych. Wskazywano także na konieczność zagwarantowania wolności słowa i wyznania, a także wprowadzenie systemu wielopartyjnego⁴⁸.

Konserwatyści partyjni ograniczający się głównie do dyskredytowania radykałów, początkowo nie sformułowali własnego programu politycznego, który pozwoliłby wyodrębnić ich jako siłę polityczną. Aktywność i rosnąca popularność osób wchodzących w skład Międzyregionalnej Grupy Deputowanych spowodowała, że pod koniec 1989 r. na II Zjeździe Deputowanych Ludowych, zaczęto tworzyć kolejne frakcje: Bałtycki Związek Deputowanych, Ukraiński Klub Deputowanych, grupę Reforma i grupę Związek oraz klub deputowanych i wyborców Rosja. Trzy pierwsze frakcje były politycznie i ideologicznie bliskie MGD, natomiast Związek i Rosja reprezentowały nurt zachowawczo-konserwatywny⁴⁹.

Radykałowie skupieni w Międzyregionalnej Grupie Deputowanych, przygotowując się do wyborów do Zjazdu Deputowanych Ludowych w największej z republik związkowych – Rosji, zaczęli organizować ruch polityczny, który następnie przekształcił się w partię polityczną Demokratyczna Rosja, która jako pierwsza organizacja polityczna odebrała władzę partii komunistycznej, uzyskując w rezultacie wyborów parlamentarnych w marcu 1990 r. prawie połowę mandatów w rosyjskim Zjeździe Deputowanych Ludowych. „Demokratyczna Rosja” zarówno organizacyjnie, jak i ideologicznie była związana z Międzyregionalną Grupą Deputowanych. W programie demokratycznej Rosji wskazywano, że działa ona na podstawie „idei Sacharowa”, sformułowanych jako „wolność, demokracja, prawa człowieka, system wielopartyjny, wolne wybory i gospodarka rynkowa”. Wybory okazały się sukcesem dla Demokratycznej Rosji, która odniosła zwycięstwo m.in. w dwóch najważniej-

⁴⁷ G. Gill, *The collapse of...*, s. 85.

⁴⁸ M. Smoleń., *op. cit.*, s. 346.

⁴⁹ A. Czajowski, *op. cit.*, s. 65, 68.

szych ośrodkach państwa Moskwie i Leningradzie, ale także i w innych dużych miastach. Sukces „demokratów” uwieńczony został wyborem Borysa Jelcyna na stanowisko przewodniczącego Rady Najwyższej Rosji.

Działalność „demokratów” powodowała także konsolidację przeciwników dalszych reform politycznych działających w ramach partii komunistycznej. Jako pierwsze próbę zjednoczenia podjęły grupy o charakterze nacjonalistycznym. W grudniu 1989 r. zapowiedziano utworzenie „bloku sił narodowych i patriotycznych”, jednakże kandydaci wspierani przez „nacjonalistów” w wyborach ponieśli porażkę, a na politycznej scenie w Rosji nastąpiła widoczna polaryzacja między „demokratami” i rozproszonymi siłami KPZR, które w tej czy innej formie reprezentowały dotychczasowy porządek.

4.3. Liberalizacja systemu politycznego i rozpad KPZR

Analizując powstawanie w państwie radzieckim warunków dla pluralizmu społecznego i wielopartyjności, należy zwrócić uwagę na procesy podziałów polityczno-ideologicznych, które zaszły w ramach KPZR i na przyczyny jej rozwiązania. Komunistyczna Partia Związku Radzieckiego, która zajmowała dominującą pozycję w systemie politycznym Związku Radzieckiego, nie była zwykłą partią typu parlamentarnego. Była to organizacja szczególnego typu, działając w warunkach systemu jednopartyjnego, dysponując monopolem w zakresie władzy politycznej, kontrolując działalność aparatu państwowego i organizacji społecznych stała się potężną wielomilionową organizacją kierującą całością życia społeczno-politycznego kraju. W ZSRR w aparacie zarządzającym i partii skupiło się praktycznie 80% potencjału intelektualnego narodu. Nie było innych poza KPZR partii ani struktur czy elit opozycyjnych. Kościół prawosławny nie spełniał kontestacyjnej roli w życiu politycznym. Liderzy i osoby, które w Rosji Radzieckiej pod koniec lat dziewięćdziesiątych tworzyły polityczny ruch demokratyczny, a także konserwatywny, były w zasadzie w całości elementem reżimowych struktur ZSRR⁵⁰. Można więc uznać, że proces powstawania systemu wielopartyjnego w Rosji (maj 1990–lato 1992), mimo że bardzo intensywny, nastąpił w społeczeństwie charakteryzującym się niską kulturą demokratyczną, a wielopartyjność w specyficznych warunkach rosyjskich powstawała na drodze przekształcenia otoczenia monopartyjnego⁵¹.

Podziały polityczne i pluralizm polityczny nie były w Rosji „dziełem” społeczeństwa, lecz wywodziły się z podziałów w ramach dotychczasowych elit politycznych pochodzących przede wszystkim z aparatu partyjnego KPZR i były przede wszystkim pochodną rywalizacji o władzę i wpływy wśród biurokracji państwowej w obliczu kryzysu władzy centralnej. Postępujące w Rosji pod koniec lat osiemdziesiątych procesy detotalitaryzacji i dekomunizacji, którym towarzyszyła dyskredytacja rządzącej monopartii i dotychczasowej oficjalnej ideologii

⁵⁰ S. Bieleń, *Związek Radziecki a Polska racja stanu*, „Dziś” 1992, nr 10, s. 14.

⁵¹ I. Kobrinskaja, *Narodziny systemu wielopartyjnego*, [w:] *Zmiany ustrojowe w Rosji postradzieckiej. Aspekty polityczne*, pod red. P. Kozarzewskiego, Warszawa 1994, s. 6–7.

państwowej, sprzyjały emancypowaniu się nowych ruchów politycznych i rozwojowi pluralizmu politycznego. Jednakw rzeczywistości społeczeństwa radzieckiego, w którym brak było liczącej się opozycji (kontrelity), mogącej stać się alternatywą dla elit wywodzących się z partii komunistycznej, w którym nie było także zakorzenionej tradycji aktywności społeczno-politycznej, rodzący się pluralizm polityczny odzwierciedlał nie tyle zróżnicowanie społeczeństwa radzieckiego, ale raczej chaos, który zapanował wśród rządzącej biurokracji.

Procesy demokratyzacji i zmian zachodzących wewnątrz rządzącej partii komunistycznej wpływały na całokształt życia polityczno-społecznego w ZSRR. Najwyższe organy władzy państwowej, organizacje społeczne, wszystkie dziedziny życia społecznego podporządkowane władzy KPZR zmieniały się wraz z przeobrażeniami w aparacie partyjnym. Zainicjowanie reform, szczególnie zaś w sferze politycznej (jawność życia społecznego), wyzwoliły tłumioną aktywność społeczną i rozpoczęły kształtowanie się pluralizmu politycznego, wykluczonego przez siedemdziesiąt lat rządów KPZR, oraz zainicjowało żywiołowy proces powstawania ruchów politycznych, stowarzyszeń społecznych i partii, wśród których znalazły się także ugrupowania jednoznacznie antykomunistyczne.

Uznaje się, że proces demokratyzacji systemu politycznego, który zakończył się rozpadem rządzącej partii komunistycznej, przeszedł w ZSRR trzy zasadnicze etapy:

- 1) od 1986 do wiosny 1988 – charakteryzował się on rozwojem nieformalnych klubów i innych form „amatorskiej” działalności politycznej, z reguły pod hasłami poparcia dla polityki *pieriestrojki*;
- 2) od wiosny 1988 do zimy 1988/1989 – w okresie tym nieformalne organizacje polityczne zaczęły się przekształcać w masowe ruchy społeczne. Rozwój ten następował na ogół w ramach oficjalnych masowych kampanii politycznych, np. wyborów deputowanych. Charakterystyczną formą rozwoju ruchów społecznych tego okresu były tzw. fronty ludowe lub bardziej typowe dla aktywności politycznej tego okresu powszechne zjednoczenia wyborców;
- 3) od zimy 1990 do sierpnia 1991 – etap ten charakteryzował żywiołowy rozwój partii politycznych w ramach formalnie jednopartyjnego systemu politycznego. Uformowały się wówczas duże bloki wyborcze, które następnie przekształcone zostały we frakcje parlamentarne i polityczne koalicje. Nastąpił także kryzys wewnątrz KPZR i jej organizacyjny rozpad, wraz z którym następowało przekazywanie na rzecz nowych organizacji bazy materialnej, środków technicznych i infrastruktury politycznej⁵².

W pierwszym etapie demokratyzacji systemu państwa radzieckiego zaczęły powstawać pierwsze samodzielne i niezależne od aparatu partyjno-państwowego grupy nieformalne. Większość nieformalnych grup o charakterze politycznym, wykorzystując liberalną politykę władz, przyjęło formę klubów społeczno-politycznych działających pod hasłami wspierania *pieriestrojki*. W okresie tym swoją

⁵² W. Marciniak, *op. cit.*, s. 126-127.

aktywność zaznaczyły także organizacje ekologiczne, grupy broniące pomników dziedzictwa kulturowego, organizacje martyrologiczne, a także pierwsze organizacje nacjonalistyczne⁵³. Były to ugrupowania niewielkie, funkcjonujące na marginesie życia społeczno-politycznego i do pewnego stopnia tolerowane przez władze państwowe, mimo iż oficjalna polityka i ideologia wykluczała pluralizm polityczny.

Kolejne etapy demokratyzacji Związku Radzieckiego związane były z proklamowanym przez władze partyjne „nowym myśleniem politycznym”, dzięki czemu dotychczasowe organizacje nieformalne mogły zacząć przekształcać się w masowe ruchy polityczne, których głównym rodzajem były tzw. fronty ludowe, narodowe i pracownicze. Formacje tego typu zaczęły powstawać latem 1988 r. i działały aktywnie do początków 1990. Fronty narodowe powstawały w republikach związkowych, aby wyrażać interesy rdzennej ludności (np. Litewski Ruch na Rzecz Pierestrojki „Sajudis”), a także w największych miastach w Rosji – Moskwie i Leningradzie. W Moskwie powstał Moskiewski Front Ludowy, a w Leningradzie Leningradzki Front Ludowy, a ich powstanie przyczyniło się do rozwoju podobnych ruchów w innych regionach i miastach Rosji, ale pomimo podejmowanych prób utworzenia na bazie frontów ludowych jednolitej organizacji politycznej, w Rosji nie udało się zbudować jednolitej struktury organizacyjnej ruchu typu litewski „Sajudis”. Z uwagi na obowiązujący zapis konstytucji o dominującej roli KPZR w życiu społecznym i politycznym powstające do końca lat osiemdziesiątych ugrupowania miały charakter nieformalny. Były jednak przez władze tolerowane mimo braku oficjalnej zgody na uznanie pluralizmu politycznego⁵⁴.

Pod koniec lat osiemdziesiątych i na początku lat dziewięćdziesiątych rozpoczął się w Rosji specyficzny proces tworzenia partii politycznych „od dołu” na bazie powstającego ruchu demokratycznego, który był rezultatem antynomenklaturowego protestu. Powstawanie „nieformalnej” aktywności społecznej i pierwszych organizacji politycznych (tzw. platformy wewnątrz KPZR, kluby polityczne, zrzeszenia obywateli, fronty ludowe itp.) ujawniło się w procesach rozpadu komunistycznego systemu politycznego i były to procesy tożsame z tymi, które zachodziły wówczas w pozostałych karach Europy Środkowej i Wschodniej.

Powstające w okresie liberalizacji systemu politycznego ZSRR ugrupowania to jednak z reguły ruchy niewielkie, którym brak było zakorzenienia w tradycji i strukturze społeczeństwa rosyjskiego. Nie były formacjami jednolitymi ideologicznie i politycznie. Dlatego też, mimo że wywierały one wpływ na życie społeczne, uczestnicząc w kampaniach wyborczych do parlamentu radzieckiego, w zdecydowanej większości wypadków były to grupy efemeryczne, niezdolne do przetrwania na scenie politycznej. Większość z nich miała charakter w większym stopniu ideowy niż organizacyjno-polityczny. Największą popularnością cieszyły się grupy i kluby dyskusyjne, w których uczestniczyli przedstawiciele inteligencji wywodzący się ze środowisk wielkomiejskich⁵⁵. Wszystkie powstające na przeło-

⁵³ A. Czajowski, *op. cit.*, s. 150-156.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 158-160.

⁵⁵ *Federacja Rosyjska...*, s. 27.

mie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych były bardzo słabe pod względem organizacyjnym. Częstokroć były to wyłącznie grupy intelektualistów z wielkich miast nieposiadające dostatecznych wpływów społecznych ani struktury, aby utrwalić swoją aktywność społeczną. Niektóre z grup próbowały stworzyć szeroką strukturę organizacyjną, jak np. Demokratyczna Rosja, niewielu z politycznych aktywistów miało doświadczenie i wiedzę potrzebną, by zbudować efektywną organizację polityczną. Impuls do tworzenia trwalszych więzi organizacyjnych dawało niekiedy posiadanie swoich reprezentantów w różnych ciałach przedstawicielskich (Zjazd Deputowanych Ludowych, Rada Najwyższa, lokalne rady), jednakże nowe ruchy polityczne były niestabilne i posiadały większych wpływów społecznych. Ponadto powstające partie często znajdowały się w trudnej sytuacji, gdyż nie miały dostępu do zasobów koniecznych dla skutecznej działalności (możliwość drukowania własnej prasy czy posiadanie pomieszczeń dla urządzania spotkań), ponieważ znajdowały się one pod kontrolą lokalnych komórek KPZR, które nie chciały ich udostępniać swoim potencjalnym rywalom⁵⁶. Dlatego też pomimo ich istnienia i działalności, które przyczyniły się do podważenia podstawowych zasad ustroju państwa radzieckiego, to do ostatecznego upadku systemu jednopartyjnego przyczynił się przede wszystkim kryzys wewnętrzny w rządzącej krajem KPZR, który spowodował jej rozpad organizacyjny i rezygnację ze statusu monopolisty.

Reformy polityczne przeprowadzone przez Gorbaczowa i jego współpracowników wpłynęły nie tylko na wzrost aktywności społecznej, ale także spowodowały kontrowersje wśród członków rządzącej partii i głębokich podziałów o podłożu ideologicznym i politycznym. Podziały społeczne znajdowały swoje odzwierciedlenie także wśród członków partii, w której swoich reprezentantów znalazły prawie wszystkie nurty polityczne występujące w społeczeństwie radzieckim. Wskazuje się, że w 1989 r. można było już wyodrębnić kilka, istniejących w ramach KPZR, głównych wyrażnie określonych orientacji politycznych:

- 1) konserwatywna, do której należeli przede wszystkim ci działacze partyjni i państwowi, którzy w programie *pieriestrojki* widzieli zagrożenie dla swoich wpływów i pozycji;
- 2) konserwatywno-liberalna, której przedstawiciele dostrzegali konieczność przeprowadzenia ograniczonych zmian;
- 3) centrowa (reprezentowana m.in. przez sekretarza generalnego Michaiła Gorbaczowa), której przedstawiciele za jedyne ograniczenie zakresu reform uznawali utrzymanie dominującej pozycji KPZR w systemie politycznym;
- 4) radykalna, której zwolennicy dążyli do przeprowadzenia radykalnych reform gospodarczych, społecznych i ustrojowych⁵⁷.

Grupy te nie stanowiły spójnych ruchów politycznych zjednoczonych wspólną ideologią i programem. Były to raczej luźne grupy działaczy partyjnych połączonych przede wszystkim wspólnymi interesami i obawami przed utratą wpły-

⁵⁶ G. Gill, R. D. Markwick, *op. cit.*, s. 84–85.

⁵⁷ M. Rakowski, *Gorbaczow, pierwszy i ostatni*, Warszawa 1992, s. 132.

wów i na tej podstawie rywalizujących o władzę w ramach jedynej istniejącej wówczas partii politycznej.

Pojawienie się zdecydowanych różnic pomiędzy członkami KPZR świadczyło o narastającym kryzysie ideologicznym wewnątrz partii i załamaniu dyscypliny. Procesy te były także następstwem głębokich podziałów w najwyższym kierownictwie partyjnym. Członkowie Zjazdu Deputowanych Ludowych wywodzący się z KZPR, jak i sama partia, przestali tworzyć monolityczny blok, a coraz wyraźniejsze stały się konflikty wewnętrzne i różnice poglądów. Wewnętrzny kryzys, niekonsekwentna polityka Gorbaczowa, brak umiejętności radzenia sobie z narastającymi trudnościami ekonomicznymi powodowały, że partia komunistyczna stawała się coraz bardziej niepopularna w społeczeństwie. „Duchowy” kryzys i odrzucenie marksistowskiej ortodoksji przyczyniły się do erozji dotychczasowej monolitycznej partyjnej struktury.

Na przełomie 1989 i 1990 r. doszło do rozłamu wśród członków KPZR i powstania dwóch frakcji, lub jak woleli się nazywać członkowie tych grup, dwóch platform: Platformy Demokratycznej, uznającej hasło budowy komunizmu za utopię i domagającej się zmiany oficjalnej polityki partii oraz na Platformę Marksistowsko-Leninowską reprezentującą bardziej zachowawcze stanowisko. Podstawową kontrowersją była odmienna ocena i wizja zachodzących w państwie zmian, a także walka o władzę i tym samym wpływ na zachodzące procesy.

Platforma Demokratyczna wywodziła się z powstałego wiosną 1989 r. Moskiewskiego Klubu Partyjnego „Komuniści na rzecz Pieriestrojki”, który domagał się odsunięcia od władzy konserwatywnych ortodoksów, zreformowania KPZR i ustanowienia formalnej wielopartyjności. W kwietniu 1990 r. przynależność do Platformy Demokratycznej deklarowało ok. 100 000 członków partii, ale na XXVIII Zjeździe partii w lipcu 1990 r. na 5000 delegatów zaledwie ok. 100 było związanych z Platformą Demokratyczną, co było spowodowane przede wszystkim faktem, że jej zwolennicy wybierający delegatów na zjazd byli elektoratem geograficznie skoncentrowanym przede wszystkim w ośrodkach wielkomiejskich⁵⁸. Celem Platformy Demokratycznej była reforma KPZR i przekształcenie jej w partię typu parlamentarnego o orientacji socjaldemokratycznej. Frakcja ta nie była jednolita ideologicznie i istniało w niej zarówno skrzydło prokomunistyczne, jak i takie, które szybko ewoluowało w kierunku antykomunizmu⁵⁹.

Platforma Marksistowska stanowiła łagodniejszy wariant ruchu demokratycznego w ramach KPZR. Ukształtowała się ona w kwietniu 1989 r., a jej program ideologiczny tworzyły środowiska intelektualistów związanych z wydziałem nauk społecznych Uniwersytetu Moskiewskiego⁶⁰.

Znaczenie liberalnego skrzydła partii było bardzo duże. To pod jego presją na plenum KC KPZR w marcu 1990 r. podjęto decyzję o wyrzeczeniu się monopolu

⁵⁸ G. Gill, *The collapse of...*, s. 124.

⁵⁹ A. Czajowski, *op. cit.*, s. 163.

⁶⁰ G. Gill, *The collapse of...*, s. 124.

władzy. Formalna rezygnacja partii komunistycznej z pozycji monopolisty była ważnym wydarzeniem dla rozwoju partii politycznych na terenie ZSRR.

Pod koniec 1989 r. coraz wyraźniejsza była rosnąca presja społeczna na wyłączenie z konstytucji zapisu o kierowniczej roli partii komunistycznej zapewniającego jej dominujący status w radzieckim systemie partyjnym. Presja ta nabrała sił w początkach 1990 r., a jej kulminacją stało się lutowe plenium KPZR, na którym Michaił Gorbaczow zdecydował się odrzucić dotychczasową konstytucyjną formułę o kierowniczej roli partii komunistycznej w systemie politycznym ZSRR., deklarując, że partia komunistyczna powinna zabiegać o swoją pozycję w społeczeństwie. Plenium to odbywało się w szczególnej sytuacji, doszło do niego bowiem w czasie, kiedy postępowały procesy upadku władzy partii komunistycznych w krajach Europy Środkowej i Wschodniej. Dyskusja plenarna dotyczyła fundamentalnych problemów reformy politycznej i ekonomicznej i ujawniła głębokie podziały wśród najwyższych władz partyjnych.

Jednym z ważnych problemów diskutowanych na lutowym plenium było zrezygnowanie z podtrzymywania konstytucyjnej legitymacji KPZR do sprawowania władzy i uznanie legalności politycznej opozycji. Potwierdzono, że rosnący pluralizm polityczno-społeczny może prowadzić do stworzenia nowych partii politycznych działających w społeczeństwie radzieckim. Pomimo istnienia wyraźnej opozycji wśród niektórych uczestników plenium Komitetu Centralnego, którzy wskazywali, że rezygnacja z monopolu partii komunistycznej doprowadzi do dalszej destabilizacji społecznej i do upadku radzieckiego systemu politycznego, i że społeczeństwo radzieckie nie jest jeszcze gotowe na takie działania. Propozycje Gorbaczowa dotyczące rezygnacji z dotychczasowego statusu partii w systemie politycznym poparła większość członków KC KPZR, którzy wsparli ideę ustanowienia systemu wielopartyjnego, uznając, że pluralizm polityczny i tak stał się rzeczywistością polityczną i dłuższe utrzymywanie art. 6 konstytucji będzie wyłącznie utrzymywaniem fikcyjnego zapisu. Stanowisko to wsparli m.in. Ligaczow, Jakowlew, Ryżkow i Szewardnadze⁶¹.

Historyczną decyzję w sprawie unieważnienia art. 6 konstytucji ZSRR podjęto 7 lutego 1990 r. Rezultatem tej decyzji było następnie przeprowadzenie głosowania nad zmianami w konstytucji, które odbyło się na trzecim Zjeździe Deputowanych Ludowych, który jako organ przedstawicielski był upoważniony do dokonania zmian w ustawie zasadniczej. Podczas głosowania deputowani zadecydowali o wykreśleniu z konstytucji zapisów, które gwarantowały KPZR status „kierowniczej i przewodniej siły społeczeństwa radzieckiego i trzonu jego systemu politycznego” i dopuszczono możliwość uczestnictwa innych partii politycznych w tworzeniu polityki państwa i w kierowaniu sprawami państwowymi i społecznymi. Tym samym zalegalizowano w Związku Radzieckim istnienie wielopartyjnego systemu politycznego.

Aby mimo formalnej rezygnacji z monopolu władzy utrzymać kontrolę kierownictwa partyjnego nad procesami zachodzącymi w państwie zadecydowano

⁶¹ Por. V. N. Srivastava, *The separation of the party and the state*, Aldershot, 1999, s. 126.

o systemowym wzmocnieniu władzy wykonawczej. Sekretarz generalny partii Michaił Gorbaczow, który dążył do utrzymania jedności państwa, a także do reformy systemu politycznego, nie mogąc w obliczu przemian społecznych i politycznych wywołanych polityką *pieriestrojki* utrzymać monopolu partii komunistycznej w państwie, utworzył nową strukturę władzy (urząd prezydencki) wyposażoną w szerokie kompetencje (m.in. kontrola nad władzą wykonawczą i prawo do wydawania dekretów). Z chwilą gdy partia komunistyczna została faktycznie odsunięta od bezpośredniego kierowania państwem, a w szczególności gospodarką, nastąpił proces destrukcji wielkich zbiurokratyzowanych struktur państwowych, połączony z upadkiem autorytetu władzy państwowej. Urząd prezydencki miał zastąpić praktykowany przez dziesięciolecia system rządzenia państwem za pomocą aparatu partyjnego. Wskazuje się, że utworzenie stanowiska prezydenta było ważną reformą struktury politycznej państwa. Była to próba prawnego określenia kompetencji sekretarza generalnego partii, czyli najważniejszej osoby w radzieckim systemie politycznym. Poprzednio sekretarz generalny był wprawdzie faktycznym, ale nigdy konstytucyjnym szefem państwa, nawet gdy piastował funkcję premiera albo przewodniczącego Rady Najwyższej⁶². W dniu 10 marca 1990 r. Zjazd Deputowanych Ludowych powołał Michaiła Gorbaczowa na nowo utworzone stanowisko prezydenta państwa.

Pomimo formalnego usankcjonowania istnienia legalnych organizacji politycznych alternatywnych wobec KPZR i ustanowienia systemu wielopartyjnego KPZR pozostawała największą partią polityczną w ZSRR dysponującą bardzo dużą bazą społeczną i organizacyjnymi strukturami we wszystkich rejonach ZSRR i niezależnie od wewnętrznych sporów i tendencji dezintegracyjnych pozostawała ona główną siłą na scenie politycznej kontrolującą zarówno instytucje władzy wykonawczej, jak i przedstawicielskiej, na szczeblu ogólnozwiązkowym. Pozostałe organizacje działające w ramach systemu politycznego były to raczej luźne grupy nieposiadające ukształtowanych struktur ani wyraźnie zdefiniowanych programów politycznych i nie były w stanie wypełniać roli i funkcji, jakie partie polityczne realizują w ustabilizowanych systemach demokratycznych.

W lipcu 1990 r. zebrał się, jak się później okazało, ostatni XXVIII Zjazd KPZR. Odbył się on w sytuacji, kiedy wobec rozpadu bloku państw socjalistycznych pozostających do tej pory pod kontrolą ZSRR i odradzających się tendencji niepodległościowych w samym państwie związkowym, inicjatorzy reform uznali za konieczne wprowadzenie granic dla zapoczątkowanego przez siebie procesu reform. Wskazuje się, że referat programowy Gorbaczowa wygłoszony na ostatnim zjeździe KPZR zawierał wyraźną intencję pogodzenia różnych nurtów w partii, w tym m.in. poprzez ustępstwa na rzecz konserwatystów. Gorbaczow w swoim referacie przeciwstawił się postulatowi usunięcia KPZR z wojska, urzędów państwowych i przedsiębiorstw, ale aprobował działanie w nich innych partii. Mówił o gospodarce rynkowej, ale jednocześnie zapowiadał utrzymanie partyjnego nadzoru nad gospodarką⁶³. Na zjeździe dokonano wyboru nowych władz partyjnych,

⁶² M. Heller, *Siądmy sekretarz. Blask i nędza Michaiła Gorbaczowa*, Lublin 1993, s. 369.

⁶³ M. Smoleń, *op. cit.*, s. 346.

w skład których nie weszły osoby pełniące funkcje kierownicze w państwie – Ryzkow, Szewardnadze, Kriuczkow – co jak się wskazuje oznaczało, że ośrodek władzy w ZSRR zaczął przesuwac się z partii ku instytucjom państwowym⁶⁴. Mimo niezadowolenia ze strony sił konserwatywnych i radykalnych reformatorów, Michaił Gorbaczow utrzymał swoją pozycję jako lider partii, zdobywając poparcie większości kandydatów.

Ważnym wydarzeniem na kongresie było także wystąpienie z partii czołowych przedstawicieli Platformy Demokratycznej. Wraz z rozwojem ruchu demokratycznego zaczęła postępować dezintegracja partii komunistycznej. Jako pierwszy swoje wystąpienie z partii demonstracyjnie ogłosił Borys Jelcyn. Posiadał on już wówczas niezależną bazę poparcia jako, po pierwsze, przywódca republiki rosyjskiej (krótko przed XXVIII Zjazdem partii został on wybrany na stanowisko przewodniczącego Rady Najwyższej Federacji Rosyjskiej), a po drugie, jeden z liderów tworzącego się ruchu Demokratyczna Rosja, który stał się pierwszą organizacją polityczną w ZSRR łamiącą monopol władzy partii komunistycznej i będącą znaczącym rywalem politycznym dla KPZR, kontrolowała m.in. Zjazd Deputowanych Ludowych RSFR. Poza Borysem Jelcynem zamiar opuszczenia partii zgłosili także inni członkowie Platformy Demokratycznej, m.in. jej lider Wiaczesław Szostakowski, merowie dwóch największych aglomeracji rosyjskich Moskwy i Leningradu – Gawrił Popow i Anatolij Sobczak, a także historyk Jurij Afanasjew⁶⁵. W trakcie obrad zjazdu członkowie Platformy Demokratycznej przyjęli deklaracje o podziale partii komunistycznej na dwie części i utworzyli w listopadzie 1990 r. Partię Republikańską, która weszła w skład Demokratycznej Rosji. Powstały również inne grupy rozłamowe, występujące z KPZR i przyłączające się do Demokratycznej Rosji (np. Partia Socjaldemokratyczna Olega Rumiancewa), która dawała możliwość zachowania swojej pozycji politycznej i przejęciu części władzy przynależnej do tej pory niepodzielnie partii komunistycznej i jej ścisłemu kierownictwu. Rozwój grup nieformalnych w partii, a następnie ich przekształcanie się w grupy rozłamowe, świadczył o załamaniu się dyscypliny, o głębokich podziałach w najwyższym kierownictwie partyjnym i o postępującej demoralizacji w szeregach KPZR. Ideologiczne i polityczne rozłamy w KPZR, wyodrębnianie się z jej struktur nowych organizacji, powodowało, że w ZSRR postępował rzeczywisty proces rozkładu partii komunistycznej i jej ideologii. Nawet najbliżsi współpracownicy Michaiła Gorbaczowa w 1991 r. zaczęli dystansować się od KPZR (m.in. Aleksander Jakowlew i Eduard Szewardnadze)⁶⁶.

Konflikty wewnątrz KPZR sprzyjały politycznym planom Borysa Jelcyna, który w chwili, gdy został wybrany na szefa republiki rosyjskiej (początkowo, jako przewodniczący Rady Najwyższej, a od czerwca 1991 r. jako prezydent RFSRR), rozpoczął rywalizację z Michaiłem Gorbaczowem o wpływy w państwie. Dezintegracji dominującej dotychczas w systemie politycznym partii sprzyjała walka o władzę, prestiż i znaczenie między wywodzącymi się z niej elitami. Szczególne

⁶⁴ Ibidem, s. 347.

⁶⁵ G. Gill, *The collapse of...*, s. 142-143.

⁶⁶ W. Marciniak, *op. cit.*, s. 144-146, 152-153.

zaś znaczenie uzyskał konflikt pomiędzy prezydentem ZSRR – Michaiłem Gorbaczowem, a przewodniczącym parlamentu RSFRR i późniejszym prezydentem RSFRR – Borysem Jelcynem. Chcąc przejąć pełną kontrolę nad procesami podejmowania decyzji politycznych w republice rosyjskiej, Jelcyn przeciwstawił się władzy radzieckiego centrum i dążył do odrodzenia suwerennej państwowości rosyjskiej. Wskazuje się, że po październiku 1917 r. rolę centrum, które zabezpieczało jednolitość terytorium państwa radzieckiego, była partia komunistyczna⁶⁷. Dlatego też dążenia Jelcyna do osłabienia pozycji centrum państwa radzieckiego były działaniami wymierzonymi przede wszystkim w prezydenta ZSRR Michaiła Gorbaczowa i w KPZR, jako struktury podległej liderowi partii, jakim był Gorbaczow. Osłabienie dominującej pozycji KPZR w systemie politycznym poprzez tworzenie grup rozłamowych w ramach partii komunistycznej, powstawanie alternatywnych partii politycznych, podnoszenie żądań niepodległościowych przez przedstawicieli elit politycznych w republikach związkowych było działaniem sprzyjającym zamierzeniom Borysa Jelcyna i zapewne także częściowo przez niego inspirowanym.

Do ostatecznego upadku systemu jednopartyjnego i rozwiązania KPZR przyczyniły się postępująca dezintegracja terytorialna ZSRR, a także wyraźnie wrogie wobec struktur KPZR działania prezydenta Rosji Borysa Jelcyna. Wybory prezydenckie w Rosji w 1991 r. były konfrontacją pomiędzy KPZR a proreformatorskim ruchem społecznym, jakim była wówczas Demokratyczna Rosja. Z liderem demokratów Borysem Jelcynem, który reprezentował cały ruch proreformatorski, rywalizowało aż czterech kandydatów partyjnych, reprezentujących KPZR, oraz Władimir Żyrinowski. Wystawienie tylu kandydatów „partyjnych” świadczyło o rosnącej ideologicznej i organizacyjnej dezintegracji KPZR. Zdecydowane zwycięstwo Borysa Jelcyna w pierwszej turze wyborów świadczyło o poparciu społecznym, jakim wówczas cieszyli się rosyjscy reformatorzy. W dniu 12 lipca został on wybrany prezydentem największej republiki związkowej RSFRR, a już osiem dni później 20 lipca 1991 r., w celu zlikwidowania na terytorium RSFRR wszelkich pozostałości systemu partyjnego ZSRR, wydał on dekret O wstrzymaniu działalności struktur organizacyjnych partii politycznych i masowych ruchów społecznych w państwowych organach, instytucjach i organizacjach RSFRR, w którym nakazał zaprzestanie działalności wszelkich zorganizowanych struktur politycznych we wszystkich zakładach pracy, instytucjach i urzędach na terenie Rosji. Był to przemyślany akt wymierzony przede wszystkim w istniejące struktury KPZR, których działalność związana była z zakładowymi, a nie terytorialnymi, jednostkami organizacyjnymi.

Ostateczne załamanie się systemu radzieckiego nastąpiło w sierpniu 1991 r., kiedy to konserwatywna część aparatu partyjnego, aby powstrzymać sprzeczne z interesami KPZR procesy polityczne i społeczne, postanowiła przejąć władze w ZSRR na drodze zamachu stanu. W dniu 19 sierpnia grupa czołowych radzieckich funkcjonariuszy państwowych (m.in. wiceprezydent ZSRR Giennadij Janajew, Walentin Pawłow – premier, Dmitrij Jazow – minister obrony, Władimir

⁶⁷ Por. Ibidem, s. 91.

Kriuczkwow – szef KGB, Anatolij Łukjanow – przewodniczący Rady Najwyższej ZSRR) ukonstytuowali się w Państwowy Komitet Stanu Wyjątkowego i wprowadzili w Moskwie stan wyjątkowy. Wskazuje się, że w praktyce stan wyjątkowy ograniczył się do demonstracji siły, które miało na celu zahamowanie dezintegracji terytorialnej ZSRR i rozpadu KPZR. Nie zostały natomiast sparalizowane działania władz republiki rosyjskiej⁶⁸.

Z uwagi na niepewną postawę wojska i zdecydowaną reakcję władz republiki rosyjskiej i mieszkańców Moskwy próba wprowadzenia stanu wyjątkowego w Moskwie zakończyła się fiaskiem. Klęska zamachowców przyspieszyła upadek systemu radzieckiego i procesy rekonstrukcji elit politycznych. Jedną z istotnych konsekwencji puczu sierpniowego w Moskwie była decyzja prezydenta Rosji, Borysa Jelcyna, który 23 sierpnia wydał dekret zakazujący działalności KPZR na terytorium Rosji, a majątek partii przekazał federalnym i lokalnym organom władzy. Jednocześnie zażądał od Michaiła Gorbaczowa natychmiastowego podpisania dekretu o rozwiązaniu KPZR⁶⁹. Następnego dnia, 24 sierpnia 1991 r., sekretarz generalny KPZR i prezydent ZSRR Michaił Gorbaczow ustąpił z funkcji sekretarza generalnego partii i zalecił KPZR samorozwiązanie się. W dniu 25 sierpnia Komitet Centralny KPZR podjął decyzję o swoim rozwiązaniu, a 29 sierpnia Rada Najwyższa ZSRR stosunkiem głosów 283:29 przy 52 wstrzymujących się zawiesiła działalność KPZR. Przejęcie majątku partii nastąpiło na mocy dekretu prezydenta z 25 sierpnia 1991 r. o majątku KPZR i Komunistycznej Partii RSFR, a ostatecznie dekret o zdelegalizowaniu KPZR i KP RFSRR oraz likwidacji terenowych struktur KPZR prezydent Rosji wydał 6 listopada 1991 r.

Prezydenckie wybory w Rosji w 1991 r. a następnie wydarzenia sierpniowe w Moskwie doprowadziły do upadku władzy i ostatecznego zlikwidowania KPZR. Należy zwrócić uwagę na fakt, że po wyborach prezydenckich w 1991 r. w rosyjskiej polityce wyborczej nastąpiła długa przerwa. Zmiana reżimu w Rosji nastąpiła bez organizowania wyborów, czyli bez decydującego głosu wyborców. Decyzję o likwidacji KPZR i odsunięciu jej od władzy arbitralnie podjął prezydent Rosji – Borys Jelcyn. Ta sytuacja, niezwykle dla postkomunistycznych społeczeństw, wpłynęła na kształtowanie się rosyjskiej sceny politycznej po 1991 r., w ramach której elity wywodzące się z KPZR poszukiwały form uczestnictwa w polityce. O kształcie politycznej sceny w Rosji w okresie transformacji ustrojowej zadecydowały lata pomiędzy wyborami prezydenta RSFR w 1991 r., a wyborami do pierwszej Dumy Federacji Rosyjskiej w 1993, kiedy to ukształtowały się trzy pola rywalizacji partyjnej: „demokraci” (partia władzy – Wybór Rosji, „Jabłoko”), „komuniści” (Komunistyczna Partia Federacji Rosyjskiej i Agrarna Partia Rosji) i „nacjonalisci” (Liberalno-Demokratyczna Partia Rosji), przy czym rozkład głosów wyborczych pomiędzy partiami politycznymi w 1993 r. był już bardziej zrównoważony niż w przypadku wyborów prezydenckich w 1991 r.

Wydaje się, że sierpniowy zamach stanu, w wyniku którego KPZR zakończyła swoją działalność, nie był przyczyną upadku partii komunistycznej, lecz tylko

⁶⁸ Ibidem, s. 147.

⁶⁹ A. Czajowski, *op. cit.*, s. 77.

katalizatorem, który przyspieszył jej rozwiązanie. Jego znaczenie polegało na tym, że w jego wyniku nastąpiła faktyczna destrukcja władzy centralnej i przejęcie wielu ich funkcji przez władze regionalne.

Poszukując przyczyn upadku dominującej roli KPZR w systemie politycznym, można uznać, że ważną częścią problemów rządzącej partii, które doprowadziły do utraty przez nią znaczenia, był sposób, w jaki dominująca arena politycznej aktywności przesunęła się pod koniec lat osiemdziesiątych z tej, w której organizacyjnie dominowała partia komunistyczna na rzecz tej, w której była tylko jednym z wielu „graczy”. Było to przeniesienie ciężaru rywalizacji politycznej ze sfery biurokratyczno-administracyjnej na rzecz „ulicy”: wieców, manifestacji i działalności niezależnych organizacji społecznych. W wyniku postępującej liberalizacji systemu po raz pierwszy od 1918 r. partia komunistyczna została zmuszona do rywalizacji o poparcie społeczne z rywalami, którzy na scenie politycznej sytuowali się jako opozycja wobec ruchu komunistycznego. Wymusiło to transformację partii z organizacji biurokratycznej administrującej krajem w organizację, która mogłaby skutecznie odwoływać się do poparcia społecznego. Demokratyzacja życia społecznego doprowadziła do złamania dotychczasowego monopolu i do powstania alternatywnych wobec KPZR ruchów i organizacji politycznych.

Problemem dla partii komunistycznej, która w wyniku zapoczątkowanej przez siebie demokratyzacji została zmuszona do rywalizacji o władzę, było także przyjęcie na siebie odpowiedzialności za narastający kryzys społeczno-gospodarczy i niski poziom życia obywateli Związku Radzieckiego, za który opinia publiczna zaczęła obarczać rządzące dotychczas elity partyjne. Z uwagi na malejącą rolę ideologii w stabilizacji władzy elit partyjnych i coraz mniejszy zakres represyjności reżimu próbowano szukać innych źródeł uprawomocnienia władzy biurokracji partyjnej. Jednakże w latach osiemdziesiątych mimo podejmowanych prób nie udało się stworzyć legitymizacji, odwołując się do dokonań ekonomicznych i sprawności systemu w rozwiązywaniu problemów gospodarczych. Obietnice poprawy sytuacji ekonomicznej składane w połowie lat osiemdziesiątych nie sprawdziły się, co przyczyniło się do rosnącego niezadowolenia społecznego i delegitymizacji władzy KPZR.

Kolejną przyczyną upadku systemu jednopartyjnego stała się polityka *glasnosti*, która doprowadziła do ujawnienia przed opinią publiczną wielu negatywnych aspektów radzieckiej historii. Publiczna dyskusja dotycząca ofiar przymusowej kolektywizacji, stalinowskiego terroru w latach trzydziestych, roli aparatu bezpieczeństwa w państwie i wykorzystywania szpitali psychiatrycznych do przetrzymywania dysydentów podważyły autorytet moralny reżimu. Ponadto, poszukując źródeł tych negatywnych aspektów historii Rosji Radzieckiej, zakwestionowano podstawy ideologiczne systemu radzieckiego, co przyczyniło się do jego deligitymizacji. Dzięki *glasnosti* pod osąd opinii publicznej poddano także teraźniejsze funkcjonowanie partii komunistycznej, ujawniając m.in. panującą w niej korupcję i nepotyzm. Wszystko to bardzo negatywnie wpłynęło na społeczny wizerunek partii, która w coraz większym stopniu traciła poparcie społeczne, a tradycyjna legitymizacja ideologiczna systemu nie spełniała swojej roli.

Partia komunistyczna, znajdując się pod presją zmieniającego się środowiska społecznego, nie potrafiła się przystosować do nowej sytuacji, w której się znalazła i stopniowo traciła kontrolę nad procesami zachodzącymi w państwie. Zmusiło to elity partyjne, które chciały pozostać relewantne i zachować wpływ na procesy dystrybucji władzy do tworzenia alternatywnych wobec KPZR struktur. Rozłamy wewnętrzzpartyjne, tworzenie się coraz to nowych grup, które odcinały się od partii komunistycznej, autonomizacja lokalnych struktur partyjnych w republikach związkowych i utrata nad nimi kontroli przez władze centralne to wszystko sprzyjało demoralizacji członków KPZR i doprowadziło w końcu do dobrowolnego samorozwiązania się KPZR i zakończenia pokojowego i ewolucyjnego przechodzenia władzy od starego aparatu partyjnego do nowej elity władzy.

4.4. Rozwój ruchów politycznych w ramach RSFRR

Załamanie się dominacji KPZR i zniesienie systemu jednopartyjnego, wraz z postępującym procesem odrodzenia narodowego republik tworzących państwo związkowe, miało istotne znaczenie dla kształtowania się systemów politycznych powstających państw, w tym także dla Republiki Rosji, która będąc największym wśród państw związkowych, stała się także politycznym spadkobiercą ZSRR. Samorozwiązanie się partii komunistycznej pozostawiło republikom związkowym ZSRR praktycznie bez żadnych zorganizowanych struktur politycznych, a przestrzeń polityczną, powstałą po rozpadzie KPZR, próbowało zagospodarować wielu polityków i duża liczba ugrupowań politycznych, które najczęściej nie miały ani jasno sprecyzowanej oferty programowej, ani zwartej struktury polityczno-organizacyjnej. Spowodowało to, że zdecydowana większość ugrupowań i ruchów politycznych powstających na początku lat dziewięćdziesiątych nie potrafiła zdobyć trwałego miejsca na scenie politycznej i w świadomości społecznej.

Rozwój ruchów politycznych i kształtowanie się systemu wielopartyjnego w Rosji nastąpił na początku lat dziewięćdziesiątych już po rezygnacji KPZR ze statusu partii dominującej w systemie politycznym. Ważną rolę w kształtowaniu się sceny politycznej odegrały także wybory do Zjazdu Deputowanych Ludowych i wybory prezydenckie.

Pierwsze wybory deputowanych na ZDL RSFRR odbyły się w marcu 1990 r. wkrótce po zapowiedzi rezygnacji KPZR z uprzywilejowanego stanowiska w państwie. W wyborach do parlamentu RSFRR, które odbyły się 4 marca 1990 r. rywalizowały ze sobą dwa obozy polityczne zwane umownie „demokratami” i „konserwatystami”. Zdecydowana większość kandydatów startujących w tych wyborach – to przedstawiciele KPZR, jedynej istniejącej wówczas partii politycznej.

Jednakże sama przynależność do partii komunistycznej, a także bezpartyjność, nie miały pierwszoplanowego i decydującego znaczenia, a kandydatów wspierały przede wszystkim grupy polityczne, które utworzyły się w ramach parlamentu związkowego i które dążyły do zdobycia wpływów na legislatywę największej z republik państwa związkowego RSFRR, co umocniłoby ich znaczenie w toczącej się walce o władzę wewnątrz partii i państwa związkowego.

Pierwsza frakcja powstała z inicjatywy działającej w parlamencie ZSRR Międzyregionalnej Grupy Deputowanych i przyjęła nazwę Demokratyczna Rosja. Druga frakcja powstała z inicjatywy klubu Rosja, również działającego w parlamencie związkowym, i przyjęła nazwę Blok Rosyjskiego Ruchu Patriotycznego. Ponieważ żadna z tych organizacji z uwagi na nieoficjalny charakter swej działalności nie mogła formalnie zgłaszać kandydatów, oficjalnie nie wiadomo było, którzy kandydaci reprezentują daną frakcję. Tylko dzięki rozwijającej się wolności słowa, zgromadzeń i druku, która sprzyjała prowadzeniu kampanii wyborczej, można było określić orientację polityczną kandydata⁷⁰.

W wyborach znaczący sukces odnieśli tzw. demokraci, zdobywając ok. 45% mandatów, dzięki czemu mogli realizować swoje zamierzenia. Oficjalnie na I Zjeździe Deputowanych Ludowych RSFRR 85% deputowanych było formalnie przynależnych do jedynej wówczas funkcjonującej organizacji politycznej – KPZR. Pomimo tego deputowani reprezentowali różne opcje i poglądy polityczne, wyrazem czego było zarejestrowanie 24 grup deputowanych. Uwidaczniało się to w głosowaniach nad zasadniczymi kwestiami ustrojowymi⁷¹. Pierwszy Zjazd Deputowanych Ludowych (16 maja–26 czerwca 1990) uchwalił zasadnicze dokumenty regulujące ustrój RSFRR. Jednym z podstawowych dokumentów była deklaracja suwerenności ogłoszona 12 czerwca 1990 r. przez Radę Najwyższą RSFRR, w której zawarto deklarację przyznania wszystkim obywatelom i organizacjom społecznym i politycznym równych praw w dostępie do udziału we władzach państwowych i społecznych. Aktem uzupełniającym deklarację niepodległości była zmiana konstytucji republiki związkowej znosząca zapis o kierowniczej roli KPZR, co było niezbędne, by przepisy deklaracji suwerenności stanowiły faktyczną a nie deklaratywną podstawę tworzenia się i istnienia systemu wielopartyjnego.

Organizacje aspirujące do roli partii politycznych zaczęły się sporadycznie pojawiać na terenie Rosji już w latach 1988–1989. Proces ten nasilił się w 1990 r., kiedy to w wyniku rezygnacji z monopolu KPZR powstała możliwość tworzenia legalnych organizacji politycznych i ich udziału w rywalizacji wyborczej. W latach 1990–1992 rosyjską scenę polityczną charakteryzowało istnienie dużej liczby partii politycznych, które łączyły się w ruchy polityczne oraz frakcje i bloki działające w strukturach Zjazdu Deputowanych Ludowych i Rady Najwyższej RSFRR. Charakterystyczne dla pierwszego okresu tworzenia się partii politycznych w suwerennej Rosji było funkcjonowanie wielu niewielkich liczebnie ugrupowań. Na początek 1992 r. według rejestrów Ministerstwa Sprawiedliwości oficjalnie zarejestrowanych zostało 37 partii. Był to okres odreagowywania na dotychczasowy monopol partii komunistycznej.

W okresie 1990–1992 przeprowadzone zmiany ustrojowe i nowe regulacje prawne umożliwiły funkcjonowanie licznych, różnorodnych ideowo partii politycznych i stworzenie podstawowych mechanizmów funkcjonowania systemu wielopartyjnego. W rzeczywistości odrodzonej Rosji zawiązywanie ugrupowań

⁷⁰ Ibidem, s. 68, 239.

⁷¹ E. Zieliński, *Współczesna Rosja. Studium polityczno-ustrojowe*, Warszawa 1995, s. 59.

politycznych miało początkowo charakter masowy i niezorganizowany. Powstawały one na zebraniach klubowych, zgromadzeniach popierających reformy, zjazdach organizowanych przez ludzi o podobnych poglądach. Bodźcem to tworzenia wielu organizacji politycznych były wybory do rad deputowanych ludowych RSFR i wybory prezydenta Federacji Rosyjskiej w 1991 r. Wówczas to zawiązywały się komitety wyborcze popierające poszczególnych kandydatów, przekształcane następnie w organizacje polityczne, co świadczyło, że wybory w Rosji były jednym z podstawowych czynników kreacji partii politycznych. Nowe ruchy polityczne tworzone były głównie w dwóch największych miastach Rosji w Moskwie i Sankt Petersburgu, gdzie zmiany ustrojowe najszybciej były wykorzystywane. Ugrupowania te tworzyli przede wszystkim ludzie zaangażowani uprzednio w działalność polityczną w partii komunistycznej, która do lat dziewięćdziesiątych XX w. była jedyną działającą na terytorium ZSRR partią polityczną. Tylko przynależność do KPZR umożliwiała pracę w aparacie państwa, a tym samym zdobywanie doświadczenia w realnym wykorzystywaniu zmian ustrojowych. Kreowaniem ugrupowań i bloków politycznych zajmowali się więc ludzie związani z dotychczasowym aparatem rządzenia, usiłujący utrzymać swoją dotychczasową pozycję w państwie. Uznaje się niekiedy, że zasadnicze znaczenie przy tworzeniu się rosyjskiej sceny politycznej odgrywały zatem nieformalne związki pomiędzy byłymi członkami KPZR i pragmatyzm, a kwestie ideologiczne odgrywały dalszą rolę⁷².

Po rozwiązaniu partii komunistycznej działacze – deputowani ludowi na szczeblu federacji skupiali swoich zwolenników w celu stworzenia zaplecza politycznego do rywalizacji o objęcie funkcji administracyjnych w organach przedstawicielskich Federacji Rosyjskiej. Politycy, którzy zajmowali najważniejsze pozycje w organach władzy, starali się tworzyć tzw. partie władzy, które byłyby zapleczem polityczno-organizacyjnym dla działalności administracji państwowej. Członkowie takich organizacji rekrutowali się zazwyczaj z ludzi piastujących wysokie stanowiska w strukturach władzy wykonawczej i w administracji prezydenta.

Osoby kreujące ugrupowania polityczne posiadały doświadczenie wyniesione z działalności w organizacjach radzieckiej partii komunistycznej i w instytucjach władzy w ramach ZSRR. Byli w związku z tym obciążeni zarówno ideologią, jak i nawykami dotychczasowego ustroju. Właściwością rosyjskiej kreatywności organizacji politycznych było rozpowszechnione zjawisko, że przywódcy stają się kreatorami partii, a nie odwrotnie – partie kreują przywódców. Proces tworzenia partii przebiegał głównie poprzez zwoływanie konferencji, zjazdów zgromadzeń. Organizatorzy tych spotkań zbiorowych stawali się jednocześnie liderami zawiązywanych organizacji politycznych. Powstawały one głównie w celu wspierania władzy, zdobycia korzyści osobistych i preferowały one gabinetowy styl działania i manipulacje polityczne, w mniejszym stopniu dążąc do aktywizacji i mobilizacji społecznej⁷³. Wskazuje się, że na politycznej scenie w Rosji dominowała no-

⁷² W. Marciniak, *op. cit.*, s. 154.

⁷³ E. Zieliński, *Współczesna Rosja...*, s. 111.

menklatura wywodząca się ze struktur KPZR, ale jednocześnie nie istniał „postkomunizm” jako jednolita, zwarta siła polityczna, ponieważ funkcjonował pluralizm postkomunistycznych struktur politycznych i ekonomicznych⁷⁴.

Początkowo ruchy polityczne tworzyli ludzie o orientacji reformatorskiej, liberalno-demokratycznej działający w ramach partii komunistycznej. W opozycji do konserwatywnych członków KPZR próbowali oni tworzyć pierwsze proreformatorskie ugrupowania. Byli to tacy politycy, jak Borys Jelcyn, Oleg Rumiancew, Aleksander Jakowlew, Mikołaj Trawkin, Gawrił Popow, którzy uczestniczyli w tworzeniu się w 1990 r. ruchu politycznego pod nazwą Demokratyczna Rosja.

Na podstawie ustawy o stowarzyszeniach społecznych z 9 października 1990 r. powstawały kolejne ugrupowania, które rejestrowano jako partie polityczne. Zarejestrowano wówczas także większość partii, które powstały jeszcze przed prawnym usankcjonowaniem rosyjskiego pluralizmu. Spośród wielu ugrupowań powstałych w 1990 i 1991 r. do bardziej znaczących zaliczyć można: Demokratyczną Partię Rosji (założoną 25 maja 1990), Socjaldemokratyczną Partię Rosji (4 maja 1990), Republikańską Partię Federacji Rosyjskiej (18 listopada 1990), Chłopską Partię Rosji (4 września 1990), Partię Rosyjski Ruch Chrześcijańsko-Demokratyczny (9 kwietnia 1990), Ludową Partię Wolna Rosja (3 sierpnia 1991), Rosyjską Partię Chrześcijańsko-Demokratyczną (12 maja 1990), Ludową Partię Rosji ((19 maja 1991), Partię Konstytucyjno-Demokratyczną (15 czerwca 1991), Rosyjską Partię Burżuazyjno-Demokratyczną (14 lipca 1991), Rosyjską Partię Przekształceń Demokratycznych (24 września 1991), Socjalistyczną Partię Pracujących (27 października 1991), Rosyjską Partię Wolnej Pracy (8–9 grudnia 1990), Partię Chrześcijańsko-Demokratyczny Sojusz Rosji (4–7 sierpnia 1989), Rosyjską Komunistyczną Partię Robotniczą (9 listopada 1991), Partię Konserwatywną (4–7 października 1990), Partię Demokratów Konstytucyjnych Federacji Rosyjskiej (19–20 maja 1990), Narodowo-Republikańską Partię Rosji (9 kwietnia 1990), Europejską Partię Liberalno-Demokratyczną (27 kwietnia 1991), Wolną Demokratyczną Partię Rosji (9 kwietnia 1990), Partię Polityczną „Nowa Lewica” (14 grudnia 1991), Republikańską Partię Humanistyczną (21 grudnia 1991), a także Liberalno-Demokratyczną Partię Rosji, Agrarną Partię Rosji oraz Komunistyczną Partię Federacji Rosyjskiej⁷⁵.

Ten formalny pluralizm polityczny był w dużym stopniu fikcyjny w tym sensie, że nie odzwierciedlał istniejących interesów określonych grup społecznych tylko dezintegrację elit politycznych wywodzących się KPZR. Nie istniały wówczas w Rosji wyodrębnione na podstawie kryterium interesów ekonomicznych, społecznych czy też politycznych grupy społeczne, które byłyby reprezentowane przez określone partie polityczne, co powodowało, że partie te nie tworzyły znaczących więzi z określonymi grupami społecznymi i nie były zakorzenione w strukturze społecznej.

Powstające organizacje polityczne były tworzone w ramach establishmentu politycznego, zwłaszcza zaś wśród deputowanych parlamentu i wśród biurokracji państwowej, czyli ich powstanie było konsekwencją podziałów na poziomie elit

⁷⁴ W. Marciniak, *op. cit.*, s. 153.

⁷⁵ *Zmiany ustrojowe w Rosji...*, s. 56–59.

politycznych, które rywalizowały ze sobą o władzę, wpływy, o utrzymanie własnej uprzywilejowanej pozycji, a tworzenie nowych partii miało zapewnić ich liderom prestiż i utrzymanie znaczenia. Wielopartyjność w początkowym okresie demokracji Rosji była przede wszystkim elementem życia elit skoncentrowanych wokół dwóch ośrodków władzy w Moskwie: parlamentu i urzędu prezydenta.

W początkowym okresie formowania się systemu partyjnego na terytorium Rosji jego cechą charakterystyczną była znaczna fragmentaryzacja sceny politycznej, brak zakorzenienia partii w strukturze społecznej a także brak klarownych i całościowych programów politycznych, co utrudniało społeczną identyfikację partii w ramach systemu politycznego kraju. Większość ugrupowań politycznych powstających w tym okresie to ruchy nieliczne, nieposiadające struktur organizacyjnych i znaczących wpływów społecznych. Nie potrafiły ustabilizować swojej pozycji w ramach systemu partyjnego, ani ustrukturyzować elektoratu, tak aby zdobyć stabilną bazę poparcia.

Jedynymi wyjątkami stały się Komunistyczna Partia Federacji Rosyjskiej, pierwsza oficjalnie zarejestrowana partia polityczna w Związku Radzieckim, która była najsilniejszym uczestnikiem rosyjskiego systemu partyjnego, gdyż dysponowała atutem, którego pozbawione były nowo powstające partie, czyli strukturami organizacyjnymi odziedziczonymi po KPZR oraz w miarę jednoznaczną ideologią, co powodowało, że była to jedyna zorganizowana siła polityczna w państwie. Poza KPFR poparcie społeczne uzyskiwała Liberalno-Demokratyczna Partia Federacji Rosyjskiej, utworzona w marcu 1990 r., jako druga po KPFR oficjalnie zarejestrowana partia, a także swoje stabilne miejsce na scenie politycznej Federacji Rosyjskiej utrzymała Agrarna Partia Rosji.

Charakter tej „pierwszej fali demokracji” rosyjskiego systemu partyjnego dobrze oddają słowa rosyjskiego pisarza i publicysty Aleksandra Sołżenicyna: „Przez rok, i przez następny rok, i jeszcze przez rok wyrastały (bez realnych podstaw), dzieliły się, jednoczyły i plajtowały coraz to nowe partie, sojusze, bloki, fronty, zrzeszenia, których nazw nikt już nie pamięta ani nie potrafi wyliczyć; pojawiały się, dźwięczały w uszach, ale tak samo szybko schodziły na margines i popadały w niepamięć nazwiska wielu liberalnych, demokratycznych i radykalno-demokratycznych. Wielopartyjność – oto najbardziej godna pozazdrosczenia, upragniona zdobycz przewrotu 1991 r. Partie miały się, skupiały w bloki, zabawiały polityką, chociaż jedyną realną wśród nich stale jeszcze była partia komunistyczna”⁷⁶.

W literaturze przedmiotu wskazuje się, że charakterystyczna dla pierwszej fazy demokracji i budowania pluralizmu politycznego w Rosji jest historia proreformatorskiego ruchu Demokratyczna Rosja. Pierwszy zjazd założycielski Demokratycznej Rosji odbył się w październiku 1990 r., a już latem 1991 r. w skład ruchu liczącego ok. 5 tys. członków wchodziło wiele różnorodnych organizacji społecznych i partii politycznych. Ruch ten działał otwarcie jako organizacja polityczna o alternatywnym wobec KPZR charakterze. Fundamentem programu tej grupy stały się postulaty reform politycznych i gospodarczych. Ruch demokratyczny był skupiony wokół haseł demokracji, wolności, sprawiedliwości i walki

⁷⁶ A. Sołżenicyn, *Rosja w zapaści*, Warszawa 1999, s. 14.

z przywilejami. Działacze ruchu brali udział w wyborach do rad deputowanych ludowych RSFR, które odbyły się w marcu 1990 r., a także odgrywali podstawową rolę w kampanii prezydenckiej Borysa Jelcyna w czerwcu 1991 r., stając się na arenie politycznej „partią władzy”. Wskazuje się, że w latach 1990–1993 Demokratyczna Rosja, której działalność przyczyniła się do dokonania przełomowych zmian, przeszła swoistą ewolucję charakterystyczną dla rosyjskiej sceny politycznej w warunkach tworzącego się pluralizmu. Początkowo była ruchem wyborczym, następnie przekształciła się we frakcję parlamentarną, ta z kolei utworzyła szeroką koalicję różnorodnych ugrupowań politycznych. Po likwidacji KPZR w ruchu tym rozpoczęły się procesy rozłamowe, kierownictwo ruchu znalazło się w rękach „umiarkowanych demokratów”, będących zwolennikami polityki rządu Jegora Gajdara i prezydenta Jelcyna; z ruchu zaczęły odchodzić partie założycielki, powstawały wewnętrzne koalicje nabierające, wraz z rozwojem parlamentaryzmu, politycznej samodzielności, wyłaniały się nowe partie i ruchy. Ostatecznie działalność Demokratycznej Rosji zamarła w połowie 1993 r.⁷⁷

Większość niewielkich ugrupowań, które działały na politycznej scenie w Rosji w latach 1990–1993, zdając sobie sprawę z ograniczonej możliwości działania, łączyły się dla skuteczniejszego działania w koalicje zespalające społeczno-polityczne organizacje o zbliżonym profilu ideowo-programowym. Do końca 1993 r. wylicza się występowanie ośmiu takich koalicji: Rosyjski Ruch Reform Demokratycznych, Ruch „Demokratyczna Rosja”, Międzynarodowy Ruch Reform Demokratycznych, Koalicja „Sojusz Obywatelski”, Koalicja Partii i Ruchów Federacji Rosyjskiej na Rzecz Wspierania Reform – „Wybór Demokratyczny”, Koalicja „Nowa Rosja”, Ruch „Rosja Pracująca”, Rosyjski Sobór Narodowy⁷⁸. Koalicje te, mimo że wewnętrznie różnorodne i skłócone za sobą, mieściły się w ramach trzech głównych nurtów polityczno-ideowych, które tworzyły na początku lat dziewięćdziesiątych polityczną scenę w Rosji, były to:

- 1) znajdujący się w centrum sceny politycznej nurt liberalno-demokratyczny, głoszący hasła demokratyzacji życia i reform gospodarczych. Był to nurt wewnętrznie niejednolity, a dzielił się przede wszystkim ze względu na stosunek do prywatyzacji i polityki gospodarczej rządu na prawicę wspierającą liberalną politykę rządu i prezydenta oraz lewicę sprzeciwiającą się „szokowej terapii” gospodarczej;
- 2) po lewej stronie sceny politycznej znajdowały się ugrupowania postkomunistyczne wywodzące się ze struktur rozwiązanej KPZR i nawiązujące do ideologii rosyjskiego komunizmu, i które starały się połączyć tradycyjną ideologię marksistowską z rosyjskimi wartościami narodowymi;
- 3) nurt nacjonalistyczno-szowinistyczny, „nowa prawica” odwołująca się do ideologii imperialno-nacjonalistycznej (autorytaryzm, nacjonalizm, imperium), a także do ideologii prawosławno-monarchistycznej (monarchia, prawosławie, ludowość)⁷⁹.

⁷⁷ A. Czajowski, *op. cit.*, s. 166.

⁷⁸ *Ibidem*, s. 59–60.

⁷⁹ I. Kobrinskaja, *op. cit.*, s. 10; *Federacja Rosyjska...*, s. 194–195.

Nurty te reprezentowały w dużej mierze podziały występujące wśród deputowanych do parlamentu rosyjskiego, ale ich wyodrębnienie ma charakter umowy, gdyż podziały wśród deputowanych do parlamentu rosyjskiego nie miały charakteru ścisłego, deputowani poszczególnych frakcji i bloków nie byli związani dyscypliną partyjną a duża część parlamentarzystów nie identyfikowała się z żadnym z tych nurtów politycznych, ani z żadną partią polityczną. Zjazd Deputowanych Ludowych z racji niewykształconego jeszcze parlamentaryzmu, ambicji przywódców poszczególnych frakcji parlamentarnych i grup deputowanych nie był w stanie odgrywać roli stabilnego ośrodka władzy w obliczu kryzysu gospodarki i struktur państwowych. Zrodzony przez *pieriestrojkę* i wybrany 4 marca 1990 r., jeszcze w chwili istnienia ZSRR, parlament Rosji ukształtowany został zgodnie z parlamentarną tradycją Rosji Radzieckiej (nawiązując do tradycji Zjazdów Rad ilością deputowanych i częstotliwością obrad) i miał stanowić odbicie struktury społeczeństwa radzieckiego – miały w nim znaleźć miejsce i partia komunistyczna, i związki zawodowe, i inne organizacje społeczne. Deputowani ludowi w odrodzonej państwowości nie dążyli do zmiany istniejącego stanu rzeczy i szybkiego uchwalenia nowej rosyjskiej konstytucji, gdyż to oznaczałoby rozwiązanie instytucji Zjazdu Deputowanych Ludowych, który charakteryzował się ogromną różnorodnością poglądów i małą skutecznością podejmowania decyzji. Rosyjscy posłowie stawali się dobrze uposażonymi zawodowymi parlamentarzystami a większość z nich nie miała ukształtowanych poglądów politycznych. Część deputowanych pozostawała poza frakcjami i blokami (po prostu się nie zrzeszali) i ich zachowanie zależało od konkretnych problemów i okoliczności kształtowania nastrojów w działalności parlamentu⁸⁰.

W latach 1991–1993 r. na kształt i przebieg procesów demokratyzacji Rosji, w tym także na proces tworzenia się partii politycznych, w dużym stopniu wpłynął spór o przyszły kształt ustroju państwowego i rywalizacja polityczna między dwoma ośrodkami władzy: parlamentem i prezydentem.

Rywalizacja ta wynikała z faktu, że ustanowienie rządów demokratycznych w państwach postkomunistycznych wymagało m.in. stworzenia zupełnie nowego systemu powiązań między władzą ustawodawczą a wykonawczą. Wydaje się, że elementem, który w największym stopniu zdeterminował procesy demokratyzacji Rosji stał się problem podziału kompetencji pomiędzy poszczególnymi ośrodkami władzy.

Sukces odniesiony przez „demokratów” w 1990 r. w wyborach do parlamentu RSFRR spowodował, że I Zjazd Deputowanych Ludowych Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (16 maja–26 czerwca 1990 r.) 29 maja dokonał wyboru Borysa Jelcyna na przewodniczącego Rady Najwyższej Zjazdu, czyli na stanowisko szefa republiki. W dniu 17 marca 1991 r. w Federalnej Republice Rosyjskiej odbyło się referendum dotyczące wprowadzenie instytucji prezydenta. Za opowiedziało się 70% głosujących. Zgodnie z wynikami referendum III Nadzwyczajny Zjazd Deputowanych Ludowych (28 marca–5 maja 1991 r.) uchwa-

⁸⁰ J. Potulski, *Rola i znaczenie tradycji w funkcjonowaniu współczesnych instytucji politycznych Rosji*, Toruń 2005, s. 233.

lił wprowadzenie w republice urzędu prezydenta, z dużymi uprawnieniami w zakresie władzy wykonawczej, wzorowanego na pozycji i uprawnieniach prezydenta ZSRR. Przepisy konstytucji zakładały wybór prezydenta w wolnych, bezpośrednich wyborach. Zadecydowało to o wzmocnieniu pozycji prezydenta w hierarchii instytucji republiki i w przyszłym państwie rosyjskim. Powszechny wybór prezydenta nadawał mu tym samym silny mandat społeczny do sprawowania władzy. Jednocześnie jednak w wyniku utworzenia instytucji silnego prezydenta przezwane zostało kształtowanie się instytucji parlamentarnych, a w tym także i partii politycznych.

W dniu 12 czerwca 1991 r. pierwszym prezydentem Rosji został wybrany Borys Jelcyn, który przystąpił do budowy w Rosji nowych struktur władzy, mających zapewnić prezydentowi republiki silną pozycję ustrojową i dominujący wpływ na życie państwa i kształt reform politycznych i gospodarczych. Jednakże działania prezydenta Jelcyna, a przede wszystkim radykalne reformy gospodarcze, stały się powodem konfliktu prezydenta z parlamentem. Na tle konfliktu o kształt reformy gospodarczej i wpływ na władzę wykonawczą w 1992 r. zaczęła się w Rosji kształtować sytuacja dwuwładzy. Prezydent Borys Jelcyn, wyposażony w specjalne uprawnienia przyznane mu przez parlament, opowiadał się za systemem dominacji prezydenckiej. Parlament kierowany przez Rusłana Chasbułatowa zaczął dążyć do przejścia kierownictwa państwowego przez Zjazd Deputowanych Ludowych, powołując się na przepisy obowiązującej konstytucji uchwalonej jeszcze w 1978 r. i przyznającej organom przedstawicielskim najwyższą rolę w państwie.

Kryzys polityczny lat 1992-1993, który zdeterminował charakter transformacji i demokratyzacji ustroju politycznego Rosji, miał w dużym stopniu charakter personalnej rywalizacji między Borysem Jelcynem a Rusłanem Chasbułatowem, ale jednocześnie był to także konflikt pomiędzy dwoma gałęziami władzy, przekształcającymi się w ośrodki konsolidacji różnorodnych sił społecznych i na tej podstawie dążących do sprawowania władzy w państwie. Początkowy spór o reformę ekonomiczną przekształcił się w spór o model ustrojowy państwa, a w tym o rolę parlamentu i partii politycznych w państwie.

Borys Jelcyn i jego otoczenie, dokonując przeobrażeń ustrojowych w Rosji, stały na stanowisku wprowadzenia prezydenckiego systemu rządów, przeciwstawiając silną władzę prezydencką „rozpolitykowanemu” i opanowanemu przez spory partyjne parlamentowi. Rosyjscy reformatorzy skupieni wokół prezydenta kraju ani nie posiadali jednolitej organizacji politycznej, ani jednolitego programu politycznego. Spoiwem łączącym była osoba Borysa Jelcyna. Kierownictwo państwa wspierało swoją działalność przede wszystkim na autorytecie Jelcyna, a nie programach partyjnych. Głównym środkiem walki z parlamentem był przygotowany przez współpracowników prezydenta projekt nowej konstytucji rosyjskiej, w myśl którego likwidacji ulec miał Zjazd DL, a kompetencje Rady Najwyższej ograniczone do podejmowania decyzji w najbardziej ogólnych sprawach legislacyjnych⁸¹. W praktyce oznaczało to opowiedzenie się za silną władzą skupioną w rękach prezydenta (w dużym stopniu było to nawiązanie do tradycji rosyjskiej).

⁸¹ *Zmiany ustrojowe w Rosji...*, s. 28.

Przywódcy polityczni skupieni w parlamencie opowiadali się za parlamentarnym systemem rządów. Wychodzili z założenia wprowadzenia w Rosji demokracji parlamentarnej opartej na pluralizmie politycznym i wielopartyjności. Wyłaniane rządy miały być wyznacznikiem sił układu parlamentarnego i porozumień między grupami partyjnymi. Parlament miał być też uznawany za główny ośrodek myśli państwowej i procesów rządzenia⁸².

W walce politycznej ośrodek prezydencki stał się tworzyć obraz apolitycznego, apartyjnego ośrodka koniecznych reform ustrojowych. Dyskredytując parlament, a zarazem i działające w nim partie polityczne, 10 grudnia 1992 r. Jelcyń zwrócił się z orędziem do obywateli Rosji. Wskazał, że na forum parlamentu powstała sytuacja uniemożliwiająca pracę rządu i prezydenta. Parlament blokuje bowiem reformy, co grozi zahamowaniem wszystkich pozytywnych procesów w kraju. W celu utrzymania i potwierdzenia swojej pozycji wśród najwyższych organów władzy wezwał jednocześnie do przeprowadzenia referendum, w którym obywatele udzieliliby wotum zaufania parlamentowi lub prezydentowi.

W walce między władzą wykonawczą a ustawodawczą o kształt systemu politycznego kraju istotne okazało się referendum z 25 kwietnia 1993 r. W zamierzeniu miało ono udzielić odpowiedzi o zaufanie społeczne do władz federacji i umożliwić podział kompetencji pomiędzy nimi zgodnie ze społecznymi preferencjami. Zwycięzcą referendum ogłosił się prezydent Borys Jelcyń, natomiast jego rywal polityczny, Ruslan Chasbułatow, oświadczył, że referendum nie wyłoniło ani zwycięzców, ani przegranych, lecz przyczyniło się do dalszego osłabienia i rozbitcia państwa⁸³.

Decydująca rola referendum dla ukształtowania się specyficznego systemu politycznego Rosji wynikało z faktu, że Borys Jelcyń uznał, iż dzięki niemu otrzymał legitymizację społeczną do podjęcia zamierzonych przez siebie reform politycznych. Zwycięstwo w referendum było potrzebne Jelcyńowi przede wszystkim do przygotowania się do uchwalenia nowej konstytucji. Dążeniem docelowym było wyeliminowanie instytucji Zjazdu Deputowanych Ludowych, który według Jelcyna był zdominowany przez antyreformatorów.

Aby rozwiązać konflikt na swoją korzyść, prezydent musiał wystąpić przeciwko instytucji Zjazdu Deputowanych. Jelcyń, działając wbrew obowiązującemu prawu, postanowił wykorzystać poparcie, jakie uzyskał w kwietniowym referendum i rozwiązać parlament. Prezydent dekretem z 21 września 1993 r. O stopniowej reformie konstytucyjnej dokonał rozwiązania Zjazdu Deputowanych Ludowych i Rady Najwyższej Federacji Rosyjskiej oraz wprowadził rządy prezydenckie do czasu wyborów parlamentarnych zarządzonych na 12 grudnia 1993 r. Na mocy dekretu przerwaniu ulegały ustawodawcze, wykonawcze i kontrolne funkcje Zjazdu Deputowanych Ludowych i Rady Najwyższej. Do czasu wyborów nowego parlamentu obowiązujące miały być dekrety prezydenckie i rozporządzenia Rady Ministrów.

⁸² E. Zieliński, *Współczesna Rosja...*, s. 125.

⁸³ J. Malczyk, *Borys zwycięzca, Co zrobi Jelcyń?*, „Gazeta Wyborcza” 1993, nr 98, s. 16.

Po ogłoszeniu dekretu Rada Najwyższa zwołana przez Chasbułatowa orzekła, że Jelcyn dokonał zamachu stanu. W związku z tym pozbawiła go funkcji prezydenta Rosji. Władza opozycji skupiła się w gmachu parlamentu. W dniu 4 października siedziba parlamentu została zaatakowana i zdobyta przez wierne prezydentowi Jelcynowi oddziały wojskowe. Walki pochłonęły ponad 150 ofiar⁸⁴. Głęboki konflikt polityczny przekształcił się w starcia zbrojne. Zdecydowane działania obu stron, w warunkach ogarniętego kryzysem społeczeństwa i słabej władzy państwowej, doprowadziły do zbrojnych zamieszek i postawiły Rosję na krawędzi wojny domowej. Po opanowaniu sytuacji w stolicy Jelcyn wydał dekret o zakazie działania wielu partii i organizacji „nieprzejednanej opozycji” i innych, a ich liderzy, a także dotychczasowy wiceprezydent Aleksander Ruckoj i przewodniczący Rady Najwyższej Rusłan Chasbułatow, zostali aresztowani.

Z uwagi na znaczącą rolę wyborów do ciał przedstawicielskich na procesy demokratyzacji ustroju politycznego krajów postkomunistycznych a zwłaszcza ich wpływ na kształtowanie się systemu partyjnego można uznać, że do 1993 r. partie polityczne, tworzone głównie przez establishment polityczny, nie miały możliwości zweryfikowania swojej rzeczywistej pozycji na scenie politycznej. Nie uczestniczyły w prawdziwie wolnych i demokratycznych wyborach, w warunkach rzeczywistej rywalizacji na rynku politycznym, gdyż takiego charakteru nie posiadały jeszcze pierwsze wybory do rosyjskiego parlamentu – Zjazdu Deputowanych Ludowych RSFRR.

Dopiero przyjęcie, w szczególnej sytuacji politycznej, pod koniec 1993 r. konstytucji Federacji Rosyjskiej i pierwsze wybory do Dumy Państwowej zakończyły przejściowy okres liberalizacji systemu politycznego odziedziczonego po ZSRR. Jednakże zmiany polityczne w 1993 r. miały wyraźnie antyparlamentarny charakter i zdeterminowane były wolą Borysa Jelcyna do wyeliminowania z życia publicznego swoich przeciwników skupionych w parlamencie Rosji. Wraz ze zmianą statusu pochodzących z wyboru organów ustawodawczych zmianie uległa także rola partii politycznych. W tych warunkach rozpoczął się proces kształtowania się systemu partyjnego Federacji Rosyjskiej w zgodzie z nowo przyjętą konstytucją, która zdecydowanie ograniczyła rolę parlamentu, a tym samym i partii politycznych, na działalność władz wykonawczych państwa, pozbawiając partie wpływów na realizowaną w państwie politykę. Zgodnie z tradycją rosyjską władza przybrała charakter spersonalizowany i została skoncentrowana w jednym ośrodku decyzyjnym (najważniejszą rolę w państwie zaczął odgrywać prezydent).

4.5. Instytucjonalizacja systemu wielopartyjnego w okresie transformacji ustrojowej

Cechą charakterystyczną rosyjskich przemian był fakt, że pluralizm społeczny i polityczny zaczął kształtować się w Rosji jeszcze przed jego prawnym usankcjono-

⁸⁴ E. Zieliński, *Współczesna Rosja...*, s. 73–74.

nowaniem. Dokonywał się on niezależnie od obowiązujących norm prawnych, których, jak się niekiedy uznaje, znaczenie w radzieckiej kulturze prawnej było niewielkie⁸⁵. Początki pluralizmu politycznego zaczęły się kształtować już pod koniec 1985 r. w formie różnorodnych nieformalnych organizacji: klubów politycznych, frontów narodowych, których celem było wspieranie polityki *pieriestrojki* lub rozwój kultury narodowej w republikach. Najważniejszą zmianą strukturalno-prawną tworzącą formalne podstawy dla rozwijającej się wielopartyjności była decyzja KC KPZR z 7 lutego 1990 r. w sprawie unieważnienia art. 6 konstytucji ZSRR, gwarantującego dominującą pozycję KPZR w systemie politycznym państwa, co formalnie zostało dokonane na III Nadzwyczajnym Zjeździe Deputowanych Ludowych ZSRR (12–15 marca 1990 r.). Oznaczało to formalne uznanie przez partię komunistyczną zasady pluralizmu politycznego. Kolejnym krokiem na drodze do usankcjonowania wielopartyjności jako podstawowej zasady ustrojowej odrodzonego państwa rosyjskiego była deklaracja suwerenności ogłoszona 12 czerwca 1990 r., przez Radę Najwyższą RSFR, której pkt. 12 stanowił, że „[...] RSFR gwarantuje swoim obywatelom, partiom politycznym, organizacjom społecznym, masowym ruchom i organizacjom religijnym działającym w ramach konstytucji RSFR, równe możliwości prawne udziału we władzach państwowych i społecznych”⁸⁶. Aktem uzupełniającym deklarację niepodległości była zmiana konstytucji republiki związkowej znosząca zapis o kierowniczej roli KPZR, co było niezbędne, aby przepisy pkt. 12 deklaracji suwerenności stanowiły faktyczną a nie deklaratywną podstawę tworzenia się i istnienia systemu wielopartyjnego.

Zmieniony art. 6. w rozdziale 1 „system polityczny”, otrzymał brzmienie: „[...] partie polityczne, związkowe, młodzieżowe i inne organizacje społeczne i ruchy masowe poprzez swoich przedstawicieli wybranych do Rad Deputowanych Ludowych i w innych formach uczestniczą w wyznaczaniu polityki państwa, w kierowaniu sprawami państwowymi i społecznymi”⁸⁷. Na szczeblu związkowym istniejącego jeszcze ZSRR na nowo sformułowano w konstytucji art. 51, mówiący o prawie obywateli do swobodnego zrzeszania się. Otrzymał on brzmienie „Obywatele ZSRR mają prawo zrzeszania się w partie polityczne, organizacje społeczne, uczestniczenia w ruchach masowych, które sprzyjają rozwojowi aktywności politycznej i samodzielnych inicjatyw oraz zaspokojeniu ich zróżnicowanych interesów”⁸⁸. Wprowadzone zmiany potwierdzały z formalnego punktu widzenia równość wszystkich partii, związków, organizacji i ruchów społecznych wobec prawa.

Zarówno na szczeblu prawodawstwa RSFR, jak i na szczeblu ogólnozwiązkowym powstał problem stworzenia szczegółowych podstaw prawnych dla dzia-

⁸⁵ A. Czajowski, *op. cit.*, s. 149.

⁸⁶ *Przeobrażenia ustrojowe w republikach dawnego ZSRR*, pod red. E. Zielińskiego, Warszawa 1993, s. 283–285.

⁸⁷ *Rosja*, PAP, Warszawa 1990, s. 114.

⁸⁸ B. Zawadzka, *Zmiany systemu politycznego w ustawodawstwie państw Europy Środkowej i Wschodniej 1989–1991*, Warszawa 1992, s. 34.

łałości powstających ruchów politycznych. Kwestię ich wprowadzenia podjęła, na szczęblu państwa związkowego, Rada Najwyższa ZSRR, przyjmując 9 października 1990 r. ustawę o społecznych zrzeszeniach, która regulowała zasady tworzenia się i funkcjonowania zrzeszeń społecznych na terytorium ZSRR. Natomiast Rada Najwyższa RSFR 18 grudnia 1991 r. przyjęła uchwałę o rejestracji społecznych zrzeszeń na terytorium RSFR i rejestrującym składzie. Ponadto w celu zlikwidowania pozostałości systemu partyjnego funkcjonującego w ramach ZSRR prezydent Rosji Borys Jelcyn, w celu depolityzacji miejsc pracy, wydał 20 lipca 1991 r. dekret, w którym nakazał zaprzestania działalności zorganizowanych struktur politycznych we wszystkich rosyjskich zakładach pracy, instytucjach i urzędach. Według dekretu osoby znajdujące się na służbie państwowej nie mogły być w swojej działalności służbowej związane decyzjami partii politycznych. Regulacje te stworzyły formalne podstawy prawne umożliwiające powstanie systemu wielopartyjnego⁸⁹.

Cezusem w rozwoju rosyjskich partii politycznych było przyjęcie w ogólnonarodowym referendum 12 grudnia 1993 r. prezydenckiego projektu konstytucji i przeprowadzenie wraz z referendum pierwszych wyborów do nowego parlamentu – Dumy Państwowej. Wybory te były dla partii politycznych pierwszą próbą (poprzednie wybory w 1990 r. do Zjazdu Deputowanych Ludowych RSFR odbyły się jeszcze w okresie dominacji Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego) wykazania sprawności polityczno-organizacyjnej i sprawdzenia rzeczywistego poparcia społecznego udzielonego poszczególnym ugrupowaniom przez obywateli. Istotną rolę w kształtowaniu się systemu partyjnego Federacji Rosyjskiej odegrało wprowadzenie nowego układu stosunków między najwyższymi organami państwa. Konstytucja grudniowa wprowadziła na terenie Rosji prezydencki system sprawowania władzy, który w znacznym stopniu ograniczył wpływ parlamentu na życie polityczne państwa i stanowił istotne ograniczenie w dziedzinie rozwoju partii politycznych, których funkcjonowanie związane jest z instytucją ogólnonarodowego przedstawicielstwa wybieranego w wyborach powszechnych.

Wybory w grudniu 1993 r. były pierwszymi wyborami parlamentarnymi po ogłoszeniu przez Rosję niepodległości państwowej, które odbyły się w środowisku wielopartyjnym i w sytuacji rywalizacji ugrupowań na rynku politycznym. Były także istotne ze względu na fakt, że nie istniało jeszcze szczegółowe ustawodawstwo odnoszące się tylko i wyłącznie do partii politycznych. Ponadto nie nastąpiło w Rosji zjawisko tzw. konstytucjonalizacji partii politycznych, oznaczające umieszczenie regulacji dotyczących partii politycznych w ustawie zasadniczej. Konstytucjonalizacja, oznaczająca pojawienie się regulacji dotyczących partii politycznych w ustawie zasadniczej, wiąże się ze wzrostem znaczenia ugrupowań politycznych we współczesnych państwach demokratycznych, w których spełniają wiele istotnych funkcji. Rosyjski projekt ustawy zasadniczej nie określał ani miejsca, ani funkcji partii politycznych w systemie politycznym kraju, ograniczając się do uznania pluralizmu politycznego i wielopartyjności jako podstawy ustroju konstytucyjnego (art. 13, pkt. 3) oraz prawa do swobodnego zrzeszania

⁸⁹ E. Zieliński, *Współczesna Rosja...*, s. 96.

się w organizacjach społecznych jako podstawowej wolności obywatelskiej (art. 30). Ponadto konstytucja zakazywała jedynie tworzenia się i działalności organizacji społecznych, których cele lub działania zmierzają do naruszenia integralności Federacji Rosyjskiej, zagrożenia bezpieczeństwa państwa, tworzenia formacji zbrojnych, rozpalania waśni społecznych, rasowych, narodowych i religijnych. Dlatego też to przepisy prawne dotyczące wyborów parlamentarnych w 1993 r. wpłynęły na proces kształtowania się formalno-prawnych form działalności ugrupowań politycznych.

Specyfiką rosyjską był fakt, że ordynacja wyborcza do parlamentu została wprowadzona w 1993 r. arbitralną decyzją prezydenta Borysa Jelcyna dekretem nr 1557 z 1 października 1993 r. Sytuacja polityczna spowodowana konfliktem prezydenta z ówczesnym parlamentem dotyczącym ustroju państwa i zakresu władzy egzekutywy i legislatywy uniemożliwiła przeprowadzenie szerszej dyskusji społecznej nad projektem ordynacji wyborczej.

Zgodnie z przepisami ordynacji prawo do wysuwania kandydatów w 225 okręgach jednomandatowych otrzymały grupy wyborców oraz stowarzyszenia i bloki wyborcze. Wybory kolejnych 225 deputowanych odbywały się w jednym okręgu federalnym obejmującym terytorium całego kraju według zasady proporcjonalnej. W tym wypadku prawo zgłaszania kandydatów posiadały już tylko stowarzyszenia i bloki wyborcze. Ordynacja ta w swojej konstrukcji była podobna do zasad ordynacji mieszanej obowiązującej w Republice Federalnej Niemiec przy wyborach do Bundestagu.

Ustawa o wyborach do Dumy określała nie tylko tryb wysuwania kandydatów na deputowanych w organach przedstawicielskich, ale także wymieniała podmioty uprawnione do uczestnictwa w wyborach. Jednym z ważniejszych zadań, jakie stało przed rosyjskimi ustawodawcami w trakcie prac nad ordynacją wyborczą, było zdefiniowanie podmiotu procesów wyborczych w ramach proporcjonalnego systemu wyborów. Trudność ta była związana z ograniczoną pozycją w Rosji partii politycznych, które w warunkach ugruntowanej demokracji parlamentarnych są podstawowym uczestnikiem procesów wyborczych i odgrywają w nim główną rolę, a niekiedy monopolizują proces selekcji kandydatów do organów przedstawicielskich. Ponadto, kształtujące się dopiero w Rosji społeczeństwo obywatelskie było jeszcze na tyle nieuksztaltowane, że wyraziciele jego woli politycznej i jego preferencji wyborczych nie mieli jeszcze, z uwagi na brak tradycji działalności partii politycznych, wykształconych formalnych struktur organizacyjnych i nie istniały jasne kryteria dla oceny „politycznej” natury tych czy innych podmiotów życia społecznego⁹⁰.

W tekście ordynacji wyborczej z 1993 r. nie używano jeszcze pojęcia „partia polityczna”, wprowadzono natomiast określenie „stowarzyszenie”, nie precyzując jednocześnie, jakiego rodzaju stowarzyszenia, zwane wyborczymi lub społecznymi, mają prawo do wysuwania kandydatów do ciał przedstawicielskich. Terminy użyte w tekście ustawy „stowarzyszenie wyborcze”, „blok wyborczy”, a także ogólne zasady ich formowania były wzorowane na praktyce kampanii wyborczej

⁹⁰ W. W. Łapajewa, *op. cit.*, Moskwa 1999, s. 40.

z 1990 r. z okresu wyborów do Zjazdu Deputowanych Ludowych RSFR, kiedy to żywo powstały zrzeszenia rozlicznych organizacji społecznych, ugrupowań o charakterze politycznym, które nie posiadały formalnego statusu partii politycznej. Zdefiniowanie tych terminów miało nastąpić dopiero w kolejnych aktach prawnych regulujących zasady rywalizacji politycznej. Działania w celu unormowania działalności partii politycznych rozpoczęły się wkrótce po wyborach parlamentarnych.

Pierwsza z ustaw O gwarancjach praw wyborczych obywateli zawierała wyjaśnienia niektórych terminów m.in. umieszczono w niej definicję stowarzyszenia i bloku wyborczego. Ponadto unormowano zasady uczestnictwa obywateli w procesie wyborczym, uregulowano w sposób ogólny tryb zgłaszania kandydatów i ich status, wprowadzono normy dotyczące agitacji przedwyborczej, finansowania wyborów, tryb liczenia głosów, ustalanie rezultatów głosowania i ich publikacje oraz odpowiedzialność za naruszenie wyborczych praw obywateli. Te ogólne postanowienia były następnie *en bloc* włączane do różnych ordynacji wyborczych.

Ustanowiono, że prawo do udziału w wyborach (do wystawiania kandydatów i list kandydatów) posiadają zrzeszenia wyborcze i wyborcy indywidualni. Zgodnie z przepisami ustawy pod pojęciem „zrzeszenie wyborcze”, będące podmiotem procesu wyborczego, rozumiano takie zrzeszenie społeczne, którego statut przewiduje uczestnictwo w wyborach za pośrednictwem wystawiania kandydatów, które zarejestrowano zgodnie z obowiązującym prawem federalnym nie później niż na sześć miesięcy do dnia ogłoszenia wyborów. Za blok wyborczy uznano dobrowolne zrzeszenie dwóch lub więcej zrzeszeń społecznych zarejestrowanych dla wspólnego uczestnictwa w wyborach. Blok wyborczy posiadał te same prawa co zrzeszenie wyborcze⁹¹.

Przyjęcie ramowych przepisów wyborczych tylko w ograniczonym zakresie ułatwiło uregulowania zagadnień związanych z funkcjonowaniem partii politycznych i uchwalenia nowej ordynacji wyborczej do parlamentu. Uchwalona, nie bez licznych kontrowersji, przez parlament ustawa o wyborach deputowanych do Dumy, która została podpisana przez prezydenta 21 czerwca 1995 r. tylko w niewielkim stopniu zmieniała stan prawny wprowadzony dekretem prezydenta Rosji jesienią 1993 r. i ustawą o podstawowych gwarancjach wyborczych obywateli z grudnia 1994 r. Prawo wyborcze ustanowione przez ordynację wyborczą z grudnia 1994 r. z niewielkimi zmianami przetrwało do 1999 r.

Próby uregulowania sfery działalności partii i organizacji politycznych podjęto, opracowując projekt ustawy O partiach politycznych. Projekt ten przyjęty został przez Dumę Państwową 8 grudnia 1995 r. Został jednak odrzucony przez izbę wyższą parlamentu rosyjskiego – Radę Federacji – i nie udało się zakończyć prac legislacyjnych nad ustawą o partiach politycznych.

W wyniku wyborów do Dumy w grudniu 1995 r. kluczowe miejsca w Dumie zajęli politycy wysunięci przez partie polityczne. Podjęli oni próby znowelizowania ustawodawstwa dotyczącego partii politycznych, wprowadzając istotne nowe-

⁹¹ Fiedierałnyj zakon *Ob osnovnyh garantiach izbiratelnyh-praw graždan Rossijskoj Fiedieracii*, z 6 grudnia 1994, www.systema.ru

lizacje do istniejącego prawa polegające m.in. na ograniczeniu roli w wyborach organizacji społecznych niemających charakteru ściśle politycznego.

Prawne innowacje dotyczące partii politycznych wprowadzono głównie w nowej wersji ustawy o podstawowych gwarancjach wyborczych obywateli, a powtórzono je następnie w nowej ordynacji wyborczej do Dumy Państwowej przyjętej 24 czerwca 1999 r. Według nowej ustawy o gwarancjach wyborczych przyjętej 19 września 1997 r. prawo do udziału w wyborach uzyskały wyłącznie polityczne zrzeszenia obywateli (partie, organizacje i ruchy polityczne), których podstawowym celem miało być uczestnictwo w życiu politycznym społeczeństwa za pośrednictwem oddziaływania na formowanie się politycznej woli obywateli, uczestnictwo w wyborach do organów władzy państwowej i organów samorządu lokalnego za pośrednictwem wysuwania kandydatów i organizacji ich przedwyborczej agitacji oraz uczestnictwo w organizacji i działalności organów władzy państwowej. Ustanowiono, że statut zrzeszenia politycznego, które chce uczestniczyć w wyborach, winien zostać zarejestrowany nie później niż rok przed dniem wyborów, w którym stowarzyszenie będzie uczestniczyć⁹².

Użyte sformułowania wskazywały już na pewne funkcje właściwe dla partii politycznych. Przypomniano, że partie polityczne są pośrednikiem pomiędzy suwerenem a organami władzy państwowej i formułują polityczną wolę obywateli, podkreślono także funkcję wyborczą partii politycznych. Ustawa wprowadziła pojęcie zrzeszenia politycznego i ustanowiła dwa kryteria definiowania politycznego charakteru zrzeszenia społecznego: funkcjonalny i organizacyjno-prawny.

Zgodnie z pierwszym kryterium oznakom politycznego charakteru zrzeszenia społecznego było zapisanie w statucie następujących cech działalności:

- ★ uczestnictwo w życiu politycznym społeczeństwa za pośrednictwem formowania i wyrażania woli politycznej obywateli,
- ★ uczestnictwo w wyborach do organów władzy państwowej za pośrednictwem zgłaszania kandydatów,
- ★ uczestnictwo w kształtowaniu i działalności organów władzy państwowej.

Ustanowiono, że cele partii muszą zostać potwierdzone statutem. Przy czym nie zobowiązywano do ich czynnego i bieżącego wykonywania. Zgłoszenie wyżej wymienionych celów oznaczało prawo a nie obowiązek do ich wykonywania⁹³.

Drugie kryterium formalno-organizacyjne stanowiło, że zrzeszeniu społecznemu może zostać przyznany status zrzeszenia politycznego, jeżeli działa w formie organizacji politycznej i spełnia wymogi formalne wymienione w federalnej ustawie o stowarzyszeniach społecznych, w której zastrzeżono, że status zrzeszenia politycznego nie może zostać przyznany:

- ★ organizacjom religijnym,
- ★ organizacjom, których statut dopuszcza uczestnictwo w nich obywateli obcych państw lub organizacji międzynarodowych,

⁹² Fiedieralnyj zakon *O garantiach izbiratielnych praw graždan Rossijskoj Fiedieracii*, z 19 września 1997 r. www.systema.ru

⁹³ W. W. Łapajewa, *op. cit.*, s. 43.

- ★ organizacjom, których statut dopuszcza uczestnictwo w nich zrzeszeń, które nie mają prawa być podmiotem zrzeszenia wyborczego,
- ★ organizacji związanych dla celów niepolitycznych⁹⁴.

Wszelkie zrzeszenia polityczne podlegały obowiązkowej rejestracji.

Zgodnie z wprowadzonymi do ustawodawstwa zmianami ordynacja wyborcza do Dumy Państwowej z 24 czerwca 1999 r. stanowiła, że kandydaci na deputowanych do Dumy mogą zostać zgłoszeni przez wyborców właściwego jednomandatoowego okręgu wyborczego, jak również sami mogą zgłosić swoją kandydaturę. Kandydatów i listy kandydatów mogły zgłaszać zrzeszenia wyborcze i bloki wyborcze. Zrzeszenia wyborcze zdefiniowano jako ogólnorosyjskie polityczne zrzeszenia społeczne (partia polityczna lub inna organizacja polityczna, ruch polityczny) utworzone i zarejestrowane w ministerstwie sprawiedliwości. Polityczne zrzeszenie społeczne bądź zmiany i uzupełnienia wprowadzone do statusu organizacji społecznej w celu nadania mu statusu politycznego zrzeszenia społecznego winny być rejestrowane nie później niż na rok przed dniem głosowania.

W ujęciu formalnym obowiązujące w Rosji w latach 1990–2001 ustawodawstwo o stowarzyszeniach społecznych, które swoim zasięgiem obejmowało także działalność partii politycznych, w połączeniu z ordynacją wyborczą rozpatrywało partię polityczną jako jedną z form organizacji społecznych wyróżniającą się członkostwem indywidualnym, zakazem uczestnictwa obcokrajowców i zwiększonymi wymaganiami dotyczącymi rejestracji, ale niemającą przywilejów wyborczych w porównaniu z innymi organizacjami i ruchami społecznymi. W wyborach parlamentarnych w 1993 i 1995 r., a także w wyborach prezydenckich w 1996 r., partie polityczne były uznane za jedną z wielu form organizacji społecznych, które mogły uczestniczyć w wyborach. W wyborach parlamentarnych w 1999 r. i prezydenckich w 2000 r. nastąpiło już uszczegółowienie prawa i w wyborach nie mogły uczestniczyć wszelkie organizacje społeczne, lecz jedynie takie, które zarejestrowano jako „polityczne zrzeszenie społeczne”. W zwyczaju politycznym było rozpatrywanie pojęcia „partia polityczna” w ujęciu jak najszerszym i rozumiano pod tym pojęciem dowolną organizację społeczną (partię, ruch, organizację, stowarzyszenie) posiadającą status zrzeszenia wyborczego, tj. prawo do wysuwania kandydatów w okręgu federalnym w wyborach do Dumy, a także do wysuwania kandydatów na urząd prezydenta.

Brak szczegółowych regulacji dotyczących działalności partii politycznych był jedną z barier na drodze kształtowania się stabilnego systemu partyjnego w Rosji. Wraz z rozwojem i stopniową stabilizacją rosyjskiej sceny politycznej obowiązujące w latach dziewięćdziesiątych ustawodawstwo stało się niewystarczające i pojawiła się konieczność szczegółowego uregulowania problematyki partii politycznych. W 2001 r. z inicjatywy prezydenta Rosji Władimira Putina przyjęto ustawę o partiach politycznych, która, jak można uznać, zakończyła etap przejściowy w kształtowaniu się rosyjskiego systemu partyjnego, a jednocześnie zmieniła ich status w systemie politycznym Rosji.

⁹⁴ Fiederalnyj zakon *Ob obščestwiennych obiedienijach* z 19 maja 1995 r. ze zmianami i uzupełnieniami z 17 maja 1997 r., [w:] W. W. Łapajewa, *op. cit.*, s. 220–257.

4.6. Kultura polityczna jako bariera dla demokratyzacji Rosji

We współczesnych naukach społecznych zauważa się zmniejszenie zainteresowania „twardą” problematyką instytucji, organizacji społecznej czy struktury, na rzecz „miękkiej” problematyki kultury: systemów wartości, znaczeń, norm i reguł, form dyskursu, mentalności zbiorowej itp.⁹⁵. Odrodzenie zainteresowania kulturą wśród badaczy społecznych powoduje, że podczas prób wyjaśniania zagadnień związanych z modernizacją, demokratyzacją, wyłanianiem się nowych instytucji politycznych i ekonomicznych – w szczególności demokratycznych i rynkowych, zachowaniami grup etnicznych, sympatiami i antypatiami między państwami, coraz częściej przyznaje się szczególną rolę czynnikom kulturowym.

Uznaje się, że kultura jest trudnym tematem do rozważań na płaszczyźnie intelektualnej, ponieważ wymyka się łatwemu zdefiniowaniu i pomiarowi, a związki przyczynowo-skutkowe łączące ją z innymi zmiennymi, takimi jak polityka, instytucje oraz rozwój gospodarczy, mają charakter wielostronny⁹⁶. W ujęciu właściwym dla refleksji naukowej z określeniem „kultura” nie łączy się ocen. Jest to pojęcie neutralne. Kultura jest bowiem atrybutem każdej zbiorowości ludzkiej (bądź jednostki). Nie ma więc grup (bądź ludzi) „niekulturalnych”. Nie jest możliwe określenie, która ze spotykanych kultur plasuje się na wyższym czy niższym poziomie, która jest lepsza lub gorsza⁹⁷.

W ogólnym pojęciu kultury mieści się jeden z typów tej kultury, który określa się mianem kultury politycznej. W literaturze przedmiotu uznaje się, że kultura polityczna to całość wartości, norm i reguł zachowania utrwalonych w świadomości podmiotów biorących udział w działaniach politycznych. Wyróżnienie tej kultury znamionuje się tym, że odnosi się do życia publicznego, a więc zachowania podmiotów rządzących i grup społecznych w procesie funkcjonowania władzy i wyrażania z tym związanych wartości.

Pojęcie kultury politycznej na szeroką skalę rozpowszechniło się w naukach społecznych w drugiej połowie XX w., dzięki pracom amerykańskich politologów Gabriela Almonda i Sindeya Verby, którzy wprowadzili ten termin do badań porównawczych i odnieśli do indywidualnych postaw i orientacji członków społeczeństwa wobec polityki. Pisząc, że: „[...] pojęcie kultury politycznej odsyła nas do specyficznego politycznego nastawienia: do postaw wobec ustroju politycznego w całości i jego fragmentów oraz do oceny roli, jaką w ramach systemu może odegrać jednostka [...] chodzi nam o kompleks postaw wobec specyficznego zestawu obiektów i procesów społecznych”⁹⁸. Definiowali zatem kulturę polityczną jako całość indywidualnych postaw i orientacji politycznych uczestników danego

⁹⁵ *Nauka w Polsce w perspektywie XXI wieku*, Warszawa 1996, s. 306.

⁹⁶ *Kultura ma znaczenie*, pod red. L. E. Harrisoma, S. P. Huntingtona, Poznań 2003, s. 38.

⁹⁷ K. Janowski, *Kultura polityczna Polaków a procesy globalizacji*, [w:] *Naród, kultura i państwo*, pod red. J. Rokickiego, M. Banaś, Kraków 2004; B. Szacka, *Wprowadzenie do socjologii*, Warszawa 2003, s. 76.

⁹⁸ G. Almand, S. Verba, *Kultura polityczna*, [w:] *Władza i społeczeństwo*, pod red. J. Szczuparczyńskiego, Warszawa 1995, s. 332.

systemu. Jako sferę subiektywną, leżącą u podstaw działań politycznych i nadająca im znaczenie⁹⁹.

W literaturze przedmiotu wskazuje się niekiedy, że wzorce zachowań i tradycja polityczna stanowią istotne składniki kultury politycznej społeczeństwa. Są to sposoby postępowania utrwalone w świadomości politycznej ludzi w odniesieniu do polityki i systemu politycznego. Podlegają one przekazowi z pokolenia na pokolenie, a ich przyswajanie zależy w dużym stopniu od nośności i atrakcyjności tych symboli oraz zapotrzebowania społecznego¹⁰⁰. Wśród wielu czynników mających wpływ na przyswajanie określonych wzorców zachowań istotne wydają się być bezpośrednie kontakty ludzi z instytucjami systemu politycznego, które stwarzają warunki dla wyrobienia opinii o tych instytucjach i elitach politycznych sterujących nimi oraz o działaniach politycznych. Wyodrębnili oni trzy typy kultury politycznej: zaściankową (parafialną), podporządkowania (poddańczą) i uczestnictwa. Jednostki reprezentujące typ parafialny charakteryzują się całkowitym brakiem zainteresowania systemem politycznym, na mają przy tym żadnej świadomości swojej roli w politycznych procesach, nie przypisują roli polityce w ich indywidualnym działaniu. Postawy mają charakter emocjonalny i normatywny a nie poznawczy. Cechą społeczeństw, którym właściwa jest parafialna kultura polityczna jest brak wyspecjalizowanych ról politycznych. Jednostki, grupy czy też większe zbiorowości reprezentujące polityczną kulturę podporządkowania świadome są złożoności systemu politycznego. Mają przy tym pewien zasób wiedzy na temat mechanizmów sprawowania władzy politycznej. Zainteresowane są nie tylko tym, co system polityczny im daje, lecz także tym, jak same mogą w tym systemie uczestniczyć. Przeważa u nich jednak postawa podporządkowania. Kultura polityczna uczestnictwa przejawia się dążnością jednostek i grup społecznych do zdobycia wiedzy o podmiotach polityki i ich działaniu, strukturach i organizacji systemu politycznego, inicjatywach i działaniach w sferze polityki. Obywatele są w niej czynnie zainteresowani nie tylko tym, co system polityczny im daje, lecz także tym, jak sami mogą w tym systemie uczestniczyć. Aktywny stosunek do polityki może się w szczególności przejawiać w działaniach na rzecz utrwalenia lub zmiany poszczególnych elementów systemu politycznego w zależności od ocen systemu formułowanych przez daną jednostkę¹⁰¹. Te trzy typy zostały uznane przez Almonda i Verbę za „typy czyste”, które w rzeczywistości nie występują w tego rodzaju postaci w konkretnym społeczeństwie. W rzeczywistości społeczeństw występują typy pośrednie, które bywają mieszaniną różnych typów kultury politycznej. Do mieszanych typów zaliczona została m.in. tzw. kultura obywatelska (*civic culture*), która jest kulturą uczestniczącą, w której elementy zaściankowej i poddańczej kultury politycznej nie zostały całkowicie usunięte,

⁹⁹ E. Zieliński, *Nauka o państwie i polityce*, Warszawa 1999, s. 250.

¹⁰⁰ Ibidem, s. 259.

¹⁰¹ Ibidem, s. 253; M. Chmaj, M. Żmigrodzki, *Wprowadzenie do teorii polityki*, Lublin 1998, s. 106–107; *Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce*, pod red. B. Szmulika i M. Żmigrodzkiego, Lublin 2002, s. 347–348.

lecz włączone w kulturę polityczną. Taka kultura polityczna – według autorów – jest charakterystyczna dla systemów demokratycznych i ma najlepiej sprzyjać ich funkcjonowaniu¹⁰².

Niekiedy wskazuje się, że prace Almonda i Verby oparte są na kontrowersyjnym założeniu uwypuklającym przede wszystkim wpływ kultury politycznej na system polityczny, nie biorąc pod uwagę zależności odwrotnej: wpływu przemian zachodzących w systemie politycznym¹⁰³. Można spotkać się z twierdzeniem, że polityka rządu (władz), jeśli prowadzi się przez dość długi okres, może stać się pierwszorzędnym czynnikiem w wyrabianiu nawyków i skłonności narodowych¹⁰⁴ urzeczywistniających się we wzorcach zachowań i postawach związanych ze sferą polityki. Wzorce zachowań i tradycja polityczna stanowią istotne składniki kultury politycznej społeczeństwa. Są to sposoby postępowania utrwalone w świadomości politycznej ludzi w odniesieniu do polityki i systemu politycznego. Podlegają one przekazowi z pokolenia na pokolenie, a ich przyswajanie zależy w dużym stopniu od nośności i atrakcyjności tych symboli oraz zapotrzebowania społecznego¹⁰⁵. Wśród wielu czynników mających wpływ na przyswajanie określonych wzorców zachowań istotne wydają się być bezpośrednie kontakty ludzi z instytucjami systemu politycznego, które stwarzają warunki dla wyrobienia opinii o tych instytucjach i elitach politycznych sterujących nimi oraz o działaniach politycznych.

Uznając znaczenie wpływu systemu politycznego na kulturę polityczną społeczeństwa przyjmuje się, że punktem wyjścia dla typologii kultur politycznych powinno być historyczne ujęcie kultury politycznej jako związanej z ustrojami politycznymi¹⁰⁶. Dla społeczeństw nowoczesnych charakterystyczne są dwa zasadnicze typy kultury politycznej: demokratyczny i autorytarny. Pierwszy typ cechuje aktywność obywateli, ich zaangażowanie w sprawy funkcjonowania systemu politycznego, akceptacja praw i swobód obywatelskich oraz zasady kontroli rządzonej nad działalnością rządu, uznanie różnicowania politycznego i wolnej gry sił politycznych. Drugi typ, autokratyczny, uznaje silną i niekontrolowaną władzę za ideał państwa, eliminując z pola widzenia demokratyczne prawa i swobody obywatelskie¹⁰⁷. Rysy charakteru, takie jak arbitralność, zarozumiałość, przypisywanie wagi do dyscypliny zewnętrznej, serwilizm, obłuda i pogarda dla słabszych uznawane są za wytwór i podporę systemów autorytarnych¹⁰⁸. W warunkach długotrwałego funkcjonowania instytucji demokratycznych powstają takie cechy, jak tolerancja, gotowość do współpracy z ludźmi o innych zapatrywaniach, poszanowanie praw mniejszości.

¹⁰² J. J. Wiatr, *Socjologia polityki*, Warszawa 1999, s. 191.

¹⁰³ Ibidem, s. 192.

¹⁰⁴ E. Barker, *Charakter narodowy i kształtujące go czynniki*, Warszawa 1933, s. 252.

¹⁰⁵ E. Zieliński, *Nauka o państwie...*, s. 259.

¹⁰⁶ J. J. Wiatr, *op. cit.*, s. 193.

¹⁰⁷ Ibidem, s. 195; J. Mielecki, *Kultura polityczna*, [w:] *Podstawowe kategorie teorii polityki*, pod red. J. Mieleckiego, Wrocław 1979, s. 63.

¹⁰⁸ A. Burda, *Ustrój polityczny a psychologia społeczna*, „Kultura i Społeczeństwo” 1967, t. XI, nr 4, s. 150–151.

Obecnie uznaje się, że współczesne społeczeństwo obywatelskie musi w swym rozwoju stworzyć demokratyczno-liberalny typ kultury politycznej, to jest taki, który byłby funkcjonalny wobec demokratycznego ustroju politycznego, zawierałby zespół wartości, wzorów oraz zachowań (i postaw) indywidualnych i społecznych, które są najbardziej pożądane w demokracji i pomagają w rozwiązywaniu problemów państwa. Ten liberalno-demokratyczny typ kultury politycznej obejmowałby akceptację dla praw i swobód obywatelskich, poszanowanie wolnej gry sił politycznych w obrębie istniejącego zróżnicowania politycznego, a także demokratyczne formy działalności obywateli w instytucjach państwowych i pozarządowych. Taka kultura pozwalałaby na prezentację różnych poglądów i interesów, na czynny udział obywateli w sprawowaniu władzy we wszystkich instytucjach politycznych i społecznych, a wreszcie taki typ kultury politycznej przyczyniłby się w istotny sposób do realizacji zasad praworządności i kontroli obywateli nad działalnością władzy¹⁰⁹. Uznaje się także, że autorytarna kultura polityczna staje się hamulcem postępu społecznego w ogóle, a to pociąga za sobą istotne zahamowania w rozwoju demokracji politycznej¹¹⁰.

W rozważaniach nad kulturą polityczną interesujący jest wypadek byłych państw socjalistycznych, w których na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych dokonały się zmiany we wszystkich wymiarach życia społecznego. Wskazuje się, że interesującym elementem, który występował w państwach Europy Środkowej i Wschodniej, była sprzeczność, towarzysząca powstaniu państw socjalistycznych, między założonymi w panującej ideologii cechami nowej kultury politycznej a rzeczywistym funkcjonowaniem systemu władzy i wpływem zastanych kultur politycznych. W płaszczyźnie ideologicznej nowa kultura polityczna winna stać się kulturą demokratycznego uczestnictwa w rządzeniu przez najszersze masy społeczeństwa. Dyktatorski system sprawowania władzy powodował jednak, że w rzeczywistości na plan pierwszy wysuwały się cechy poddańczej kultury politycznej z zawartymi w niej elementami klientelizmu¹¹¹, które były funkcjonalne wobec istniejącego reżimu politycznego.

W kontekście fundamentalnych zmian ustrojowych w Europie Środkowej i Wschodniej zwraca się niekiedy uwagę na zjawisko spójności i niespójności systemu politycznego i kultury politycznej. Dynamika zmian systemów politycznych sprawia, że pomiędzy nowym ładem ustrojowym a kulturą polityczną stopniowo kształtują się rozbieżności i nieprzystosowania. Najczęściej takie zjawiska występują w okresie burzliwych transformacji systemów politycznych i powolnym pojawianiem się elementów kultury politycznej właściwych dla nowego systemu¹¹².

Można uznać, że na początku lat dziewięćdziesiątych najbardziej znaczące i zarazem kontrowersyjne przemiany zaszły na obszarze byłego Związku Radzieckiego, a w szczególności na terenie Rosji. Urzeczywistnienie takich wartości cywi-

¹⁰⁹ T. Filipiak, *Polityka jako kultura polityczna – aspekty komparatystyczne*, [w:] *Metafory polityki*, t. 2, Warszawa 2003, s. 189–190.

¹¹⁰ Ibidem, s. 191.

¹¹¹ J. J. Wiatr, *op. cit.*, s. 195.

¹¹² E. Zieliński, *Nauka o państwie...*, s. 254.

lizacyjnych współczesnego świata, jak: odchodzenie państwa represyjnego, autonomia społeczeństwa wobec państwa, decentralizacja i rozproszenie władzy, odideologizowanie życia politycznego, osłabienie tożsamości państwowej na rzecz więzi lokalnych i globalnych, demokracja partycypatywna, dokonuje się w Rosji w szczególnych warunkach przemian kulturowych, a w tym ustrojowych. Zmianom w Rosji towarzyszy głęboki kryzys cywilizacyjny, określanej niekiedy, w nawiązaniu do historii państwa, „smutą XX wieku”. Przełamanie społeczno-politycznego kryzysu państwa, który towarzyszył rosyjskiej transformacji w ostatniej dekadzie XX w., uzależnione jest od „orientacji” społeczeństwa rosyjskiego i elit politycznych na ustanowienie w kraju demokratycznego systemu władzy. Jednakże, jak można uznać, ustanowienie takiego systemu jest niezwykle trudne bez towarzyszącej mu adekwatnej kultury politycznej. Brak funkcjonalnego wobec systemu demokratycznego systemu wartości i kultury politycznej uznaje się za zagrożenie i istotną barierę w kształtowaniu się stabilnego porządku demokratycznego.

Na przestrzeni wieków wzory zachowań wyznaczały w Rosji rządy autorytarne często o charakterze represyjnym; początkowo chanów tatarskich, następnie carów: Iwana IV, Piotra I, Mikołaja I, a także okres rządów Józefa Stalina. Wzory zachowań tworzyły się w państwie, gdzie prawo było stanowione zgodnie z wolą panującego, nie istniały instytucje przedstawicielskie, a istniał natomiast rozbudowany aparat biurokratyczny, wojskowy i policyjny.

Istotną cechą autorytarnego systemu sprawowania władzy w Rosji była przede wszystkim samowolność sprawującego władztwo i niepodleganie żadnej (często nawet formalnie) rzeczywistej kontroli innych organów władzy państwowej. Niezależnie od tego, kto sprawował władztwo, dysponował nieograniczoną i niepodzielną władzą. W systemie władzy autorytarnej samowolnie stosowano system nagród (przywileje, beneficja, tytuły) i system kar. Nie mniej ważną cechą autorytarnego systemu było to, że zwierzchni organ władzy łączył w swym ręku atrybuty wszystkich rodzajów władzy: prawodawczej, sędowniczej, administracyjnej. Ta właśnie koncentracja (faktyczna, ale często także i formalna) charakteryzuje autorytarny model władzy politycznej. Cechą autorytarnego systemu sprawowania władzy jest więc „rządzenie odgórne” za pomocą regulacji prawnych, rozkazów, nakazów, za pomocą rozbudowanego systemu sankcji karnych i stosowania przymusu, bez partycypacji w stanowieniu prawa ze strony obywateli.

Autorytarne rządy sprawowali wszyscy rosyjscy carowie, zasada jednolitej samowładnej władzy została zapisana w najważniejszych aktach określających państwa: w carskim kodeksie wojskowym z 1716 r., regulaminie duchownym z 1721 r., w ustawie o rodzinie carskiej z 1797 r., w *Zbiorze praw państwowych* ogłoszonych w 1832 r. oraz w Ustawie zasadniczej imperium rosyjskiego z 1906 r. Autorytaryzm rosyjski swój patologiczny wymiar uzyskał następnie w ustroju politycznym Związku Radzieckiego określanym jako totalitaryzm.

Zgodnie z dominującą koncepcją, że władza sprawowana jest zgodnie z wolą i samowolą suwerena, w kulturze politycznej Rosji zabrakło akceptacji dla idei autonomii człowieka i suwerenności jednostki, jaka od XVII w. zaczęła pojawiać

się w Europie Zachodniej. Idea władzy samowolnej i niepodzielnej zakładała prymat władztwa publicznego. Następstwem było uznanie podmiotowości jednostki wobec władzy państwowej. Była to istotna cecha odróżniająca Rosję od Europy Zachodniej. Wskazuje się, że demokracja nowożytna, taka jaka ukształtowała się w Europie Zachodniej i w krajach anglosaskich, miała u swoich fundamentów dwie idee. Pierwsza z nich zakładała, że człowiek jest istotą w pełni autonomiczną. Druga zakładała suwerenność jednostki rozumianą w ten sposób, że każda jednostka i wszystkie na równi obdarzone są pełnią wolności jednocześnie wobec wszystkich pozostałych jednostek¹¹³.

W odróżnieniu od Europy Zachodniej w XVIII i XIX w., w okresie tworzenia się nowoczesnych państw i społeczeństw europejskich, w Rosji carskiej nastąpił rozwój samowładztwa charakteryzującego się koncentracją władzy w rękach monarchy. Car był władcą absolutnym i nieograniczonym, osoba jego była „święta i nietykalna”. Był najwyższym zwierzchnikiem wszystkich władz państwowych, był źródłem prawa, kierował administracją, był najwyższym sędzią, w imieniu którego sądziły sądy, najwyższym wodzem, reprezentantem państwa na zewnątrz¹¹⁴. O autokratycznym charakterze władzy w Rosji świadczyło to, że nie funkcjonowało tu pojęcie suwerenności narodu, nawet w okresie liberalizacji systemu politycznego, który nastąpił w latach 1905–1906, w akcie carskim z 6 sierpnia 1905 r. mówiącym o konieczności powołania instytucji przedstawicielskiej nie znalazło się odwołanie do narodu jako źródła władzy w państwie, lecz do idei jedności samowładnego cara z narodem.

W 1917 r. władza w Rosji została przejęta przez partię bolszewików wywodzącą się z tradycji rosyjskich ruchów rewolucyjnych, głoszących konieczność przezwyciężenia życia społeczno-politycznego kraju i zlikwidowania systemu samodzierżawia. Przejęcie władzy oznaczało zmianę systemu politycznego. W miejsce carskiej Rosji została ustanowiona dyktatura partii bolszewickiej. Następujące zmiany strukturalne w systemie najwyższych organów władzy państwowej nie były równoznaczne ze zmianami w mentalności i zakorzenionymi w rosyjskiej tradycji i kulturze pojęciami dotyczącymi władzy, które okazały się równie funkcjonalne w państwie radzieckim. Rosja, żyjąca przez wieki pod berłem carów, w 1917 r. przeszła do nowej formy absolutyzmu. Przy tym, dysponując nowocześniejszymi instrumentami kontroli państwowej, doprowadziła do rezultatów idących znacznie dalej niż w latach administracji urzędników carskich. Obejmowało to zwłaszcza mechanizmy kariery, terroru, inwigilacji, cenzury, donosicielstwa, prowokacji.

Autorytaryzm reżimu politycznego Rosji carskiej, a następnie Rosji Radzieckiej, wyróżniał się zasadą suwerenności władzy. Osoby sprawujące władzę były podstawowym czynnikiem wpływającym na kształt i rozwój państwa. Upodmiotowienie społeczeństwa pozbawionego praw politycznych i kontroli nad decyzjami politycznymi sprawiło, że jedynym animatorem życia społecznego była władza państwowa i osoby ją sprawujące. Stąd też charakterystyczne dla Rosji zjawi-

¹¹³ *Władza polityczna. Koncepcje i ujęcia zjawiska*, pod red. W. Kantego, Katowice 1997, s. 28.

¹¹⁴ K. Koranyi, *Powszechna historia państwa i prawa*, t. 4, Warszawa 1963, s. 293.

sko, tzw. rewolucji odgórnej. Funkcjonowanie w Rosji absolutnej władzy politycznej doprowadziło do prymatu polityki nad prawem, traktowanym jako instrument realizacji interesów rządzących. Wyobcowanie jednostki wobec państwa, nieufność wobec organów państwowych były konsekwencją tradycji systemu politycznego Rosji, w którym nie istniały instytucje „inicjujące” (przedstawicielskie, partie polityczne), umożliwiające uczestnictwo społeczeństwa w rządzeniu państwem. Rządy oraz styl sprawowania władzy zawsze był narzucony społeczeństwu *a priori*, nawet reformy państwa były przeprowadzane odgórnie przez aparat urzędniczy. Nie istniały instytucje obywatelskie, umożliwiające kontrolę poczynań władzy, i nie powstała tradycja aktywnego uczestnictwa w życiu politycznym. Osoby prowadzące działalność polityczną czy społeczną poza granicami wytyczonymi przez oficjalne organy państwa były narażone na represje karne. Dzięki temu charakterystyczną cechą społeczeństwa rosyjskiego była bierna postawa wobec polityki i działalności politycznej. Zakorzeniona została także w tradycji niechęć do instytucji reprezentujących państwo, jako niemających na celu występowanie w obronie praw jednostki, lecz jako narzędzie władzy państwowej kierującej się wyłącznie własnymi celami. Autorytarne otoczenie sprawiło także, że Rosjanie dostosowywali się do otoczenia, wypełniając role narzucone przez system polityczny.

Cechy reżimu politycznego Rosji zakorzenione w kulturze politycznej społeczeństwa, takie jak: 1) brak kontroli społecznej i brak zasady narodu jako suwerena władzy państwowej; 2) arbitralność absolutnej władzy poszczególnych jednostek; 3) koncentracja władzy i zasada jedności władz; 4) słaba społeczna orientacja w problemach i mechanizmach polityki; 5) brak w mentalności Rosjan – podobnie jak i u pozostałych mieszkańców imperium radzieckiego – dojrzałych wyobrażeń o demokracji i o praktycznym wykorzystaniu zasady władztwa narodu dla potrzeb równowagi i rozwoju – umożliwiły długoletnie funkcjonowanie dyktatury politycznej i utrudniły demokratyzację państwa wyrażającą się w rzeczywistym uznaniu praw politycznych i obywatelskich, które są podstawą transformacji systemu politycznego i budowy społeczeństwa obywatelskiego. Brak ukształtowanej tradycji aktywnego uczestnictwa w działaniach politycznych i zarazem politycznej pewności siebie sprawiał, że elementy samowolnego działania czy niezgodnego z prawem, które nie zostałyby zaakceptowane w społeczeństwach posiadających długoletnią historię instytucji demokratycznych, są przyjmowane jako stan naturalny.

Te elementy kultury politycznej Rosjan stanowiły ważną barierę w procesach demokratyzacji kraju. Utrudniały powstawanie partii politycznych, jako ciał pośredniczących między grupami społecznymi, etnicznymi czy wyznaniowymi a procesami decyzyjnymi w ramach struktury władzy państwowej, i budowanie wielopartyjnego, rywalizacyjnego systemu partyjnego.

W literaturze przedmiotu uznaje się, że rozwój stabilnego i efektywnego demokratycznego systemu sprawowania władzy zależy nie tylko od stworzenia właściwych politycznych i administracyjnych struktur, ale także od istniejącej kultury politycznej. Jeśli nie będzie ona wspierać demokratycznego systemu, to

szanse na jego prawidłowy i szybki rozwój są niewielkie¹¹⁵. We współczesnej Federacji Rosyjskiej dostrzega się znaczenie budowy społeczeństwa obywatelskiego i kształtowania postaw i zachowań funkcjonalnych wobec systemu demokratycznego. Wskazuje się, że przezwyciężenie kryzysu państwa wymaga ustanowienia demokratycznego systemu i stworzenia adekwatnej do niego kultury politycznej¹¹⁶. Wskazuje się także, że aby demokracja funkcjonowała w sposób poprawny, konieczne jest stworzenie demokratycznego społeczeństwa obywatelskiego, które przyjąłoby wartości liberalne¹¹⁷.

Można uznać, że rozpad dotychczasowych wzorców zachowań politycznych i ich zmiana jest procesem złożonym, a jego przebieg uzależniony jest m.in. od:

- ★ dynamiki zmiany pokoleń,
- ★ charakteru politycznej socjalizacji,
- ★ kierunków i tempa rozwoju nowych ekonomicznych i politycznych stosunków w państwie,
- ★ ukierunkowania tworzących się nowych zachowań politycznych, odpowiadających demokratycznemu systemowi politycznemu.

Wydaje się, że tworząca się w Rosji kultura polityczna społeczeństwa rosyjskiego będzie miała zróżnicowany charakter a wzory zachowań politycznych będą kształtowane przez trzy podstawowe elementy. Po pierwsze, wpływ na kształtowanie się kultury politycznej będzie miała współczesna praktyka życia politycznego w Rosji. Po drugie wpływ będą wywierać przenoszone do Rosji wzorce kulturowe demokratycznych państw zachodnioeuropejskich. Po trzecie, wpływ będzie wywierać narodowa tradycja oraz charakter jej recepcji we współczesnej Rosji.

Elementem, który jest ściśle związany ze specyficznym pojmowaniem władzy zawartym w kulturze politycznej Rosji, był także charakterystyczny sposób budowy systemu najwyższych władz w państwie. Cechą charakterystyczną historii rozwoju rosyjskiego systemu politycznego jest koncentracja władzy w jednym dominującym ośrodku. Reguły ustrojowe Rosji, zarówno tej przedrewolucyjnej, jak i porewolucyjnej, wyróżniała zasada niepodzielności władzy, co prowadziło do rozszerzania kompetencji jednych instytucji i kosztem drugich. W systemie tym organy ustawodawcze pełniły rolę drugorzędną i to zazwyczaj ich kompetencje podlegały ograniczeniu.

Na przestrzeni wieków cechą charakterystyczną była centralizacja polityki państwowej, instytucji państwa i władzy. Rosja nie wykształciła w związku z tym charakterystycznych dla Europy Zachodniej mechanizmów podziału, równowagi i wzajemnego hamowania się władz mających w założeniu zabezpieczać interesy obywateli przed koncentracją władzy i jej samowolnością. Idee te były obce założeniom systemowym zarówno Rosji carskiej, jak i Rosji Radzieckiej. Do tradycji

¹¹⁵ G. Almond, S. Verba, *The civic culture. Political attitudes and democracy in five nations*, Princeton 1963, s. 498.

¹¹⁶ Por. *Posłanie Prezydenta Rosji Fiedieralnemu Sobraniju Rossijskiej Fiedieracji*, www.president.kremlin.ru

¹¹⁷ W. Ryżkow, *Parlamient, partii, i diemokratija*, [w:] *Sowriemiennaja rossijskaja politika*, Moskwa 2003, s. 45.

politycznych Rosji należy istnienie jedyne centralnego ośrodka decyzyjnego skupiającego w swoim ręku uprawnienia władzy ustawodawczej, wykonawczej i sądowniczej oraz sprawującego swoją władzę poza kontrolą innych podmiotów życia politycznego kraju. Reżim polityczny Rosji cechowała na przestrzeni wieków arbitralność decyzyjna i zachowania dyktatorskie. Prowadziło to do dominacji sfery wykonawstwa i zarządzania (egzekutywa) nad sferą stanowienia prawa (legislatura). Kreowanie rzeczywistości społecznej, politycznej i ekonomicznej zależało od politycznej arbitralności kolejnego cara czy generalnego sekretarza sprawujących kontrolę nad organami i procesem wykonywania prawa. Tworzono ją bez udziału instytucji przedstawicielskich, za pomocą dekretów i rozporządzeń, które nie były poddawane procedurze legislacyjnej. Ponadto wskazuje się, że silny prezydenalizm w Rosji jest elementem transformacji społeczeństwa rosyjskiego, które odeszło już od rzeczywistości radzieckiej, ale jeszcze nie w pełni akceptuje zasady demokracji oraz jej normy, wartości oraz instytucje¹¹⁸.

Można zauważyć, że w rozwoju historycznym Rosji jej system polityczny zdominowany był przez arbitralną władzę jednostek i ich otoczenia niezależnie czy był to okres carskiego autorytaryzmu czy radzieckiego totalitaryzmu. Społeczeństwo rosyjskie nie uzyskało, w ramach reżimu autorytarnego i totalitarnego, podmiotowości politycznej i statusu suwerena. Instytucje przedstawicielskie odgrywały w związku z tym niewielką rolę w systemie najwyższych organów państwa i charakterystyczne było pomniejszanie ich roli i uprawnień do czynności formalnych mających stanowić pozór praworządności i legitymizacji społecznej poczynań władzy. System polityczny Rosji wyróżniał się dominacją sfery wykonawstwa i zarządzania (egzekutywa) nad sferą stanowienia prawa (legislatura).

Stąd też wywodzi się we współczesnej Rosji silna pozycja prezydenta, a słabsza parlamentu, partii i innych instytucji politycznych. Rosyjska ciągłość polityczno-państwowa pozostaje w związku z tradycjami rosyjskiej dyktatury. Powstały w latach dziewięćdziesiątych ustrój demokratyczny zgodny jest z formalnymi wymogami demokracji, ale praktyka polityczna budzi niekiedy obawy o charakter rosyjskiej demokracji.

Konstytucja Federacji Rosyjskiej przyjęta w ogólnonarodowym referendum 12 grudnia 1993 r. wyniosła urząd prezydenta Federacji Rosyjskiej wysoko w hierarchii władzy. Dążenie do ustanowienia silnego ośrodka władzy powodowane było kryzysem polityczno-ekonomicznym państwa i miało zapewnić swobodę poczynań prezydenta, który miał być gwarantem sprawnej realizacji niezbędnych reform ustrojowych. Skomasowanie władzy w jednym centralnym ośrodku wpisywało się także w tradycję polityczno-historyczną Rosji.

Wydaje się, że niektóre z przepisów prawnych dotyczących urzędu prezydenckiego wykraczają poza reguły przyjęte w demokratycznych państwach, a występująca w Rosji tendencja do zwiększania zakresu władzy i kontroli centralnego ośrodka władzy może budzić niepokój o kierunek rozwoju rosyjskiego systemu politycznego. Pamiętać należy, że niezależnie od konstrukcji przepisów konstytucji przyznających prezydentowi największy wpływ na władzę w państwie jego po-

¹¹⁸ Por. W. Marciniak, *op. cit.*, s. 564.

zycję wzmacniają zakorzenione w mentalności rosyjskiej oczekiwania społeczne kreujące obraz silnego przywódcy, co nie musi być równoznaczne z brakiem poszanowania dla demokratycznych reguł kierowania państwem, lecz wyrazem rosyjskiej tożsamości kulturowej i wyrazem specyfiki rosyjskiego systemu politycznego.

Spór pomiędzy parlamentem i prezydentem w okresie fali demokratyzacji ustroju politycznego odrodzonej Rosji na początku lat dziewięćdziesiątych negatywnie wpłynął na rozwój systemu partyjnego. Powyższy spór, a także osobista pozycja pierwszego prezydenta Rosji – Borysa Jelcyna, doprowadziły do zwiększenia roli władzy wykonawczej, a w szczególności całego ośrodka prezydenckiego (przynajmniej w porównaniu z innymi formami władzy) nie tylko w bieżącym kierowaniu krajem, lecz również w wytyczaniu kierunków rozwoju. Rozwiązania systemowe przyjęte w konstytucji z grudnia 1993 r. miały koniunkturalny charakter i stworzone zostały z myślą o prezydencie Jelcynie skonfliktowanym z parlamentem.

Dominacja instytucji władzy wykonawczej stanowiła i w dalszym ciągu stanowi znaczącą barierę instytucjonalną w procesach demokratyzacji życia politycznego, a w tym w budowie pluralistycznego systemu partyjnego. Wskazuje się przy tym, że ostatnim „partyjnym” liderem w Rosji był Michaił Gorbaczow (członek KPZR). Natomiast kolejni prezydenci Borys Jelcyn i Władimir Putin – bezpartyjni. Co więcej obaj demonstracyjnie dystansowali się od systemu partyjnego i starali się tworzyć gabinety rządowe, w których zasiadałyby osoby niezwiązane bezpośrednio z partiami politycznymi, a więc formalnie bezpartyjne¹¹⁹.

¹¹⁹ W. Ryżkow, *op. cit.*, s. 51.

5. System partyjny Federacji Rosyjskiej

5.1. Konstytucyjno-prawne podstawy działalności partii politycznych

Ważnym elementem demokratyzacji życia politycznego we współczesnej Rosji było stanowienie jakościowo nowego systemu politycznego, bazującego m.in. na pluralizmie politycznym i wielopartyjności. Działalność partii politycznych w Rosji określają: konstytucja, federalne ustawodawstwo konstytucyjne, ustawa o partiach i inne ustawy federalne. Najważniejszymi aktami normatywnymi dla tej sfery działalności społecznej są konstytucja i ustawa o partiach politycznych, która jest aktem w całości poświęconym tym zagadnieniom. Ustawodawstwo odnoszące się tylko i wyłącznie do partii politycznych jest w Rosji zjawiskiem nowym, pierwszą bowiem w rosyjskim prawodawstwie ustawę o partiach przyjęto dopiero w 2001 r., a do tego czasu stosowano wobec nich przepisy o stowarzyszeniach.

Niektóre z regulacji dotyczące partii politycznych znajdują się także:

- 1) w ustawach konstytucyjnych, takich jak: O Sądzie Konstytucyjnym Federacji Rosyjskiej z dnia 21 lipca 1994 r., O referendum w Federacji Rosyjskiej z dnia 28 czerwca 2004 r., O systemie sądów Rosyjskiej Federacji z dnia 31 grudnia 1996 r., O rządzie Federacji Rosyjskiej, z dnia 17 grudnia 1997 r., O stanie wyjątkowym z dnia 30 maja 2001 r.;
- 2) w ustawach federalnych, takich jak: O podstawowych prawach wyborczych i prawie udziału w referendum obywateli Federacji Rosyjskiej z dnia 12 czerwca 2002 r., O wyborach deputowanych Dumy Państwowej Zgromadzenia Federalnego Federacji Rosyjskiej z dnia 18 maja 2005 r., O wyborach Prezydenta Federacji Rosyjskiej z dnia 13 stycznia 2003 r., O zapewnieniu konstytucyjnych praw obywateli FR wyboru i bycia wybranym do organów samorządu lokalnego z dnia 26 listopada 1996 r.

Podstawowe i najważniejsze zasady regulujące działalność partii politycznych w Federacji Rosyjskiej zostały określone przede wszystkim w konstytucji Rosji, przyjętej w ogólnonarodowym referendum 12 grudnia 1993 r. Zgodnie z art. 13 konstytucji, w Rosji uznaje się ideologiczną różnorodność, pluralizm polityczny

i wielopartyjność, a także równość wobec prawa wszelkich organizacji społecznych. Zgodnie z art. 13 pkt. 5, w Rosji zabroniono tworzenia i działalności organizacji społecznych, których cele lub działania zmierzają do zmiany siłą podstaw ustroju konstytucyjnego i naruszenia integralności Federacji Rosyjskiej, zagrożenia bezpieczeństwa państwa, tworzenia formacji zbrojnych, rozpalania waśni społecznych, rasowych, narodowych i religijnych. Artykuł 30 pkt. 1 konstytucji gwarantuje prawo do zrzeszania się i swobodę działalności organizacji społecznych. Punkt 2 tegoż artykułu stanowi, że nikt nie może być zmuszany do wstępowania do jakiegokolwiek organizacji lub pozostawania w niej, co gwarantuje do browolność zrzeszania się w partiach politycznych.

Poza konstytucją podstawowym dokumentem, który reguluje powstawanie i funkcjonowanie partii politycznych, jest ustawa federalna O partiach politycznych z 11 lipca 2001 r. Idea przyjęcia takiej ustawy pojawiła się już w początkowej fazie demokratyzacji Rosji. Prace nad projektem ustawy o partiach politycznych rozpoczęto w rosyjskim parlamencie jeszcze w 1991 r.; po rozwiązaniu w 1993 r. przez prezydenta Borysa Jelcyna Rady Najwyższej były one kontynuowane w Komisji Projektów Ustawodawczych przy prezydencie, a w 1994 r. prace nad projektem ustawy przejął Komitet Dumy Państwowej do spraw Zrzeszeń Społecznych i organizacji religijnych. W okresie tym projekt wielokrotnie był dyskutowany w parlamencie, przeprowadzono kilka „okrągłych stołów” z przedstawicielami politycznych partii a także z międzynarodowymi ekspertami. Tym niemniej w 1994 r. projekt ustawy federalnej O partiach politycznych, który został wniesiony pod obrady Dumy, został odrzucony w pierwszym czytaniu. Dalsze prace nad projektem ustawy prowadzone w Dumie i wprowadzone do niego poprawki doprowadziły do przyjęcia projektu ustawy przez izbę niższą parlamentu w grudniu 1995 r. Jednakże ustawa przyjęta w Dumie uzyskała negatywną ocenę od Komitetu Rady Federacji do spraw Ustawodawstwa, w rezultacie czego ustawa została odrzucona w Radzie Federacji – izbie wyższej parlamentu Rosyjskiego i została skierowana do dalszych prac w komisji rozjemczej. W 2000 r. inicjatywę w pracach nad ustawą przejęła Centralna Komisja Wyborcza Federacji Rosyjskiej. Grupa robocza, sformowana pod egidą CKW, wraz z przedstawicielami frakcji parlamentarnych przygotowała nowy projekt ustawy o partiach politycznych. W dniu 28 grudnia 2000 r. projekt ten został wniesiony do Dumy Państwowej przez prezydenta Władimira Putina. Projekt wniesiony z inicjatywy prezydenta został ostatecznie przyjęty przez Dumę Państwową 21 czerwca 2001 r., zaakceptowany przez radę Federacji 29 czerwca 2001 i podpisany przez głowę państwa 11 lipca 2001 r.

Ustawa o partiach politycznych jest ważnym aktem ustawodawczym, który reguluje i konkretyzuje stosunki społeczne, wynikające z realizacji konstytucyjnego prawa obywateli Federacji Rosyjskiej (art. 30) do zrzeszania się w organizacjach społecznych. Obejmuje także prawo do zrzeszania się w specyficznych organizacjach, jakimi są partie polityczne. Jest to akt prawny, który w sposób kompleksowy stara się regulować wszelkie działania związane z powstaniem, rejestracją, organizacją i działalnością organizacji politycznych. Pełni on także

ważną rolę w procesie instytucjonalizacji i rozwoju partii na terenie Federacji Rosyjskiej.

Ważne znaczenie dla prawnego regulowania działalności organizacji politycznych ma zdefiniowanie pojęcia „partia polityczna”. Zgodnie z ustawową definicją pod pojęciem partii politycznej w Rosji rozumie się organizację społeczną powołaną w celach zapewnienia uczestnictwa obywateli Federacji Rosyjskiej w politycznym życiu społeczeństwa, pośredniczącą w formowaniu i wyrażaniu ich politycznej woli, uczestniczącą w wydarzeniach społecznych i politycznych, w wyborach i referendach, a także w celu reprezentowania interesów obywateli w organach władzy państwowej i organach samorządu lokalnego (art. 3 pkt. 1 ustawy). Za podstawowe funkcje działalności partii politycznej ustawodawca uznał:

- ★ kształtowanie opinii społecznej;
- ★ polityczne kształcenie i wychowanie obywateli;
- ★ wyrażanie opinii obywateli w ważnych sprawach życia społecznego, prezentowanie tych opinii obywatelom i organom władzy państwowej;
- ★ wystawianie kandydatów w wyborach do ustawodawczych (przedstawicielskich) organów władzy państwowej i przedstawicielskich organów samorządu lokalnego, uczestnictwo w wyborach do wymienionych organów i w ich pracach.

W ustawie precyzyjnie określono wymagania, jakie powinna spełniać organizacja, która chce zostać uznana za partię polityczną. Jest to przede wszystkim liczebność: liczba członków partii powinna wynosić nie mniej niż 10 tys., przy czym partia polityczna winna mieć w ponad połowie regionów Rosji swoje oddziały, a ich liczebność nie może być mniejsza niż 100 osób. Jest to minimum niezbędne do utworzenia partii politycznej. Jednakże dla zabezpieczenia stabilności organizacyjnej partii powinna ona starać się tworzyć liczne regionalne oddziały, w przeciwnym bowiem razie zaprzestanie działalności lub też likwidacja jednego z regionalnych oddziałów może spowodować, że nastąpi likwidacja całej partii z uwagi na niespełnienie przez nią ustawowych wymogów. Uważa się, że ustawowe określenie liczby członków ma zapewnić udział w życiu politycznym kraju tych organizacji, których polityczno-organizacyjny potencjał daje wystarczającą rękojmię poważnego traktowania swych celów i posiadających realną bazę społeczną na całym terytorium federacji. Członkiem partii politycznej mogą być osoby, które ukończyły 18 rok życia. Członkiem partii nie mogą być obcokrajowcy i osoby bez określonej przynależności państwowej (bezpaństwowcy) oraz osoby ubezwłasnowolnione wyrokiem sądu. Obywatel Rosji może być członkiem tylko jednej partii.

Ustawa stawia także wymóg, aby partia polityczna posiadała sieć regionalnych organizacji. Winna ona mieć swoje regionalne struktury w ponad połowie podmiotów federacji (tzn. nie mniej niż w 45 regionach), przy czym w jednym podmiocie federacji może zostać utworzony tylko jeden oddział regionalny partii. Oznacza to, że organizacje społeczne, nawet jeżeli spełniają wymogi liczebności, ale nie posiadają struktur regionalnych na całym terytorium federacji, nie mogą zostać uznane za partię polityczną.

Niezależnie od pojawiających się niekiedy ocen, że wymogi stawiane przed partiami politycznymi przez ustawę o partiach są elementem polityki, zmierzającej do zmniejszenia liczby partii i ściślejszego podporządkowania sceny politycznej Kremlowi, należy zauważyć, że przepisy dotyczące liczebności członków oraz zasięgu i trwałości organizacji terytorialnych mają za cel przede wszystkim zapewnienie uczestnictwa w życiu politycznym tylko takich organizacji, których liczebność i zasięg dają rękojmię poważnego traktowania swych celów.

Bardzo istotnym wymogiem stawianym przed partiami politycznymi w Rosji jest konieczność udziału w wyborach. Zgodnie z rosyjskim ustawodawstwem partia polityczna jest jedynym zrzeszeniem społecznym, któremu przysługuje prawo do wystawiania kandydatów (spisów kandydatów) w wyborach deputowanych i na pozostałe obieralne stanowiska w organach władzy państwowej (art. 36 ustawy). Jest to więc podstawowy uczestnik procesu wyborczego, który monopolizuje proces selekcji kandydatów do organów przedstawicielskich. Partia może uczestniczyć w wyborach samodzielnie lub tworzyć i wchodzić w skład bloków wyborczych wraz z innymi partiami politycznymi lub ogólnorosyjskimi organizacjami społecznymi. Do czasu przyjęcia ustawy o partiach politycznych problematykę tę w latach 1990–2001 regulowano w ordynacjach wyborczych oraz w ustawodawstwie o stowarzyszeniach społecznych, które swoim zakresem obejmowało także działalność partii politycznych, jako jedną z wielu form organizacji społecznych, posiadających prawo uczestnictwa w wyborach. Przepisy ustawy o partiach z 2001 r. miały tę ważną sferę działalności uszczegółowić, uporządkować i wprowadzić ład prawny do rosyjskiego systemu partyjnego. Przepisy art. 36 ustawy weszły w życie w dwa lata od dnia jej opublikowania, tj. z dniem 14 lipca 2003 r., co dawało wszelkim organizacjom społecznym szansę na budowę struktur i uzyskanie statusu partii niezbędnego do uczestnictwa w życiu politycznym kraju.

Za nieuczestniczenie w życiu politycznym kraju, czyli niewypełnianie bardzo istotnej funkcji, jaką jest współdziałanie w kształtowaniu woli politycznej narodu, ustawa przewiduje daleko idące sankcje. Partia polityczna, która w okresie pięciu lat nie brała udziału w wyborach, traci status partii i obligatoryjnie podlega likwidacji. Wybór pięcioletniego okresu nie jest przypadkowy; jest on związany czasowo z cyklem elekcyjnym w Rosji, w trakcie którego odbywają się wybory do wszystkich bez wyjątku organów władzy państwowej i organów samorządu lokalnego. W okresie pięciu lat partia ma więc możliwość udziału praktycznie we wszystkich kampaniach wyborczych na terytorium Federacji Rosyjskiej. Tak więc ustawodawstwo rosyjskie nie tylko uznaje partie polityczne za jedyny rodzaj zrzeszeń społecznych, które mogą uczestniczyć w wyborach, ale także stawia przed nimi obowiązek uczestniczenia w wyborach, aby mogły zachować swój status. Zgodnie z ustawą uznaje się, że partia uczestniczyła w wyborach, jeżeli:

- ★ zgłosiła (samodzielnie lub za pośrednictwem bloku wyborczego, w skład którego wchodzi) i zarejestrowała federalną listę kandydatów deputowanych do Dumy Państwowej;

- ★ zgłosiła (samodzielnie lub za pośrednictwem bloku wyborczego) i zarejestrowała kandydatów na deputowanych Dumy Państwowej w nie mniej niż 5% jednomandatowych okręgów wyborczych;
- ★ zgłosiła (samodzielnie lub za pośrednictwem bloku wyborczego) i zarejestrowała kandydata w wyborach prezydenckich;
- ★ zgłosiła (także w składzie bloku wyborczego) i zarejestrowała kandydatów na stanowisko najwyższej osoby urzędowej (szefa władzy wykonawczej) w nie mniej niż 10% podmiotów federacji;
- ★ zgłosiła (także w składzie bloku wyborczego) i zarejestrowała kandydatów (listy kandydatów) na deputowanych ustawodawczych organów władzy podmiotów federacji w nie mniej niż 20% podmiotów;
- ★ zgłosiła (także w składzie bloku wyborczego) i zarejestrowała kandydatów (listy kandydatów) w wyborach do organów samorządu lokalnego w ponad połowie regionów federacji.

Partie, aby zostały uznane za uczestników wyborów, muszą brać udział we wszystkich etapach procesu wyborczego: od wystawienia kandydatów do ich uczestnictwa w akcie głosowania. W wypadku gdy komisja wyborcza odmówi rejestracji kandydatów (lub listy kandydatów) danej partii, nie jest ona uznawana za podmiot, który uczestniczył w wyborach. W wypadku wyborów do organów władzy państwowej podmiotów federacji, a także do organów samorządu lokalnego, w imieniu partii mogą występować jej regionalne oddziały.

Uczestnictwo w wyborach i spełnienie powyższych wymogów jest warunkiem niezbędnym dla statusu partii. Nieuczestniczenie w wyborach jest jedynym wypadkiem, w którym Sąd Najwyższy obligatoryjnie wydaje decyzję o likwidacji partii politycznej.

W ustawie szczegółowo uregulowane zostały zasady powstawania i działalności partii. Zgodnie z art. 8 ustawy podstawowymi normami, którymi winny kierować się partie polityczne w swojej działalności, są zasady: dobrowolności, równouprawnienia, samorządności, praworządności i jawności. Są to normy prawne, będące konsekwencją zapisów znajdujących się w konstytucji Rosji.

Zasada dobrowolności jest zgodna z pkt. 2. art. 39 konstytucji, który stanowi, że nikt nie może być zmuszany do wstępowania do jakiejkolwiek organizacji lub pozostawania w niej.

Zasada równouprawnienia wywodzi się z pkt. 4 art. 13 i pkt. 1. art. 19 konstytucji, które stanowią, że organizacje społeczne są równe wobec prawa i wszyscy obywatele są równi wobec prawa i sądu. Oznacza to równość praw obywateli w realizacji konstytucyjnego prawa do zrzeszania się dla celów politycznych, a także równość wszystkich partii wobec ustawodawstwa i konieczność ich jednakowego traktowania przez organy władzy państwowej.

Zasada samorządności jest konsekwencją pkt. 1 art. 30 konstytucji, który gwarantuje swobodę działalności organizacji społecznych. Państwo i jego organy władzy nie są uprawnione do kontrolowania ich działalności. Swoboda działalności partii politycznych jest ograniczona jedynie zasadą praworządności, która wywodzi się z pkt. 2 art. 15 konstytucji, stanowiącego, że wszelkie organizacje

publiczne mają obowiązek przestrzegania konstytucji i ustaw. Działalność partii politycznych nie może ponadto naruszać praw i wolności człowieka i obywatela gwarantowanych przez konstytucję państwa, co oznacza, że wszyscy obywatele niezależnie od płci, narodowości, religii, mają prawo uczestniczyć w działalności dowolnej partii politycznej bez jakichkolwiek ograniczeń i muszą im one stworzyć równe warunki i możliwości dla uczestnictwa w organach kierowniczych partii, a także przy tworzeniu spisów kandydatów na deputowanych i działalności wyborczej do organów władzy państwowej i samorządu lokalnego.

Zasada jawności oznacza, że partie polityczne działają w sposób jawny a wszelkie informacje o ich funkcjonowaniu oraz wszelkie dokumenty programowe mają charakter publiczny i ogólnodostępny. Gwarancją jawności partyjnej działalności są postanowienia ustawy o partiach, zawarte w art. 19 ustawy o jawności państwowego rejestru organizacji politycznych, o corocznej publikacji przez organ rejestracyjny wykazu zarejestrowanych partii i ich regionalnych oddziałów, a także wszelkich informacji adresowych i telefonicznych, dotyczących każdej partii politycznej i ich regionalnych oddziałów.

W ustawie o partiach politycznych w szczególności podkreśla się, że partiom politycznym gwarantuje się swobodę działalności oraz że mają one prawo do samodzielnego określenia swojej struktury wewnętrznej, celów, form i metod działalności, z zachowaniem ograniczeń stworzonych przez prawodawstwo państwowe. Jednocześnie ustawa o partiach ustanowiła ograniczenia w działalności partii, do których w szczególności należą:

- ★ zakaz tworzenia i działalności partii politycznych, których cele i postępowanie zmierzają do zmiany siłą podstaw ustroju konstytucyjnego, naruszenia jedności i integralności Federacji Rosyjskiej, zagrożenia bezpieczeństwa państwa, tworzenia formacji zbrojnych i paramilitarnych, wzniesienia nienawiści społecznej, rasowej, narodowościowej lub religijnej;
- ★ zakaz tworzenia partii politycznych na podstawie zawodowej, rasowej, narodowościowej lub religijnej przynależności;
- ★ na terenie Rosji nie dopuszcza się tworzenia struktur partii politycznych w organach władzy państwowej i organach samorządu lokalnego, w siłach zbrojnych, w służbach i organach państwa, w organizacjach państwowych i pozapaństwowych;
- ★ na terenie Rosji nie dopuszcza się działalności partii politycznych i podległych im struktur organizacyjnych w organach władzy państwowej i samorządu lokalnego (z wyjątkiem organów ustawodawczych – przedstawicielskich), w siłach zbrojnych i służbach państwowych, w organizacjach państwowych; zakazana jest ingerencja partii politycznych w proces nauczania w placówkach oświatowych;
- ★ nie dopuszcza się tworzenia i działalności na terytorium Rosji partii politycznych mających swoją siedzibę poza granicami Rosji i tworzenia na terenie Rosji podległych im struktur organizacyjnych.

W ustawie wiele miejsca poświęcono problematyce tworzenia organizacji politycznych. Podkreśla się, że jest to działanie wolne, które nie wymaga pozwolenia

ze strony organów władzy państwowej. Partia polityczna może zostać utworzona w Rosji na dwa sposoby i w zależności od wyboru jednego z nich ustanowiono porządek i procedury powołania i rejestracji.

Pierwszym sposobem jest utworzenie jej na zjeździe założycielskim. W tym wypadku inicjatywa powołania partii pochodzi bezpośrednio od obywateli państwa. W celu zwołania i przeprowadzenia zjazdu założycielskiego tworzą oni komitet organizacyjny (nie mniej niż 10 osób), w którego skład wchodzi tylko ci obywatele, którzy mają prawo być członkami partii politycznych. O zamiarze powołania nowej partii komitet organizacyjny obowiązany jest powiadomić pisemnie właściwy organ władzy państwowej uprawniony do rejestracji partii politycznych, podając nazwę partii oraz informacje osobowe co najmniej dziesięciu członków komitetu. Organ rejestrujący w dzień otrzymania powiadomienia wydaje pełnomocnikowi komitetu organizacyjnego dokument potwierdzający zgłoszenie. Komitet organizacyjny w zakresie swoich kompetencji przygotowuje zjazd założycielski. Partię polityczną uważa się za założoną od dnia przyjęcia przez zjazd założycielskich decyzji o: powołaniu do życia partii, powstaniu regionalnych oddziałów partii w ponad połowie regionów federacji, przyjęciu statutu i programu partii a także o sformowaniu organów kierowniczych i kontrolno-rewizyjnych. Za założycieli partii uważa się delegatów na zjazd założycielski.

Drugim sposobem utworzenia partii politycznej w Rosji jest przekształcenie w partię ogólnorosyjskiej organizacji społecznej lub ruchu społecznego, a decyzję taką podejmuje zjazd tych organizacji. W tym wypadku inicjatywa powołania partii wychodzi od kierownictwa danej organizacji społecznej. Jeżeli partia powstaje w rezultacie przekształcenia się organizacji społecznej, to zjazd tej organizacji musi przyjąć decyzję o przekształceniu w partię polityczną, o przekształceniu regionalnych oddziałów w podmiotach federacji w oddziały partii politycznej, o przyjęciu statutu i programu a także o formowaniu organów kierowniczych i kontrolno-rewizyjnych. Partie uznaje się za utworzoną od dnia wniesienia stosownych zmian do państwowego rejestru osób prawnych. Do tego momentu organizacja społeczna przekształcająca się w partię polityczną zachowuje swój uprzedni status. W obu wypadkach w pracach zjazdu założycielskiego, aby spełnił on warunki ustawowe, muszą uczestniczyć delegaci z ponad połowy podmiotów federacji. Po przeprowadzeniu zjazdu założycielskiego nowo powstała partia w ciągu miesiąca przedkłada podstawowe zasady swojego programu w celu ich opublikowania w „Rossijskaj Gazietie”.

W Federacji Rosyjskiej partii polityczne i ich regionalne oddziały podlegają obowiązkowi rejestracji. Państwowy rejestr partii politycznych i jej regionalnych oddziałów prowadzi upoważnione do tego organy władzy państwowej. Zgodnie z rozporządzeniem Prezydenta Federacji Rosyjskiej z 2 sierpnia 1999 r. rejestrację partii politycznych prowadzi Ministerstwo Sprawiedliwości i jego terytorialne organy w okręgach federalnych, które prowadzi rejestr regionalnych struktur partii politycznych w podmiotach federacji. Za dokonanie państwowej rejestracji pobierana jest opłata rejestracyjna w wysokości pięćdziesięciu płac minimalnych, ustanawianych ustawą federalną na dzień 1 marca każdego roku; za rejestrację regio-

nalnych oddziałów partii pobierana jest opłata w wysokości trzech płac minimalnych.

Partię uważa się za utworzoną nie od momentu jej rejestracji, lecz od przyjęcia przez zjazd założycielski stosowanych postanowień. Jednakże partia uzyskuje pełnię praw i status osoby prawnej dopiero od chwili jej oficjalnej rejestracji przez upoważniony organ władzy państwowej i dopiero po uzyskaniu statusu osoby prawnej może korzystać z praw przewidzianych ustawą. Dokumenty niezbędne do państwowej rejestracji partii politycznej, w tym m.in. program partii, statut oraz zaświadczenie o wniesieniu stosownych opłat, przedkłada się nie później niż sześć miesięcy od dnia przeprowadzenia zjazdu założycielskiego lub zjazdu organizacji społecznej, które przyjęły decyzję o utworzeniu partii politycznej. Ustawa przewiduje sankcje za niedotrzymanie wymaganego terminu złożenia dokumentów, które mogą skutkować wstrzymaniem działalności partii. Dokumenty wymagane do rejestracji partii to jej statut, program, podanie podpisane przez osoby upoważnione z podaniem ich danych osobowych, kopia decyzji zjazdu założycielskiego o powołaniu partii, potwierdzenie dokonania opłaty rejestracyjnej, dokumenty poświadczające utworzenie regionalnych oddziałów partii w ponad połowie podmiotów federacji.

Po federalnej rejestracji partii w Ministerstwie Sprawiedliwości następuje rejestracja regionalnych oddziałów partii, przy czym w ponad połowie podmiotów federacji rejestracja regionalnych oddziałów partii musi nastąpić nie później niż w ciągu sześciu miesięcy od dnia rejestracji partii. Po upływie tego terminu władze partii mają obowiązek przedstawić w terminie do jednego miesiąca kopie decyzji o rejestracji jej regionalnych oddziałów w ponad połowie podmiotów federacji – w wypadku niedotrzymania tego obowiązku decyzja o rejestracji traci swoją ważność i stosowny zapis jest wykreślany z federalnego rejestru partii politycznych. Informacje o powstaniu i o likwidacji partii politycznych są publikowane w ogólnorosyjskich gazetach.

Rejestracja partii politycznych w Rosji nie jest czynnością automatyczną i organy rejestrujące mają prawo odmówić wpisu do rejestru w wypadkach określonych przez ustawę, a w szczególności gdy:

- ★ przepisy statutu partii są niezgodne z konstytucją, ustawami konstytucyjnymi, ustawą o partiach politycznych i pozostałym ustawodawstwem państwowym;
- ★ nazwa i symbolika partii nie są zgodne z przepisami ustawy o partiach w tym m.in. z zakazem używania symboliki wykorzystywanej przez inne partie polityczne lub przez organizacje, których działalność na terenie Rosji jest zakazana, z wymogiem, by nazwa i symbolika partii nie naruszała ustawodawstwa o ochronie własności intelektualnej i praw autorskich, a także z zastrzeżeniem, aby symbolika partii nie była zbieżna z państwową symboliką Federacji Rosyjskiej;
- ★ nie zostały przedłożone wszelkie dokumenty, które ustawowo wymagane są przy rejestracji partii;
- ★ organ rejestracyjny uzna, że treść przedstawionych dokumentów nie spełnia wymogów ustawy;

- ★ naruszone zostaną ustanowione przez ustawę o partiach terminy przedłożenia dokumentów niezbędnych do rejestracji partii.

W wypadku podjęcia przez organ rejestracyjny decyzji o odmowie dokonania rejestracji jest on zobowiązany w terminie do jednego miesiąca do poinformowania w formie pisemnej zainteresowanych stron o tym, że naruszenie przepisów ustawodawstwa federalnego spowodowało odmowę rejestracji. Jeżeli partia lub jej regionalne oddziały usuną błędy zawarte w zgłoszeniu, mogą złożyć je do ponownego rozpatrzenia, ponadto od decyzji odmownej przysługuje zainteresowanej stronie odwołanie do sądu.

Najważniejsze dokumenty w działalności partii to statut i program. Statut partii jest podstawowym organizacyjno-prawnym dokumentem, określającym działalność partii, jej oddziałów regionalnych i innych struktur i jest najwyższym aktem normatywnym oraz dokumentem organizacyjno-porządkowym przyjmowanym przez partię. Dlatego też wymagane jest, aby statut został przyjęty zgodnie z porządkiem przewidzianym przez ustawę (większością głosów na zjeździe partii przy udziale delegatów ze struktur regionalnych).

Partia polityczna, jej regionalne oddziały i organy kierownicze działają na podstawie i zgodnie z przyjętym statutem. W celu zabezpieczenia wewnątrzpartijnej demokracji ustawa federalna ustanowiła wymagania, którym winien odpowiadać statut. W szczególności powinien zawierać:

- ★ cele i zadania partii;
- ★ nazwę i symbolikę partii;
- ★ zasady i porządek nabywania członkostwa i jego utraty, prawa i obowiązki członkowskie,
- ★ zasady ewidencji członków partii;
- ★ porządek utworzenia, reorganizacji oraz likwidacji partii, jej regionalnych oddziałów i struktur organizacyjnych;
- ★ porządek wyboru organów kierowniczych i kontrolno-rewizyjnych;
- ★ porządek wniesienia zmian i uzupełnień do statutu i programu partii;
- ★ uprawnienia partii i jej struktur w sferze dysponowania majątkiem oraz środkami finansowymi partii;
- ★ porządek wyboru kandydatów (spisów kandydatów) kandydatów do organów władzy państwowej i organach samorządu lokalnego;
- ★ porządek odwołania kandydatów wystawionych na wyborach.

Wszelkie zmiany i dopełnienia w statucie partii podlegają rejestracji.

Wymogiem ustawy jest także, aby partia miała swój program, który określać ma zasady działalności partii, jej cele i zadania, a także metody ich realizacji w życiu publicznym. Zmiany i uzupełnienia programu są przedkładane do wiadomości federalnych organów rejestracyjnych.

Ustawa wyszczególnia też prawa i obowiązki partii politycznych na terenie Federacji Rosyjskiej. Partie mają prawo do:

- ★ swobodnego rozprzestrzeniania informacji o swojej działalności i propagowania swoich poglądów i celów;

- ★ uczestnictwa w pracach organów władzy państwowej i organów samorządu lokalnego w ramach porządku ustanowionego ustawodawstwem federalnym;
- ★ uczestnictwa w wyborach i referendach w zgodzie z ustawodawstwem federalnym;
- ★ organizowania swoich struktur terytorialnych oraz podejmowania decyzji o ich powstaniu i likwidacji;
- ★ organizowania i przeprowadzania zebrań, mitingów, demonstracji, pochodów, pikiet i innych imprez publicznych;
- ★ zakładania wydawnictw, agencji informacyjnych, przedsiębiorstw poligraficznych, a także środków masowego przekazu;
- ★ korzystania na równych prawach z państwowych środków masowego przekazu;
- ★ tworzenia związków i zrzeszeń z innymi partiami politycznymi, a także z organizacjami nieposiadającymi osobowości prawnej;
- ★ bronięcia swoich praw i reprezentowania interesów swoich członków;
- ★ nawiązywania i utrzymywania międzynarodowych związków z partiami politycznymi i innymi organizacjami obcych państw oraz wstępowania do międzynarodowych sojuszków i organizacji;
- ★ podejmowania działalności gospodarczej zgodnie z ustawodawstwem federalnym i ustawą o partiach politycznych.

Partie polityczne zobowiązane są do:

- ★ przestegania w swojej działalności konstytucji Rosji, federalnych ustaw konstytucyjnych, ustaw i innych aktów normatywnych Federacji Rosyjskiej, a także statutu partii;
- ★ corocznego przedstawiania do wiadomości organów rejestracyjnych informacji o liczebności partii w każdym z jej regionalnych oddziałów, a także kopii sprawozdań finansowych sporządzanych dla informacji służb finansowych i podatkowych federacji;
- ★ umożliwienia przedstawicielom organów rejestracyjnych udziału w spotkaniach (zjazdach, konferencjach) organizowanych przez partię i jej regionalne oddziały;
- ★ powiadamiania komisji wyborczej właściwej dla danego terytorium o organizacji spotkań i imprez związanych z wyłanianiem kandydatów (spisów kandydatów) w wyborach do organów władzy państwowej i organów samorządu lokalnego;
- ★ corocznego przedstawiania organom rejestracyjnym informacji o liczbie wystawionych przez partię, jej regionalne odziały i inne struktury organizacyjne, kandydatów na deputowanych do organów władzy państwowej i samorządu lokalnego.

Ustawa reguluje także w sposób szczegółowy zagadnienia związane z majątkiem partii, środkami finansowymi i prowadzeniem przez nie działalności gospodarczej. Majątek, którym dysponują partie, ma zabezpieczać ich działalność i może służyć wyłącznie do realizacji celów i zadań przewidzianych przez statut

i program partii, co oznacza, że może on być wykorzystywany tylko w celach statutowych. Odpowiedzialność za prowadzenie działalności finansowej partii politycznych, jej regionalnych oddziałów i pozostałych zarejestrowanych struktur organizacyjnych, ponoszą wyznaczone zgodnie ze statutem partii upoważnione organy partii.

Do źródeł finansowania partii ustawodawca zaliczył m.in. składki członkowskie, środki z budżetu federalnego, darowizny, zapisy, dochody z majątku i własnej działalności gospodarczej. Środki finansowe mogą być gromadzone na specjalnych rachunkach w instytucjach finansowych, które są zarejestrowane na terytorium Federacji Rosyjskiej. Partia polityczna i jej regionalne oddziały mogą posiadać tylko jeden taki rachunek.

Partie polityczne w Rosji mogą otrzymywać darowizny, zarówno w formie środków pieniężnych, jak i wartości niepieniężnych, od osób fizycznych i prawnych. Wszelkie darowizny muszą być udokumentowane, z podaniem źródła ich pochodzenia, przy czym ograniczono ich wysokość i ustalono maksymalną wartość darowizn, jakie partia może przyjąć w roku kalendarzowym. Ograniczono również krąg osób fizycznych i prawnych mogących sponsorować partie. Aby zapobiegać korupcji i zjawiskom kryminogennym, z kategorii tej wyłączono: ofiarodawców anonimowych, obce państwa, zagraniczne osoby prawne, obywatele obcych państw oraz osoby bez określonego obywatelstwa, obywatele Rosji poniżej 18 roku życia, instytucje z udziałem kapitału obcego (jeżeli jego udział przekracza 30%), międzynarodowe organizacje i ruchy społeczne, rosyjskie organy władzy państwowej i samorządu lokalnego, organizacje państwowe i samorządowe, osoby prawne, w których udziały mają rosyjskie organy władzy państwowej i samorządu lokalnego (jeżeli ich udział przekracza 30%), organizacje religijne, osoby prawne zarejestrowane wcześniej niż rok od dnia wniesienia darowizny. Jeżeli partia uzyska darowiznę od nieuprawnionych do tego osób prawnych lub fizycznych lub jeżeli darowizna przekracza wyznaczone limity, partia lub jej regionalne oddziały są zobowiązane do jej zwrotu.

Partie polityczne w Rosji mogą także prowadzić samodzielną działalność gospodarczą, ale została ona ograniczona wyłącznie do wypadków wymienionych przez ustawę o partiach i są to: działalność informacyjna, propagandowa, wydawnicza i poligraficzna, prowadzona dla popularyzacji swojej działalności, poglądów, celów i programu; produkcja i sprzedaż wydawnictw popularyzujących jej cele i działalność a także przedmiotów symbolizujących partię; sprzedaż i dzierżawa majątku ruchomego i nieruchomego, będącego własnością partii. Dochody z działalności gospodarczej muszą zostać wykazane w sprawozdaniach finansowych partii i mogą być wykorzystywane tylko do celów działalności statutowej.

Ważną rolę pełni pomoc ze strony państwa i dotacje z budżetu państwa. Pomoc państwa dla partii politycznych przejawia się w zapewnieniu wszystkim partiom gwarancji dostępu na równych prawach do państwowych środków masowego przekazu, stworzenia równych warunków wykorzystywania pomieszczeń i środków łączności, będących własnością państwa, zapewnienie partiom rów-

nych szans uczestnictwa w kampaniach wyborczych, referendach i ogólnospołecznych akcjach politycznych.

Pomoc państwa partiom politycznym przejawia się także w formie ich finansowania ze środków publicznych. Subwencja budżetowa przysługuje partiom uczestniczącym w wyborach i ma stanowić rekompensatę kosztów poniesionych w trakcie kampanii wyborczej. Partie polityczne mają prawo do otrzymania środków z budżetu federalnego w następujących wypadkach:

- ★ jeżeli federalna lista kandydatów zgłoszona przez partię lub blok wyborczy, w skład którego wchodzi partia polityczna, w wyborach deputowanych do Dumy Państwowej uzyskała w okręgu federalnym nie mniej niż 3% głosów wyborców, biorących udział w głosowaniu;
- ★ jeżeli w rezultacie wyborów deputowanych Dumy Państwowej w okręgach jednomandatowych wybrano nie mniej niż 12 kandydatów zgłoszonych przez partię lub blok wyborczy, w sytuacji gdy partia lub blok uzyskała mniej niż 3% głosów w okręgu federalnym;
- ★ jeżeli wysunięty przez partię lub blok wyborczy, w skład którego wchodzi partia, kandydat na stanowisko prezydenta uzyskał w głosowaniu powszechnym nie mniej niż 3% głosów wyborców biorących udział w głosowaniu.

Środki budżetowe przysługujące partiom politycznym przekazuje się im nie później niż trzy miesiące od dnia oficjalnego opublikowania rezultatów wyborów. Dotacja w granicach ustalonej kwoty jest wypłacana przez okres kadencji Dumy. W wypadku wyborów prezydenckich dotacja jest wypłacana jednorazowo, nie później niż rok od dnia oficjalnego opublikowania wyników wyborów.

Finansowanie partii politycznych z budżetu państwa związane jest ze ścisłą kontrolą organów państwa nad finansową działalnością partii. Są one obowiązane do corocznego przygotowywania i przedkładania, nie później niż do 20 marca, sprawozdań finansowych zawierających wszelkie informacje, dotyczące majątku i źródeł finansowania partii. Nadzór nad partiami w tym zakresie sprawują organy podatkowe Federacji Rosyjskiej.

Kontrolę nad przestrzeganiem przez partie polityczne prawa i ustawodawstwa, a także zgodności ich działalności z celami statutowymi sprawują na terytorium Rosji organy rejestrujące partię polityczną. Mają one prawo do: 1) kontroli dokumentów partii politycznych, sprawdzania ilości regionalnych oddziałów i ich liczebności; 2) skierowania swoich przedstawicieli jako uczestników partyjnych spotkań, konferencji i zjazdów; 3) w wypadku stwierdzenia działalności niezgodnej ze statutem partii kierować do partii lub jej regionalnego oddziału pisemne ostrzeżenia, ze wskazaniem konkretnych powodów wniesienia ostrzeżenia; 4) występować do sądu z wnioskiem o wstrzymanie działalności lub likwidację partii politycznej lub jej regionalnego oddziału.

Rosyjska ustawa o partiach stanowi, że partie polityczne podlegają likwidacji w dwóch wypadkach: 1) na skutek rozwiązania mocą własnej uchwały uprawnionego organu partii; 2) na skutek decyzji Sądu Najwyższego Federacji Rosyjskiej, jeżeli:

- ★ cele lub działania partii zmierzają do zmiany siłą podstaw ustroju konstytucyjnego;
- ★ tworzy struktury partii w organach władzy państwowej, samorządu lokalnego lub siłach zbrojnych i organach bezpieczeństwa państwa;
- ★ nie uczestniczy w wyborach;
- ★ nie posiada regionalnych oddziałów o liczebności ponad 100 osób w ponad połowie regionów federacji;
- ★ nie posiada wymaganej ustawą liczebności partii (10 tys. członków).

Z wnioskiem o likwidację partii występują organy rejestracyjne, z tym że poza niedopełnieniem obowiązku uczestnictwa w wyborach organy rejestracyjne mają do wyboru albo wystąpić do sądu o wszczęcie procedury likwidacji partii albo tymczasowo zawiesić jej działalność.

5.2. System wyborczy

Problemem związanym z analizą systemu wyborczego Federacji Rosyjskiej jest ciągle jeszcze brak instytucjonalizacji reguł systemu wyborczego i duża dynamika zachodzących zmian. Powoduje to, że wiele informacji i analiz szybko ulega dezaktualizacji, co utrudnia rzetelną i pełną analizę zjawisk związanych z instytucjonalnym otoczeniem systemu partyjnego. Niezależnie jednak od niebezpieczeństwa braku aktualności podanych informacji należy podjąć próbę analizy zasad systemu wyborczego jako znaczącego czynnika mającego wpływ na funkcjonowanie rosyjskich partii politycznych i systemu partyjnego.

Najważniejsze wydarzenie polityczne w Rosji stanowią wybory prezydenckie. Dzieje się tak z uwagi na specyfikę reżimu politycznego Federacji Rosyjskiej, w którym urząd prezydencki został usytuowany wysoko w hierarchii władzy. Prezydent Federacji Rosyjskiej jest głową państwa i posiada bardzo szerokie kompetencje charakterystyczne dla konstrukcji systemów prezydenckich. Z uwagi na to wybory prezydenckie pełnią ważną rolę w życiu społecznym i politycznym w Rosji i jest to jednocześnie wydarzenie, które stanowi podstawową formę demokracji bezpośredniej w Rosji. Wybory prezydenckie posiadają swoją specyfikę i są mocno spersonalizowane, co powoduje do pewnego stopnia oddzielenie od systemu partyjnego i wyborów parlamentarnych, w których najważniejszą rolę odgrywają partie polityczne.

Ogólne przepisy dotyczące sposobu wyboru prezydenta zawiera art. 81 konstytucji, a szczegółowy tryb wyborów określa ustawa federalna O wyborach Prezydenta Federacji Rosyjskiej z dnia 10 stycznia 2003 r.

Prezydent Federacji Rosyjskiej wybierany jest na cztery lata przez obywateli federacji na podstawie powszechnego, równego i bezpośredniego prawa wyborczego, w głosowaniu tajnym. Uczestnictwo w akcie głosowania jest dobrowolne i nikt nie jest uprawniony do tego, aby wpływać na suwerenną decyzję obywateli o uczestniczeniu lub nieuczestniczeniu w wyborach. Odmowa głosowania nie może być powodem do stosowania jakichkolwiek sankcji moralnych lub materialnych.

Czynne prawo wyborcze (prawo wyboru) posiada obywatel federacji, który na dzień głosowania ukończył 18 lat. Czynne prawo wyborcze upoważnia także do

uczestnictwa w procesie zgłaszania kandydatów, pracach komisji wyborczych i prowadzenia przedwyborczej agitacji. Bierne prawo wyborcze (prawo bycia wybranym) posiada obywatel federacji, mający nie mniej niż 35 lat, od co najmniej 10 lat stale zamieszkujący na terytorium Federacji Rosyjskiej. Nie może zostać wybrana na urząd prezydenta osoba ubezwłasnowolniona (niezdolna do czynności prawnych) wyrokiem sądu oraz osoba przebywająca wyrokiem sądu w miejscach ograniczenia wolności. Kadencja prezydenta trwa cztery lata i konstytucja dopuszcza możliwość piastowania tego urzędu nie dłużej niż dwie kadencje z rzędu.

Wybory prezydenckie odbywają się w jednym federalnym okręgu, zawierającym w sobie całe terytorium federacji. Wyborcy znajdujący się poza terytorium federacji są przypisani do federalnego okręgu wyborczego.

Wybory prezydenckie ogłasza Rada Federacji – izba wyższa parlamentu. Decyzja o wyznaczeniu terminu głosowania powinna zostać przyjęta nie wcześniej niż 100 dni i nie później niż 90 dni od dnia głosowania. Dniem głosowania jest druga niedziela miesiąca, w którym odbywało się głosowanie w poprzednich wyborach prezydenckich. Decyzja o wyznaczeniu dnia wyborów podlega oficjalnej publikacji w środkach masowego przekazu, nie później niż 5 dni od czasu powzięcia takiej decyzji.

W wypadku jeżeli Rada Federacji nie podejmie decyzji o wyznaczeniu wyborów prezydenckich, termin wyborów wyznacza Centralna Komisja Wyborcza Federacji Rosyjskiej i wówczas wybory odbywają się w trzecią lub czwartą niedzielę miesiąca, w którym odbywało się głosowanie w poprzednich wyborach prezydenckich. W wypadku przedterminowego zakończenia kadencji urzędującego prezydenta, nie później niż 14 dni od chwili wygaśnięcia jego pełnomocnictw, wyznaczane zostają przedterminowe wybory. Wówczas dniem głosowania jest ostatnia niedziela przed dniem, w którym upływają trzy miesiące od dnia przedterminowego zakończenia kadencji prezydenta.

W wyborach prezydenckich prawo do wystawiania kandydatów posiadają partie polityczne, które spełniają wymagania ustawy o partiach, bloki wyborcze, w których skład wchodzi partie polityczne, a także swoje kandydatury mogą wystawiać obywatele Federacji Rosyjskiej przy zastrzeżeniu, że kandydatura taka musi być wsparta przez grupę inicjatywną złożoną z obywateli Rosji.

Spis partii politycznych, które zgodnie z ustawą o partiach politycznych mają prawo wziąć udział w wyborach i wystawić własnego kandydata na najwyższy urząd w państwie, tworzą federalne organy władzy, do kompetencji których należy rejestracja partii politycznych. Spis taki dokonany na dzień oficjalnego opublikowania terminu wyborów jest przekazywany Centralnej Komisji Wyborczej. Bloki wyborcze, utworzone w celu uczestnictwa w wyborach prezydenckich, są to dobrowolne związki dwóch lub trzech partii politycznych, które znajdują się w spisie partii politycznych uprawnionych do udziału w wyborach. Blok wyborczy może tworzyć także uprawniona do tego partia polityczna z nie więcej niż dwoma ogólnorosyjskimi zrzeszeniami społecznymi, w statucie których dopuszcza się uczestnictwo w wyborach. Zmiany w statutach zrzeszeń społecznych,

przewidujące uczestnictwo w wyborach, muszą być dokonane nie później niż rok od dnia głosowania, a w wypadku wyborów przedterminowych nie później niż sześć miesięcy od dnia głosowania. W skład bloków wyborczych nie mogą wchodzić organizacje zawodowe, religijne, narodowo-kulturowe, międzynarodowe. Spis zrzeszeń społecznych tworzą organy ministerstwa sprawiedliwości i przekazują do wiadomości Centralnej Komisji Wyborczej.

Bloki wyborcze, po przedłożeniu dokumentów wymaganych przez ustawę o wyborach prezydenta, podlegają rejestracji przez Centralną Komisję Wyborczą. Partie polityczne mogą wchodzić w skład tylko jednego bloku wyborczego i nie mogą, poza udziałem w bloku wyborczym, samodzielnie wystawić kandydata na urząd prezydenta. Po rejestracji bloku wyborczego w jego skład nie mogą zostać włączone kolejne partie polityczne lub organizacje społeczne. Wszystkie partie polityczne i bloki wyborcze uczestniczące w wyborach dysponują równymi prawami wynikającymi z ustawy.

W wyborach prezydenckich kandydatów mogą zgłaszać partie polityczne, bloki wyborcze, także obywatele federacji mogą zgłosić własną kandydaturę. W tym ostatnim wypadku kandydaturę taką musi poprzeć inicjatywna grupa co najmniej 500 obywateli federacji, posiadających czynne prawo wyborcze. O powstaniu takiej grupy należy zawiadomić centralną komisję wyborczą lub regionalną komisję wyborczą właściwą dla terytorium powstania takiej grupy. Kandydat, zgłaszając się do wyborów prezydenckich, winien uczynić to nie później niż 20 dni od dnia oficjalnej publikacji zawiadomienia o wyznaczeniu terminu wyborów. Grupa inicjatywna może być utworzona dla poparcia tylko jednego kandydata. Również partie polityczne i bloki wyborcze uczestniczące w wyborach prezydenckich mają prawo wystawić tylko jednego kandydata. Decyzja o wystawieniu kandydata podejmowana jest na zjeździe partii lub bloku wyborczego i nie musi to być osoba, która jest członkiem jakiegokolwiek partii politycznej czy organizacji społecznej, tworzącej blok wyborczy. W tym wypadku została pozostawiona dowolność wyboru.

Podmioty uprawnione do zgłoszenia kandydatów (osoby startujące w wyborach samodzielnie, partie polityczne, bloki wyborcze) zobowiązane są zebrać nie mniej niż dwa miliony podpisów wyborców, przy czym na jeden podmiot federacji nie może przypadać więcej niż 50 tys. podpisów. Z obowiązku tego są zwolnione te partie polityczne i bloki wyborcze, w których skład wchodzi partie polityczne i których w ostatnich wyborach do Dumy Państwowej federalna lista kandydatów osiągnęła wynik dopuszczający je do podziału mandatów deputowanych do dumy w okręgu federalnym.

Rejestracji kandydatów, na podstawie przedłożonych dokumentów, dokonuje Centralna Komisja Wyborcza. Rejestracja odbywa się nie wcześniej niż 80 dni do dnia głosowania i nie później niż 45 do dnia głosowania, do godz. 18 czasu moskiewskiego. Centralna Komisja Wyborcza nie później niż 10 dni po otrzymaniu wszelkich dokumentów niezbędnych do rejestracji kandydata wydaje decyzję o jego zarejestrowaniu lub umotywowaną decyzję odmowną. Odmowa rejestracji może nastąpić tylko w wypadkach wyszczególnionych w ustawie. Postanowienie

o rejestracji kandydata lub odmowa mogą zostać zaskarżone do Sądu Najwyższego Federacji Rosyjskiej.

Za wybranego na urząd prezydenta uważa się kandydata, który otrzymał w wyborach więcej niż połowę głosów wyborców biorących udział w wyborach. Zasada bezwzględnej większości ma dać niekwestionowaną legitymizację władzy prezydenckiej. Jeżeli żaden z kandydatów nie uzyskał wymaganej liczby głosów, przewiduje się ponowne głosowanie na tych dwóch kandydatów, którzy w pierwszej turze otrzymali największą liczbę głosów. Powtórne głosowanie odbywa się po 21 dniach od daty głosowania w pierwszej turze i za wybranego uważa się kandydata, który uzyskał największą liczbę głosów.

Wybory prezydenckie w Rosji posiadają własną specyfikę; są to wybory powszechne i bezpośrednie, co nadaje urzędowi prezydenta moc władczą, płynącą z woli narodu. Wyborcy w Rosji rozstrzygają bezpośrednio o dojściu kandydata do pełnienia najwyższej godności państwowej. W rzeczywistości politycznej Rosji są to wybory silnie spersonalizowane i oddzielone od systemu partyjnego – bardzo często kandydaci do godności prezydenta nie są członkami żadnej partii politycznej, a co więcej, starają się stworzyć obraz osoby niezwiązanej z żadną siłą polityczną. Dlatego też w wyborach tych mniejszą rolę odgrywają partie polityczne i ich programy a zdecydowanie większą osobowość i popularność kandydata. W najważniejszym dla życia politycznego Rosji głosowaniu partie polityczne pełnią raczej rolę drugorzędną.

Wyborami, na których koncentruje się działalność partii politycznych w Rosji są wybory do Dumy Państwowej – izby niższej Zgromadzenia Federalnego. System prezydencki i dominująca rola prezydenta wśród najwyższych organów władzy państwowej powodują ograniczenie wpływu parlamentu na życie polityczne państwa. Z tego powodu też wybory deputowanych Dumy Państwowej traktowane są często jako drugorzędne lub jako próba sił przed „właściwymi” wyborami prezydenckimi. Polityczne znaczenie wyborów deputowanych Dumy Państwowej określa miejsce Dumy w systemie federalnych organów władzy i rolę, jaką odgrywa ona w państwowo-prawnym mechanizmie władzy. Kompetencje Zgromadzenia Federalnego nie są w systemie rosyjskim znaczące i rozbudowane, co jest związane z ustrojową pozycją prezydenta jako centralnego ośrodka władzy. Dlatego też niejednokrotnie uznaje się bezpośrednio wybory deputowanych za niemające większego znaczenia dla życia politycznego Rosji. Funkcjonujący system prezydencki w znacznym stopniu ograniczył wpływ parlamentu na życie polityczne kraju. Przyjęty model ustrojowy nie wiąże procedury powoływania władzy wykonawczej (rządu federacji) z wynikiem wyborów parlamentarnych i preferencjami politycznymi społeczeństwa w nich wyrażonymi. W parlamentarnym modelu państwa wygrane przez partię polityczną wybory do Sejmu umożliwiają jej sformowanie rządu i za jego pośrednictwem realizację programu partii. W wypadku silnej pozycji prezydenta w państwie rolę decydującą odgrywają wybory prezydenckie. W warunkach odpartyjnięcia instytucji prezydenta partie polityczne nie są w stanie realizować swoich programów wyborczych, a tym samym zatracą się podstawowe kryterium wyboru obywateli w kampanii

wyborczej. W rezultacie ani konstytucyjna wolność swobodnego zrzeszania się, ani rywalizacja o mandaty deputowanych i urząd prezydenta nie są warunkiem dostatecznym dla rozwoju partii politycznych i systemu partyjnego. Należy zauważyć, że w wypadku rozdrobnienia rosyjskiej sceny politycznej w latach dziewięćdziesiątych brak identyfikacji kandydatów na urząd prezydenta z określoną partią polityczną umożliwił im uzyskanie szerszego poparcia społecznego. I tak Borys Jelcyn w wyborach w 1991 r. prezentował się jako reprezentant wszystkich nurtów demokratycznych i reformatorskich, a w 1996 r. jako jedyna alternatywa dla kandydata „komunistycznego” Gienadija Ziuganowa, nie ograniczając się do identyfikacji z jedną partią polityczną, a wręcz się od partii dystansując. Także obecny prezydent Władimir Putin oficjalnie do rządzącej partii nie należy. Charakterystyczne dla politycznej sceny Rosji jest nie tyle wystawianie przez partie kandydatów na urząd prezydenta, co budowanie przez najpopularniejszych pretendentów na urząd głowy państwa własnego zaplecza politycznego.

Niezależnie jednak od faktu, że centralnym organem władzy państwowej w systemie władz Federacji Rosyjskiej pozostaje prezydent, pełniący funkcję głowy państwa, to należy zauważyć, że konstytucyjny status Dumy Państwowej jest dostatecznie wysoki i znaczący, aby zapewnić odpowiednią rangę wyborom deputowanych do Dumy Państwowej. Zgromadzenie Federalne, składające się z Dumy Państwowej i Rady Federacji, jest przedstawicielskim i ustawodawczym organem Federacji Rosyjskiej. Przedstawicielski charakter Zgromadzenia Federalnego wynika z konstytucyjnego uznania narodu za źródło suwerennej władzy. Podstawową zasadą konstytucji rosyjskiej jest zasada suwerenności ludu rosyjskiego, składającego się z wielu narodów. Lud jest jednocześnie jedynym źródłem władzy i sprawuje ją bezpośrednio przez referenda i wolne wybory, a także pośrednio poprzez organy władzy państwowej i organy samorządu terytorialnego. Wybory są najważniejszym i bezpośrednim wyrazem władzy narodu. Wybrani do parlamentu przedstawiciele sprawują władzę w zakresie im powierzonym. Władza wybranych ciał przedstawicielskich sprowadza się do pełnienia roli władzy ustawodawczej, stanowiącej jeden z elementów przyjętej w Rosji zasady trójpodziału władz i jest to władza powołana do działalności prawodawczej.

Organy przedstawicielskie, pochodząc z wyboru, mają pełnomocnictwo narodu do działania w jego imieniu i wyrażania jego woli w decyzjach państwowych, podejmowanych w parlamencie. Wybory służą nie tylko powierzeniu mandatów parlamentarzystom, ale także do legitymizacji władzy do działania w zakresie wyznaczonym przez prawodawstwo federacji. Władza ustawodawcza legitymizowana jest do działania w zakresie wyznaczonym przez konstytucję¹.

Przedstawicielski charakter Zgromadzenia Federalnego jest jedną z ważniejszych cech parlamentu Federacji Rosyjskiej. Przedstawicielstwo stanowi szerokie pojęcie – w odniesieniu do organów władzy państwowej oznacza, że reprezentują one interes i wolę wyborców, którzy legitymizują ich władzę w wyborach powszechnych.

¹ E. Zieliński, *Współczesna Rosja. Studium polityczno-ustrojowe*, Warszawa 1995, s. 161.

Zgromadzenie Federalne – parlament Rosji – składa się z dwóch izb. Bikameralna struktura parlamentu rosyjskiego wynika z federalnego charakteru państwa, gdyż przyjęcie federalnej budowy narzuca pewne rygory, niezbędne do funkcjonowania państwa jako całości i jego członów, tworzących federację. Wpływa to także na polityczną organizację parlamentu, w którym jedna z izb stanowi ogólnopolityczne przedstawicielstwo wszystkich obywateli, druga zaś jest przede wszystkim przedstawicielstwem podmiotów federacji.

W Rosji izbą będącą przedstawicielstwem podmiotów federacji jest Rada Federacji – jest to organ władzy państwowej posiadający szczególne uprawnienia w zakresie spraw dotyczących funkcjonowania federacji. W skład Rady Federacji wchodzi osoby mianowane przez najwyższe organy władzy podmiotów federacji (dwóch przedstawicieli – jeden z ramienia władzy wykonawczej, drugi z ramienia władzy ustawodawczej). Izbą niższą jest Duma Państwowa i ma ona pełnić rolę ogólnopolitycznego przedstawicielstwa ludu rosyjskiego. Jest to jedyna izba parlamentu, do której deputowani są wybierani w głosowaniu powszechnym i bezpośrednim przez wszystkich obywateli federacji. Jest to izba nastawiona na działalność prawodawczą, kontrolną wobec rządu federalnego oraz na powoływanie osób na wysokie stanowiska państwowe.

Duma Państwowa została powołana do życia na podstawie dekretu prezydenta Borysa Jelcyna nr 1400 z 21 września 1993 r., o rozwiązaniu dotychczasowego parlamentu Rosji – Zjazdu Deputowanych Ludowych. Dekret ten zawierał również przepisy dotyczące ordynacji wyborczej, które następnie zostały zmienione prezydenckim dekretem nr 1557 z 1 października 1993 r. Utworzenie Dumy Państwowej zostało usankcjonowane przyjęciem nowej konstytucji Rosji w ogólnonarodowym referendum 12 grudnia 1993 r. Nazwa Duma Państwowa stanowi nawiązanie do tradycji historycznych pierwszego ogólnonarodowego przedstawicielstwa Rosji, wybranego po raz pierwszy w 1905 r.

Pierwsze wybory do Dumy odbyły się 12 grudnia 1993 r. razem z referendum, które miało zatwierdzić nową konstytucję i nowy system najwyższych organów władzy. Zgodnie z konstytucją grudniową kadencja izby niższej parlamentu wynosi cztery lata. Ze względu na fakt, że w 1993 r. parlament wybierano na podstawie dekretowej ordynacji, narzuconej przez prezydenta w okolicznościach wynikłych z likwidacji dotychczasowego przedstawicielstwa – Rady Najwyższej RSFR i Zjazdu Deputowanych Ludowych – okres pełnomocnictw pierwszej Dumy został skrócony do dwóch lat. Do czasu rozpisania następnych wyborów nowo wybrany parlament miał uchwalić prawo regulujące tryb wyboru deputowanych. Pierwsza ustawa o wyborach deputowanych do Dumy Państwowej uchwalona została, nie bez licznych kontrowersji, 21 czerwca 1995 r. i przetrwała z niewielkimi zmianami do 1999 r., kiedy to 24 czerwca 1999 przyjęto nową ustawę o wyborach deputowanych do Dumy Państwowej. Kolejną obowiązującą ustawę o wyborach deputowanych przyjęto 20 grudnia 2002 r. Nowelizacja prawa wyborczego była wymuszona przez konieczność dostosowania go m.in. do nowych przepisów o partiach politycznych.

Aktualnie podstawy prawne dotyczące wyborów do Dumy Państwowej tworzą konstytucja Federacji Rosyjskiej, ustawa federalna o podstawowych gwaran-

cyjach praw wyborczych obywateli z dnia 12 czerwca 2002 r. z późniejszymi zmianami oraz uchwalona jako element pakietu reform państwa prezydenta Putina ustawa federalna o wyborach deputowanych do Dumy Państwowej Zgromadzenia Federalnego Federacji Rosyjskiej z dnia 18 maja 2005 r., która wprowadziła istotne zmiany dotyczące sposobu wyboru deputowanych Dumy Państwowej.

Zgodnie z art. 95 ust. 3 konstytucji Duma Państwowa składa się z 450 deputowanych i zgodnie z art. 96 wybierana jest na cztery lata. Liczba deputowanych pozwala na reprezentację terytorialną i skupienie znacznych sił ludzkich w pracy parlamentarnej. Czynne prawo wyborcze posiadają obywatele federacji, którzy na dzień głosowania ukończyli 18 rok życia. Osoby te mają także prawo uczestniczyć w wyłanianiu kandydatów, w kampanii wyborczej oraz być członkiem komisji wyborczych, obliczających wyniki wyborów. Bierne prawo wyborcze posiadają obywatele federacji, którzy ukończyli 21 rok życia i są uprawnieni do udziału w wyborach. Czynne i bierne prawo wyborcze nie przysługuje osobom uznanym przez sąd za niezdolne do czynności prawnych lub przebywającym wyrokiem sądu w zakładach karnych. Obcokrajowcy, osoby nieposiadające obywatelstwa oraz zagraniczne osoby prawne nie mają prawa prowadzić działalności na rzecz zgłaszania, rejestracji bądź przeciwko zgłoszeniu i rejestracji kandydatów, na rzecz wybrania bądź przeciwko wybraniu zarejestrowanych kandydatów.

Deputowani są wybierani na podstawie powszechnego, równego, bezpośredniego prawa wyborczego w głosowaniu tajnym, udział w wyborach jest dobrowolny. Te podstawowe zasady prawa wyborczego zostały określone w konstytucji. Ustawa zasadnicza nie rozstrzyga jednak o charakterze formuły wyborczej, która stanowi o sposobie przeliczania głosów na mandaty. Przygotowania do wyborów i same wybory odbywają się publicznie i są jawne. Wszelkie akty normatywne związane z przygotowaniem i przeprowadzeniem wyborów są publikowane lub podawane do publicznej wiadomości w inny sposób.

W literaturze przedmiotu system wyborczy do Dumy Państwowej określany był mianem segmentowego² lub mieszanego³, ale określenie takie dotyczyło systemu wyborczego obowiązującego od 1993 do 2005 r. i zawartego w ustawie o wyborach deputowanych do Dumy Państwowej z 2002 r., zgodnie z którą 225 deputowanych do Dumy Państwowej wybieranych było w jednomandatowych okręgach wyborczych (jeden okręg – jeden mandat), tworzonych na podstawie jednolitej normy reprezentacji wyborców w jednomandatowym okręgu wyborczym, z wyjątkiem okręgów tworzonych w podmiotach federacji, w których liczba wyborców jest mniejsza od przewidzianej przez jednolitą normę reprezentacji. Reguła ta zapewniała, że w każdym z 89 podmiotów federacji zostanie utworzony co najmniej jeden okręg wyborczy, czyli każdy z 89 regionów federacji ma zapewniony minimum jeden mandat. Natomiast pozostałych 225 deputowanych do Dumy Państwowej wybieranych było z federalnego okręgu wyborczego proporcjonalnie do liczby głosów oddanych na federalne listy kandydatów na deputowanych, zgłoszonych przez partie polityczne i bloki wyborcze.

² D. Nohlen, *Prawo wyborcze i system partyjny*, Warszawa 2004, s. 362.

³ A. Antoszewski, R. Herbur, *Systemy polityczne współczesnego świata*, Gdańsk 2001, s. 228.

Do 2005 r. w celu przeprowadzenia wyborów deputowanych do Dumy, wybieranych w jednomandatowych okręgach wyborczych, na terytorium federacji tworzono 225 jednomandatowych okręgów wyborczych, na podstawie danych o liczbie zarejestrowanych wyborców. Jednomandatowe okręgi wyborcze musiały spełniać wymogi ustawy, w tym:

- ★ przestrzegać zasady przybliżonej równości okręgów jednomandatowych pod względem zarejestrowanych na ich obszarze wyborców, przy czym dopuszczalne odchylenia od średniej normy w granicach jednego podmiotu nie może być większe niż 10%, zaś na terenach trudno dostępnych i odległych nie więcej niż 15%;
- ★ niedopuszczalne było tworzenie jednomandatowego okręgu wyborczego z obszarów dwóch i więcej podmiotów Federacji Rosyjskiej;
- ★ na terytorium każdego podmiotu Federacji Rosyjskiej miał być utworzony co najmniej jeden jednomandatowy okręg wyborczy;
- ★ rozkład jednomandatowych okręgów wyborczych zapewniać miał możliwie maksymalną równość reprezentacji wyborców zamieszkujących w rozmaitych podmiotach Federacji Rosyjskiej.

Schemat okręgów jednomandatowych opracowywała Centralna Komisja Wyborcza nie później niż 190 dni przed dniem upływu konstytucyjnego terminu, na jaki została wybrana Duma Państwowa. Schemat jednomandatowych okręgów wyborczych CKW przedkładała do rozpatrzenia Dumie. Schemat ten był zatwierdzony ustawą federalną, która podlegała opublikowaniu nie później niż 120 dni przed upływem konstytucyjnego terminu, na jaki została wybrana izba niższa parlamentu.

W ostatnich wyborach do Dumy, w których obowiązywało głosowanie w okręgach jednomandatowych w grudniu 2003 r., rozkład okręgów jednomandatowych według podmiotów federacji rozkładał się następująco: Republika Adygeja - 1 okręg, Republika Ałtaj - 1, Republika Baszkortostan - 6, Republika Buriacja - 1, Republika Dagestan - 3, Republika Inguszetia - 1, Republika Kabardyjsko-Bałkarska - 1, Republika Kałmucja - 1, Republika Karaczajsko-Czerkieska - 1, Republika Karelia - 1, Republika Komi - 1, Republika Marij-Eł - 1, Republika Mordowa - 1, Republika Jakucja - 1, Republika Północna Osetia - 1, Republika Tatarstan - 5, Republika Tuwa - 1, Republika Udmurcka - 2, Republika Chakasja - 1, Republika Czuwaska - 2, Republika Czeceńska - 1, Kraj Ałtajski - 4, Kraj Krasnodarski - 8, Kraj Krasnojarski - 4, Kraj Przymorski - 3, Kraj Stawropolski - 4, Kraj Chabrowski - 2, obwody: Amurski - 1, Archangielski - 2, Astrachański - 1, Biełogrodzki - 2, Brikański - 2, Władymirski - 2, Wołgogradzki - 4, Wołgodiański - 2, Woroneski - 4, Iwanowski - 2, Irkucki - 3, Kaliningradzki - 1, Kałuski - 2, Kamczacki - 1, Kemerowski - 4, Kirowski - 2, Kostromski - 1, Kurgański - 1, Kurski - 2, Leningradzki - 3, Lipiecki - 2, Magadański - 1, Moskiewski - 11, Murmański - 1, Niżnegrodzki - 6, Nowogrodzki - 1, Nowosybirski - 4, Omski - 3, Orenburski - 3, Orłowski - 1, Penzenski - 2, Permski - 4, Pskowski - 1, Rostowski - 7, Riazański - 2, Samarski - 5, Saratowski - 4, Sachaliński - 1, Swierdłowski - 7, Smoleński - 2, Tambowski - 2, Twerski - 2, Tomski - 1, Tulski - 3, Tiumeński

- 2, Uljanowski - 2, Czelabiński - 5, Czytyjski - 2, Jarosławski - 2, miasto Moskwa - 15, miasto Sankt Petersburg - 8, Żydowski Obwód Autonomiczny - 1, Agiński-Buriacki Okręg Autonomiczny - 1, Komi-Permoacki Okręg Autonomiczny - 1, Koriacki Okręg Autonomiczny - 1, Nieniecki Okręg Autonomiczny - 1, Tajmyrski Okręg Autonomiczny - 1, Ust'-Ordynski Buriacki Okręg Autonomiczny - 1, Chanty-Mansijski Okręg Autonomiczny - 2, Czukocki Okręg Autonomiczny - 1, Ewenkijski Okręg Autonomiczny - 1 i Jamalsko-Nieniecki Okręg Autonomiczny - 1.

Aktualnie po zmianach w ordynacji wyborczej wybory do Dumy Państwowej odbywają się wyłącznie w federalnym okręgu wyborczym, który obejmuje cały obszar Federacji Rosyjskiej na podstawie proporcjonalnego systemu wyborczego w głosowaniu na listy kandydatów przedstawione przez partie polityczne. Zasady tworzenia okręgów wyborczych zawarte są w ustawie o podstawowych gwarancjach praw wyborczych obywateli z 2002 r. z późniejszymi zmianami. Przy podziale terytorium Federacji Rosyjskiej na potrzeby wyborów obowiązuje zasada równej liczby głosów przypadających na jeden mandat deputowanego. Odstępstwo od średniej normy w okręgu nie może przekroczyć 10%, a w wypadku terytoriów trudno dostępnych 15%, przy czym w każdym podmiocie Federacji powinien znajdować się co najmniej jeden okręg wyborczy. Ponadto przyjęto zasadę, że na jeden wyborczy okręg wielomandatowy nie może przypadać więcej niż pięć mandatów.

Przeprowadzenie wyborów deputowanych w terminach przewidzianych przez ustawodawstwo federalne jest obligatoryjne. Wybory do Dumy Państwowej nowej kadencji zarządza prezydent. Decyzja o przeprowadzeniu wyborów winna zapaść nie wcześniej niż 110 dni i nie później niż 90 dni od dnia głosowania. Dniem głosowania w wyborach do dumy państwowej jest pierwsza niedziela miesiąca, w którym upływa konstytucyjny termin, na jaki została wybrana Duma Państwowa poprzedniej kadencji. Postanowienie o rozpisaniu wyborów podlega oficjalnemu opublikowaniu w środkach masowego przekazu. Jeśli prezydent nie zarządzi wyborów deputowanych, wybory deputowanych do Dumy przeprowadza Centralna Komisja Wyborcza w pierwszą lub drugą niedzielę miesiąca następującego po miesiącu, w którym upływa kadencja Dumy Państwowej. W razie rozwiązania izby niższej parlamentu, w wypadkach przewidzianych przez konstytucję, prezydent zarządza przedterminowe wybory deputowanych. W tym wypadku dniem głosowania jest ostatnia niedziela poprzedzająca dzień, w którym upływają trzy miesiące od dnia rozwiązania Dumy. Jeżeli prezydent po przedterminowym rozwiązaniu Dumy nie zarządzi przyspieszonych wyborów, wybory przeprowadza Centralna Komisja Wyborcza i następują one w pierwszą lub drugą niedzielę następującą po upływie trzech miesięcy od dnia rozwiązania Dumy. W wypadku wyborów przedterminowych terminy dokonywania wszystkich czynności wyborczych wymaganych przez ustawę ulegają skróceniu o jedną czwartą.

Kandydatury osób ubiegających się o stanowisko deputowanego mogą być zgłaszane w składzie federalnego spisu kandydatów. Prawo do zgłaszania kandydatów w składzie federalnego spisu mają wyłącznie partie polityczne i tworzone

przez nie bloki wyborcze, które spełniają wymagania ustawy o partiach politycznych i zgodnie z nią mają prawo do uczestniczenia w wyborach.

Partie polityczne i tworzone przez nie bloki wyborcze są jedynymi organizacjami społecznymi, które mają prawo uczestniczyć w wyborach. Listy kandydatów w okręgu federalnym, ustawa o partiach politycznych i ordynacja wyborcza zapewniły partiom politycznym monopol w tym względzie. Spis partii, które zgodnie z wymogami ustawy o partiach politycznych mają prawo do uczestnictwa w wyborach, prowadzą organy władzy państwowej uprawnione do rejestracji partii politycznych. Informacje dotyczące partii uprawnionych do głosowania przekazują Centralnej Komisji Wyborczej. Bloki wyborcze utworzone przez uprawnione do tego partie podlegają rejestracji przez Centralną Komisję Wyborczą.

Do 2005 r. partie polityczne i bloki wyborcze, które zgłosiły kandydatów z jednomandatowych okręgów wyborczych, zbierały dla poparcia kandydata podpisy wyborców z tego okręgu wyborczego, w którym kandydat zgadzał się wystawić swoją kandydaturę, przy czym na poparcie każdej ze zgłoszonych osób należało zebrać podpisy nie mniej niż 1% ogólnej liczby wyborców zarejestrowanych na terenie właściwego okręgu wyborczego, a w wypadku wyborów przedterminowych nie mniej niż 0,5%. Partie polityczne i bloki wyborcze, które zgłosiły federalną listę kandydatów, były zobowiązane zebrać nie mniej niż 200 tys. podpisów, przy czym na jeden podmiot Federacji Rosyjskiej winno przypadać nie więcej niż 14 tys. podpisów z liczby niezbędnej do rejestracji kandydata. Ponadto prawo do zgłoszenia własnej kandydatury z jednomandatowego okręgu wyborczego przysługiwało każdemu obywatelowi Rosji, posiadającemu bierne prawo wyborcze. Kandydat taki był zobowiązany do zebrania pod swoją kandydaturą odpowiedniej liczby podpisów wyborców. Na poparcie kandydata należało zebrać nie mniej niż 1% ogólnej liczby wyborców zarejestrowanych na terenie właściwego okręgu wyborczego, a w wypadku wyborów przedterminowych nie mniej niż 0,5%.

Ustawa z 2005 r., wprowadzając głosowanie wyłącznie na listy kandydatów przedstawionych przez partie polityczne, zastrzegła, że ogłoszenie federalnej listy kandydatów powinno nastąpić nie wcześniej niż 10 dni i nie później niż 30 dni od dnia oficjalnego ogłoszenia terminu wyborów. Wystawienie partyjnej listy kandydatów odbywa się na podstawie uchwały zjazdu partii politycznej. Każda partia polityczna ma prawo włączyć do swojego spisu kandydatów osoby, które nie są członkami danej partii, ale liczba takich kandydatów nie może przekroczyć 50%.

Federalne spisy kandydatów powinny zostać rozbite na regionalne grupy kandydatów odpowiadające określonemu podmiotowi Federacji lub grupie podmiotów Federacji lub określonej części terytorium podmiotu Federacji. Przy czym liczba wyborców zarejestrowanych na terytorium, któremu odpowiada regionalna lista kandydatów (podmiot Federacji, grupa podmiotów Federacji, część terytorium podmiotu Federacji) nie może przekroczyć 3 mln. Liczba wyborców zarejestrowanych na części terytorium podmiotu Federacji, któremu odpowiada regionalna lista kandydatów nie może być mniejsza niż 650 tys. Liczba regionalnych grup kandydatów nie może być mniejsza niż sto i musi obejmować wszystkie podmioty Federacji. Granice terytoriów Federacji, na których można rejestrować

regionalne grupy kandydatów, wytycza Centralna Komisja Wyborcza nie później niż 20 dni przed upływem terminu, w którym powinny być wyznaczone wybory deputowanych do Dumy.

W celu zarejestrowania listy kandydatów partie polityczną są zmuszone od zebrania podpisów wyborców z poparciem dla listy kandydatów. Partia powinna zebrać nie mniej niż 200 tys. podpisów, przy czym na jeden podmiot Federacji nie może przypadać więcej niż 10 tys. podpisów. Partie, które w poprzednich wyborach deputowanych do Dumy zostały dopuszczone do podziału mandatów, są zwolnione z obowiązku zbierania podpisów z poparciem.

Ustalenie wyników wyborów w federalnym okręgu wyborczym następuje po skomplikowanej procedurze przeliczania głosów wyborczych na mandaty. Do procedury podziału mandatów dopuszczone zostają te federalne listy kandydatów, na które padło 7 i więcej procent głosów wyborców biorących udział w głosowaniu, przy zastrzeżeniu, że dzieje się tak wówczas, gdy na nie mniej niż dwie listy kandydatów, które uzyskały 7 i więcej procent głosów, padło łącznie ponad 60% głosów wyborczych; wówczas pozostałe listy kandydatów nie są dopuszczone do procedury podziału mandatów. Jeżeli na federalne listy kandydatów, z których każda uzyskała 7 i więcej procent głosów, padło łącznie 60 i mniej procent głosów wyborców, jacy wzięli udział w głosowaniu, wówczas do procedury podziału mandatów dopuszczone zostają także inne federalne listy kandydatów, poczynając od list, które uzyskały największą liczbę głosów, do chwili kiedy łączny procent głosów wyborców, jacy wzięli udział w głosowaniu, przekroczy 60%. Jeżeli na jedną listę kandydatów padło więcej niż 60% głosów, to do podziału mandatów zostaje dopuszczona także lista kandydatów z największą liczbą głosów, z list które nie przekroczyły 7-procentowego progu wyborczego.

Centralna Komisja Wyborcza Federacji Rosyjskiej uznaje wybory w federalnym okręgu za niebyłe, jeżeli:

- ★ w wyborach w federalnym okręgu wyborczym wzięło udział mniej niż 25% wyborców;
- ★ żadna z list nie przekroczyła 7-procentowego progu wyborczego;
- ★ do udziału w podziale mandatów mogą pretendować te listy kandydatów, które łącznie uzyskały mniej niż 60% głosów wyborców, jacy wzięli udział w głosowaniu.

Centralna Komisja Wyborcza unieważnia wynik wyborów w federalnym okręgu wyborczym w wypadku:

- ★ gdy naruszenia, jakich dopuszczono się przy przeprowadzaniu głosowania lub ustalaniu wyniku głosowania, uniemożliwiają wiarygodne ustalenie ostatecznego wyrazu woli wyborców;
- ★ gdy liczba obwodów, w których unieważniono wyniki głosowania w federalnym okręgu wyborczym stanowi nie mniej niż jedną czwartą ogólnej liczby obwodów głosowania lub jeżeli wyniki głosowania w okręgu federalnym zostały unieważnione w nie mniej niż jednej trzeciej jednomandatowych okręgów wyborczych;
- ★ jeśli tak orzekł sąd.

Wybory powtórne przeprowadzane są nie później niż jeden rok od dnia uznania wyborów za niebyłe lub unieważnienia ich wyników.

Podział mandatów między uprawnione listy odbywa się zgodnie z metodyką proporcjonalnego rozdziału mandatów deputowanych, przewidzianą w art. 83 ustawy o wyborach do Dumy Państwowej. Istotą proporcjonalnego podziału mandatów jest założenie, że jeden mandat powinien przypadać na określoną liczbę głosów – podział mandatów następuje zgodnie z normą reprezentacji (nazywanej także kwotą). Każda metoda proporcjonalna musi określać to, w jaki sposób ustala się normę reprezentacji (kwotę) a także sposób ustalenia liczby mandatów przysługujących partii, która uzyskała liczbę głosów niebędącą całkowitą wielokrotnością normy reprezentacji. Te dwa elementy łącznie definiują metodę podziału mandatów⁴.

Najprostszą metodą ustalenia kwoty (normy reprezentacji) jest podzielenie liczby oddanych głosów przez liczbę mandatów do podziału. Uzyskuje się wówczas tzw. kwotę prostą, zwaną też kwotą Hare'a. Ta metoda jest stosowana obecnie w Federacji Rosyjskiej. Centralna Komisja Wyborcza oblicza sumę głosów oddanych przez wyborców w federalnym okręgu wyborczym na wszystkie federalne listy kandydatów dopuszczonych do udziału w rozdziale mandatów. Ta suma głosów zostaje podzielona przez 450 – czyli liczbę mandatów deputowanych, rozdzielanych w federalnym okręgu wyborczym. Otrzymany wynik stanowi pierwszy iloraz wyborczy wykorzystywany w procesie dzielenia mandatów między federalne listy kandydatów. Następnie liczba głosów wyborczych uzyskanych przez każdą z list uczestniczących w podziale mandatów zostaje podzielona przez pierwszy iloraz wyborczy. Część całkowita liczby otrzymanej w wyniku takiego dzielenia stanowi liczbę mandatów, które uzyskuje właściwa federalna lista kandydatów w rezultacie pierwotnego podziału mandatów. Jeżeli po dokonaniu powyższych czynności pozostaną nierozdzielone mandaty, przeprowadza się ich rozdział wtórny. Nierozdzielone mandaty zostają przekazane – każdej po jednym – tym federalnym listom, które mają największą ułamkową część liczby otrzymanej w rezultacie pierwotnego dzielenia mandatów (metoda największych reszt). W wypadku wystąpienia równych części ułamkowych, pierwszeństwo ma ta lista federalna, na którą padła większa liczba głosów wyborczych.

Przy proporcjonalnym rozdziale mandatów w okręgu federalnym korzysta się zatem z metody największych reszt. Przykładowo w wyborach do Dumy IV kadencji, które odbyły się w grudniu 2003 r., cztery federalne listy kandydatów przekroczyły 7-procentowy próg wyborczy i zostały dopuszczone do rozdziału mandatów:

- 1) Partia „Jedna Rosja” – 22 779 279 głosów (37,57%);
- 2) Komunistyczna Partia Federacji Rosyjskiej – 7 647 820 głosów (12,61%);
- 3) Liberalno-Demokratyczna Partia Rosji – 6 943 885 (11,45%);
- 4) Ojczyzna (Związek Narodowo-Patriotyczny) – 5 469 556 (9,02%).

Łączna liczba głosów wyborczych, które padły na te listy, wyniosła 42 840 540 i przekroczyła 50% głosów wyborców biorących udział w wyborach (w 2003 r.

⁴ J. Haman, *Demokracja, decyzje, wybory*, Warszawa 2003, s. 126.

obowiązywała ordynacja wyborcza z 2002 r., która zakładała, że ogólna liczba głosów, które padały na listy dopuszczone do podziału mandatów powinna przekroczyć 50%, a nie 60%, jak zostało wprowadzone w 2005 r.). Liczbę tę podzielono przez liczbę mandatów obsadzanych w okręgu federalnym (225) i otrzymano pierwszy iloraz wyborczy, który wyniósł 190 402,4. Aby ustalić liczbę mandatów przypadających na poszczególne listy, liczba głosów uzyskanych przez poszczególne listy została podzielona przez pierwszy iloraz wyborczy, a część całkowita liczby otrzymanej w wyniku tego działania stanowiła o liczbie mandatów przypadających na poszczególne listy: 1) $22\ 779\ 279 / 190\ 402,4 = 119,6$; 2) $7\ 647\ 820 / 190\ 402,4 = 40,1$; 3) $6\ 943\ 885 / 190\ 402,4 = 36,4$; 4) $5\ 469\ 556 / 190\ 402,4 = 28,7$. Lista nr 1 otrzymała 119 mandatów, nr 2 – 40 mandatów, nr 3 – 36 mandatów, nr 4 – 28 mandatów. Łącznie rozdzielono 223 mandaty i nieobsadzone pozostały 2 mandaty deputowanych. Zgodnie z zasadą największych reszt mandaty te, każda po jednym, otrzymały listy, które miały największą ułamkową część po przecinku, czyli lista nr 4 i nr 1. Ostateczny podział mandatów w okręgu federalnym wyglądał więc następująco:

- 1) Partia „Jedna Rosja” – 120 mandatów;
- 2) Komunistyczna Partia Federacji Rosyjskiej – 40 mandatów;
- 3) Liberalno-Demokratyczna Partia Rosji – 36 mandatów;
- 4) Ojczyzna – 29 mandatów.

Ordynacja wyborcza zawiera także przepisy dotyczące metodyki podziału mandatów w obrębie każdej z federalnych list kandydatów. W obrębie każdej z list federalnych mogą występować regionalne grupy kandydatów i ogólnofederalna część listy. Partie polityczne i bloki wyborcze dzielą skład federalnej listy, w całości lub częściowo, na regionalne grupy kandydatów, odpowiadające podmiotom Federacji Rosyjskiej lub grupom podmiotów, przy czym w regionalnej części federalnej listy kandydatów należy podać, któremu z podmiotów lub grupie podmiotów Federacji Rosyjskiej (z przytoczeniem ich wykazu) odpowiada każda z regionalnych grup kandydatów oraz nazwę każdej z regionalnych grup. Ogólnofederalna część listy, do której przypisani są kandydaci nienależący do żadnej z regionalnych grup, może obejmować nie więcej niż 3 kandydatów. Na federalnej liście kandydat może być wymieniony tylko raz, co oznacza, że można startować tylko w ramach jednej regionalnej grupy lub z ogólnofederalnej części listy.

W pierwszym etapie rozdziału mandatów w obrębie poszczególnych list federalnych zostaje ustalona liczba zarejestrowanych kandydatów figurujących w ogólnofederalnej części listy kandydatów. Wymienieni zarejestrowani kandydaci mają pierwszeństwo w uzyskaniu mandatów deputowanych – w kolejności ich rozmieszczenia na federalnej liście kandydatów. Z ogólnofederalnej części listy kandydatów o mandat ubiegają się liderzy partyjni i najbardziej znani politycy danej partii. W wyborach w 2003 r. z ogólnofederalnej części listy kandydowali m.in. liderzy „Jednej Rosji” Borys Gryzłow, Siergiej Szojgu i mer Moskwy Jurij Łużkow, a także liderzy KPFR Gienadij Ziuganow, „Jabłoka” – Grigorij Jawliński i Władimir Łukin czy bloku wyborczego Ojczyzna Siergiej Głaziew i Dmitrij Rogozin.

Jeżeli po przyznaniu mandatów deputowanym kandydatom figurującym w ogólnofederalnej części listy kandydatów pozostaną mandaty przysługujące danej liście, zostają one rozdzielone w obrębie listy kandydatów między regionalne grupy. Liczba regionalnych grup deputowanych może być zróżnicowana. W wyborach do Dumy w grudniu 2003 r. lista „Jednej Rosji” składała się z 31 grup regionalnych, KPFR z 20 grup, „Jabłoka” z 15, a bloku Ojczyzna z 30. Suma głosów wyborców, jakie padły na federalną listę kandydatów w tych podmiotach Federacji Rosyjskiej (grupach podmiotów), którym odpowiadają regionalne grupy kandydatów, zostaje podzielona przez liczbę mandatów deputowanych, podlegających rozdziałowi pomiędzy regionalne grupy kandydatów danej listy federalnej. Otrzymany wynik stanowi tzw. drugi iloraz wyborczy wykorzystywany w procesie dzielenia mandatów między poszczególne grupy regionalne.

Następnie liczbę głosów oddanych przez wyborców na każdą z regionalnych grup dzieli się przez drugi iloraz wyborczy. Część całkowita otrzymana w wyniku takiego dzielenia stanowi liczbę mandatów, które uzyskuje właściwa regionalna grupa deputowanych. Jeżeli po dokonaniu tych czynności pozostają nierozdzielone mandaty, przysługujące danej federalnej liście kandydatów, przeprowadza się ich podział wtórny. Nierozdzielone mandaty zostają przekazane – każdej po jednym – tym regionalnym grupom kandydatów, które mają największą ułamkową część liczby otrzymanej w wyniku dzielenia pierwotnego.

5.3. Wybory we współczesnej Rosji

Sposób powoływania organów władzy państwowej i samorządu lokalnego jest głównym kryterium oceny demokratyczności ustroju politycznego. Przy braku wolnych, rywalizacyjnych i regularnych wyborów do ciał przedstawicielskich nie można danego systemu uznać za demokratyczny. Za demokratyczne uznaje się te systemy polityczne, które spełniają następujące cechy:

- 1) wybory pełnią równocześnie funkcję mechanizmu umożliwiającego dostęp do władzy oraz egzekwowanie politycznej odpowiedzialności rządzących;
- 2) są rywalizacyjne, cykliczne oraz zapewniają równe traktowanie wszystkich ich uczestników przez władze państwowe;
- 3) nie są podejmowane przez rządzących żadne działania, które bezpośrednio ograniczałyby możliwość alternacji władzy;
- 4) swoboda zrzeszania się w celach politycznych oraz wolność głoszenia poglądów politycznych i krytykowania rządu jest prawnie i faktycznie zagwarantowana (polityczni oponenti nie podlegają represjom);
- 5) każdy dorosły obywatel ma możliwość ubiegania się o mandat deputowanego, a jedynym odstępstwem od tej zasady jest zakaz wynikający z ustawy i opartego na niej orzeczenia sądowego⁵.

Rywalizacyjne wybory stanowią więc podstawowe kryterium do uznania danego kraju za demokratyczny. Jednakże uznaje się, że rywalizacyjne wybory stanowią tylko niezbędne, proceduralne minimum demokracji i fakt, że się odbywa-

⁵ A. Antoszewski, R. Herbut, *op. cit.*, s. 22.

ją, nie musi świadczyć o demokratycznym charakterze państwa. Niekiedy wskazuje się, że we współczesnym świecie istnieje „szara strefa” polityczna, umiejscowiona pomiędzy reżimami demokratycznymi i autorytarnymi. Państwa należące do niej powoli przechodzą transformację od autorytaryzmu do demokracji, zachowując – przynajmniej na pewien czas – elementy jednego i drugiego. Do najważniejszych cech charakteryzujących państwa „szarej strefy” zalicza się: koncentrację władzy w rękach prezydenta pochodzącego z rywalizacyjnych wyborów, wyborczą dominację „partii władzy” (tj. bezideowego ugrupowania popierającego głowę państwa), pozbawienie wyborów do parlamentu realnego znaczenia politycznego, zablokowanie możliwości ukształtowania się opozycji oraz uchybienia w przestrzeganiu praw człowieka⁶.

Wiele z tych cech można przypisać reżimowi politycznemu, jaki zapanował w Rosji po 1993 r. pod władzą konstytucji uchwalonej w ogólnonarodowym referendum. Konstytucja ta ustanowiła w Rosji system prezydencki, dając prezydentowi bardzo znaczący zakres władzy i postawiła go ponad pozostałymi organami władzy w państwie. Przy ocenie rosyjskiego „superprezydencjalizmu” należy jednak pamiętać o zakorzenionej w mentalności Rosjan tradycji „silnej władzy”, a także o tym, że konstytucja i prezydenckie uprawnienia nie są w Rosji wykorzystywane jako instrument w walce z demokratycznymi regułami gry politycznej. Wydaje się, że jeden z podstawowych wyznaczników demokracji, czyli wolne, rywalizacyjne wybory, na stałe już zakorzenił się w życiu politycznym Federacji Rosyjskiej. Wybory do władz lokalnych, wybory parlamentarne, a także najważniejsze dla rosyjskiego systemu politycznego wybory prezydenckie odbywają się od 1993 r. regularnie, w terminach przewidzianych przez konstytucję i nie tworzy się żadnych przeszkód w celu ich przeprowadzenia.

Tradycja wyborów w Rosji ma, wbrew powszechnie przyjętej opinii, dość długą historię. Wybory do samorządu miejskiego i wiejskiego odbywały się w cesarstwie rosyjskim mniej lub bardziej regularnie już od reformy administracyjnej cara Aleksandra II w 1861 r. Także obieralny w wolnych wyborach parlament funkcjonował w cesarstwie rosyjskim już od 1905 r. Jednakże we współczesnej Rosji raczej nie nawiązuje się do własnej tradycji i historii wolnych wyborów. Wynika to z faktu, że w rzeczywistości elekcje w Rosji nigdy nie odgrywały decydującej roli i nie miały większego wpływu na politykę państwa. W okresie Rosji carskiej prawo wyboru było ograniczone do uprzywilejowanej większości, a instytucje powoływane za pomocą wyborów odgrywały drugorzędną rolę w systemie politycznym. Pierwsze wolne i powszechne wybory w Rosji odbyły się dopiero po rewolucji lutowej. Jednakże wybrane wówczas Zgromadzenie Ustawodawcze zostało już podczas swojego inauguracyjnego posiedzenia rozwiązane. Kolejne wybory, które następowały w całkowicie zmienionej już rzeczywistości społeczno-politycznej, polegały jedynie na możliwości akceptacji lub odrzucenia oficjalnych, zaaprobowanych przez partię komunistyczną kandydatów, przy czym odmowa głosowania lub odrzucenia kandydata partii mogła nieść za sobą surowe konsekwencje. Niezależnie od różnic, oba typy elekcji, zarówno te przed rewolucją październikową,

⁶ Ibidem, s. 34.

jak i te odbywające się po niej, były wyborami do realnie mało znaczących i słabych instytucji politycznych.

Analiza procesów wyborczych we współczesnej Rosji dotyczy zatem tylko krótkiego okresu od przełomu lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w. Obejmuje ona po pierwsze wybory przeprowadzane w warunkach jeszcze istniejącego ZSRR: częściowo wolne wybory przeprowadzone w Związku Radzieckim pod rządami Michaiła Gorbaczowa do parlamentów związkowego i republikańskiego (rosyjskiego) w 1989 i 1990 r. oraz referendum zarządzane przez Michaiła Gorbaczowa, a dotyczące zachowania Związku Radzieckiego w 1991 r., oraz pierwsze wolne wybory prezydenckie przeprowadzone w rosyjskiej republice związkowej w 1991 r. Analiza dotyczy także elekcji, które nastąpiły po rozpadzie Związku Radzieckiego w Federacji Rosyjskiej, a obejmują one: referendum konstytucyjne w 1993 r., wybory prezydenckie z 1996 r., 2000, i 2004 r. oraz elekcje do Dumy Państwowej (izby niższej parlamentu) w 1993, 1995, 1999 i 2003 r., a także od 1992 r. wybory lokalnych władz wykonawczych i ustawodawczych.

Federacja Rosyjska rozpoczęła postkomunistyczny okres budowania własnej tożsamości i poszukiwania najbardziej optymalnych rozwiązań ustrojowych z instytucjami politycznymi wybranymi jeszcze w trakcie istnienia Związku Radzieckiego: parlamentem wybranym w 1990 r. i prezydentem wybranym w czerwcu 1991 r. Rezultatem tego stał się konflikt polityczny pomiędzy dwiema instytucjami, z których obie uzyskały mandat społeczny w wyborach powszechnych i obydwie uważały siebie za centralne instytucje władzy w postkomunistycznym porządku politycznym.

Konflikt polityczny pomiędzy prezydentem a parlamentem zakończył się jesienią 1993 r., kiedy to prezydent Borys Jelcyn, działając wbrew obowiązującemu prawu, specjalnym dekretem głowy państwa nr 1400 z 21 września 1993 r. O stopniowej reformie konstytucyjnej dokonał rozwiązania ówczesnego parlamentu rosyjskiego – Zjazdu Deputowanych Ludowych i Rady Najwyższej Federacji Rosyjskiej oraz wprowadził rządy prezydenckie do czasu wyborów parlamentarnych, zarządzonych na 12 grudnia 1993 r. W akcie dodatkowym do dekretu prezydent określił system, strukturę i organizację władzy w okresie przejściowym⁷. W dekreście nr 1400 wskazano, że organy przedstawicielskie stały się przeszkodą dla reformatorskich działań rządu i prezydenta, że ich skład nie odpowiada nowej rzeczywistości kraju, że Rosja jest nowym państwem a nie republiką ZSRR i dlatego właśnie są jej potrzebne nowe organy ustawodawcze i nowa konstytucja. Jelcyn wyznaczył na 12 grudnia termin wyborów i referendum nad tekstem nowej konstytucji, który opublikowano dopiero 10 listopada 1993 r.

Po ogłoszeniu dekretu głowy państwa Rada Najwyższa, zwołana przez jej przewodniczącą Rusłana Chasbułatowa, orzekła, że Jelcyn dokonał zamachu stanu i w związku z tym pozbawiła go funkcji prezydenta Rosji. Władza opozycji antyprezydenckiej skupiła się w gmachu parlamentu. W dniu 4 października siedziba parlamentu została zaatakowana i zdobyta przez wierne Jelcynowi oddziały wojskowe. Walki pochłonęły ponad 150 ofiar, a liderzy opozycji, w tym prze-

⁷ E. Zieliński, *Współczesna Rosja...*, s. 71.

wodniczący parlamentu Rusłan Chasbułatow i dotychczasowy wiceprezydent Aleksander Ruckoj, zostali aresztowani.

Wybory parlamentarne, które nastąpiły po wydarzeniach w październiku 1993 r. w Moskwie, odbywały się w specyficznej sytuacji. Przede wszystkim struktura nowego ciała ustawodawczego, a także sposób jego powoływania, została ustanowiona arbitralnie przez głowę państwa. Duma Państwowa, izba niższa parlamentu, została powołana do życia na podstawie specjalnego prezydenckiego dekretu nr 1400 o rozwiązaniu dotychczasowego parlamentu. Dekret ten zawierał także przepisy dotyczące nowej ordynacji wyborczej, które następnie zmieniono kolejnym prezydenckim dekretem nr 1557 z 1 października 1993 r. Ponadto na wybory te wpłynął fakt, że część ugrupowań, które w normalnych warunkach wzięłyby udział w kampanii wyborczej, nie przystąpiło do niej z dwóch przyczyn: jednym zostało to zakazane dekretem prezydenta o środkach bezpieczeństwa na okres kampanii wyborczej z 19 października 1993 r., (przy okazji zakazano także działalności niektórym gazetom związanym z opozycją), inne natomiast postanowiły kampanię zbojkotować. Do zakazanych należały organizacje, których przywódcy czynnie uczestniczyli w walkach zbrojnych w obronie parlamentu i przebywali w areszcie, bądź ścigano ich listami gończymi. Były to takie ugrupowania, jak m.in.: Front Ocalenia Narodowego, Rosyjska Komunistyczna Partia Robotnicza, Jedność Narodowa, Związek Oficerów, Związek Wojskowych „Tarcza”, Rosyjski Komunistyczny Związek Młodzieży. Ugrupowaniem, które ogłosiło bojkot wyborów, był nacjonalistyczny Rosyjski Sobór Narodowy, a taką możliwość rozważali również przywódcy Komunistycznej Partii Federacji Rosyjskiej⁸.

Do kampanii wyborczej przystąpiło 25 bloków wyborczych i partii, z których tylko 13 spełniło wymogi rejestracji. Do wyborów zostało więc ostatecznie dopuszczonych zaledwie 13 ugrupowań, z czego tylko pięć powstało przed wrześniem 1993 r.: Komunistyczna Partia Federacji Rosyjskiej, Liberalno-Demokratyczna Partia Rosji, Agrarna Partia Rosji i Rosyjski Ruch Reform Demokratycznych. Ponadto lista federalna zawierała cztery bloki wyborcze powstałe w 1993 r.: Wybór Rosji, blok Jawliński-Bołdyriew-Łukin, Rosyjska Partia Jedności i Zgody oraz Unia Obywatelska w imię stabilności, sprawiedliwości i postępu. Pozostałe ugrupowania, utworzone jesienią 1993 r., to: Kobiety Rosji, KEDR – Konstruktynno-Ekologiczny Ruch Rosji, Godność i Miłosierdzie, Przyszłość Rosji – Nowe Nazwiska.

Pierwsze wybory do Dumy Państwowej odbyły się 12 grudnia 1993 r., wraz z referendum, które miało zatwierdzić nową konstytucję i nowy system najwyższych organów władzy. Nie wiadomo, jakie byłyby skutki wyborów, gdyby prezydencki projekt konstytucji nie został zatwierdzony w referendum. Konstytucja grudniowa ustanowiła, że kadencja Dumy Państwowej będzie wynosiła cztery lata. Ze względu na fakt, że w 1993 r. parlament wybierano na podstawie dekretowej ordynacji, narzuconej przez prezydenta w okolicznościach wynikłych z likwidacji dotychczasowego parlamentu, okres pełnomocnictw pierwszej Dumy został

⁸ A. Czajowski, *Demokratyzacja Rosji*, Wrocław 2001, s. 256.

skrócony do dwóch lat. Do czasu rozpisania następnych wyborów nowo wybrany parlament miał uchwalić prawo regulujące tryb wyboru deputowanych. Zgodnie z ordynacją opracowaną przez współpracowników prezydenta w wyborach do Dumy wybierano 450 deputowanych, z czego 225 z partyjnych list ogólnofederalnych w głosowaniu proporcjonalnym, a 225 w okręgach jednomandatowych, w których wygrał kandydat otrzymujący największą liczbę głosów.

W wyborach w grudniu 1993 r. 8 ugrupowań przekroczyło wymagany dla partii 5-procentowy próg wyborczy w okręgu federalnym. Według danych Centralnej Komisji Wyborczej, w głosowaniu na listy federalne wzięło udział 50,63% wyborców, a w referendum konstytucyjnym 54,81%. Jednakże początkowo CKW odmówiło oficjalnego opublikowania rezultatów głosowania w regionach, co wzbudziło podejrzenia o fałszerstwo wyborcze. Prezydenta Jelcyna oskarżano o fałszowanie danych dotyczących frekwencji – według niektórych ekspertów miała ona wynosić 46%. Było to o tyle istotne, że frekwencja poniżej 50% oznaczałaby nieważność referendum konstytucyjnego, co byłoby polityczną katastrofą dla rządzącego prezydenta Jelcyna. Oficjalne dane dotyczące wyborów zawarto w biuletynie CKW nr 1 (12) 1994 r., a część danych przedstawiono dopiero w Dumie Państwowej w kwietniu 1995 r., po trzeciej interpelacji deputowanych.

Tab. 1. Wyniki wyborów w 1993 r. w okręgu federalnym (ugrupowania, które przekroczyły próg wyborczy)

Ugrupowanie	Liczba głosów	Procenty	Liczba mandatów
Liberalno-Demokratyczna Partia Rosji	12 318 562	22,92	59
Wybór Rosji	8 339 345	15,51	40
Komunistyczna Partia Federacji Rosyjskiej	6 666 402	12,40	32
Kobiety Rosji	4 369 918	8,13	21
Agrarna Partia Rosji	4 292 518	7,99	21
Blok Jawliński–Bołdyriew–Łukin	4 233 219	7,86	20
Rosyjska Partia Jedności i Zgody	3 620 035	6,73	18
Demokratyczna Partia Rosji	2 969 533	5,52	14

Tab. 2. Rezultaty wyborów w 1993 r. w okręgach jednomandatowych

Ugrupowanie	Liczba deputowanych
Wybór Rosji	24
Agrarna Partia Rosji	16
Komunistyczna Partia Federacji Rosyjskiej	10
Unia Obywatelska w imię stabilności...	10
Blok Jawliński–Bołdyriew–Łukin	7
Liberalno-Demokratyczna Partia Rosji	5
Rosyjski Ruch Reform Demokratycznych	5
Rosyjska Partia Jedności i Zgody	4
Godność i Miłosierdzie	3
Kobiety Rosji	2
Przyszłość Rosji – Nowe Nazwiska	2
KFDR	1
Deputowani niezależni	130

Rezultaty wyborów do Dumy w 1993 r. w okręgu federalnym :

- ★ Ogólna liczba wyborców: 106 170 835
- ★ Liczba głosów oddanych: 53 751 696 (50,65%)
- ★ Suma głosów oddanych na ugrupowania, które weszły do parlamentu: 46 809 532 (87,08%)
- ★ Liczba głosów oddanych przeciwko wszystkim listom: 2 267 963 (4,22%).

Wybory do Dumy I kadencji nie odbyły się w terminie w 6 okręgach jednomandatowych: w 5 okręgach w Tatarstanie i 1 w Czeczeni. Pięciu deputowanych z Tatarstanu wybrano 13 marca 1994 r., 1 mandat pozostał nieobsadzony.

Wybory do II Dumy Państwowej odbyły się 17 grudnia 1995 r. Spośród 258 stowarzyszeń i 15 związków zawodowych uprawnionych do udziału w wyborach do kampanii wyborczej przystąpiło 111. Czterdzieści ugrupowań wystąpiło jako samodzielne stowarzyszenia wyborcze, a 71 w składzie 29 bloków wyborczych.

Tab. 3. Wyniki wyborów w 1995 r. w okręgu federalnym (ugrupowania, które przekroczyły próg wyborczy)

Ugrupowanie	Liczba głosów	Procenty	Liczba miejsc
Komunistyczna Partia Federacji Rosyjskiej	15 432 963	22,30	99
Liberalno-Demokratyczna Partia Rosji	7 737 431	11,18	50
Nasz Dom – Rosja	7 009 291	10,13	45
Rosyjska Demokratyczna Partia „Jabłoko”	4 767 384	6,89	31

Tab. 4. Wyniki wyborów w 1995 r. w okręgach jednomandatowych

Ugrupowanie	Liczba deputowanych
Komunistyczna Partia Federacji Rosyjskiej	58
Agrarna Partia Rosji	20
Rosyjska Demokratyczna Partia „Jabłoko”	14
Nasz Dom – Rosja	10
Władza – dla narodu!	9
Demokratyczny Wybór Rosji	9
Kongres Wspólnot Rosyjskich	5
Blok Iwana Rybkina	3
Naprzód, Rosjo!	3
Kobiety Rosji	3
Pamfilowa–Gurow–Łysienko	2
Liberalno-Demokratyczna Partia Rosji	1
Blok Niezależnych	1
Blok Stanisława Goworuchina	1
89 (89 regionów Rosji)	1
Komuniści–Pracująca Rosja–za Związek Radziecki	1
Moja Ojczyzna	1
Wspólna Sprawa	1
Partia Rosyjskiej Jedności i Zgody	1
Partia Samorządu Pracujących	1
Partia Wolności Gospodarczej	1
Przemiana Ojczyzny	1
Związki Zawodowe i Przemysłowcy–Sojusz Pracy	1
Kandydaci niezależni	77

Ogółem starania i zarejestrowanie list kandydatów podjęło 69 ugrupowań wyborczych, z czego 18 nie zebrało wymaganej liczby podpisów, a listy 8 z nich zostały zakwestionowane przez Centralną Komisję Wyborczą. Jedną z partii, której odmówiono rejestracji list kandydatów, było opozycyjne „Jabłoko”. Wywołało to reakcję m.in. ze strony Komisji ds. Zagranicznych Parlamentu Europejskiego, która zaleciła wstrzymanie ratyfikacji porozumienia o partnerstwie pomiędzy Rosją i Unią Europejską. Spowodowało to interwencję prezydenta Jelcyna i ponowną weryfikację dokumentów przedłożonych w CKW. Ostatecznie w wyborach wzięły udział 43 ugrupowania (25 stowarzyszeń i 18 bloków)⁹.

Rezultaty wyborów do Dumy w 1995 r. w okręgu federalnym:

- ★ Ogólna liczba wyborców: 107 496 856
- ★ Frekwencja wyborcza: 69 614 693 (64,76%)
- ★ Suma głosów na ugrupowania, które weszły do parlamentu: 34 947 069 (50,50%)
- ★ Liczba głosów oddanych przeciwko wszystkim ugrupowaniom: 1 918 151 (2,77%).

Wybory do Dumy III kadencji odbyły się 19 grudnia 1999 r. Do udziału w elekcji parlamentarnej uprawnionych było 139 stowarzyszeń. Tyle zdążyło dokonać formalnej rejestracji co najmniej na rok przed wyznaczonym terminem wyborów, co było wymogiem nowo przyjętej ordynacji wyborczej do Dumy Państwowej z 1999 r. W rezultacie w porównaniu z wyborami z 1995 r. spadła liczba ugrupowań mogących ubiegać się o mandaty i do kampanii wyborczej przystąpiło ostatecznie 39 organizacji, w tym 27 stowarzyszeń figurujących w wykazie Ministerstwa Sprawiedliwości oraz 12 bloków wyborczych, których rejestrację Centralna Komisja Wyborcza rozpoczęła 18 sierpnia 1999 r. Spośród bloków wyborczych do elekcji dopuszczono 11. Z powodu negatywnej weryfikacji list wyborczych Liberalno-Demokratycznej Partii Rosji przez CKW partia ta nie wzięła udziału w wyborach a na jej miejsce powstał Blok Żyrinowskiego¹⁰.

Rezultaty wyborów do Dumy w 1999 r. w okręgu federalnym:

- ★ Ogólna liczba wyborców: 108 073 956
- ★ Frekwencja wyborcza: 66 840 638 (61,85%)
- ★ Suma głosów na ugrupowania, które weszły do parlamentu: 54 254 855 (81,38%).
- ★ Liczba głosów oddanych przeciwko wszystkim ugrupowaniom: 2 198 702 (3,30%).

Tab. 5. Wyniki wyborów w 1999 r. w okręgu federalnym (ugrupowania, które weszły w skład parlamentu)

Ugrupowanie	Liczba głosów	Procenty	Liczba miejsc
Komunistyczna Partia Federacji Rosyjskiej	16 196 024	24,29	67
Międzyregionalny Ruch „Jedność”	15 549 182	23,32	64
Ojczyzna – Cała Rosja	8 886 753	13,33	37
Sojusz Sił Prawicy	5 677 247	8,25	24
Blok Żyrinowskiego	3 990 038	5,98	17
Rosyjska Demokratyczna Partia „Jabłoko”	3 955 611	5,93	16

⁹ Ibidem, s. 265, 267–270.

¹⁰ Ibidem, s. 273–274.

Tab. 6. Wyniki wyborów w 1999 r. w okręgach jednomandatowych

Ugrupowanie	Liczba deputowanych
Komunistyczna Partia Federacji Rosyjskiej	46
Ojczyzna – Cała Rosja	29
Międzyregionalny Ruch „Jedność”	9
Nasz Dom – Rosja	7
Sojusz Sił Prawicy	5
Rosyjska Demokratyczna Partia „Jabłoko”	4
Ruch Wspierania Armii	2
Rosyjski Związek Ogólnonarodowy	2
Duchowe Dziedzictwo	1
Blok gen. Andrieja Nikołajewa i akademika Swiatosława Fiedeorowa	1
Kongres Wspólnot Rosyjskich i Ruch Jurija Boldyriewa	1
Partia Emerytów	1
Rosyjska Partia Socjalistyczna	1
Kandydaci niezależni	107

W 9 okręgach wybory nie odbyły się lub nie przyniosły rezultatu.

Wybory do Dumy IV kadencji odbyły się 7 grudnia 2003 r. W wyborach wzięły udział 23 partie polityczne i bloki wyborcze.

Rezultaty wyborów do Dumy w 2003 r. w okręgu federalnym:

- ★ Ogólna liczba wyborców: 108 906 244
- ★ Frekwencja wyborcza: 60 712 299 (55,75%)
- ★ Suma głosów na ugrupowania, które weszły do parlamentu: 42 840 540 (70,65%)
- ★ Liczba głosów oddanych przeciwko wszystkim listom: 2 851 600 (4,70%).

Tab. 7. Wyniki wyborów w 2003 r. w okręgu federalnym (ugrupowania, które weszły do parlamentu)

Ugrupowanie	Liczba głosów	Procenty	Liczba miejsc
Wspólna Rosja	22 779 279	37,57	120
Komunistyczna Partia Federacji Rosyjskiej	7 647 820	12,61	40
Liberalno-Demokratyczna Partia Rosji	6 943 885	11,45	36
Ojczyzna (Sojusz Narodowo-Patriotyczny)	5 469 556	9,02	29

Tab. 8. Wyniki wyborów w 2003 r. w okręgach jednomandatowych

Ugrupowanie	Liczba mandatów
Wspólna Rosja	105
Ludowa Partia Rosji	20
Komunistyczna Partia Federacji Rosyjskiej	12
Ojczyzna (Sojusz Narodowo-Patriotyczny)	7
Rosyjska Demokratyczna Partia „Jabłoko”	4
Sojusz Sił Prawicy	3
Partia Odrodzenia Rosji – Rosyjska Partia Życia	3
Agrarna Partia Rosji	2
Kandydaci niezależni	66

Rezultatów nie przyniosły wybory w trzech okręgach jednomandatowych. Zdecydowana większość kandydatów formalnie uznawanych za niezależnych przyłączyła się do największej frakcji parlamentarnej partii władzy, jaką jest Wspólna Rosja.

Charakterystyczny dla wyborów w Federacji Rosyjskiej jest wysoki odsetek osób biorących udział w głosowaniu, przy czym w wyborach prezydenckich, które mają rzeczywisty wpływ na to, kto będzie sprawował władzę w Rosji, frekwencja wyborcza jest dużo większa niż przy wyborach do parlamentu.

Tab. 9. Frekwencja wyborcza w Rosji w latach 1989-2004

Data	Typ wyborów	Frekwencja (w procentach)
Marzec 1989	Kongres Deputowanych Ludowych ZSRR	74,70
Marzec 1991	Referendum dotyczące utrzymania ZSRR	75,10
Czerwiec 1991	Prezydent RFSRR	74,70
Grudzień 1993	Referendum/Zgromadzenie Federalne	54,80
Grudzień 1995	Duma Państwowa	64,76
Czerwiec 1996	Prezydent FR (pierwsza runda)	69,70
Lipiec 1996	Prezydent FR (druga runda)	68,80
Grudzień 1999	Duma Państwowa	61,85
Marzec 2000	Prezydent FR	68,74
Grudzień 2003	Duma Państwowa	55,75
Marzec 2004	Prezydent FR	64,39

Interesującym zachowaniem wyborczym jest także wzrastająca w kolejnych wyborach liczba głosów oddanych „przeciw wszystkim”, przy czym liczba osób głosująca „przeciw wszystkim” jest większa podczas wyborów parlamentarnych, a niższa podczas wyborów prezydenckich.

Tab. 10. Głosy oddane „przeciw wszystkim” w kolejnych wyborach

Data	Typ wyborów	Głosy „przeciw wszystkim” (w procentach)
Czerwiec 1991	Prezydent RSFR	1,92
Grudzień 1993	Zgromadzenie Federalne	4,22
Grudzień 1995	Duma Państwowa	2,77
Czerwiec 1996	Prezydent FR (pierwsza runda)	1,54
Lipiec 1996	Prezydent FR (druga runda)	4,82
Grudzień 1999	Duma Państwowa	3,30
Marzec 2000	Prezydent FR	1,88
Grudzień 2003	Duma Państwowa	4,70
Marzec 2004	Prezydent FR	3,45

Analiza wyników rosyjskich wyborów ukazuje jak niewielkie znaczenie dla polityki państwa mają wybory parlamentarne, których wygranie nie zapewnia zwycięskim ugrupowaniom wpływu na władzę wykonawczą. Wybory w 1993 r. wygrała Liberalno-Demokratyczna Partia Rosji, w 1995 i 1999 r. Komunistyczna Partia Federacji Rosyjskiej, ale żadna z tych partii nie tworzyła rządu ani nie uzyskała znaczącego wpływu na politykę wewnętrzną i zagraniczną. Wybory do

Dumy mają więc drugorzędne znaczenie, a wpływ partii na rządzenie krajem jest znikomy, dlatego też widoczny jest spadek uczestnictwa obywateli w wyborach do parlamentu (74,7% w marcu 1989 r., 55,75% w grudniu 2003 r.). Scena polityczna jest jednak dość stabilna i można wyróżnić ruchy polityczne, które na niej wyraźnie dominują: Komunistyczna Partia Federacji Rosyjskiej, „partie władzy”, nacjonalistyczno-populistyczna Liberalno-Demokratyczna Partia Rosji, ponadto w parlamencie reprezentowane są także partie liberalne „Jabłoko” i Sojusz Sił Prawicy.

5.4. Typologia rosyjskich partii politycznych

Przy dokonywaniu analizy procesów wyborczych w Federacji Rosyjskiej w trakcie dziesięciu lat 1993–2003 pojawiają się trudności przy próbie sklasyfikowania ruchów, partii i bloków politycznych, które biorą udział w procesie wyborczym. Wpływa na to krótki okres kształtowania się sceny politycznej, a także krzyżowanie się podziałów politycznych w Rosji w ten sposób, że ugrupowania zaliczane do jednej rodziny ugrupowań, w zależności od przyjętego kryterium, mogą równie dobrze zostać zakwalifikowane do innej grupy rosyjskich organizacji politycznych.

W rosyjskiej literaturze naukowej uznaje się niekiedy, że typologizacja rosyjskich partii i ruchów politycznych powinna różnić się od kategorii przyjętych w ustabilizowanych demokracjach zachodnioeuropejskich, a określenia „lewica”, „prawica”, „centrum”, w warunkach państwa rosyjskiego mogą mieć inne znaczenie niż w ustabilizowanych, zachodnioeuropejskich systemach partyjnych¹¹. W rosyjskiej literaturze politologicznej przyjęto wiele koncepcji klasyfikacji partii politycznych w Rosji. Jedną z nich dzieli współczesną scenę polityczną na: partie narodowo-patriotyczne (LDPR), partie postkomunistyczne (KPRF), partie liberalno-reformatorskie („Jabłoko”, SPS) i tzw. partie władzy (Wspólna Rosja i Ojczyzna)¹². W literaturze przedmiotu można spotkać się także z następującą klasyfikacją, ze względu na wyznawaną ideologię:

1. Partie o orientacji komunistycznej – odwołują się do doktryny własności społecznej środków produkcji w gospodarce oraz opowiadają się za odbudowaniem pewnych form ZSRR (KPRF, Rosyjska Komunistyczna Partia Robotnicza, Komuniści – Pracująca Rosja i inne).
2. Partie o orientacji socjaldemokratycznej – uznają równorzędność wszystkich form własności (prywatnej, spółdzielczej, państwowej) w gospodarce, uznają konieczność interwencjonizmu państwowego w sferze gospodarczej, uznają liberalizm w sferze politycznej i praw człowieka (Socjaldemokratyczna Partia Rosji, Partia Socjalistyczna i inne).
3. Partie o liberalno-demokratycznej orientacji – stawiają sobie za cel stworzenie w Rosji społeczeństwa z konkurencyjną, rynkową gospodarką, ukształ-

¹¹ Por. W. J. Szwejcer, *Mnogopartijnost': tipologičeskie charakteristiki dla Rossii i Zapada*, [w:] *Rossija. Političeskie wyzowy XXI wieka*, Moskwa 2002, s. 156.

¹² *Ibidem*, s. 157.

- towanie państwa prawa i pełnowartościowego społeczeństwa obywatelskiego (Wspólna Rosja, Demokratyczna Rosja, Sojusz Sił Prawicy i inne).
4. Partie o narodowo-patriotycznej i nacjonalistycznej orientacji – stawiają sobie za cel uprzywilejowanie w państwie jednej z nacji zamieszkującej Rosję, a w wypadku niektórych partii regionalnych stworzenie suwerennego państwa, z prawem wystąpienia z federacji (Rosyjski Związek Ogólnonarodowy, partie regionalne).
 5. Partie wyznaniowe i religijne – ich działalność zbudowana jest na wartościach religijnych. Bazę społeczną mają stanowić osoby związane z daną religią i jej wartościami społeczno-politycznymi (Prawosławna Partia Rosji, Rosyjska Partia Chrześcijańsko-Demokratyczna, Islamska Demokratyczna Partia Tatarstanu).
 6. Partie monarchistyczne – opowiadają się za powrotem w Rosji monarchii (Monarchistyczna Partia Rosji).
 7. Partie ekologiczne – główny cel ich działalności to obrona środowiska naturalnego i poprawa jakości życia Rosjan (Ekologiczna Partia Rosji „Kedr”)¹³.

Próbując w jakimś stopniu uporządkować rosyjską scenę polityczną, można zaproponować także podział na ugrupowania konserwatywne (kategoria obejmująca przede wszystkim „partie władzy”), stanowiące prawą część sceny politycznej, centrum (obejmujące partie liberalno-demokratycznej opozycji) oraz lewicę i nacjonalistów. Nie jest to podział doskonały i nie ma on charakteru absolutnego i może budzić zrozumiałe wątpliwości. Jest to raczej pewna propozycja klasyfikacji ugrupowań działających na rosyjskiej scenie politycznej. Należy także zauważyć, że kategorie „prawica”, „lewica”, „centrum”, przy specyfice rosyjskiego systemu partyjnego mogą mieć znaczenie odmienne od przyjętego w zachodnioeuropejskich ustabilizowanych demokracjach i podziału na prawicę, centrum i lewicę nie należy utożsamiać z „lewicowością” czy też „prawicowością” w europejskim tego słowa rozumieniu.

Za partie prawej strony sceny politycznej w Federacji Rosyjskiej można uznać ugrupowania określane niekiedy mianem „partii władzy”, reprezentujące przede wszystkim aparat biurokratyczny państwa, których apel programowy ma w zasadzie konserwatywny lub liberalno-konserwatywny charakter, chociaż „partie władzy” często nie eksponują w swoim programie kwestii ideologicznych, starając się raczej wskazywać na swój propaństwowy, profesjonalny i technokratyczny charakter. W wyborach w 1993 r. blok „partii władzy” tworzyły proreformatorskie i liberalne ugrupowania. Był on niejednorodny i tworzyło go kilka partii. Takimi ugrupowaniami były Wybór Rosji, Rosyjska Partia Jedności i Zgody, Rosyjski Ruch Reform Demokratycznych, a także ruch polityczny Kobiety Rosji, który był ugrupowaniem o charakterze raczej centrolewicowym, ale z uwagi na jego prorządowe nastawienie w ramach prac parlamentarnych, zalicza się je do „partii władzy”. Tak rozumiana prawica zdobyła w wyborach w 1993 r. około 35% poparcia.

¹³ K. A. Worobiew, *Politologija*, Moskwa 2003, s. 268–269.

W latach 1994–1995 znacznie wzrosła liczba zarejestrowanych partii, ruchów politycznych i organizacji społecznych, uprawnionych do udziału w wyborach, co spowodowało znaczne rozproszenie rosyjskiej sceny politycznej. Ponadto negatywna ocena reform przeprowadzonych przez prezydenta Jelcyna przyczyniła się do rozbicia obozu „partii władzy” i do osłabienia partii prawicy. Najważniejszą rolę wśród partii prawicowych odegrało nowe proprezydenckie ugrupowanie Nasz Dom Rosja, kierowane przez premiera Wiktora Czernomyrdina, które w wyborach w okręgu federalnym uzyskało jedynie trzeci wynik i niewiele ponad 10% poparcia społecznego. Wiktor Czernomyrdin, kierując NDR, nadał „partiom władzy” bardziej konserwatywny charakter, odchodząc od retoryki proliberalnej. W 1999 r. na prawicy pojawiły się dwie konkurujące wówczas ze sobą partie o podobnym obliczu programowym: Międzyregionalny Ruch Jedność i Ojczyzna – Cała Rosja. Oba te ugrupowania zdobyły w wyborach ponad 36% poparcia społecznego, uzyskując kolejno trzeci i czwarty wynik wyborczy w okręgu federalnym. Przed kolejnymi wyborami, z uwagi na podobieństwa łączące obie partie i na dążenia prezydenta Putina do stworzenia stabilnej większości parlamentarnej, doszło do konsolidacji prawej strony sceny politycznej i do zjednoczenia dwóch proprezydenckich partii, które utworzyły partię polityczną pod nazwą Wspólna Rosja. Ugrupowanie to zdominowało wybory w 2003 r., uzyskując 37,57% głosów, ale z uwagi na sukces w okręgach jednomandatowych i duże różnice pomiędzy wynikiem wyborczym „Wspólnej Rosji” i kolejnymi ugrupowaniami, partia ta całkowicie zdominowała parlament, uzyskując w nim absolutną większość.

Centrum polityczne w Rosji stanowią niewielkie ugrupowania, eksponujące przede wszystkim swój prozachodni, demokratyczny i liberalny charakter, a także stanowiące opozycję wobec bloku prezydenckiego, oskarżanego przez nie o autorytaryzm i niedemokratyczny charakter. Aktualnie centrum składa się przede wszystkim z dwóch ugrupowań: działającej od 1993 r. partii „Jabłoko” i powstałej przed wyborami w 1999 r. Sojuszu Sił Prawicy. Oba te ugrupowania różnią się od siebie charakterem apelu wyborczego, co w dużej mierze uniemożliwiało im współpracę i przeciwstawienie się dominacji ośrodka prezydenckiego. Zarówno „Jabłoko” jak i SSP akcentują swój prozachodni, demokratyczny i liberalny charakter. Jednakże apel wyborczy „Jabłoka” ma wyraźnie charakter centrolewicowy, który przejawia się przede wszystkim w żądaniach stworzenia gospodarki prosocjtalnej, a także zabezpieczenia przez państwo sprawiedliwości socjalnej i solidarności biednych i bogatych. SSP wywodzi się natomiast z kręgu prominentnych polityków, którzy na początku lat dziewięćdziesiątych kierowali liberalnymi reformami gospodarczymi i ich program ma charakter zdecydowanie bardziej centroprawicowy, co w dużym stopniu odróżnia je od „Jabłoka”. W wyborach w 1993 r. „Jabłoko” (występujące wówczas pod szyldem bloku wyborczego Jawliński–Bołdyriew–Łukin) zdobyło ponad 7,86% głosów, a druga z ówczesnych partii centrowych – Demokratyczna Partia Rosji – 5,52%, co stanowiło prawie 14% uzyskanych głosów. W 1995 r. „Jabłoko” uzyskało w wyborach 6,89% głosów, ale w 1999 r. SSP i „Jabłoko” uzyskały łącznie 14,45% poparcia społecznego, co stanowiło najlepszy wynik ugrupowań centrowych. Jednakże po tym sukcesie nastąpiła marginaliza-

cja centrum politycznego. Dominacja w parlamencie ugrupowań proprezydenckich i brak współpracy między partiami centrum doprowadziły do klęski wyborczej, jaką była przegrana w wyborach parlamentarnych w 2003 r. Ani „Jabłoko”, ani SSP nie przekroczyły wówczas progu wyborczego, uzyskując odpowiednio 4,30% i 3,97% głosów. Obie partie wprowadziły do parlamentu zaledwie 7 deputowanych, wybranych w okręgach jednomandatowych.

Lewica: Lewa strona rosyjskiej sceny politycznej nie jest jednolita i można do niej zaliczyć mniejsze ugrupowania i organizacje o orientacji lewicowej, funkcjonujące na marginesie rosyjskiej sceny politycznej, ale zdecydowanie największą partią, która zdominowała rosyjską lewicę, jest Komunistyczna Partia Federacji Rosyjskiej. Jest to ugrupowanie, które powstało w wyniku stopniowej dezintegracji partii komunistycznej w Związku Radzieckim. Początkowo działało w ramach Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego jako organizacja republikańska pod nazwą Komunistyczna Partia RSFRR, a następnie przekształciło się w samodzielną organizację. Ugrupowanie to, przeciwstawiając się liberalnym reformom prezydenta Jelcyna, przyjęło nacjonalistyczno-patriotyczną i wielkomocarstwową postawę i taki też charakter ma jej apel wyborczy. Po lewej stronie rosyjskiej sceny politycznej brak jest znaczącego ugrupowania, które odwoływałoby się do ideałów charakterystycznych dla nurtu socjaldemokratycznego, dominuje natomiast retoryka patriotyczna i wielkomocarstwowa, wsparta przez krytykę reform politycznych, społecznych a przede wszystkim gospodarczych, dotychczasowych ekip rządowych. Poza KPFR jedną z liczących się partii lewicowych jest Agrarna Partia Rosji. W 1993 r. KPFR i Agrarna Partia Rosji zdobyły łącznie ponad 16% poparcia wyborców. W 1995 r. preferencje wyborcze obywateli Rosji, źle oceniających rządzącego Borysa Jelcyna i liberalne reformy gospodarcze, przeniosły się na opozycyjne partie lewicowe. KPFR wygrała wybory z poparciem 22,30% natomiast Agrarna Partia Rosji nie przekroczyła progu wyborczego z wynikiem 3,78%, ale do parlamentu wprowadziła 20 deputowanych z okręgów jednomandatowych. W 1996 r. przed wyborami prezydenckimi zawiązał się lewicowy Blok Sił Ludowo-Patriotycznych, popierający kandydaturę Gienadija Ziuganowa – przewodniczącego KPFR – na stanowiska prezydenta Rosji. W sierpniu 1996 r. z inicjatywy tego ugrupowania powstał Ludowo-Patriotyczny Związek Rosji, którego celem było przede wszystkim wspieranie kandydatów komunistycznych w wyborach regionalnych. Ugrupowanie to opierało się głównie na strukturach KPFR i zrzeszało poza KPFR i Agrarną Partią Rosji około 150 różnych organizacji politycznych i społecznych. Blok lewicowy zdominował prace w Dumie II kadencji, dysponując absolutną większością i zmuszając prezydenta do szukania kompromisu z opozycją parlamentarną. LPZR stanowił główną siłę opozycyjną wobec rządzącego obozu proprezydenckiego. Blok ten w mniejszym stopniu odwoływał się do retoryki lewicowej a w większym do haseł narodowych i państwowo-patriotycznych. W wyborach do Dumy III kadencji KPFR powtórzyła swój sukces z 1995 r., ponownie zwyciężając w wyborach, tym razem z poparciem 24,29%. Jednakże w obliczu sukcesów wyborczych „partii władzy” i ich późniejszej konsolidacji nie stanowiła już dominującej siły w parlamencie. Porażkę obozowi komunistycznemu

przyniosły wybory w 2003 r., kiedy to po sukcesach w 1995 i 1999 r. Komunistyczna Partia Federacji Rosyjskiej zdobyła zaledwie 12,61% głosów i zdecydowanie przegrała rywalizację w okręgach jednomandatowych, a Agrarna Partia Rosji 3,64%, nie przekraczając progu wyborczego i uzyskując zaledwie 2 mandaty w okręgach jednomandatowych. Poparcie społeczne w granicach 16% stanowiło znaczącą porażkę dla całego bloku komunistycznego.

Nacjonałiści: Znaczącą siłę polityczną na początku lat dziewięćdziesiątych w Rosji stanowili nacjonałiści. Po rozpadzie ZSRR ruch nacjonalistyczny zaczął odradzać się w Rosji z nową siłą. Mimo znacznej fragmentaryzacji, zachowawczy blok nacjonalistyczno-komunistyczny stanowił silną opozycję wobec reformatorskich organizacji liberalno-demokratycznych. Wrześniowo-październikowy kryzys w 1993 r. wokół rozwiązania dotychczasowego parlamentu i zmiany organizacji najwyższych władz w państwie przyniósł znaczne straty radykalnej nacjonalistycznej opozycji i jej partiom. W wyniku tych wydarzeń działalność części partii nacjonalistycznych została zakazana, niektóre nie zdążyły zebrać wymaganej liczby podpisów i wziąć udziału w wyborach, m.in. Narodowo-Republikańska Partia Rosji i Narodowo-Państwowa Partia Rosji, a jeszcze inne, jak Rosyjski Sobór Narodowy, zdecydowały o bojkocie wyborów. W rezultacie największym przedstawicielem ruchu nacjonalistycznego stała się Liberalno-Demokratyczna Partia Rosji Władimira Żyrinowskiego, swoista partia „protestu”, na którą głoszą przede wszystkim osoby nieakceptujące sytuacji politycznej w Rosji i uznaje się niekiedy, że głosowanie na LDPR jest głosowaniem „przeciwko wszystkim”. LDPR, wykorzystując retorykę nacjonalistyczną, została niespodziewanym zwycięzcą wyborów w 1993 r., z wynikiem 22,92% poparcia, co świadczyło o sile retoryki nacjonalistycznej w kampanii wyborczej, którą z czasem przejęły od nacjonalistów także inne partie, zarówno lewicowe, jak KPFR, jak i prawicowe „partie władzy”. W obliczu znacznego rozdrobnienia i słabości organizacji nacjonalistycznych LDPR stała się praktycznie jedynym trwałym ugrupowaniem nacjonalistycznym na rosyjskiej scenie politycznej, mimo że pozostali przedstawiciele tego ruchu oskarżali lidera LDPR Władimira Żyrinowskiego, że stanowi on „piątą kolumnę” w tym ruchu, współpracując z obozem rządzącym, a jego kontrowersyjne wypowiedzi i zachowania kompromitują ruch narodowy. W 1995 r. LDPR uzyskała 11,18% głosów, a w 1999 r., startując pod nazwą Blok Żyrinowskiego, tylko 5,93%. W wyborach 2003 r. LDPR niespodziewanie uzyskała aż 11,45% głosów, a ponadto pojawiło się jeszcze jedno ugrupowanie o charakterze nacjonalistycznym – utworzony przed wyborami Sojusz Narodowo-Patriotyczny „Ojczyzna”, który uzyskał 9% poparcia.

5.5. Główne siły polityczne

Wydaje się, że najważniejszym elementem sceny politycznej Federacji Rosyjskiej doby transformacji ustrojowej są tzw. partie władzy. Jest to pewne zjawisko istniejące w systemie partyjnym Rosji i pod tym pojęciem rozumie się na ogół te ugrupowania, które były tworzone jako zaplecze polityczno-organizacyjne urzędują-

cego prezydenta lub rządu, lub te, które funkcję taką spełniały. Można także pojęcie „partii władzy” rozumieć w sposób szerszy – jako pewnego zjawiska politycznego, umownego określenia zwycięskiego konglomeratu wyborczego. Członkowie takich ugrupowań zazwyczaj rekrutują się z ludzi piastujących wysokie stanowiska w strukturach władzy wykonawczej i administracji prezydenckiej oraz spośród prowincjonalnych liderów politycznych. Są to osoby bardzo mocno związane z procesami dystrybucji władzy. Wydaje się, że silna pozycja „partii władzy” w systemie partyjnym Rosji wynika ze słabości pozostałych rosyjskich partii politycznych, które nie stały się jak do tej pory aktywnym podmiotem społeczno-politycznych przemian. Zdecydowana większość partii nie ma realnego wpływu na polityczne procesy zachodzące w państwie, ich działalność jest krótkotrwała, nie są one zakorzenione w strukturze społecznej i nie mają w niej wsparcia. Powoduje to dominację w sferze polityki oligarchii blisko związanej z biurokracją państwową i procesami dystrybucji władzy. Problem ten, występujący na poziomie federalnym, jest jeszcze silniejszy na poziomie poszczególnych regionów¹⁴.

W skład „partii władzy”, jako szerokiego pojęcia konglomeratu wyborczego, mogą wchodzić państwowe struktury federalne władzy wykonawczej, działające jako zamknięte korporacje polityczne, realizujące funkcje władcze, następnie realnie istniejące, chociaż nietrwałe i słabe struktury organizacyjne głównej partii rządzącej. Dalej mogą to być elity regionalne, sprzyjające prezydentowi; mianowani przy jego poparciu gubernatorzy, merowie i dobrani przez nich wyżsi urzędnicy współpracujący z elitą federalną w rozmaity sposób. Wreszcie są to struktury partii i organizacji, zasadniczo popierające władzę, lecz w większej czy mniejszej mierze dystansującej się od niej.

Wydaje się, że zrozumienie fenomenu „partii władzy” jest kluczem do zrozumienia charakteru rosyjskiego systemu partyjnego. „Partia władzy” to niejako „polityczny przedstawiciel” biurokracji państwowej. Jest ona wyposażona w ogromne pełnomocnictwa i dysponuje olbrzymimi zasobami, co powoduje, że rywalizacja międzypartyjna w okresie wyborów nie ma charakteru zrównoważonego. Dlatego też wskazuje się, że wybory do Dumy Państwowej mają nie tyle charakter rywalizacji wyborczej pomiędzy poszczególnymi partiami politycznymi, ile wyrażenia „wotum zaufania” dla rządzących¹⁵. Specyficzny charakter aparatu państwowego w Rosji jako jednego z podmiotów procesów politycznych, wynika z historycznej tradycji Rosji. Z uwagi na charakter reżimu politycznego w Rosji i brak tradycji społecznej aktywności jedną z nielicznych grup, które mogły podejmować aktywną działalność społeczną była biurokracja państwowa będąca często inspiratorem daleko idących zmian społeczno-politycznych (zjawisko „odgórnej rewolucji”). Centralne elity władzy wsparte przez aparat państwa stanowią więc jeden z istotnych podmiotów życia społecznego i starają się realizować swoje interesy przez uczestnictwo w rywalizacji o władzę. Reprezentantem intere-

¹⁴ Por. M. Ju. Niesmielowa, *Fienomien „partii własti”: fiedieralnyj i riegiionalnyj aspekt*, [w:] *Rossija. Politiczeskije...*, s. 226–228.

¹⁵ W. Ryżkow, *Parlamient, partii i diemokratija*, [w:] *Sowriemiennaja rossijskaja politika*, Moskwa 2003, s. 53.

sów biurokracji państwowej byłyby więc „partie władzy”, a ich dominacja w życiu politycznym jest rezultatem koncentracji władzy w ośrodku prezydenckim i wykorzystywania zasobów państwa dla umocnienia i utrzymania swojej pozycji.

Ogólnie mówiąc, „partia władzy” na poziomie federalnym jest umownym określeniem różnorodnych ugrupowań politycznych, które pojawiały się w parlamencie od 1993 r., wspierając politykę prezydenta i rządu. Samo zjawisko powstania „partii władzy” wydaje się być pochodną odpartyjnięcia urzędu prezydenta w Rosji. W Federacji Rosyjskiej osoby pełniące tę funkcję nie wywodziły się z żadnego z ugrupowań spełniających funkcje partii politycznej, starały się raczej, w celu pozyskania głosów wyborczych, stworzyć wizerunek polityka „ponadpartyjnego”, stającego ponad partykularnymi interesami partyjnymi, a reprezentującego interes państwa i ogółu obywateli. Pomimo tego osoby sprawujące najwyższy urząd w państwie starały się skupić wokół siebie siły polityczne, które tworzyłyby dla nich zaplecze i zabiegały o stworzenie w Dumie Państwowej silnej reprezentacji proprezydenckiej, umożliwiającej prowadzenie polityki prezydenta i zależnego od niego rządu federalnego. Siła i funkcjonowanie „partii władzy” są przede wszystkim zależne od autorytetu i poparcia przez prezydenta i jego administrację, a także od stanowisk zajmowanych przez ich liderów w organach władzy państwowej, gdyż partie te działają przede wszystkim na „styku” administracji państwa i polityki, bardzo często korzystając w swojej działalności ze środków będących w dyspozycji państwa, co umożliwia skuteczne uczestniczenie w życiu społeczno-politycznym.

Z uwagi na zmiany polityczne w Rosji w latach dziewięćdziesiątych żadna z partii władzy nie była ugrupowaniem stabilnym, które stworzyłoby własne oblicze, własną tożsamość doktrynalną i uzyskało autonomię polityczną oraz wywalczyło stałe miejsce na scenie politycznej Rosji. Partie władzy nie miały jednolitego oblicza programowo-ideologicznego a cechą dla nich wspólną było i jest popieranie aktualnej władzy. Swoją siłę i wpływy społeczne partie te czerpały głównie ze związków z najważniejszym urzędem w państwie – prezydentem i z uczestnictwa w procesach dystrybucji władzy politycznej i dysponowania zasobami państwa, co stanowiło swoistą „nagrodę” dla polityków wspierających działania prezydenckie.

Za pierwszą partię władzy uchodzi utworzony w dniach 16–17 października 1993 r. blok wyborczy Wybór Rosji i powstała na jego bazie w 1994 r. partia Demokratyczny Wybór Rosji. Liderami Wyboru Rosji byli głównie przedstawiciele urzędującej administracji państwowej, bliscy współpracownicy ówczesnego prezydenta Borysa Jelcyna a jednocześnie twórcy programu liberalnych reform Rosji: Jegor Gajdar i Anatolij Czubajs. Platforma wyborcza bloku w 1993 r. zapowiadała kontynuację i szybkie wprowadzenie liberalnych reform zapoczątkowanych w latach dziewięćdziesiątych przez Jegora Gajdara, przezwycięzenie kryzysu budżetowego i stabilizację finansów, a także likwidację sterowania procesami ekonomicznymi przez państwo. Liderzy ugrupowania byli także zwolennikami oddanego pod głosowanie w ogólnonarodowym referendum projektu konstytucji, opracowanej przez współpracowników Borysa Jelcyna.

Blok Wybór Rosji uzyskał w wyborach w 1993 r. 15,51% głosów i uzyskał 64 miejsca w Dumie Państwowej. W 1994 r. lider Wyboru Rosji starał się skonsolidować wszystkie siły proprezydenckie – które określał mianem proreformatorskich i prodemokratycznych – wokół przewodzonej przez siebie partii Demokratyczny Wybór Rosji. Partia ta reprezentowała w polityce kierunek radykalno-reformatorski i liberalno-zachodnioeuropejski. Opowiadała się za utworzeniem w Rosji społeczeństwa obywatelskiego i państwa prawa w stylu zachodnioeuropejskim. Realnie jednak główną sferą zainteresowania i działalności partii była polityka gospodarcza opierająca się, zgodnie z narzuconym Rosji, m.in. przez Międzynarodowy Fundusz Walutowy i Bank Światowy, na programie głębokich reform ekonomicznych, wynikających z doktryny monetaryzmu, która zakłada wyższość stabilizacji finansowej nad wzrostem produkcji, prowadzenie twardej polityki budżetowej, ograniczanie państwowych wydatków i dzięki temu przewyżczenie procesów inflacyjnych. Perspektywę wzrostu gospodarczego upatrywano w liberalizacji gospodarki i likwidacji ingerencji państwa na rynku, w sferze społecznej opowiadając się za całkowitym zlikwidowaniem dotychczasowych gwarancji państwa opiekuńczego. Oficjalnym hasłem partii było: „pokój, dobrobyt i sprawiedliwość”¹⁶.

Ugrupowanie to uzyskało status „partii władzy”, będąc początkowo najbardziej prorządowym ugrupowaniem w Dumie I kadencji. Jednakże już wiosną 1994 r. frakcja parlamentarna Wyboru Rosji pod przywództwem Jegora Gajdara przeszła do opozycji, nie zgadzając się ze złagodzoną polityką reform gospodarczych, a następnie występując przeciwko wojnie w Czeczeni. W rezultacie Kreml stracił wówczas swoje jedyne oficjalne oparcie w parlamencie. Do konfliktu między prezydentem i Jegorem Gajdarem, a w rezultacie do rozpadu „partii władzy”, przyczyniło się także niezadowolenie społeczne, wynikające z negatywnych rezultatów gospodarczej „terapii szokowej”, co zmusiło prezydenta – coraz bardziej tracącego poparcie społeczne – do zdystansowania się od ich twórców i swojego dotychczasowego zaplecza politycznego.

Prezydent Borys Jelcyn początkowo nie przejawiał większej aktywności na rzecz powołania „swojej” partii. Taką próbę podjął przed wyborami parlamentarnymi do Dumy II kadencji, inicjując wiosną 1995 r. powstanie nowej „partii władzy” o nieco bardziej centroprawicowej i konserwatywnej orientacji niż ugrupowanie Jegora Gajdara. Liderem owego ugrupowania został wybrany najbliższy współpracownik prezydenta, ówczesny premier – Wiktor Czernomyrdin. Z uwagi na rosnącą popularność Komunistycznej Partii Federacji Rosyjskiej, na Kremlu postanowiono utworzyć, w celu odebrania jej części głosów, dwa proprezydenckie ugrupowania: jedno o orientacji centro-prawicowej i drugie o orientacji centro-lewicowej. Tym drugim ugrupowaniem miał być blok wyborczy Iwana Rybkina – przewodniczącego izby niższej parlamentu. Blok ten nie spełnił pokładanych w nim nadziei, gdyż Rybkinowi nie udało się przyciągnąć do swojego ugrupowania znaczących polityków i w rezultacie osiągnął wynik wyborczy niewiele powyżej 1% głosów wyborczych.

¹⁶ W. A. Oleszuk, W. B. Pawlenko, *Politczeskaja Rossija – partii, bloki, lidiery god 1997*, Moskwa 1997, s. 40–41.

Jedynym liczącym się ugrupowaniem władzy stała się zatem partia kierowana przez premiera Wiktora Czernomyrdina Nasz Dom – Rosja. Ugrupowanie to posiadało poparcie większości przedstawicieli władz regionalnych, a także wielkich monopoli państwowych z Gazpromem na czele, którym kierował przed objęciem funkcji premiera Wiktor Czernomyrdin. Ponadto w kierownictwie ruchu znaleźli się liczni reprezentanci nomenklatury – przedstawiciele administracji państwowej, gubernatorzy okręgów, współpracownicy prezydenta. Do ugrupowania przyłączyła się także znaczna część polityków wchodzących dotychczas w skład Demokratycznego Wyboru Rosji, dla których była to szansa utrzymania się przy władzy i osiągnięcia osobistych korzyści.

W swoim programie wyborczym Nasz Dom – Rosja deklarowało potrzebę zbudowania silnego państwa, które będzie łączyło zasadę wolności gospodarczej z ideałami postępu społecznego. W wyniku wyborów Nasz Dom – Rosja otrzymał 10,13% głosów i 55 miejsc w Dumie Państwowej. Ruch Nasz Dom – Rosja łączył w swojej działalności cele umiarkowanie reformatorskie oraz liberalno-konserwatywne i popierał ideę stabilizacji politycznej. Opowiadał się także za umocnieniem roli państwa w regulacji procesów społeczno-ekonomicznych. Będąc z założenia partią władzy, do połowy 1998 r., tj. do ustąpienia z funkcji premiera Wiktora Czernomyrdina, wyrażał dążenia obozu kremlowskiego do stabilizacji i przewidywalności procesów społeczno-ekonomicznych, występując przeciwko gwałtownym zmianom podstawowych reguł politycznych i ekonomicznych. Były to hasła wymierzone głównie w opozycję (szczególnie zaś w Komunistyczną Partię Federacji Rosyjskiej), która domagała się ustąpienia z urzędu prezydenta i całkowitej zmiany wewnętrznej i zagranicznej kraju.

Utrata znaczenia partii wiązała się ze zdystansowaniem się od niej prezydenta Jelcyna, który szukał możliwości porozumienia się z opozycją parlamentarną, a także z utratą przez jej lidera stanowiska premiera, związaną m.in. z próbą politycznego usamodzielnienia się Wiktora Czernomyrdina, co wywołało negatywną reakcję prezydenta wobec możliwego konkurenta.

Przed wyborami w 1999 r. pojawiły się dwa nowe ugrupowania, które utożsamiano z „partią władzy”. Były to Ojczyzna – Cała Rosja i Międzyregionalny Ruch „Jedność”. Wybory do Dumy jesienią 1999 r. miały być przełomowe w historii Rosji. Poprzedzały bowiem wybory prezydenckie (z urzędu głowy państwa odchodził wówczas sprawujący go od 1991 r. Borys Jelcyn) i miały być sprawdzianem popularności poszczególnych sił politycznych. Od wyników tych wyborów w dużej mierze zależało, kto zostanie prezydentem Rosji. Najbardziej prawdopodobnym kandydatem był wpływowy i ambitny mer Moskwy, Jurij Łużkow.

Jurij Łużkow w celu budowania swojego zaplecza politycznego pozyskał do współpracy popularnego byłego premiera Jewgenija Primakowa i utworzył ugrupowanie pod nazwą Ojczyzna. W sierpniu 1999 r. utworzony został blok wyborczy Ojczyzny i ugrupowania pod nazwą Cała Rosja, które tworzyli przedstawiciele regionalnych elit politycznych. Powstały ruch Ojczyzna – Cała Rosja miał charakter pragmatyczny, centrowy i państwowo-patriotyczny. Z uwagi na fakt negatywnego nastawienia Jurija Łużkowa do prezydenta Jelcyna i jego otoczenia,

w trakcie wyborów Ojczyzna – Cała Rosja tworzyła blok antykremlowski, występując przeciwko polityce Kremla i prezydenta Jelcyna, rywalizując o głosy przede wszystkim z drugą „partią władzy” – proprezydenckim ruchem Jedność. W wyborach blok, kojarzony przede wszystkim z nazwiskami Łużkowa i Primakowa, uzyskał 13,33% głosów i 66 mandatów deputowanych.

Możliwość przejścia władzy przez mera Moskwy niepokoiła najbliższe otoczenie Borysa Jelcyna, które obawiało się utraty władzy i wpływów w państwie. Schorowany prezydent Jelcyn nie był już w stanie zarządzać państwem, a jego obowiązki wykonywali ludzie z najbliższego otoczenia, tzw. kremlowska rodzina, w której istotną rolę odgrywał wpływowy biznesmen i jeden z najbogatszych ludzi w Rosji, Borys Bieriezowski oraz córka Borysa Jelcyna, Tatiana Diaczenko.

W przededniu rozpoczęcia kampanii wyborczej do Dumy III kadencji ani obóz kremlowski, ani związany z nim coraz bardziej popularny premier Władimir Putin nie dysponowali zapleczem organizacyjno-politycznym. Aby powstrzymać rosnącą popularność bloku Jurija Łużkowa, na trzy miesiące przed głosowaniem naprędce powołano do życia nowe prokremlowskie ugrupowanie Międzyregionalny Ruch „Jedność”, a także rozpoczęto bezprecedensową kampanię medialną, wymierzoną w mera Moskwy.

Formalnie inicjatywa powołania nowej partii wyszła od grupy gubernatorów, którzy wystąpili z oświadczeniem o konieczności wyboru „konstruktywnej” Dumy. Oficjalnie do tworzenia nowego bloku przystąpił minister ds. nadzwyczajnych Siergiej Szojgu (uprzednio członek partii Nasz Dom – Rosja). Blok powstawał przy znaczącej pomocy administracji prezydenckiej i regionalnych struktur władzy federalnej i była to kolejna struktura partyjna silnie związana z elitami politycznymi. Zjazd założycielski ruchu odbył się 27 września 1999 r., a ugrupowanie pod nazwą Międzyregionalny Ruch „Jedność” zostało zarejestrowane 15 października 1999 r. „Jedność” nie miała wyraźnego oblicza politycznego, a jej program ograniczał się do popierania ówczesnego, zyskującego z dnia na dzień coraz większe uznanie społeczne, premiera Władimira Putina, który oficjalnie oświadczył, że jako obywatel będzie głosował na blok „Jedność”, jako jedną partię prorządową.

Posługując się, podporządkowanymi administracji państwowej i Borysowi Bieriezowskiemu, mediami, blok wyborczy „Jedność”, ugrupowanie, które jeszcze na trzy miesiące przed wyborami nie istniało i praktycznie nie posiadało wyraźnej platformy wyborczej, w wyborach do trzeciej Dumy osiągnęło duży sukces, uzyskując drugi wynik wyborczy (po Komunistycznej Partii Federacji Rosyjskiej) i otrzymując 23,32% głosów oraz 71 mandatów deputowanych.

W dniu 27 maja 2000 r. odbył się II Zjazd ruchu „Jedność”, który przekształcił się w zjazd założycielski nowej partii politycznej. Zjazd poparł także kandydaturę Władimira Putina na prezydenta Rosji. Z uwagi na sukces wyborczy ruchu „Jedność” i osobistą popularność Władimira Putina, jego kandydaturę na stanowisko głowy państwa poparł także liderzy ruchu Cała Rosja, a także, z pewnymi zastrzeżeniami, liderzy Ojczyzny.

Po sukcesie w wyborach prezydenckich polityka Władimira Putina zmierzała do zapewnienia swoim działaniom reformatorskim niezbędnej większości parla-

mentranej i konsolidacji wszystkich ugrupowań proprezydenckich. Z uwagi na fakt, że partie, które poparły Władimira Putina w trakcie wyborów prezydenckich, składały się przede wszystkim z elit politycznych, zainteresowanych udziałem we władzy, nastąpiło szybkie zbliżenie ugrupowań proprezydenckich. Ukoronowaniem tego procesu było połączenie trzech ugrupowań „Jedność”, Ojczyzna i Cała Rosja w jedną partię polityczną pod nazwą Ogólnorosyjska Partia Jedność i Ojczyzna – Wspólna Rosja.

Zjazd założycielski partii politycznej Wspólna Rosja odbył się 1 grudnia 2001 r. Wspólna Rosja stała się kolejną tryumfującą „partią władzy”, do której akces zgłaszały kolejne ugrupowania i osoby z establishmentu politycznego, starające się uzyskać wpływ na procesy decyzyjne. Zdecydowany sukces Wspólna Rosja odniosła w wyborach parlamentarnych w 2003 r., uzyskując wynikiem 37,57% poparcia społecznego zdecydowaną przewagę nad pozostałymi partiami. Frakcja parlamentarna Wspólnej Rosji w Dumie IV kadencji dysponuje 305 mandatami, co stanowi 67,78% głosów deputowanych i umożliwia swobodne kontrolowanie procesu legislacyjnego.

Wspólna Rosja jest nową „partią władzy”. Jest to partia ludzi sprawujących władzę w Rosji i popierających prezydenta Władimira Putina. Wydaje się, że Wspólna Rosja, stworzona z inspiracji władz, z połączenia ze sobą trzech ugrupowań o różnym rodowodzie, jest ugrupowaniem, które łączy przede wszystkim poparcie i lojalność wobec polityki Władimira Putina. Składa się ono przede wszystkim z technokratów, elit politycznych uwikłanych w procesy dystrybucji władzy, zarówno na szczeblu regionalnym, jak i centralnym, a w swej działalności korzysta z pomocy aparatu administracyjnego państwa i autorytetu głowy państwa.

Według danych rosyjskiego ministerstwa sprawiedliwości, na moment swojej rejestracji w 2001 r. partia liczyła niewiele ponad 19 000 członków, natomiast obecnie (na rok 2003), jej liczebność dochodzi do 600 tys. i obecnie jako jedyna organizacja polityczna posiada swoje terytorialne organy we wszystkich podmiotach Federacji Rosyjskiej.

Aktualnie liderami partii są: Borys Gryzłow, pełniący funkcję przewodniczącego Dumy Państwowej i lidera frakcji partii w parlamencie, a także, Siergiej Szojgu, Jurij Łużkow i Mintimer Szajmijew – obecny prezydent republiki Tatarstan.

Rosyjskie „partie władzy”, w tym także Wspólną Rosję, można zaliczyć do prawicy lub centrum politycznego. Sami politycy Wspólnej Rosji odżegnują się od jakichkolwiek ideologii i starają się tworzyć wrażenie partii profesjonalistów i specjalistów, którzy wzięli na siebie obowiązek służenia Rosji, są w stanie kierować skomplikowanymi procesami rozwoju kraju i w sposób zadowalający rozwiązywać jego najbardziej istotne problemy.

W programie partii za główne cele uznano stworzenie z Rosji m.in.:

- ★ silnego państwa z silną władzą prezydencką;
- ★ społeczeństwa obywatelskiego z rozwiniętą samorządnością i zdolnością kontroli nad organami władzy;
- ★ państwa sprawiedliwości społecznej, w którym będzie funkcjonował efektywny system gwarancji socjalnych;

- ★ kraju bezpiecznego, który będzie w stanie zapewnić bezpieczeństwo każdemu obywatelowi;
- ★ kraju liczącego się na arenie międzynarodowej.

W przedwyborczym manifestie, przyjętym na III zjeździe partii w październiku 2003 r., zapisano, że Wspólna Rosja to partia profesjonalistów, a współczesna Rosja potrzebuje właśnie profesjonalnego zarządzania. Proponowana przez partię polityka została określona jako „centryzm”. Według manifestu, „lewicowość” doprowadziła do upadku Związku Radzieckiego, a dominacja „prawicowości” w Federacji Rosyjskiej przywiodła ją do ekonomicznego krachu, przedstawiciele obu opcji kierowali się bowiem radykalnymi ideologiami, niemającymi związków z realnymi problemami. Dlatego też polityka proponowana przez partię to „centryzm”, rozumiany nie jako ideologia, ale pragmatyzm, który daje możliwość rozwiązywania realnych problemów rzeczywistych ludzi.

Za priorytety partii na lata 2004–2007 uznano:

1. profesjonalne zarządzanie państwem, a w tym celu: zapewnienie powołania odpowiedzialnej władzy, zapewnienie administracyjnej, prawnej i ekonomicznej jedności Rosji, prowadzenie efektywnej polityki zagranicznej, stworzenie warunków dla swobodnego rozwoju środków masowego przekazu i stworzenie warunków dla kontroli społeczeństwa nad mediami;
2. rozwój ekonomiczny a w tym: przekształcenie gospodarki rosyjskiej z przemysłowo-rolniczej w wysokotechnologiczną gospodarkę XXI w., „ucywili-zowanie” wolnego rynku, czyli zapewnienie jednakowych reguł działania dla wszystkich i niedopuszczenie do kryminalizacji sfery gospodarczej, pomoc w rozwoju wsi i sektora rolniczego, zapewnienie bezpieczeństwa energetycznego, zapewnienie wszystkim pełnego dostępu do energii elektrycznej, aktywne uczestnictwo w międzynarodowych porozumieniach gospodarczych;
3. zwiększenie bezpieczeństwa Rosji, a w tym stworzenie silnej armii i rozwój nowoczesnego kompleksu przemysłowo-wojennego;
4. efektywna polityka socjalna, a w tym walka z biedą, która jest niedopuszczalna w państwie cywilizowanym, powszechność i dostępność do bezpłatnego nauczania, w tym także wyższego i bezpłatnej służby zdrowia, szczególna ochrona i uprzywilejowanie dzieci w państwie¹⁷.

Badania opinii publicznej przeprowadzone wraz z wyborami do Dumy w grudniu 2003 r. wskazują, że Wspólna Rosja dysponuje równomiernie rozłożonym i stabilnym elektoratem we wszystkich społeczno-demograficznych grupach rosyjskiego społeczeństwa. Partia jest bardziej popularna wśród respondentów w wieku od 18 do 44 lat niż w grupach starszych (45 lat i więcej).

Poza partiami władzy bardzo istotną rolę w systemie politycznym Federacji Rosyjskiej odgrywa Komunistyczna Partia Federacji Rosyjskiej (KPFR). Wśród rosyjskich partii, z których większość stanowi twory efemeryczne, pozbawione wpływów i zakorzenienia w społeczeństwie, uzależnione od środków będących

¹⁷ Dane dotyczące programu i dokumentów programowych partii Jedna Rosja dostępne są na oficjalnej stronie internetowej partii www.er.ru

w gestii aparatu państwowego lub składających się z oligarchii: elit i liderów politycznych, związanych przede wszystkim z dwoma największymi aglomeracjami miejskimi Moskwą i Sankt Petersburgiem, Komunistyczna Partia Federacji Rosyjskiej stanowi wyjątek. Posiada ona swoje organizacje i realne wpływy społeczne na terenie całego kraju. Jej znaczenie dla rosyjskiej sceny politycznej podkreśla fakt, że jest ona jedyną znaczącą siłą polityczną wyraźnie opozycyjną wobec ośrodka prezydenckiego (zarówno wobec Borysa Jelcyna, jak i Władimira Putina), dysponującą spójnym programem politycznym, stanowiącym realną, alternatywną drogę rozwoju kraju, osadzoną w tradycji społeczno-historycznej Rosji.

Partia została założona w połowie 1990 r. jako Komunistyczna Partia RFSRR i początkowo funkcjonowała w ramach Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego na prawach samodzielnej organizacji republikańskiej. Ruch komunistyczny pod koniec istnienia ZSRR ulegał stopniowej dezintegracji i latem 1991 r. nie stanowił już jednolitego bloku, w wyniku czego powstała znaczna liczba partii, platform i grup komunistycznych. W sierpniu 1991 r., w wyniku puczu Janajewa, działalność KPZR i KP RSFRR została zdelegalizowana dekretem prezydenta Rosji – Borysa Jelcyna. Dzięki wyrokowi Sądu Konstytucyjnego, uchylającemu dekret prezydenta, partia ponownie rozpoczęła swoją działalność, już jako samodzielna organizacja polityczna. Jeszcze w czasie trwania rozprawy przed Sądem Konstytucyjnym powstał komitet inicjatywny w celu zorganizowania zjednoczeniowego zjazdu odrodzonej partii komunistycznej, na którego czele stał Walentin Kupcow, ostatni przewodniczący KP RSFRR. Część komunistów domagała się przywrócenia dawnej KP RSFRR. Inni uważali, że nie jest to już możliwe. Ostatecznie przyjęto formułę, że Komunistyczna Partia Federacji Rosyjskiej powstaje na bazie podstawowych dokumentów KPZR i włączy się w proces jej odtworzenia w formie międzynarodowego związku partii komunistycznych¹⁸.

Nową partię powołano ostatecznie do życia na II Zjeździe zjednoczeniowo-założycielskim 13 lutego 1993 r. i została oficjalnie zarejestrowana w rosyjskim Ministerstwie Sprawiedliwości 24 marca 1993 r.

KPFR powstała na bazie struktur i ludzi związanych z KPZR, ale nie była prostą kontynuacją byłej partii komunistycznej, funkcjonującej w Związku Radzieckim. Przewodniczącym nowej partii został Gienadij Ziuganow, przedstawiciel nurtu tzw. patriotów, który nadał jej orientację wyraźnie nacjonalistyczną, co oznaczało odejście od ideałów internacjonalizmu i humanistycznego socjalizmu w stronę obrony tradycyjnych praw zwyczajowych, czyli tych elementów socjalizmu państwowego, które przetrwały po transformacji ustrojowej oraz imperialnego szowinizmu, co dało podstawę do określania ideologii KPFR mianem „lewicowego konserwatyzmu”¹⁹.

Partia od chwili swojego powstania znajdowała się w opozycji wobec obozu prezydenta Borysa Jelcyna, a w szczególności wobec jego polityki gospodarczej. W programie partii z 1993 r. zapisano, że rządzący reżim prowadzi ojczyznę ku barbarzyńskiemu prymitywnemu kapitalizmowi i jest to droga politycznej reak-

¹⁸ W. Marciniak, *Rozgrabione imperium*, Kraków 2004, s. 287.

¹⁹ Ibidem, s. 288–289.

cji i socjalnego regresu, droga narodowej katastrofy wiodącej do zguby rosyjską cywilizację i pozbawiającej społeczeństwo większości jego podstawowych praw ekonomicznych i socjalnych. KPFR określiła się jako partia lewicowa, wywodząca się i nawiązująca do ideałów i tradycji rosyjskiej rewolucyjnej lewicy: RSdPR, RSdPR (b), RKP (b), WKP (b), KPZR, KP RFSRR oraz opierająca swój program na „twórczym rozwijaniu zasad marksizmu i za swój cel stawiająca sobie budowę socjalizmu – państwa sprawiedliwości społecznej”. Partia ta przedstawiała się jako kontynuatorka tradycji patriotyczno-państwowej, stąd w jej programie obok tematyki społecznej, odwołującej się do ideałów socjalizmu, bardzo silna była także retoryka patriotyczno-narodowa.

Sytuacja polityczna lat dziewięćdziesiątych nadała opozycji antyjelcynowskiej charakter narodowy i programowo antyzachodni. Program KPFR starał się zaprezentować alternatywną drogę wyjścia z okresu ZSRR i dominacji ideologii komunistycznej – drogę nacjonalistycznej samoizolacji i samorozwoju, mocno przy tym akcentując problematykę socjalną. Partia ta przyjęła państwowo-patriotyczną orientację ideowo-polityczną. Zachowano wprawdzie nazwę „komunistyczna”, ze względu na sentymenty swojego elektoratu, niepotrafiącego pogodzić się z rozpadem ZSRR, który dla wielu milionów Rosjan był prawdziwą tragedią, ale w rzeczywistości przejęła do swojego programu wiele z konserwatywnej ideologii narodowego tradycjonalizmu, korzystającego z takich źródeł, jak prawosławna wizja świętej Rusi, idea Moskwy – Trzeciego Rzymu, słowianofilska krytyka racjonalistycznej i indywidualistycznej cywilizacji zachodniej. Wraz z tymi elementami bardzo mocno wyeksponowano hasła prosocjalnego programu ekonomicznego i sprawiedliwości społecznej.

KPFR stanowiła więc dość skomplikowany konglomerat idei konserwatywnych, nacjonalistyczno-tradycjonalistycznych oraz lewicowych, nawiązujących do rosyjskiej XIX- i XX-wiecznej tradycji haseł socjalizmu i równości społecznej. KPFR „zagospodarowała” w Rosji lewą stronę sceny politycznej, jednakże przyjęcie nacjonalistycznej i wielkomocarstwowej retoryki kosztem osłabienia w apelu wyborczym ideałów nawiązujących do rosyjskiej lewicy, spowodowało odsunięcie się od KPFR części tradycyjnie lewicowego elektoratu i zadecydowało o słabości KPFR, która nie zdołała przełamać dominacji „partii władzy” na scenie politycznej.

Oficjalne hasło partii brzmi: „Rosja, Praca, Ludowładztwo, Socjalizm”, można także spotkać się z propagowaniem hasła: „Rosja, Ojczyzna, Naród”. Logo partii przedstawia sierp, młot i książkę, mające reprezentować związek ludzi pracujących miast, wsi, nauki i kultury.

Za główne cele programowe partia przyjmuje propagowanie idei socjalistycznych, ze szczególnym uwzględnieniem prymatu kwestii socjalnych, które mogą zostać uregulowane poprzez właściwą organizację społeczeństwa i ekonomiki. Głównym zadaniem państwa jest zaspokajanie potrzeb społecznych poprzez wpływanie na gospodarkę.

Głównymi celami partii są więc:

- 1) budowa państwa sprawiedliwości społecznej na zasadach kolektywizmu, równości i autentycznej samorządności, obrona interesów i praw socjal-

nych klasy robotniczej, chłopstwa i wszystkich ludzi pracy, zagwarantowanie prawa do pracy i płacy minimalnej, bezpłatnej służby zdrowia, nauki i wypoczynku;

- 2) równość społeczna, przestrzeganie praw człowieka, całkowite równouprawnienie obywateli na całym terytorium federacji, likwidowanie nierówności społecznych poprzez wyrównywanie szans i likwidację niesprawiedliwości;
- 3) patriotyzm, umacnianie jedności państwa przy zachowaniu równouprawnienia wszystkich podmiotów federacji, przerwanie konfliktów zbrojnych i rozwiązywanie spornych problemów metodami politycznymi;
- 4) budowa społeczeństwa i gospodarki socjalistycznej zorientowanej na potrzeby społeczne, a jednocześnie uwzględniającej wymogi współczesnego świata, bezpiecznej ekologicznie, gwarantującej podniesienie poziomu życia obywateli;
- 5) ludowładztwo, mające oznaczać rzeczywistą konstytucyjną władzę większości obywateli w państwie, za pośrednictwem systemu rad i samorządu oraz innych form demokratycznego samostanowienia narodu.

Wśród podstawowych celów partii mocno także akcentuje się, w celu wyjścia z kryzysu państwa, konieczność odsunięcia od władzy „mafijno-kompradorskiej burżuazji” i ustanowienia władzy patriotycznych sił. Ochronę całości Federacji Rosyjskiej i odbudowę więzi między narodami radzieckimi. Utwierdzenie politycznej niezawisłości państwa i odbudowę jego tradycyjnych interesów i pozycji w świecie.

W swoim programie minimum KPFR przedstawiła także środki, które mają służyć realizacji jej podstawowych celów programowych, w tym m.in.:

- 1) zmiany w ustawodawstwie wyborczym, mające zapewnić obywatelom realny wpływ i kontrolę nad wybranymi przedstawicielami władzy;
- 2) zaprzestanie bratobójczych konfliktów narodowościowych i odbudowanie przyjaźni i współpracy między narodami;
- 3) wypowiedzenie porozumień białowieskich i odbudowa, na zasadach dobrowolności, państwa związkowego;
- 4) niedopuszczenie własności prywatnej na ziemię i bogactwa naturalne, uznanie zasady, że „ziemia należy do narodu i tych, którzy na niej pracują”;
- 5) zabezpieczenie prawa obywateli do otrzymywania wiarygodnych informacji oraz zapewnienie wszystkim siłom politycznym dostępu do środków masowego przekazu;
- 6) uchwalenie ustaw o prawie do pracy i walka z bezrobociem, zagwarantowanie minimum socjalnego;
- 7) zaprzestanie oczerniania historii rosyjskiej i radzieckiej oraz W. I. Lenina;
- 8) przeprowadzenie ogólnonarodowej dyskusji nad zasadami nowej konstytucji oraz jej uchwalenie.

KPFR jako samodzielne ugrupowania polityczne, mimo jednoznacznie negatywnej oceny działalności prezydenta Jelcyna oraz zaproponowanego przez niego

projektu konstytucji, wzięła udział w wyborach do Dumy Państwowej w grudniu 1993 r., prowadząc przy tym kampanię na rzecz odrzucenia w referendum prezydenckiego projektu ustawy zasadniczej. W wyborach do Dumy I kadencji KPFR uzyskała 15,51% poparcia społecznego i z drugim wynikiem wyborczym wprowadziła do parlamentu 42 deputowanych. Frakcja parlamentarna tej partii przez cały okres kadencji Dumy odnosiła się krytycznie do działalności prezydenta Jelcyna i rządu oraz realizowanej przez niego polityki (m.in. trzykrotnie głosowała przeciwko rządowi w październiku 1994 r. oraz w czerwcu i lipcu 1995 r., podejmowała też próby odsunięcia od władzy prezydenta Jelcyna w 1994 i 1995 r.).

Takie stanowisko przyniosło partii znaczne zwiększenie jej popularności społecznej, czego wyrazem był sukces wyborczy partii, która w wyborach do Dumy II kadencji w 1995 r. uzyskała najlepszy wynik z 22,30-procentowym poparciem społecznym, wprowadzając do izby niższej parlamentu 157 deputowanych. Przedstawiciele partii zajęli w izbie eksponowane stanowiska, m.in. jeden z jej liderów Gienadij Selezniow został przewodniczącym izby, a ponadto jej reprezentanci przewodzili ważniejszym komisjom parlamentarnym. Wokół KPFR utworzyła się w Dumie koalicja sił antyprezydenckich, która dwukrotnie próbowała wszcząć procedurę odsunięcia Borysa Jelcyna od władzy, podając jako jeden z powodów wywołanie wojny w Czeczenii.

Platforma wyborcza partii z 1995 r., która powstała w okresie największej popularności KPFR w społeczeństwie i wykorzystywana była także w następnych wyborach (prezydenckich w 1996 r. i parlamentarnych w 1999 r.), powstała i prezentowana była przede wszystkim jako alternatywa wobec rządów Borysa Jelcyna i jego otoczenia. Zakładała m.in. stworzenie rządu zaufania społecznego, który wprowadziłby nowy kurs ekonomiczny, oznaczający ustalenie minimum socjalnego i minimalnej pensji, likwidację bezrobocia, ustanowienie kontroli społecznej nad działalnością aparatu administracji państwa oraz sektora prywatnego, w tym w szczególności banków prywatnych i instytucji finansowo-kredytowych, zatrzymanie „kradzieży” i „wyprzedaży” majątku narodowego z założeniem, że nie oznacza to likwidacji własności prywatnej, ale umożliwienie całemu narodowi korzystania z niej w sposób uczciwy i kontrolowany. Głównym celem polityki gospodarczej państwa miało być odrodzenie wielkości Rosji i wszechstronne podniesienie poziomu życia narodu rosyjskiego. Osiągnięcie sprawiedliwości ekonomicznej i społecznej oznaczać miało, że wszelkie inne swobody, a także społeczeństwo jako całość, będą się mogły bez przeszkód rozwijać. Wśród istotnych postulatów znalazło się wówczas także żądanie rewizji założeń konstytucji i systemu politycznego kraju.

W 1996 r. ogólnorosyjska konferencja KPFR desygnowała przewodniczącego partii Gienadija Ziuganowa na kandydata na urząd prezydenta. W pierwszej turze uzyskał on 24 211 689 głosów i drugi wynik wyborczy, z 32,03-procentowym poparciem społecznym. W drugiej turze Ziuganow uzyskał 30 104 589 głosów i 40,31-procentowe poparcie, ale nie wystarczyło to do pokonania jego rywala, którym był Borys Jelcyn.

Apogeum popularności partii stanowił 1996 r. Pojawiła się nawet realna szansa przejścia władzy i urzędu prezydenckiego. Jednakże dzięki skutecznej kampa-

nii medialnej prowadzonej przez Borysa Jelcyna, wspieranego przez administrację państwa i przedstawicieli oligarchii finansowej, udało się stworzyć i przeciwstawić sobie obraz „dobrego” demokracji Jelcyna i „złego” komunisty Ziuganowa. W kampanii wyborczej KPFR prezentowała się jako nieprzejednana opozycja wobec prezydenta i rządu, ale po niepowodzeniu wyborczym liderzy partii przyjęli postawę konformistyczną wobec kolejnych rządów. Związane to było z próbami prezydenta Jelcyna szukania kompromisu z Dumą, a także z niechęcią przywódców opozycji do radykalizowania sytuacji politycznej kraju w obliczu kryzysu finansowo-ekonomicznego. KPFR, stosując pragmatyczną taktykę „pokojowego wchodzenia” w struktury władzy, uzyskała rezultat w postaci stanowisk ministerialnych w rządzie federalnym. Najbardziej eksponowanym stało się stanowisko pierwszego wicepremiera ds. reformy gospodarczej w rządzie Jewgenija Primakowa (wrzesień 1998–maj 1999).

W wyniku wyborów parlamentarnych w 1999 r. ugrupowania lewicowe dominujące w Dumie II kadencji zmniejszyły swój stan posiadania, przede wszystkim ze względu na wysoki wynik wyborczy „partii władzy”. KPFR, pomimo tego że uzyskała poparcie większe niż w 1995 r. – 24,29%, do parlamentu wprowadziła jedynie 113 deputowanych. Partia odniosła także porażkę w wyborach prezydenckich, w których jej kandydat Gienadij Ziuganow uzyskał w pierwszej turze 21 928 486 głosów (29,21%), a wybory wygrał w pierwszej turze Władimir Putin z poparciem 52,94%. KPFR pozostała ugrupowaniem opozycyjnym, ale zjednoczenie proprezydenckich frakcji w Dumie III kadencji umożliwiło powstanie stabilnego i lojalnego wobec Kremla zaplecza politycznego, co zdecydowanie osłabiło rolę KPFR, która jako największa frakcja parlamentarna mogłaby utrudniać prowadzenie polityki rządu.

Problemem dla partii stał się stosunek do cieszącego się popularnością w społeczeństwie prezydenta Putina i jego polityki. Coraz większy koniunkturalizm elit partyjnych, które poza pryncypialnymi dla partii sprawami (swobodny obrót ziemią, zmiany w kodeksie pracy) w parlamencie z reguły wspierali stanowisko prezydenta i rządu, a także wewnętrzne spory o władzę, nie zwiększały jej popularności.

Przygotowując się do rywalizacji z prezydentem Putinem, KPFR w lipcu 2002 r. przyjęła strategię polityczną na lata 2002–2004, której kolejnymi etapami miały być wybory do Dumy w grudniu 2003 r. i wybory prezydenckie w marcu 2004 r. Szczególną uwagę zwrócono na konieczność podważenia wiarygodności Władimira Putina i zdecydowano się na eksponowanie tezy, że prezydent Putin jest kontynuatorem antynarodowej polityki prezydenta Jelcyna. Działalność prezydenta określono jako „trzeci etap zdrady” i wyrzeczenie się tysiącletniej geopolitycznej spuścizny narodu. Prezydentowi zarzucono dążenie do zniszczenia wszelkiej opozycji i wolności słowa²⁰.

Taktyka ta okazała się nieskuteczna i w wyborach do Dumy IV kadencji Komunistyczna Partia Federacji Rosyjskiej uzyskała zaledwie 12,61% poparcia spo-

²⁰ Dane dotyczące programu partii i dokumenty programowe są dostępne na oficjalnej stronie internetowej partii www.cprf.ru

łecznego, dwukrotnie mniej niż cztery lata wcześniej, co stanowiło niespodziankę polityczną. Niewiele lepszy wynik uzyskał przedstawiciel partii w wyborach prezydenckich, Mikołaj Charitonow, otrzymując zaledwie 9 513 313 głosów, co stanowiło 13,69% głosujących i drugi wynik, a dodatkową porażką partii był fakt, że żaden z jej liderów nie zdecydował się na rywalizację z Władimirem Putinem.

Potencjał partii budowany w latach dziewięćdziesiątych na kontestowaniu reform gospodarczo-politycznych, wiązanych z osobą niepopularnego w społeczeństwie Borysa Jelcyna, okazał się niewystarczający w rywalizacji z popularnym i dysponującym zasobami aparatu państwowego prezydentem Putinem. W wyniku konsolidacji politycznego centrum i całkowitej dominacji na scenie politycznej bloku proprezydenckiego największa partia opozycyjna, jaką była KPFR, została zmarginalizowana zarówno w Dumie, jak i na scenie politycznej. Utrata ponad połowy poparcia stanowiła dla partii bolesną porażkę i postawiła ją przed problemem odbudowania zaufania społecznego i budowy nowego programu oraz oblicza, tak aby znów mogła zacząć odgrywać istotną rolę w życiu państwa.

Elektorat KPFR składa się w dużej części z osób starszych (od 45 lat), przy czym wraz ze wzrostem poziomu wykształcenia wśród respondentów elektorat KPFR zmniejsza się. Ludność małych miast chętniej głosuje na KPFR niż elektorat wielkomiejski. Wśród respondentów sondaży przedwyborczych w 2003 r. najwięcej osób deklarowało głosowanie na KPFR w południowym okręgu federalnym.

Specyficzne miejsce na rosyjskiej scenie politycznej zajmuje Liberalno-Demokratyczna Partia Rosji (LDPR) – pierwsza niezależna partia polityczna w ZSRR, reprezentująca populistyczny i nacjonalistyczny nurt w polityce rosyjskiej. Powstała ona w marcu 1990 r. jako Liberalno-Demokratyczna Partia ZSRR, a jako Liberalno-Demokratyczna Partia Rosji została zarejestrowana w Ministerstwie Sprawiedliwości Rosji w 1992 r.

Partia ta wyłoniła się ze Związku Demokratycznego, ugrupowania, które swoją działalność zainicjowało na fali liberalizacji politycznej w ZSRR pod koniec lat osiemdziesiątych i było pierwszą jawną opozycyjną partią polityczną w Związku Radzieckim. LDPR wyłoniła się z liberalnej frakcji Związku Demokratycznego, który opowiadał się za liberalnym systemem wartości (własność prywatna, praworządność, pluralizm partyjny, system prezydencki). Kierownictwo partii szybko przejął Żyrinowski, nadając jej wyraźnie nacjonalistyczny charakter i nawiązując przede wszystkim do haseł głoszonych przez ugrupowania nacjonalistyczne, które dość licznie zaczęły się pojawiać w Rosji we wstępnej fazie rozwoju rosyjskiej demokracji.

LDPR często jest określana jako „partia Żyrinowskiego”, od nazwiska lidera, który kieruje partią i któremu zawdzięcza ona swoją popularność. Dzięki jego kampanii wyborczej na urząd prezydenta w 1991 r., w której wystąpił z hasłem obrony rosyjskich interesów narodowych, zagrożonych przez działalność Jelcyna i związanych z nim reformatorów, partia zyskała poparcie społeczne, a sam Żyrinowski w pierwszych bezpośrednich wyborach prezydenckich w Rosji uzyskał 7,81% głosów i zajął w nich trzecie miejsce.

W czasie puczu sierpniowego Janajewa w 1991 r. Władimir Żyrinowski wystąpił po stronie jego organizatorów, czego skutkiem było wydanie przez mera Moskwy czasowego zakazu działalności partii liberalno-demokratycznej. Rok później Ministerstwo Sprawiedliwości odmówiło rejestracji partii pod zarzutem sfałszowania listy członków. Dopiero w grudniu 1992 r. partia została zarejestrowana pod nazwą Liberalno-Demokratyczna Partia Rosji.

LDPR dzięki stosowanej retoryce patriotyczno-nacjonalistycznej odniosła niespodziewany, ale zdecydowany sukces wyborczy w wyborach do Dumy I kadencji w 1993 r., uzyskując największe wśród wszystkich ugrupowań poparcie 22,92% wyborców w okręgu federalnym. Działalność partii w parlamencie, pomimo deklarowanej opozycyjności wobec rządu, charakteryzowała się szczególnie skłonnością do lawirowania i wykorzystywania koniunktury politycznej. W parlamencie Władimir Żyrinowski niejednokrotnie inicjował całkowitą zmianę linii partii w głosowaniach nad najważniejszymi kwestiami politycznymi (m.in. wotum nieufności dla rządu, prywatyzacja, budżet, wysunięcie oskarżenia przeciwko prezydentowi Jelcynowi). Tego typu działania nie przysporzyły partii uznania wśród społeczeństwa ani wśród innych ugrupowań politycznych, które oskarżały lidera LDPR o „handlowanie” głosami frakcji LDPR w Dumie w zamian za przywileje polityczne. Ponadto negatywnie oceniano zachowania Władimira Żyrinowskiego, który wykorzystywał każdą okazję, by przyciągnąć zainteresowanie opinii publicznej swoimi skandalizującymi wypowiedziami (o przywódcach innych państw, o mniejszościach narodowych), czy też swoim zachowaniem (znany jest z wielu skandali obyczajowych), przy czym wskazuje się niekiedy, iż skandale z udziałem lidera LDPR są inscenizowane dla przyciągnięcia zainteresowania i wzrostu notowań partii.

W kolejnych wyborach parlamentarnych LDPR nie powtórzyła już swojego sukcesu z 1993 r., a co więcej partia ta zaczęła stopniowo tracić zaufanie społeczne. W wyborach w 1995 r. uzyskała już prawie dwukrotnie niższe poparcie, bo tylko 11,2% głosów. Także w wyborach w 1999 r., kiedy to partia LDPR, z uwagi na to, że Centralna Komisja Wyborcza zakwestionowała listy wyborcze, startowała pod nazwą Blok Żyrinowskiego, poparcie dla niej spadło prawie dwukrotnie – do 5,98% głosów. Sam Władimir Żyrinowski, startując w wyborach prezydenckich w 2000 r., uzyskał zaledwie 2,70% głosów (w 1996 r. 5,70%). Z uwagi na stopniowo spadającą popularność społeczną partii (związaną m.in. z tym, że część haseł nacjonalistów przejęły także inne partie polityczne), niespodzianką był wysoki procent wyborców, którzy zdecydowali się oddać głos na LDPR w wyborach do Dumy IV kadencji w grudniu 2003 r., kiedy to partia uzyskała w okręgu federalnym 12,61% głosów – niewiele mniej niż największa z partii opozycyjnych, KPRF.

LDPR swoją popularność zawdzięcza przede wszystkim konsekwentnej retoryce patriotyczno-nacjonalistycznej. Bronią ona ideologii nacjonalistycznej, rozumianej jako dominacja Rosjan w wielonarodowym państwie, uznając, że państwo musi wyrażać ducha narodowego, realizować wolę narodu rosyjskiego zarówno wewnątrz kraju, jak i na arenie międzynarodowej. Niezmiennie propaguje unitar-

na formę ustroju państwa, żądając podporządkowania regionów władzy centralnej, likwidacji autonomii narodowej i atrybutów państwowości republik. Jest zwolenniczką silnych, scentralizowanych rządów prezydenckich, izolacjonizmu i obrony interesów rosyjskich na arenie międzynarodowej, występuje na rzecz odbudowy przemysłu wojennego, nawołuje także do przewyciężenia „liberalno-zachodnich” eksperymentów i odbudowy systemu gwarancji socjalnych.

W swoim programie LDPR przedstawia siebie jako partię centrową i demokratyczną, która w swojej działalności kieruje się ideami liberalizmu i demokracji. Jest partią parlamentarną szanującą porządek prawny kraju, a jej zadanie to dojść do władzy dzięki sukcesowi w wyborach parlamentarnych i prezydenckich. Opowiada się za budową państwa sprawiedliwości społecznej, odrzucając nie tylko komunizm, ale i „dziki” kapitalizm. Jej główny cel to odrodzenie potężnego, demokratycznego i rozwijającego się państwa rosyjskiego. Jednym z zadań partii jest także wyprowadzenie państwa z wszechogarniającego chaosu i kryzysu. W tym celu partia na pierwszy plan wysuwa ideę patriotyzmu. Obronić naród rosyjski, a także pozostałe narody Rosji przed niewolą i wymarciem to historyczne zadanie LDPR i wszystkich patriotów Rosji. LDPR to partia rosyjskich patriotów, przeciwstawiająca się rządowi antynarodowym i kompradorskich sił, które na początku lat dziewięćdziesiątych doprowadziły do rozpadu ZSRR i kryzysu społecznego. Według Władimira Zyrinowskiego działalność rosyjskich demokratów na początku lat dziewięćdziesiątych była inicjowana z Zachodu i miała na celu zniszczenie rosyjskiego państwa, zniewolenie narodu i zawładnięcie jego bogactwami naturalnymi. Rezultatem ich polityki stało się powszechne ubóstwo i zapaść cywilizacyjna, będące narodową katastrofą. Zgodnie z aktualnym programem partii czas antynarodowych reform i ich inicjatorów „łzereformatorów” i „łzedemokratów” dobiega końca.

Program LDPR zaznacza, że partia ta w centrum swojego programu umieszcza problematykę odrodzenia pozycji i statusu Rosji jako mocarstwa. Domaga się przekształcenia federalnej struktury państwa w unitarną, bez podziału na „narodowe” republiki. Wskazuje się także, że partia zawsze będzie dążyć do tego, by poprzez referenda zjednoczyć wokół Rosji te części ZSRR, które zostały od niego oddzielone wbrew woli mieszkańców, przez nacjonalistyczne elity i prozachodnich pseudodemokratów. LDPR domaga się także w swoim programie zmiany polityki zagranicznej i prowadzenia patriotycznej narodowej polityki na arenie międzynarodowej. Według opracowanej przez LDPR doktryny polityki zagranicznej uznaje się, że głównym zagrożeniem dla Rosji mogą być USA, konflikty na terenie byłego ZSRR i w jego w rejonach przygranicznych oraz terroryzm. Partia opowiada się za przeciwstawieniem się dominacji USA w świecie i odbudową więzi z tradycyjnymi sojusznikami Rosji, w tym m.in. z Iranem, Irakiem, Kubą, Libią i Koreą Północną. Uważa się także, iż należy na Dalekim Wschodzie budować stosunki z Japonią, a w Europie głównym partnerem Rosji powinny być Niemcy. Rosyjska polityka zagraniczna powinna także skoncentrować się na krajach „południa” i tam szukać wsparcia dla swoich planów.

W dziedzinie polityki ekonomicznej liderzy LDPR uważają, że możliwe jest szybkie odrodzenie rosyjskiej ekonomiki, ale należy spełnić cztery warunki: 1) państwo powinno sterować procesami ekonomicznymi w kraju; 2) powinien zostać odtworzony mocny sektor państwowy; 3) państwo powinno wspierać rosyjską produkcję w konkurencji z zagranicznymi partnerami; 4) nie zapominając ani o Zachodzie, ani o Wschodzie – skoncentrować się na budowie więzi ekonomicznych z krajami Południa. Główną przeszkodę w uzdrowieniu sytuacji gospodarczej upatruje we wszechobecnej korupcji. LDPR za podstawowe założenie przyjmuje, że ekonomia ma służyć człowiekowi, a nie człowiek ekonomice i szanując zasady wolnego rynku, sprzeciwia się jednocześnie jego dyktatowi, podkreślając rolę państwa w kontrolowaniu procesów gospodarczych. Lider LDPR opowiada się także za „ekonomiczną amnestią”, która ma oznaczać zwolnienie od zapłaty podatków tych obywateli Rosji, którzy zdecydowali się przenieść swoje wkłady pieniężne z banków zachodnich do Rosji, co ma doprowadzić do powrotu do Rosji od 200 do 400 mln dolarów, które mogą pomóc w rozwoju ekonomicznym kraju.

W programie LDPR akcentuje się także prosocjalną politykę partii, opowiadając się za silną socjalną polityką państwa. Celem polityki socjalnej powinno być zapewnienie każdemu obywatelowi Rosji godnego poziomu życia i zlikwidowanie ogromnych dysproporcji dochodów obywateli.

Głoszony przez Władimira Żyrinowskiego program zakłada, że do normalnego funkcjonowania państwa niezbędne są:

- ★ silna i sprawna armia, KGB i MWD;
- ★ zmiana dotychczasowej polityki zagranicznej;
- ★ wprowadzenie nowego podziału administracyjnego kraju;
- ★ państwowe wspieranie nauki, uczelni i nowych technologii;
- ★ państwowy monopol na alkohol, tytoń i cukier²¹.

Elektorat partii to przede wszystkim młodzież ze średnim wykształceniem, robotnicy, mieszkańcy wsi, wojskowi, studenci, bezrobotni, przeważnie mężczyźni. Szczególną popularnością LDPR cieszy się w Petersburgu, a także w regionach południowych, północnokaukaskim, zachodnio- i wschodniosyberyjskim, a także na Uralu.

Partia ta jest silniejsza we wschodnich regionach kraju (okręgi Dalekowschodni, Syberyjski, Uralski) niż w centrum kraju.

Kolejną siłą polityczną, która w pracach parlamentu rosyjskiego jest obecna nieprzerwanie od 1993 r. oraz dysponuje wyraźnym obliczem ideowym i programowym, jest Rosyjska Demokratyczna Partia „Jabłoko”. Partia „Jabłoko” reprezentuje alternatywny wobec ugrupowań rządowych i nacjonalistyczno-patriotycznych program polityczno-społeczny, akcentujący wartości demokratyczne i liberalne oraz podkreślający konieczność zbliżenia Rosji do Zachodu, a w tym przede wszystkim zwraca uwagę na konieczność ścisłej współpracy ze strukturami Unii Europejskiej. Powszechnie uznawana jest za organizację nawiązującą

²¹ Dane dotyczące programu partii i dokumenty programowe są dostępne na oficjalnej stronie internetowej partii www.ldpr.ru

w swoich ideach społeczno-politycznych do okcydentalizmu, czyli do nurtu prozachodniego w rosyjskiej polityce i kulturze. „Jabłoko” jest członkiem międzynarodowych struktur, zrzeszających partie liberalne z całego świata.

Partia ta wyrosła na bazie frakcji parlamentarnej bloku wyborczego, powstałego w czasie kampanii wyborczej do Dumy I kadencji w 1993 r. Jawliński-Bołdyriew-Łukin. Blok ten powstał w grudniu 1993 r. i w jego skład weszły takie organizacje polityczne, jak Republikańska Partia Rosji, Socjaldemokratyczna Partia Rosji, Rosyjski Związek Chrześcijańsko-Demokratyczny. Blok ten skupiał ponadto ludzi znanych z działalności społecznej i politycznej, ale niezwiązanych bezpośrednio z prezydentem Jelcynem i rządem.

W trakcie kampanii wyborczej w 1993 r. blok opowiadał się za szybkim wprowadzeniem reform wolnorynkowych, ale nie w formie „terapii szokowej”, proponowanej przez Jegora Gajdara i akceptowanej przez Borysa Jelcyna. Program gospodarczy „Jabłoka” opierał się na koncepcjach jednego z liderów bloku, Grigorija Jawlińskiego, ekonomisty, który od 1988 r. był sekretarzem Państwowej Komisji Rady Ministrów ds. Reformy Gospodarczej, a także był twórcą programu reformy gospodarczej, znanego pod nazwą „500 dni”, przewidującego etapowe przeprowadzenie stabilizacji gospodarki, liberalizacji cen, reform strukturalnych i prywatyzacji. Celem programu gospodarczego miało być stworzenie efektywnej, społecznie zorientowanej gospodarki rynkowej.

W trakcie kampanii 1993 r. istotne dla oblicza programowego partii było także to, że liderzy bloku występowali przeciwko podstawowym założeniom jelicynowskiego projektu konstytucji, która według nich pozostawiała zbyt duży zakres władzy w rękach prezydenta i sprzyjała autorytarnej formie rządów. Od 1993 r. partia ta konsekwentnie pozostaje w opozycji wobec polityki prowadzonej przez kolejnych prezydentów, Rosji zarówno Borysa Jelcyna, jak i Władimira Putina.

W styczniu 1995 r. blok przekształcił się w Ogólnorosyjskie Zrzeszenie Społeczne „Jabłoko”, a na V zjeździe tej organizacji (30 listopada–1 grudnia 1996) zdecydowano o stopniowym przekształceniu w partię polityczną.

Rosyjska Demokratyczna Partia „Jabłoko” zaliczana jest do ugrupowań demokratycznych o umiarkowanie liberalnym charakterze i określana jest niekiedy jako partia liberalno-socjalna. Opowiada się za liberalnym modelem gospodarki rynkowej, uwzględniającym potrzeby społeczne i poszanowanie wolności obywatelskich. „Jabłoko” jest wiodącym i najbardziej wyrazistym przedstawicielem liberalno-demokratycznej opozycji i w swoich założeniach programowych dystansuje się zarówno wobec grup rządzących, jak i w stosunku do opozycji „narodowo-patriotycznej”.

Polityczna deklaracja zrzeszenia „Jabłoko” z 1995 r. opowiadała się za reformami zmierzającymi do stworzenia warunków dla swobodnej konkurencji i gospodarki opartej na wolnym rynku. Zastrzegano także, że partia jest partią opozycyjną wobec działań rządu i prezydenta, ale w odróżnieniu od Komunistycznej Partii Federacji Rosyjskiej uważa, że nie ma innej drogi dla Rosji niż liberalne reformy, uznając jednocześnie, że istnieje także alternatywa wobec aktualnej drogi realizacji reform, które w rzeczywistości doprowadziły do masowej pauperyzacji.

cji społeczeństwa, wzrostu przestępczości, dużego zróżnicowania społecznego i podziału na bogatych i biednych. Głosząc konieczność wolnorynkowych reform gospodarczych i liberalnej polityki ekonomicznej, podkreślano także, że orientacja ruchu jest prosocjalna. Utrzymywanie osłon socjalnych i poszanowania sprawiedliwości społecznej to według liderów „Jabłoka” nie tylko moralny obowiązek państwa, ale także ważna część ekonomiki współczesnego państwa i nowoczesnego społeczeństwa.

Partia „Jabłoko” głosiła także konieczność budowy społeczeństwa obywatelskiego, państwa socjalnego, praworządnego i bezpiecznego. Jednocześnie podkreślano antyradyzm programu partii m.in. poprzez stwierdzenie, że mimo, iż komunizm nie jest dla członków partii do zaakceptowania ze względu na swoją ideologię i polityczną praktykę, to partia uznaje, że był to pewien etap w historii Rosji i ugrupowanie to nie będzie nigdy budować swojej polityki na antykomunizmie i innych radykalnych hasłach.

W sferze organizacji państwa zadeklarowano, występując przeciwko podstawowym założeniom ustrojowym Jelcynowskiej konstytucji, że władza powinna się znaleźć pod rzeczywistą kontrolą społeczeństwa, do czego trzeba zapewnienia warunków dla szerokiego udziału obywateli w decydowaniu o sprawach ogólnorosyjskich, regionalnych i terenowych oraz ograniczenia prerogatyw prezydenta i wprowadzenia rzeczywistego podziału władzy a także zwiększenia wpływu parlamentu na władzę ustawodawczą.

Ważną rolę w rozwoju programu i oblicza ideologicznego „Jabłoka” odegrał *Manifest demokratyczny* partii, wydany 10 grudnia 2001 r., czyli już w nowej sytuacji politycznej w Rosji w obliczu konsolidacji obozu proprezydenckiego wokół coraz bardziej popularnego w społeczeństwie Władimira Putina. Manifest ten miał charakter liberalny i nadawał programowi partii charakter wyraźnie prodemokratyczny i proeuropejski. Zgodnie z nim partia „Jabłoko” dąży do stworzenia w Rosji państwa prawa, społeczeństwa obywatelskiego, gospodarki rynkowej. Celem działalności jest wolna, bogata, silna i demokratyczna Rosja. Ludzka godność i szacunek dla obywateli powinny być fundamentem politycznego i społecznego ustroju Rosji. Państwo ma być instrumentem dla zapewnienia godnego życia człowieka, tj. zapewnienia mu wolności, dobrobytu, bezpieczeństwa i swobodnego rozwoju. Fundamentem rozwoju państwa winna być wolność, która jest takim samym dobrem, jak i życie ludzkie. Tylko promowanie wolności może zapewnić dobrobyt, bezpieczeństwo obywateli oraz dynamiczny rozwój kraju w XXI w. Drugim fundamentem państwa powinna być sprawiedliwość, oznaczająca równość praw i szans dla wszystkich obywateli. Państwo może być wolne i sprawiedliwe tylko wtedy, gdy swobody i prawa są dostępne dla wszystkich obywateli a nie tylko dla wąskiej grupy osób. Orientacja demokratów to społeczeństwo równych szans, socjalnej sprawiedliwości i solidarności biednych i bogatych, gdyż dla kraju ważne jest nie tylko rozwijanie prywatnej inicjatywy i prywatyzacja, ale także rozwój opieki socjalnej.

Według liderów „Jabłoka” upadek komunizmu umożliwił demokratyzację Rosji, jednakże rządy ekip prezydenta Jelcyna i Putina doprowadziły do podziału społeczeństwa na bardzo bogatą mniejszość i pozbawioną szans biedną więk-

szość. Nastąpiło połączenie biznesu ze strukturami biurokratycznymi państwa, co było przyczyną jego patologii: korupcji oraz oligarchizacji systemu gospodarczego, przekreślając szansę Rosji na budowę demokratycznego społeczeństwa obywatelskiego i liberalnej gospodarki wolnorynkowej, a w zamian doprowadzając do zbudowania w interesie wąskiej grupy osób biurokratyczno-autorytarnego ustroju państwa.

W manifeście tym zaznaczono także proeuropejską orientację ugrupowania, uznając, że Rosja jest częścią Europy ze względu na swoją tradycję i kulturę. Europeizacja kraju i pełnoprawna współpraca z Unią Europejską jest niezbędna do rozwoju Rosji w XXI w. Potencjał Rosji może się rozwijać tylko przez utrwalenie wpływów cywilizacji europejskiej, w którą swój wielki wkład wniosła kultura rosyjska. Europeizacja kraju to wzrost dobrobytu obywateli, przybliżenie ich do standardów europejskich w zakresie socjalno-ekonomicznego, ekologicznego i politycznego modelu państwa. Celem strategicznym Rosji powinna być zatem ścisła współpraca polityczna i gospodarcza z Unią Europejską²².

W wyborach do Dumy I kadencji blok Jawliński-Bołdyriew-Łukin uzyskał poparcie 7,86% wyborców i wprowadził do Dumy 27 deputowanych. W wyborach do Dumy II kadencji „Jabloko” otrzymało 6,89% głosów, ale aż 47 miejsc w izbie niższej rosyjskiego parlamentu. Lider ugrupowania Grigorij Jawliński wystartował w wyborach prezydenckich w 1996 r., uzyskując 7,34% głosów i czwarty wynik wśród wszystkich kandydatów. W wyborach do Dumy III kadencji „Jabloko” uzyskało 5,93% głosów i 20 mandatów, a wyborach prezydenckich w 2000 r. Jawliński uzyskał trzeci wynik i 5,80% głosów. Pomimo niewielkiego, ale stałego, spadku poparcia dla partii w kolejnych wyborach uznaje się, że partia ta dysponuje względnie stałym poparciem elektoratu (około 6%), który stanowi głównie inteligencja. Dlatego też pewną niespodzianką była klęska partii w wyborach do Dumy IV kadencji w grudniu 2003 r. Partia ta uzyskała zaledwie 4,30% głosów i nie przekroczyła wymaganego progu wyborczego, co oznaczało, że nie wprowadzi do izby niższej żadnego kandydata z listy federalnej. Uzyskała ona jedynie cztery mandaty zdobyte w okręgach jednomandatowych.

Była to dla „Jabloka” dotkliwa porażka, tym bardziej że przed wyborami liderzy partii zapowiadali nie tylko przekroczenie progu wyborczego, ale także zdecydowane zwiększenie liczby oddanych na partię głosów. Partia w praktyce została całkowicie zmarginalizowana na scenie politycznej. Liderzy „Jabloka” oskarżyli prezydenta Putina o manipulowanie wynikami wyborów i o nieuczciwe ich przeprowadzenie. Na kongresie partii, który odbył się w grudniu 2003 r., stwierdzono, iż wybory do Dumy IV kadencji pokazują, że w Rosji nie ma demokratycznych wyborów. Według „Jabloka” wykorzystywanie przez „partie władzy” administracji państwa w kampanii wyborczej, a także masowe fałszerstwa wyborcze zmieniły rosyjskie wybory w farsę. W związku z tym postanowiono nie wystawiać w wyborach prezydenckich w 2004 r. żadnego kandydata z ramienia partii, a także odmówić swojego poparcia dla kandydatury prezydenta Putina.

²² Dane dotyczące programu partii i dokumenty programowe są dostępne na oficjalnej stronie internetowej partii www.yabloko.ru

Kłęska wyborcza partii nasiliła krytykę prezydenta Władimira Putina. W ostatnich wypowiedziach i dokumentach programowych uznaje się, że okres prezydentury Władimira Putina utwierdził w Rosji negatywne tendencje do odradzania się politycznego autorytaryzmu. Uznaje się, że działalność prezydenta Putina doprowadziła do zniesienia wolności słowa, a także do zniszczenia wszelkiej opozycji w państwie i stworzenia wyłącznie pozorów demokracji.

W rezolucji programowej 12 kongresu partii, który odbył się w lipcu 2004 r., stwierdzono, że wyniki wyborów do Dumy w grudniu 2003 r. i wyborów prezydenckich w marcu 2004 r. stanowią tryumf biurokracji nad społeczeństwem. Nowy autorytarny reżim polityczny, który zapanował w Rosji – biurokracja i oligarchia wsparte reżimem policyjnym – nie jest odpowiedzialny przed społeczeństwem ani nie funkcjonuje w jego interesie. Liderzy „Jabłoka” zapowiedzieli, że ich cel na lata 2004–2007 (tj. do czasu kolejnej elekcji parlamentarnej) to konsolidacja wszystkich sił prodemokratycznych i budowa silnego ruchu demokratycznego. Zapowiedziano też skoncentrowanie się na wyborach regionalnych i lokalnych, tak aby móc odbudować swoje wpływy społeczne.

Partią, która podobnie jak „Jabłoko” akcentuje swój liberalny, prodemokratyczny charakter oraz opozycyjność wobec prezydenta Władimira Putina, jest Sojusz Sił Prawicy, utworzony przed wyborami do Dumy III kadencji w 1999 r. Powołany został do życia m.in. przez Ogólnorosyjski Społeczny Polityczny Ruch „Młoda Rosja”, Ogólnorosyjską Społeczno-Polityczną Organizację „Wspólna Sprawa” i przez polityków partii Demokratyczny Wybór Rosji. W szeregach SSP znalazło się wiele prominentnych osób z rosyjskiej sceny politycznej: były premier Siergiej Kirijenko, przewodniczący ruchu „Młoda Rosja” Borys Niemcow, przewodniczący Demokratycznego Wyboru Rosji Anatolij Czubajs, a także inicjator liberalnych reform gospodarczych za rządów prezydenta Jelcyna, Jegor Gajdar.

Partia ta wywodzi się przede wszystkim ze środowiska wspierającej liberalną gospodarczą politykę Borysa Jelcyna „partii władzy”, jaką na początku lat dziewięćdziesiątych stanowił Demokratyczny Wybór Rosji. Partia ta po utracie poparcia prezydenta Jelcyna i stworzeniu przez niego nowego ugrupowania „władzy” w wyborach w 1995 r. zdobyła tylko 3,9% głosów wyborczych i znalazła się poza parlamentem. W 1999 r. doszło do konsolidacji środowisk liberalnych, które pod szyldem SSP uzyskały największy jak do tej pory sukces wyborczy, otrzymując w wyborach do Dumy 8,5% głosów i 29 mandatów (w tym 5 w okręgach jednomandatowych). W trakcie kampanii wyborczej jego działacze występowali z propozycjami nowelizacji konstytucji, ograniczenia władzy prezydenckiej oraz wzmocnienia pozycji parlamentu i rządu, a także podkreślali swój liberalny program ekonomiczny, w tym przede wszystkim konieczność kontynuacji liberalnych reform gospodarczych zainicjowanych przez Czubajsa i Gajdara oraz radykalne obniżenie podatków.

Wraz ze stabilizacją sytuacji politycznej w kraju i budową przez prezydenta Putina silnej centrowej „partii władzy” poparcie dla polityków SSP, kojarzonych przez opinię publiczną głównie z gospodarczą „terapią szokową” z początku lat dziewięćdziesiątych, która przyniosła wielu milionom Rosjan spadek poziomu

życia, a także z nieprawidłowościami w procesach prywatyzacji, zaczęło spadać i zgodnie z oczekiwaniami partia ta nie przekroczyła progu wyborczego, uzyskując 3,97% głosów. Uzyskała jedynie trzy mandaty w okręgach jednomandatowych. Ugrupowanie to, akcentując swoje proliberalne i prodemokratyczne stanowisko, cieszy się jednak w dalszym ciągu pewnym poparciem wśród inteligencji, przedstawicieli małego biznesu i wśród urzędników. W coraz większym także stopniu akcentuje się konieczność – w obliczu dominacji obozu prezydenckiego – budowy silnego bloku partii demokratycznych i współpracy między SPP i „Jabłkiem”.

Wśród elektoratu SPP i „Jabłoka” przeważa młodzież (od 18 do 24 lat). Są to przede wszystkim mieszkańcy dużych miast o wysokim poziomie wykształcenia i dochodów.

5.6. Perspektywy rozwoju systemu partyjnego

Pierwsze alternatywne wybory w Rosji odbyły się 26 marca 1989 r., kiedy to wybrany został nowy parlament ZSRR Kongres Deputowanych Ludowych. Poprzedzająca te wybory kampania wywołała niespotykaną wcześniej aktywność polityczną społeczeństwa rosyjskiego. Rok później na III Nadzwyczajnym Zjeździe Deputowanych Ludowych ZSRR (12–15 marca 1990 r.) zniesiony został art. 6 konstytucji ZSRR, dotyczący kierowniczej roli Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego i stanowiący podstawę systemu monopartyjnego. Rosja stanęła przed szansą zbudowania rywalizacyjnego i pluralistycznego systemu partyjnego na wzór systemów zachodnioeuropejskich.

Fundamentalne przeobrażenia ustrojowe w Rosji rozpoczęły się przy braku tradycji liberalnej demokracji i jej elementarnych instytucji. Nastąpiły one w społeczeństwie charakteryzującym się niską kulturą demokratyczną. Przedstawiciele tworzących się wówczas ruchów społecznych i organizacji politycznych w większości należeli do elity partyjnej i naukowej, chociaż nie odgrywali dominującej roli w kraju. Komunistyczna Partia Związku Radzieckiego nie była zwykłą partią typu parlamentarnego, a działającą w warunkach systemu jednopartyjnego, stała się potężną, wielomilionową organizacją, kierującą wszystkimi procesami w kraju. Ugrupowania, powstające w Rosji po usunięciu z konstytucji ZSRR w marcu 1991 r. zapisu o monopolu KPZR, były słabo zorganizowane i małe liczebnie. Upadek KPZR pozostawił Rosję praktycznie bez własnych organizacji politycznych. W ZSRR w aparacie zarządzającym i partii skupiło się praktycznie 80% potencjału intelektualnego narodu. Nie było poza KPZR innych partii ani struktur czy elit opozycyjnych. Kościół prawosławny nie spełniał kontestacyjnej roli w życiu politycznym. Ruch demokratyczny, a także konserwatywny oraz ich liderzy, byli w zasadzie w całości elementem reżimowych struktur ZSRR²³. Podziały polityczne i wielopartyjność nie były „dziełem” aktywności politycznej społeczeństwa, lecz wywodziły się z podziałów w ramach elit politycznych, pochodzących przede wszystkim z aparatu partyjnego KPZR. Rosyjski pluralizm polityczny powstawał na drodze przekształcenia otoczenia monopartyjnego a dyskredytacja

²³ S. Bieliń, *Związek Radziecki a Polska racja stanu*, „Dziś” 1991, nr 8, s. 87.

dotychczasowej oficjalnej ideologii państwowej i monopartii sprzyjała emancypowaniu się ruchów politycznych i rozwojowi pluralizmu politycznego.

Jednym z centralnych problemów rozwoju współczesnej Rosji stało się zatem uformowanie takich partii politycznych, które mogłyby stać się aktywnymi podmiotami socjalno-politycznych przemian. W liberalnych demokracjach, których model jest obecnie obowiązującym standardem w świecie, partie polityczne zapewniają pokojowe ścieranie się różnorodnych poglądów i zapewniają pokojowe rozwiązywanie konfliktów społecznych. Wyrażają poglądy określonej grupy obywateli (wyborców) i występują w ich imieniu w procesach podejmowania decyzji politycznych, przyjmując odpowiedzialność za funkcjonowanie rządu a także opozycji rządowej. Partie służą jako pośrednik między społeczeństwem a państwem, zapewniając legitymizację władzy państwowej (uzyskaną w wyborach powszechnych) i gwarantując jedność państwa i społeczeństwa. Piętnaście lat po zniesieniu art. 6 konstytucji ZSRR system partyjny Rosji jeszcze takich funkcji, charakterystycznych dla demokratycznego ładu społeczno-politycznego, nie potrafi zapewnić. Na politycznej scenie Rosji wciąż dominują protopartie, które nie mają żadnego realnego wpływu na polityczne procesy i podejmowanie istotnych społecznie decyzji, działając w sposób krótkotrwały i stanowiąc tylko „fantomy kampanii wyborczych”, które nie posiadają masowej bazy społecznej. Wielopartyjność w Rosji, jak świadczą badania opinii publicznej, nie wypełnia roli pośrednika między społeczeństwem a władzą państwową. Badania prowadzone nad partiami politycznymi w Rosji w czerwcu 1997 r. (badania były prowadzone po zakończeniu pierwszego cyklu elektoralnego w Federacji Rosyjskiej w latach 1993-1996) wskazały, że zaledwie 1% badanych deklarował zaufanie do partii politycznych, 4% - zaufanie „w pewnej mierze”, a 76% badanych deklarowało nieufność wobec partii politycznych²⁴. Współczesne rosyjskie partie pozostają ugrupowaniami silnie spersonalizowanymi, czyli tworzonymi przez elity polityczne, związane z procesami dystrybucji władzy i skupione wokół nielicznej grupy liderów. Są to także ugrupowania nietrwale organizacyjnie i ideologicznie dwuznaczne, co nie sprzyja trwałości rosyjskiego systemu partyjnego i procesowi jego instytucjonalizacji.

Wyjaśniając niepowodzenie rosyjskiej transformacji w sferze budowy stabilnego i efektywnego systemu partyjnego, wskazuje się na dwie grupy czynników: 1) sprawy o charakterze zewnętrznym w stosunku do partii politycznych, związane ze specyfiką społeczno-polityczną i kulturowo-psychologiczną rozwoju społeczeństwa rosyjskiego, w tym brak tradycji demokratycznych, przywiązanie do władzy i pozycji przywódcy. Zdezorientowanie społeczne potęguje ponadto stosunek władzy wykonawczej do partii opozycyjnych i ograniczanie ich dostępu do środków masowej informacji; 2) wewnętrzna specyfika wielopartyjności, wynikająca z cech systemowych, jak i narodowych, a w tym przede wszystkim z braku świadomości liderów politycznych odpowiedzialności za funkcjonowanie w ramach państwa dysponującego bronią nuklearną. Partie rosyjskie w większości przypadków mają niedoświadczone kadry i niewypracowany system ich pozyskiwania oraz koncentrują swoją działalność w nielicznych centrach regionalnych.

²⁴ *Rossija. Politiczeskije...*, s. 191.

Słabe jest ich zaplecze intelektualne, umożliwiające wypracowanie teoretycznie podbudowanej oferty programowej, konsekwencją czego jest fakt, że działalność partii pozostaje oderwana od realiów życia społeczno-politycznego kraju²⁵.

Można uznać, że na słabość współczesnych partii rosyjskich wpłynął brak tradycji demokratycznych i okres ponadsiedemdziesięcioletniej dominacji na scenie politycznej partii bolszewickiej, uniemożliwiający rozwój ruchów politycznych, ich zakorzenienie się w społeczeństwie i „zagospodarowanie” określonych grup społecznych, wytworzenie organizacji i trwałych struktur, umożliwiających zaistnienie w społecznej świadomości.

W warunkach państwa radzieckiego, w którym nie istniały wyodrębnione na podstawie kryterium interesu ekonomicznego i politycznego grupy społeczne, zorganizowane i reprezentowane przez autonomiczne wobec państwa organizacje czy stowarzyszenia, nie wykształciły się wyraziste formy lojalności grupowej i partyjnej. Powoduje to małe zakorzenienie istniejących partii w strukturze społecznej, a kształtowanie się partii politycznych jest najczęściej rezultatem podziałów wewnątrz dotychczasowej elity władzy.

Ponadto wskazywać można na czynniki związane z poziomem kultury politycznej społeczeństwa rosyjskiego. Uznaje się, że współczesne społeczeństwo obywatelskie musi w swym rozwoju stworzyć demokratyczno-liberalny typ kultury politycznej, to jest taki, który byłby funkcjonalny wobec demokratycznego ustroju politycznego, zawierałby zespół wartości, wzorów, zachowań i postaw indywidualnych i społecznych, które są najbardziej pożądane w demokracji i pomagają w rozwiązywaniu problemów państwa²⁶.

W kontekście fundamentalnych zmian ustrojowych na obszarze Europy Środkowej i Wschodniej zwraca się niekiedy uwagę na zjawisko spójności i niespójności systemu politycznego i kultury politycznej. Dynamika zmian systemów politycznych sprawia, że pomiędzy nowym ładem ustrojowym a kulturą polityczną stopniowo kształtują się rozbieżności i nieprzystosowania. Najczęściej takie zjawiska występują w okresie burzliwych transformacji systemów politycznych i powolnego pojawiania się elementów kultury politycznej, właściwych dla nowego systemu²⁷. W warunkach państwa rosyjskiego w procesach kształtowania się nowego ładu politycznego bardzo ważną rolę odgrywa tradycja. Pozostaje kwestią otwartą, jak bardzo na kształt współczesnej kultury politycznej w Rosji wpływa autorytarna przeszłość i tradycja, w jakim zaś stopniu stanowi ona rezultat zmiany politycznej. Cechy reżimu politycznego Rosji zakorzenione w kulturze politycznej społeczeństwa, takie jak:

- 1) brak kontroli społecznej i brak poszanowania zasady narodu jako suwerena władzy państwowej;
- 2) arbitralność absolutnej władzy poszczególnych jednostek;

²⁵ *Federacja Rosyjska 1991–2001*, pod red. J. Adamowskiego i A. Skrzypka, Warszawa 2002, s. 232.

²⁶ T. Filipiak, *Polityka jako kultura polityczna – aspekty komparatystyczne*, [w:] *Metafory polityki*, t. 2, Warszawa 2003, s. 189.

²⁷ E. Zieliński, *Nauka o państwie i polityce*, Warszawa 1999, s. 254.

- 3) koncentracja władzy i zasada jedności władz;
- 4) słaba społeczna orientacja w problemach i mechanizmach polityki;
- 5) brak w mentalności Rosjan dojrzałych wyobrażeń o demokracji i praktycznym wykorzystaniu zasady władztwa narodu dla potrzeb równowagi i rozwoju,

umożliwiły długoletnie funkcjonowanie dyktatury politycznej i utrudniają nadal demokratyzację państwa, wyrażającą się w rzeczywistym uznaniu praw politycznych i obywatelskich, które są podstawą transformacji systemu politycznego i budowy społeczeństwa obywatelskiego. W literaturze przedmiotu uznaje się, że rozwój stabilnego i efektywnego demokratycznego systemu sprawowania władzy, zależny jest nie tylko od stworzenia właściwych politycznych i administracyjnych struktur, ale także od istniejącej kultury politycznej. Jeśli nie będzie ona wspierać demokratycznego systemu, to szanse na jego prawidłowy i szybki rozwój będą niewielkie²⁸.

Wreszcie przyczyn słabości rosyjskiego systemu partyjnego można upatrywać w specyficznych czynnikach instytucjonalnych. Przede wszystkim w specyficznej konstrukcji prezydenckiego reżimu politycznego w Federacji Rosyjskiej a zwłaszcza w „niepartyjnym” charakterze organizacji władzy państwowej, ustanowionym w konstytucji z grudnia 1993 r. Charakterystyczna dla rosyjskiej kultury politycznej daleko idąca personifikacja polityki, spowodowała „odpartyjnienie” instytucji władzy prezydenckiej i wykonawczej. Uczestnictwo partii politycznych w życiu publicznym ograniczono do działalności ustawodawczej w Dumie Państwowej. Ustanowiony w Rosji system prezydencki w dużym stopniu ograniczył wpływ parlamentu na życie polityczne kraju, zaś przyjęty model ustrojowy nie wiąże procedury powoływania władzy wykonawczej z wynikiem wyborów parlamentarnych i preferencjami politycznymi społeczeństwa w nich wyrażonymi. W parlamentarnym modelu państwa wygranie przez partię rywalizacji wyborczej umożliwia jej sformowanie rządu i za jego pośrednictwem realizację programu partii. W przypadku silnej pozycji prezydenta w strukturze najwyższych organów władzy decydującą rolę mogą odgrywać wybory prezydenckie. W warunkach odpartyjnienia instytucji prezydenta partie polityczne nie są w stanie realizować swoich programów wyborczych, a tym samym zatracą się podstawowe kryterium wyboru obywateli w kampanii wyborczej. W rezultacie ani konstytucyjna wolność swobodnego zrzeszania się, ani rywalizacja o mandaty deputowanych i urząd prezydenta nie są warunkiem dostatecznym dla rozwoju partii politycznych, i systemu partyjnego. Warto zauważyć, że w przypadku rozdrobnienia rosyjskiej sceny politycznej w latach dziewięćdziesiątych brak identyfikacji kandydatów na urząd głowy państwa umożliwiał im uzyskanie szerszego poparcia społecznego, i tak m.in. Borys Jelcyn w wyborach w 1991 r. i 1996 prezentował się jako przedstawiciel wszystkich demokratycznych i reformatorskich sił, nie ograniczając się do identyfikacji z jedną partią, a wręcz się od nich dystansując.

W takich realiach systemu politycznego partiom odebrana została ważna funkcja, jaką jest możliwość przenoszenia grupowych interesów wyborców na po-

²⁸ G. Almond, S. Verba, *The civic culture. Political attitudes and democracy in five nations*, Princeton 1963, s. 498.

ziom procesów podejmowania i realizacji decyzji politycznych. Ponieważ ani parlamentarna większość, ani koalicja parlamentarna nie posiadają prawa do kreowania rządu federalnego, rywalizacja wyborcza partii i same wybory pozbawione zostały podstawowego sensu, który posiadają w demokracji „partyjnej”, gdzie podstawowym celem jest zmiana tracącego poparcie społeczne rządu i jego polityki. Oddając swój głos w parlamentarnych wyborach, możemy oczekiwać od partii, na które głosowaliśmy, zmiany socjalno-ekonomicznej sytuacji czy obrony interesów grupowych jej wyborców.

W sytuacji, kiedy zwycięstwo w wyborach nie daje partii możliwości realizacji swojego programu, zanika znaczenie tego programu we współzawodnictwie organizacji politycznych, a ponieważ konstytucyjny status Dumy nie pozwala jej kontrolować rządu federalnego, gubi się także ważne dla głosowania kryterium, jakim jest ocena partii po ekonomiczno-społecznych rezultatach działalności sformowanego przez nie rządu. Nie będąc w stanie kontrolować władzy wykonawczej ani zmienić jej polityki, partie działają w Dumie Państwowej jako swojego rodzaju „polityczne przedsiębiorstwa”, które przede wszystkim bronią swoich własnych „korporacyjnych” interesów. Marginalność partii jeszcze silniej zaznacza się w rosyjskich regionach. Proporcjonalny system wyborczy, który zabezpiecza uczestnictwo partii w politycznych procesach na arenie ogólnofederalnej, obowiązuje tylko w nielicznych z 89 regionów federacji.

Nieodłącznym elementem demokracji partyjnej są rywalizacyjne wybory, podczas których partie przedstawiają do oceny wyborców alternatywne programy polityczne. W społeczeństwie rosyjskim, gdzie nie zostały wyraźnie sformułowane socjalno-ekonomiczne interesy grupowe, a wybory do parlamentu nie zapewniają możliwości ich realizacji, różnice między partyjnymi programami zeszyły na dalszy plan, ustępując miejsca takim czynnikom, jak wsparcie ze strony administracji państwowej, technologie wyborcze i osobiste cechy kandydata.

Negatywnym elementem działalności politycznej w Rosji, który wpływa na rozwój partii, jest sytuacja, w której przynosząca dochód działalność ekonomiczna znajduje się w zależności od państwowego systemu władzy, a polityczna elita częstokroć jest tożsama z państwową biurokracją. Inwestowanie w politykę i działalność polityczna staje się zatem możliwością pomnożenia kapitałów. Wybory stanowią wówczas jedną z form walki o wpływy wśród rywalizującej ze sobą oligarchii. Systemy partyjne budowane na Zachodzie jako polityczne instytucje społeczeństwa obywatelskiego przyczyniały się do stanowienia liberalnych demokracji. Rosyjska wielopartyjność pojawiła się wśród rosyjskich elit politycznych w wyniku przekształcenia się środowiska monopartyjnego. Przypadła jej nieaktywna rola budowy systemu liberalnej demokracji, ale pasywna rola konserwacji istniejącego charakteru władzy. Na charakter pluralizmu politycznego Federacji Rosyjskiej wpłynęły nie społecznie doniosłe podziały, lecz raczej wielość biznesowo-biurokratycznych klanów, walczących między sobą o dostęp do prezydenckiego otoczenia i możliwość realizacji tą drogą swoich własnych interesów (prywatyzacja, protekcjonizm, licencje, ulgi podatkowe itp.) w procesach podejmowania istotnych decyzji politycznych.

System partyjny Rosji, mimo upływu piętnastu lat od rozpoczęcia procesów transformacji i demokratyzacji kraju, ciągle znajduje się w fazie kształtowania. Zarówno jego mechanizmy, jak i format, wciąż są zmienne i niestabilizowane. Wydaje się, że w najbliższym czasie ewolucja rosyjskiego systemu partyjnego nie zbliży go do wzorów zachodnioeuropejskich, z uwagi na liczbę negatywnych aspektów, hamujących jego rozwój. Trudno jest nawet mówić, w sytuacji monopolizacji sceny politycznej przez prezydencką „partię władzy”, o istnieniu systemu partyjnego z prawdziwego zdarzenia. Wskazuje się, że w Rosji, podobnie jak w krajach Ameryki Południowej czy byłych republikach radzieckich, zasadniczym „łupem” w rywalizacji politycznej jest urząd prezydenta. Oznacza to, że siły polityczne w parlamencie znajdują się pod ogromną presją ze strony głowy państwa. Prezydent, który zamierza prowadzić aktywną i kreatywną politykę, powinien zapewnić sobie poparcie większości w parlamencie lub też doprowadzić do jego marginalizacji. Sytuacja taka nie sprzyja procesom instytucjonalizacji zasad gry politycznej między partiami, gdyż o ich charakterze decyduje prezydent. Proces „parlamentaryzacji” polityki postępuje wyjątkowo powoli, jeżeli w ogóle, i w konsekwencji nie mamy do czynienia ze zjawiskiem instytucjonalizacji systemu partyjnego²⁹.

Należy zauważyć, że rosyjska wielopartyjność w dużej mierze zależy od panującego reżimu politycznego, a nie na odwrót. Ewolucja i zmiana reżimu politycznego będą wpływały także na transformację i charakter systemu partyjnego. Rosja aspiruje do odgrywania znaczącej roli w świecie i utrzymania statusu mocarstwa, a także chce utrzymywać dobre stosunki z demokracjami zachodnioeuropejskimi i ich politycznymi strukturami. Osiągnięcie tych celów jest niemożliwe bez poprawy ekonomicznej sytuacji kraju, podniesienia poziomu życia obywateli i demokratyzacji politycznego reżimu. Rosja, jako znaczący aktor na międzynarodowej scenie politycznej, podlega ocenom i presjom zewnętrznym m.in. ze strony rozwiniętych krajów Zachodu, współpracą z którymi jest szczególnie ważna dla rozwijającej się Rosji. Federacja Rosyjska stanowi ważny element globalnego ładu i nie może ignorować ocen ze strony dominujących we współczesnym świecie uprzemysłowionych i bogatych krajów Zachodu. Wymusza to na Rosji stopniowe reformy, zarówno ekonomiczne, jak i polityczne, oraz próby dostosowania się do stawianych jej wymagań.

W 2000 r. władzę w Rosji przejął nieznany wcześniej polityk Władimir Putin, który w krótkim czasie zdominował rosyjską scenę polityczną. Doprowadził do konsolidacji sił proprezydenckich i w trakcie swojej pierwszej kadencji udało mu się uzyskać lojalną większość w parlamencie, co dało możliwość kontrolowania procesów legislacyjnych. W wyborach parlamentarnych w 2003 lojalne wobec niego ugrupowanie zdobyły absolutną większość w Dumie, co doprowadziło do sytuacji praktycznego monopolu „partii władzy”. Prezydent Putin, obejmując swój urząd, przedstawił program reform społeczno-ekonomicznych, których przeprowadzenie jest niezbędne do rozwoju Rosji. Ważnym elementem pakietu reform była reforma systemu partyjnego i ustawodawstwa wyborczego, rozpoczęta

²⁹ A. Antoszewski, R. Herbut, *op. cit.*, s. 204.

w 2001 r. Od wyników jej przeprowadzenia będzie zależał charakter rosyjskiego systemu partyjnego w najbliższej przyszłości.

Pierwszym etapem było przyjęcie w lipcu 2001 r. ustawy O partiach politycznych. Był to pierwszy w postkomunistycznej Rosji akt prawny całościowo regulujący sferę działalności partii politycznych. Przepisy w nim zawarte miały uporządkować rosyjską scenę polityczną. M.in., aby przeciwdziałać rozproszeniu partyjnemu, zaostorzono kryteria funkcjonowania partii politycznych w Rosji, co doprowadziło, zgodnie z intencją autorów, do znacznej redukcji liczby partii politycznych (obecnie na scenie politycznej liczy się 5–6 ugrupowań). Wydaje się, że reforma miała wymusić konsolidację partii politycznych, tak aby na scenie politycznej pozostały tylko te ugrupowania, które dysponują realnymi wpływami społecznymi, a nie są tylko i wyłącznie ugrupowaniami powoływanymi doraźnie do celów wyborczych. Aby wyeliminować z gry wyborczej mniejsze ugrupowania, podniesiono także próg wyborczy do 7%.

Drugim etapem reformy stało się wprowadzenie proporcjonalnego systemu wyborczego i głosowanie wyłącznie na listy partyjne. Obowiązująca do tej pory ordynacja mieszana (połowa deputowanych do Dumy wybierana w wyborach proporcjonalnych, druga połowa w okręgach jednomandatowych) wprowadzona została arbitralną decyzją prezydenta Jelcyna w 1993 r. Ordynacja ta była wielokrotnie w Rosji krytykowana, jednakże próby rewizji jej podstawowych założeń były nieskuteczne i dopiero uzyskanie przez prezydenta Putina absolutnej większości w parlamencie pozwoliło na zmianę ordynacji. We współczesnej literaturze politologicznej wskazuje się, że rosyjski system wyborczy nie jest w stanie wspierać rozwoju partii i wady w rozwoju partii (organizacje partyjne pozostają spersonalizowane, organizacyjnie amorficzne i ideologicznie dwuznaczne) można przypisać słabej inżynierii wyborczej³⁰.

W maju 2004 r. prezydent Putin przedstawił projekt, aby w przyszłych wyborach parlamentarnych obowiązywała jednolita proporcjonalna ordynacja wyborcza, w której obywatel głosuje na listę partyjną i na wybranego z niej kandydata. Przyjęta zmiana ordynacji w wyborach do Dumy na proporcjonalną likwiduje okręgi jednomandatowe, w których wybierano połowę deputowanych do izby niższej. Co to może oznaczać dla rosyjskiej sceny politycznej i jakie mogą być tego negatywne i pozytywne skutki? Są to pytania będące w najbliższej przyszłości zasadniczymi dla wszystkich sił politycznych w Rosji. Należy pamiętać, że system wyborczy jest instrumentem konstruowania systemu władzy i może on być elementem inżynierii wyborczej. Jeżeli zostaje zmieniony system wyborczy, może oznaczać to, że za zmianami stoi realny interes tego, kto zmiany inicjuje.

Jakie zatem mogą być prawdopodobne konsekwencje zmian w ustawodawstwie wyborczym w Rosji?

- 1) plusem wprowadzenia proporcjonalnego systemu wyborczego może być jego pozytywne oddziaływanie na rozwój partii politycznych oraz związany z tym wzrost ich wpływów i znaczenia w społeczeństwie, co jest bardzo

³⁰ D. Nohlen, *op. cit.*, s. 365.

istotne dla rozwoju systemu demokratycznego zgodnego ze standardami zachodnioeuropejskimi;

- 2) partie wystawiające listy partyjne w okręgu ogólnofederalnym będą zmuszone w swoich programach i kampaniach wyborczych położyć nacisk na strategiczne interesy kraju a nie na partykularne interesy jednostek administracyjnych, jak dzieje się przy wyborach w okręgach jednomandatowych;
- 3) skład parlamentu stanie się bardziej adekwatny do preferencji wyborczych obywateli Rosji, a władzy wykonawczej będzie dużo trudniej wywierać presję na parlamentarzystach, jak miało to częstokroć miejsce w przypadku deputowanych wybranych w okręgach jednomandatowych, którzy nie byli związani z żadną partią, a byli zależni od zasobów administracji danego regionu.

Negatywnymi konsekwencjami systemu proporcjonalnego mogą być:

- 1) ograniczenie biernego prawa wyborczego obywateli Rosji. Artykuł 30 konstytucji Rosji stanowi, że żaden obywatel nie może zostać zmuszony do wstąpienia do jakiegokolwiek organizacji lub do pozostawania w niej, a art. 32 stanowi, że każdy obywatel ma prawo być wybrany do organów władzy państwowej i samorządu lokalnego. Jednakże ustawa o partiach politycznych z 2001 r. głównym podmiotem wyborów w Rosji uczyniła partie polityczne i tylko one mają prawo uczestniczyć w wyborach. Nie będzie już więc możliwości startowania w wyborach poza listami partyjnymi;
- 2) osłabienie przedstawicielstwa regionów w parlamencie. Deputowani wybierani w okręgach jednomandatowych na podstawie ordynacji większościowej reprezentowali przede wszystkim swój region i jego mieszkańców, liczba deputowanych związanych z regionem i reprezentująca interesy jej ludności może ulec znacznemu ograniczeniu;
- 3) ordynacja proporcjonalna przy zachowaniu wysokiej klauzuli zaporowej wpłynie na obniżenie reprezentatywności Dumy. Poza parlamentem mogą znaleźć się istotne dla rosyjskiej sceny politycznej partie, takie jak „Jabłoko” czy Sojusz Sił Prawicy, reprezentowane w Dumie IV kadencji dzięki wprowadzeniu do parlamentu deputowanych z okręgów jednomandatowych.

Niezależnie od oceny wprowadzanych reform systemu politycznego można stwierdzić, że aktualny system partyjny w Rosji, pomimo upływu ponad piętnastu lat demokratyzacji kraju, nie osiągnął jeszcze stabilizacji. Częste zmiany formatu i mechanizmów systemu partyjnego nie przyczyniają się do stabilności politycznej i wzrostu zaufania wobec Rosji, która bardzo często jest oskarżana o tendencje autorytarne i brak poszanowania dla standardów demokracji. Wprowadzane przez prezydenta Putina zmiany ustawodawstwa, dotyczące partii politycznych i ordynacji wyborczych, są kolejną próbą podejmowaną przez polityków rosyjskich zmierzającą do uporządkowania sceny politycznej. Wydaje się jednak, że działalność prezydenta Putina ma na celu ustabilizowanie systemu partyjnego Rosji i nie kierują jego poczynaniami tylko i wyłącznie interesy partykularne. Należy zwrócić uwagę, że w sytuacji praktycznie całkowitej dominacji

Jednej Rosji na scenie politycznej wprowadzenie większościowego a nie proporcjonalnego systemu wyborczego przyniosłoby najprawdopodobniej całkowite zwycięstwo rządzącej partii i brak jakiegokolwiek opozycji w parlamencie. Utrzymanie ordynacji proporcjonalnej daje natomiast obecnej opozycji szansę na zaistnienie w parlamencie. Dlatego wydaje się, że reformy prezydenta Putina należy odczytywać jako rzeczywistą próbę „ucywilizowania” rosyjskiego systemu partyjnego, tak aby spełniał on standardy państwa demokratycznego i sprzyjał rozwojowi rosyjskiej demokracji, której ważną częścią pozostają partie polityczne.

Z uwagi na uwarunkowania historyczno-polityczne Rosja nadal potrzebuje czasu na zbudowanie przewidywalnego i ustabilizowanego systemu partyjnego. Jednakże polityczna przyszłość Rosji związana jest przede wszystkim ze zmianami w sferze mentalności, z rozwojem społeczeństwa obywatelskiego i przedstawicielskich organów władzy. Dopiero zmiany w tych sferach mogą w realny sposób przyczynić się do stworzenia demokratycznego układu powiązań rywalizacyjno-koperacyjnych między partiami politycznymi, umożliwiającego przenoszenie interesów społecznych na poziom podejmowania istotnych politycznie decyzji.

Zakończenie

Wśród procesów kształtujących specyfikę państwa rosyjskiego istotną rolę odegrały te związane ze sferą władztwa. Z Bizancjum Ruś przejęła ideę jedynowładztwa, sakralizacji władzy i osoby monarchy. Decydujące znaczenie dla charakteru systemu politycznego miało zwierzchnictwo mongolskie. Wzory mongolskie dotyczyły głównie sfery sprawowania władzy. Przejęto od Mongołów zmysł państwowy, w którym całkowita i niepodzielna władza należała do chana. Ich wpływ okazał się silny w historii Rosji nie tyle ze względu na ich kulturową wartość, ile polityczny pragmatyzm. Tradycja bizantyńska i wzory mongolskie przygotowały grunt do powstania swoistego typu władzy politycznej. Władzy scentralizowanej, zakładającej, że jest ona niepodzielna i nie może być ograniczona żadnym zewnętrznym prawem, a wszyscy powinni być jej posłuszni. Stanowiło to jedną z charakterystycznych cech autorytarnego sposobu sprawowania władzy w Rosji, którego zasadą była samowolność sprawującego władztwo i niepodleganie żadnej (często nawet formalnie) rzeczywistej kontroli innych organów władzy państwowej.

Z uwagi na sposób, w jaki pojmowano istotę władzy politycznej w Rosji, słabo rozwinięte były instytucje przedstawicielskie, a dominowały organy władzy wykonawczej. Jednym z symboli kultury rosyjskiej stało się słowo „car”, będące tytułem najwyższego władcy Rosji a zarazem symbolem samowładnej, despotycznej i niepodzielnej władzy. Cechą charakterystyczną rozwoju instytucji politycznych była centralizacja polityki państwowej, instytucji państwa i władzy. Rosja nie wykształciła mechanizmów podziału, równowagi i wzajemnego hamowania się władz mających w założeniu zabezpieczać interesy obywateli przed koncentracją władzy i jej samowolnością. Do tradycji politycznej Rosji należało istnienie jednego, centralnego ośrodka decyzyjnego skupiającego w swym ręku uprawnienia władzy wykonawczej, ustawodawczej i sędowniczej. Reżim polityczny Rosji cechowała arbitralność decyzyjna i dominacja sfery wykonawstwa i zarządzania (egzekutywa) nad sferą stanowienia prawa (legislatywa). Rzeczywistość społeczną, polityczną i ekonomiczną tworzone bez udziału instytucji przedstawiciel-

skich, za pomocą dekretów i rozporządzeń, które nie były poddawane procedurze legislacyjnej. Arbitralność władzy i brak tradycji funkcjonowania instytucji przedstawicielskich wywarły swój wpływ na formowanie się struktur partii politycznych i proces ich instytucjonalizacji. Partie polityczne jako wyspecjalizowane organizacje społeczne powinny pośredniczyć pomiędzy społeczeństwem a sferą podejmowania decyzji w przetargach władczych. Partie mają reprezentować interesy określonych segmentów elektoratu i grup społecznych. Z uwagi na autorytaryzm systemu Rosji carskiej i Związku Radzieckiego proces kształtowania się partii politycznych rozpoczął się w Rosji znacznie później niż w Europie Zachodniej. Odbiło się to na całym systemie porządku społeczno-politycznego państwa, w którym nie zostały wykształcone tradycje uczestnictwa w procesie wyborczym, rywalizacji w parlamencie oraz współpracy i koegzystencji różnorodnych ruchów i ideologii politycznych. Inne były podstawy społeczno-polityczne procesu powstawania partii. Jako pierwsze powstały partie o orientacji socjalistycznej, następnie liberalno-demokratycznej, a na koniec konserwatywne. Taka kolejność była spowodowana warunkami historycznego rozwoju Rosji.

Pierwsze partie polityczne w Rosji powstawały jako rewolucyjne organizacje walki z samowładztwem carskim. Odwoływały się one najczęściej do ideologii socjalistycznej. Uwarunkowania natury instytucjonalnej zdeterminowało formę działania pierwszych organizacji politycznych wynikającą z braku możliwości oddziaływania na procesy władcze za pośrednictwem instytucji państwowych. Dopiero w początkach XX w., w okresie liberalizacji systemu politycznego Rosji carskiej nastąpił pierwszy w dziejach Rosji rozwój wielopartyjnego systemu politycznego. Stało się to jednak nie w wyniku ewolucji systemu politycznego, a w wyniku rewolucji i przy dużym oporze władz carskich, co miało negatywny wpływ na dalszy rozwój państwa rosyjskiego.

Powstające partie można było podzielić ze względu na zakres działania i miejsce występowania na: ogólnorosyjskie, regionalne i narodowe; ze względu na program dzieliły się one z kolei na: liberalne, konserwatywne i socjalistyczne. Charakterystyczną cechą rosyjskiej wielopartyjności było to, że tworzona była głównie w środowiskach inteligencji. Partie działały przede wszystkim w wielkich miastach i przeważnie nie wykształciły zorganizowanych struktur. Członkostwo i udział społeczeństwa w działalności partii politycznych było niewielkie, w latach 1906–1907 członkowie wszystkich partii liczyli ok. 0,5% ogólnej liczby ludności państwa, a po rewolucji lutowej ok. 1,2–1,5%¹.

W początkach XX w. działalność partyjną charakteryzowała walka programowa o kształt procesów rozwoju społeczno-politycznego Rosji. Była to główna problematyka programów partyjnych. Jednocześnie w warunkach reżimu politycznego Rosji carskiej partie polityczne pozbawione były możliwości legalnego przejęcia władzy i wprowadzenia w życie swojego programu politycznego.

Ideologiczne zasady, mentalność, warunki politycznego życia Rosji wywarły swój wpływ na formowanie organizacyjnych struktur partii politycznych. Legal-

¹ *Politiceskije partii Rossii. Stranicy istorii*, Moskwa 2000, s. 9.

nie działały partie monarchistyczne i niektóre konserwatywne partie liberalne. Znacząca większość partii pozbawiona była jednak możliwości legalnego działania. Działalność nielegalna, pozaprawna, częste prześladowania policyjne odbiły się na strukturze organizacyjnej partii i ich składzie członkowskim. W takich warunkach, w ramach partii socjaldemokratycznej stworzona, została teoria „partii zawodowych rewolucjonistów” i „centralizmu demokratycznego”, które stały się podstawą do stworzenia w Rosji monopartyjnej dyktatury politycznej.

Pierwszy okres rozwoju partii politycznych trwał dwanaście lat 1905–1917 i zakończył się wraz ze zwycięstwem rewolucji październikowej i objęciem władzy przez bolszewików. Już w pierwszych miesiącach po objęciu władzy bolszewicy autorytatywnie przyznali swojej partii przywództwo w najwyższych organach państwa. Wydarzenia października 1917 r. spowodowały zasadnicze zmiany w strukturze partii politycznych Rosji; wprowadzone zostały radykalne metody ograniczania działalności partii opozycyjnych i fizycznej eliminacji politycznych przeciwników. Na mocy jednego z pierwszych dekretów nowej władzy, z 28 listopada 1917 r., liderzy partii kadetów podlegali aresztowi, i jako „wrogowie ludu” rozprawie sądowej przed trybunałem rewolucyjnym. W 1919 r. przystąpiono do zniszczenia konkurencyjnych partii socjalistycznych (eserów i mienszewików), z którymi jeszcze w 1918 r. partia bolszewików wchodziła w sojusze polityczne. Zlikwidowano także opozycję wewnątrzpartyjną i pluralizm ideologiczny wewnątrz partii, co doprowadziło do utwierdzenia systemu jednopartyjnego i totalitarnej dyktatury o jednolitej, obowiązującej ideologii

Zwycięstwo rewolucji październikowej przerwało okres tworzenia się modelu wielopartyjności jako trwałego elementu systemu politycznego państwa. Przerwany został też rozwój intelektualny alternatywnych wobec socjalizmu ideologii politycznych; liberalizmu i konserwatyizmu, które zostały wyeliminowane z życia publicznego kraju.

Ponowne narodziny pluralizmu politycznego nastąpiły po siedemdziesięciu latach dyktatury partii komunistycznej, już w innych okolicznościach historycznych i społecznych. Przerwanie w 1917 r. procesu rozwoju partii politycznych spowodowało, że tworzące się ruchy polityczne nie posiadały rodzimej tradycji historycznej, do której mogłyby się odnieść zarówno w sferze ideologicznej, jak i w sferze funkcjonowania w ramach pluralizmu politycznego. Pierwsze organizacje polityczne powstawały na bazie zbliżonych poglądów na urządzenie państwa i społeczeństwa i raczej dla wsparcia władzy i zdobycia korzyści z władzy. Zmianę stereotypów autorytarnej przeszłości i wykształcenie wzorców demokratycznego zachowania i poprawności stosunków politycznych utrudniał konflikt między najwyższymi organami władzy w państwie.

Powstający na początku lat dziewięćdziesiątych system partyjny nie miał zakorzenienia w społeczeństwie, a partie, których powstanie było z reguły konsekwencją podziału wśród elit politycznych, nie tworzyły wyraźnych więzi z określonymi grupami społecznymi. Występowały także trudności z określeniem statusu i roli partii politycznych w specyficznym typie reżimu politycznego, jaki przyjęła Rosja w latach dziewięćdziesiątych. Z uwagi, że zasadniczym elementem

rywalizacji politycznej w Rosji jest urząd prezydenta, który stał się najważniejszym urzędem w państwie wyposażonym w prerogatywy umożliwiające mu rzeczywiste sterowanie polityką państwa, partie polityczne w parlamencie znalazły się pod presją silnego prezydenta, co nie sprzyjało ustabilizowaniu się zasad gry politycznej między partiami. Powodowało to występowanie wielu negatywnych zjawisk związanych z transformacją systemu politycznego, m.in.: brak ustabilizowanego systemu partyjnego, który mógłby stanowić ramy rywalizacji politycznej, zdominowanie międzypartyjnej rywalizacji politycznej przez różnorodne grupy interesów, najczęściej skupionych wokół tzw. partii władzy wspierającej formalnie bezpartyjnego prezydenta oraz korzystanie z zasobów państwowych będących w rękach prezydenta przez osoby z nim związane, co może naruszać zasadę równości wszystkich sił politycznych i prowadzić do marginalizacji opozycji parlamentarnej.

Ujawniające się problemy z przejściem od autorytaryzmu ku demokracji powodują, że Rosja jest niekiedy zaliczana do tzw. szarej strefy politycznej mieszczącej się między demokracją a autorytaryzmem. Do najistotniejszych cech, które charakteryzują państwa „szarej strefy” zalicza się nadmierną koncentrację władzy w rękach prezydenta pochodzącego z rywalizacyjnych wyborów oraz wyborczą dominację „partii władzy” (dominacja bezideowego ugrupowania popierające głowę państwa, pozbawienie wyborów do parlamentu realnego znaczenia politycznego, zablokowanie możliwości ukształtowania się opozycji oraz uchybienia w przestrzeganiu praw człowieka)².

Aktualny system partyjny w Rosji znajduje się w fazie kształtowania i wydaje się, że w najbliższym czasie nie osiągnie jeszcze oczekiwanej stabilizacji oraz standardów wymaganych od rozwiniętych państw demokratycznych. Wydaje się jednak, że pomimo wyraźnie widocznych negatywnych elementów systemu politycznego, analizując wydarzenia w Rosji, należy unikać pośpiesznych i często niesprawiedliwych wniosków i uogólnień, a pamiętać o specyfice i uwarunkowaniach historycznych, w których następują trudne przemiany we współczesnej Rosji. Niezależnie od postaw społecznych wielopartyjność i pluralizm polityczny w ciągu niespełna trzech lat stał się podstawą funkcjonowania rosyjskiego modelu politycznego i trwale wpisał się w kulturę polityczną Rosjan.

Dziesięć lat demokratyzacji systemu politycznego Rosji to zbyt mało, biorąc pod uwagę uwarunkowania historyczno-polityczne, na zbudowanie przewidywalnego i ustabilizowanego systemu partyjnego. Silne bariery na drodze do demokratyzacji kraju wynikające przede wszystkim z poziomu kultury politycznej, braku tradycji funkcjonowania partii politycznych (co pozwoliłoby wytworzyć stabilne ramy współdziałania i rywalizacji między partiami), ale także ze specyficznego kształtu instytucjonalnego reżimu politycznego w Rosji powodują, że droga tego kraju do demokratyzacji i stabilizacji politycznej jest szczególnie trudna.

Należy jednak pamiętać, że przemiany cywilizacyjno-kulturowe, które nastąpiły w Rosji w latach dziewięćdziesiątych, wpłynęły na kształtowanie się postaw

² A. Antoszewski, R. Herbut, *Systemy polityczne współczesnego świata*, Gdańsk 2001, s. 34.

i zachowań społeczeństwa rosyjskiego. Zmiany wewnętrzne były m.in. rezultatem silnego oddziaływania zewnętrznego i w dalszym ciągu widoczny jest zwiększający się wpływ tendencji zewnętrznych, krajów zamożniejszych, lepiej zorganizowanych i bardziej innowacyjnych, na ewolucję postaw obywateli Rosji. W wyobraźni przyszłości – w miarę międzynarodowego wzajemnego zbliżania się większości systemów gospodarczych, społecznych i politycznych – wpływ świata na rozwiązania rosyjskie okaże się jeszcze silniejszy niż współcześnie. W procesie historycznym Rosja wykształciła specyficzną kulturę i tożsamość polityczną i kulturową. Powoduje to znaczną ambiwalencję postaw wobec procesu przemian i napływu wzorców zachodnich. Specyfika systemowa Rosji powoduje, że na grunt tego zmodyfikowanego państwa nie da się w sposób dosłowny i mechaniczny przenieść jakiegokolwiek obcego modelu. Wydaje się, że przyszłość partii politycznych w Rosji związana jest z rozwojem społeczeństwa obywatelskiego i wzrostem roli instytucji przedstawicielskich (zarówno na szczeblu federalnym, jak i w poszczególnych regionach), tak aby partie polityczne mogły efektywnie pełnić swoją rolę zinstytucjonalizowanego kanału pośredniczącego pomiędzy społeczeństwem a władzą państwową.

Wyzwaniem, przed którym stoi współczesna Rosja, jest ukształtowanie nowych postaw obywatelskich i stworzenie nowoczesnego państwa, które potrafiłoby zapewnić swoim obywatelom poziom życia zgodny ze standardami państw rozwiniętych i odgrywać znaczącą rolę w kształtującym się ładzie globalnym. Rosjanie uczą się funkcjonowania w ramach społeczeństwa demokratycznego i pluralistycznego, próbując odrzucić anachronizmy społeczne i polityczne będące skutkiem wielowiekowego systemu autorytarnego. W latach dziewięćdziesiątych XX w. największe znaczenie dla Rosji miał proces odchodzenia od rzeczywistości radzieckiej na rzecz budowy państwa demokratycznego. Jest to istota zmian jakościowych, które zaszły w Rosji pod koniec XX w. Jednocześnie starają się Rosjanie zachować swoją tożsamość i wartości charakterystyczne dla własnej kultury, uznając ich znaczenie dla dalszego rozwoju i funkcjonowania narodu.

Przyszłość partii politycznych w Rosji związana jest z rozwojem społeczeństwa obywatelskiego i wzrostem roli instytucji przedstawicielskich (zarówno na szczeblu federalnym, jak i w poszczególnych regionach), tak aby partie polityczne mogły efektywnie pełnić swoją rolę zinstytucjonalizowanego kanału pośredniczącego pomiędzy społeczeństwem a władzą państwową.

Bibliografia (wybór)

- Aleksander J., *Political culture in post-communist Russia*, Houndmills 2000.
- Antoszewski A., Herbut R., *Systemy polityczne współczesnego świata*, Gdańsk 2001.
- Arendt H., *Korzenie totalitaryzmu*, t. 1, Warszawa 1993.
- Awakjan S. A., *Konstitucja Rosji: природа, еволюция, современность*, Moskwa 1997.
- Bankowicz M., *Kulisy totalitaryzmu*, Kraków 1995.
- Bazyłow L., *Działalność naradnictwa rosyjskiego w latach 1978–1881*, Wrocław 1960.
- Bazyłow L., *Dzieje Rosji 1801–1917*, Warszawa 1970.
- Bazyłow L., *Historia Rosji*, t. 1–2, Warszawa 1983.
- Bazyłow L., *Ostatnie lata Rosji carskiej*, Warszawa 1972.
- Borisow I., Zaslawskij S., *Partii na buduszczich wyborach. Nowoje zakonodatelstwo*, Moskwa 2005.
- Bosiacki A., *Utopia, władza, prawo*, Warszawa 1999.
- Bratkiewicz J., *Rosyjscy nacjonaliści w latach 1992–1996. Od detradycjonalizacji do retradycjonalizacji*, Warszawa 1998.
- Brown A., Kaser M., Smith G. S., *The Cambridge encyclopedia of Russia and the former Soviet Union*, Cambridge 1994.
- Chmaj M., Sokół W., Żmigrodzki M., *Teoria partii politycznych*, Lublin 2001.
- Chmaj M., Żmigrodzki M., *Wprowadzenie do teorii polityki*, Lublin 1998.
- Cooks P., Daniels R. V., Heer N. W., *The dynamics of Soviet politics*, Harvard 1976.
- Czajowski A., *Demokratyzacja Rosji w latach 1987–1999*, Wrocław 2001.
- Czistjakow O. I., *Istorija gosudarstwa i prawa SSSR*, Moskwa 1986.
- Demin W. A., *Gosudarstwennaja Duma Rosii (1906–1917): miechanizm funkcionirowanija*, Moskwa 1996.
- Demokracja a ideał społeczny. Wybór pism*, Londyn 1967.
- Demokracje zachodnioeuropejskie. Analiza porównawcza*, pod red. A. Antoszewskiego i R. Herbuta, Wrocław 1997.
- Dobieszewski A., *Organizacja polityczna społeczeństwa*, Warszawa 1977.
- Dobieszewski A., *Zarys leninowskiej nauki o partii*, Warszawa 1979.
- Dobroczyński M., *Rosyjski bilans*, „Dziś” 1999, nr 6.
- Dobroczyński M., *Stulecie przyspieszeń*, Toruń 1999.
- Efimow W. I., *Włast’ w Rossii*, Moskwa 1996.

- Elementy teorii socjologicznych, pod red. W. Debreczyńskiego, Warszawa 1979.
- Federacja Rosyjska 1991–2001, pod red. J. Adamowskiego i A. Skrzypka, Warszawa 2002.
- Filozofia społeczna narodnictwa rosyjskiego. Wybór pism, wybór A. Walicki, Warszawa 1965.
- Gill G., Markwick R. D., *Russia's stillborn democracy? From Gorbachev to Yeltsin*, Oxford 2000.
- Gill G., Pitty R., *Power in the party*, Houndmills 1997.
- Gill G., *The collapse of a single-party system*, Cambridge 1994.
- Gill G., *The origins of the Stalinist political system*, Cambridge 1990.
- Gill G., *The Rules of the communist party of the Soviet Union*, London 1988.
- Gołosow G. W., *Partijnyje sistemy Rossii i stran Wostocznoj Jewropy*, Moskwa 1999.
- Gorbaczow M. S., *Artykuły i przemówienia*, Warszawa 1986.
- Gorbaczow M. S., *Pieriestrojka i nowe myślenie*, Warszawa 1988.
- Gorbaczow M. S., *Uspiech pieriestrojki w rękach naroda*, Moskwa 1988.
- Grankin W. I., *Parlament Rossii*, Moskwa 2001.
- Grużewski T., *Kryzys państwowy Rosji*, Petersburg 1908.
- Grzybowski K., *Historia państwa i prawa Polski*, t. 4, Warszawa 1982.
- Hale H. E., *Why not parties in Russia?: democracy, federalism and the state*, Cambridge 2006.
- Heller M., *Historia imperium rosyjskiego*, Warszawa 2000.
- Heller M., *Siódmy sekretarz. Blask i nędze Michaiła Gorbaczowa*, Lublin 1993.
- Hertz A., *Szkice o totalitaryzmie*, Warszawa 1994.
- Hill R. J., *The Soviet Communist Party*, London 1983.
- Historia Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego*, t. 1–5, pod red. P. Pospielowa, Warszawa 1968–1977.
- Holmes L., *The end of communist power. Anti-corruption campaigns and legitimization crisis*, Melbourne 1993.
- Hough J. F., *The Soviet Union and social science theory*, Cambridge 1977.
- Hough J. F., Fainsod M., *How the Soviet Union is governed*, Harvard 1979.
- Huntington S., *Trzecia fala demokratyzacji*, Warszawa 1995.
- Idee w Rosji*, pod red. A. de Lazari, t. 1–5, Łódź 1999–2003.
- Isajew I. A., *Istoriija gosudarstwa i prawa Rossii*, Moskwa 1996.
- Isajew I. A., *Istoriija gosudarstwa i prawa Rossii*, Moskwa 2003.
- Istoriija političeskich partij Rossii*, pod red. A. I. Zewelewa, Moskwa 1994.
- Jaśkiewicz L., *Absolutyzm rosyjski w dobie rewolucji 1905–1907*, Warszawa 1982.
- Jaśkiewicz L., *Carat i ziemstwa na przełomie XIX i XX w.*, Warszawa 1979.
- Jedlicki Z., *Powszechna historia państwa i prawa. Wybór tekstów źródłowych*, Warszawa 1955.
- Johnson P., *Historia Żydów*, Kraków 1998.
- Johnson P., *Historia świata od roku 1917 do lat 90-tych*, Londyn 1992.
- Kamencew A. W., Onufrienko A. G., Szubakow A. G., *Političeskaja kultura Rossii*, Moskwa 1997.
- Kodin M. I., *Obszczestwienno-političeskije obiedinienija i formirowanije političeskij elity w Rosii (1990–1997)*, Moskwa 1998.
- Kołąkowski L., *Główne nurty marksizmu*, cz. 1–3, Poznań 2000.
- Kommientarij k Konstitucii Rossijskoj Fiedieracii*, pod red. Ju. W. Kudrjawcewa, Moskwa 1996.
- Koneczny F., *Dzieje Rosji*, Komorów 1997.
- Konstitucja Rossijskoj Fiedieracii. Problemnyj kommientarij*, pod red. W. A. Cztwiernina, Moskwa 1997.
- Konstitucja Rossijskoj Fiedieracii – naučno-praktičeskij kommientarij*, pod red. B. N. Toporni-na, Moskwa 1997.

- Konstytucja „ustawa zasadnicza” ZSRR, Warszawa 1951.
- Koranyi K., *Powszechna historia państwa i prawa*, t. 4, Warszawa 1963.
- Krasnow W. N., *Sistiema mnogopartijnosti w sowriemiennoj Rossii: oczerk istorii*, Moskwa 1995.
- Krasnow W. N., *Rossija: partii, wybory, włast’*, Moskwa 1996.
- Krasowski K., Lesiński B., Sikorska-Dzięgielewska, Walachowicz J., *Powszechna historia państwa i prawa*, Poznań 1993.
- Kucharzewski J., *Od białego caratu do czerwonego*, t. 1–7, Warszawa 1998–2000.
- Kukuszkon J. S., Czistjakow O. I., *Oczerk istroii sowietskiej konstitucii*, Moskwa 1987.
- Kuniński M., *Myslenie modelowe w socjologii Maxa Webera*, Kraków 1980.
- Łapajewa W. W., *Prawo i mnogopartyjnost’ w sowriemiennoj Rossii*, Moskwa 1999.
- Legitymizacja. Klasyczne teorie i polskie doświadczenia*, pod red. A. Rycharda, A. Sułka, Warszawa 1987.
- Leksykon politologii*, pod red. A. Antoszewskiego, R. Herbuta, Wrocław 1996.
- Lenin W., *Dzieła*, t. 1–4, Warszawa 1978.
- Lewin Sz. M., *Obszczestwiennoje dwizenije w Rossii w 60–70 gody XIX w.*, Moskwa 1958.
- Libieralnoje dwizenije w Rossii 1902–1905. Protokoły sjezdow Sojuza Oswobodzienija i Sojuza ziemcow-konstitucionalistow*, Moskwa 2001.
- Locke J., *Dwa traktaty o rządzie*, Warszawa 1992.
- Łopatka A., *Kierownicza rola partii komunistycznej w stosunku do państwa socjalistycznego*, Poznań 1963.
- Łysiakowa L., *Frakcje i bloki w parlamencie Rosji*, Warszawa 1993.
- Madaj Z., *Rosyjskie zmagania cywilizacyjne*, Warszawa 1993.
- Makowski W., *Prawo o stowarzyszeniach, związkach i zgromadzeniach publicznych*, Warszawa 1913.
- March L., *The Communism Party in post-Soviet Russia*, Manchester 2002.
- Marciniak W., *Rozgrabione imperium*, Kraków 2004.
- Mawdsley E., White S., *The Soviet elite from Lenin to Gorbachev*, Oxford 2000.
- Mienszewiki w bolszewickiej Rossii, 1918–1924. Mienszewiki w 1918 gg.*, Moskwa 1999.
- Mienszewiki. Dokumenty i materiały 1903 – fiewral 1917 gg.*, Moskwa 1996.
- Moraski B., *Elections by design: parties and patronage in Russia’s regions*, DeKalb 2006.
- Mucha B., *Dekabryści*, Warszawa 1979.
- Nikitin A., *Pierwsze związki robotnicze i organizacje socjaldemokratyczne w Rosji*, Warszawa 1953.
- Nohlen D., *Prawo wyborcze i system partyjny*, Warszawa 2004.
- Nowakowski A., *Powszechna historia ustroju państwa w zarysie*, Białystok 1993.
- Okunkow L. A., *Priezidient Rossijskiej Fiedieracii. Konstitucija i političeskaja praktika*, Moskwa 1996.
- Oleszuk W. A., Pawlenko W. B., *Političeskaja Rossija – partii, bloki, lidiery god 1997*, Moskwa 1997.
- Olszewski H., Zmierczak M., *Historia doktryn politycznych i prawnych*, Poznań 1994.
- Ostapczuk A., Krasnikow J., Miejer M., *Političeskije partii, dwizenija i bloki sowriemiennoj Rossii*, Moskwa 1993.
- Pałeczki K., *Prawo, polityka, władza*, Warszawa 1988.
- Partie komunistyczne i robotnicze świata*, Warszawa 1978.
- Partija „Sojusz 17 Oktiabria”. Protokoły sjezdow, konfieriencij i zasiedanij*, t. 1. 1905–1907 gg., Moskwa 1996.
- Partija „Sojusz 17 Oktiabria”. Protokoły sjezdow, konfieriencij i zasiedanij*, t. 2. 1907–1915 gg., Moskwa 2000.

- Partija Socialistow-Rewolucjonierow. Dokumenty i materiały, t. 1. 1905–1907*, Moskwa 1996.
- Partija Socialistow-Rewolucjonierow. Dokumenty i materiały, t. 2. Ijun' 1907–fiewral 1917*, Moskwa 2001.
- Partija Socialistow-Rewolucjonierow. Dokumenty i materiały, t. 3, cz. 1. fiewral–oktiabr' 1917, cz.2 oktiabr' 1917–1925*, Moskwa 2000.
- Partijnaja sistiema w Rossii w 1989–1993 gg.: opyt stanowlenija. Sbornik statiej*, pod red. A. M. Sałamin, Moskwa 1993.
- Pawłowska A., *Władza, elity, biurokracja. Studium z socjologii polityki*, Lublin 1998.
- Pipes R., *Rewolucja rosyjska*, Warszawa 1994.
- Pipes R., *Rosja bolszewików*, Warszawa 2005.
- Pipes R., *Rosja carów*, Warszawa 1990.
- Piskozub A., *Między historiozofią a geozofią*, Gdańsk 1994.
- Political culture and communist studies*, pod red. A. Browna, London 1984.
- Politiczeskije partii Rossii. Koniec XIX–pierwaja tret' XX wieka. Encyklopedija*, Moskwa 1996.
- Politiczeskije partii Rossii. Stranicy istorii*, Moskwa 2000.
- Polnyj sbornik platform wsziech russkich politiczeskich partij*, Moskwa 2002.
- Potulski J., *Rola i znaczenie tradycji w funkcjonowaniu współczesnych instytucji politycznych w Rosji*, Toruń 2005.
- Prawyje partii. 1905–1917. Dokumenty i materiały, t. 1. 1905–1910 gg.*, Moskwa 1998.
- Prawyje partii. 1905–1917. Dokumenty i materiały, t. 2. 1911–1917 gg.*, Moskwa 1998.
- Pribylowski W., *Dictionary of political parties and organizations in Russia*, Washington 1992.
- Przeobrażenia ustrojowe w republikach dawnego ZSRR*, pod red. E. Zielińskiego, Warszawa 1993.
- RKP (b). Wnutripartijnaja bor'ba w dwadcatyje gody. Dokumenty i materiały*, Moskwa 2004.
- Rosja w XIX i XX w.*, pod red. J. Sobczaka, Olsztyn 1998.
- Sartori G., *Teoria demokracji*, Warszawa 1998.
- Schapiro L., *The Communist Party of the Soviet Union*, London 1960.
- Schapiro L., *The government and the politics of the Soviet Union*, London 1973.
- Serczyk W., *Historia Ukrainy*, Wrocław 1990.
- Skrzydło W., *O partii i systemach partyjnych*, Warszawa 1978.
- Skrzydło W., *Z problematyki genezy i istoty partii politycznych*, Lublin 1959.
- Smaga J., *Rosja w 20 stuleciu*, Karków 2001.
- Smoleń M., *Stracone dekady. Historia ZSRR 1917–1991*, Kraków 1994.
- Sobolewski M., *Partie i systemy partyjne świata kapitalistycznego*, Warszawa 1977.
- Sokół W., *Legitymizacja systemów politycznych*, Lublin 1997.
- Solomon S. G., *Pluralism in the Soviet Union. Essays in honour of H. Gordon skilling*, London 1983.
- Sołowiew E. G., *Nacionalnyje intieriesy i osnownyje politiczeskije sily sowriemiennoj Rossii*, Moskwa 2004.
- Sowriemiennoj Rossija: politiczeskoje rozwitije (Sbornik naucznych trudow)*, pod red. B. M. Pugaczowa, B. M. Mironowa, Moskwa 1994.
- Tansey S. D., *Nauki polityczne*, Poznań 1997.
- Teslar T., *Zarys ustroju i władz państwowych Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich*, Warszawa 1928.
- The Soviet Union: A biographical dictionary*, pod red. A. Browna, London 1990.
- Toczek E., *System parlamentarny Federacji Rosyjskiej*, Kancelaria Sejmu Biuro Studiów i Ekspertyz, Warszawa 1995.
- Toczek E., *Wybory do Dumy Państwowej 17 grudnia 1995 r.*, Kancelaria Sejmu Biuro Studiów i Ekspertyz 1995.

- Toczek E., *Wybory parlamentarne w Rosji*, Kancelaria Sejmu Biuro Studiów i Ekspertyz, Warszawa 1993.
- Toffler A. i H., *Budowa nowej cywilizacji*, Poznań 1996.
- Totalitarianism*, pod red. C. J. Friedricha, New York 1964.
- Turowski J., *Socjologia. Wielkie struktury społeczne*, Lublin 2000.
- Vinayak N. S., *The separation of the party and the state*, Aldershot 1999.
- Walicki A., *Marksizm i skok do królestwa wolności*, Warszawa 1996.
- Walicki A., *Rosyjska filozofia i myśl społeczna od oświecenia do marksizmu*, Warszawa 1973.
- Weber M., *The theory of social and economic organization*, London 1947.
- White S., *Gorbachev in Power*, Cambridge 1990.
- White S., *Russia's new politics*, Cambridge 2000.
- Wiatr J. J., *Socjologia polityki*, Warszawa 1999.
- Winczorek P., *Prawo i polityka w czasach przemian*, Warszawa 1995.
- Winczorek P., *Wstęp do nauki o państwie*, Warszawa 1998.
- Władza polityczna. Koncepcje i ujęcia zjawiska*, pod red. S. Wróbla, Katowice 1997.
- Wojtaszczyk K., *Współczesne systemy partyjne*, Warszawa 1992.
- Wołkogonow D., *Siedmiu wodzów*, Warszawa 1999.
- Wprowadzenie do nauki o państwie i polityce*, pod red. B. Szmulika i M. Żmigrodzkiego, Lublin 2002.
- Wsierossijskij nacionalnyj centr*, Moskwa 2001.
- Wszecznwiązkowa Konferencja Komunistycznej Partii Związku Radzieckiego*, Warszawa 1988.
- Zand H., *Spór o władzę po rewolucji październikowej w Rosji*, Warszawa 1967.
- Zieliński E., *Ustrój polityczny Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich*, Warszawa 1987.
- Zieliński E., *Współczesna Rosja. Studium polityczno-ustrojowe*, Warszawa 1995.
- Zieliński E., *Nauka o państwie i polityce*, Warszawa 2001.
- Zientara B., *Dawna Rosja. Despotyzm i demokracja*, Warszawa 1995.
- Zmiany systemowe w Polsce i Rosji*, pod red. M. Lipiec-Zajchowskiej, Warszawa 1999.
- Zmiany ustrojowe w Rosji postradzieckiej. Aspekty polityczne*, pod red. P. Kozarzewskiego, Warszawa 1994.
- Żyro T., *Wstęp do politologii*, Warszawa 2004.

Indeks osób*

- Adamowski Janusz 11
Afanasjew Jurij 188, 191, 199
Akselord Paweł 33, 38, 109-111, 114, 118
Aleksander I 21, 25, 28
Aleksander II 24, 29, 30, 35, 40, 42, 255
Aleksander II 37, 42
Almond Gabriel 219, 221
Andriejwe Wasilij 68
Andropow Jurij 164, 177, 179
Annieński Mikołaj 101
Annieński Innocenty 43
Arendt Hannah 125
Argunow Andrzej 97, 103, 104, 106
Awdakow Mikołaj 74
Awkesentiew Mikołaj 97, 103, 104, 106, 107
Azef Eugeniusz 97, 102, 103
Bakunin Michał 32
Bernstein Eduard 110
Bestużew-Riumin Michał 27, 28
Bierdiajew Mikołaj 38
Blondel Jean 122
Bobryński Aleksy 61
Bogdanowicz Mikołaj 100
Boguczarski Wasyl 43
Borysow Andrzej 27
Borysow Piotr 27
Breszko-Breszkowska Katarzyna 97
Breżniew Leonid 163, 164, 173, 177, 178, 180
Bułacel Paweł 61
Bułhakow Sergiusz 43
Bułygin Aleksander 44, 46
Bunakow-Fondamiński Ilja 97, 104, 106
Burbulis Gienadij 191
Cereteli Iraklij 117, 118
Charitonow Mikołaj 280
Chasbułatow Rusłan 210-212, 256, 257
Chinczuk Lew 118
Chomiakow Mikołaj 78
Chruszczow Nikita 164, 172, 176
Czajkowski Michał 33
Czchenkeli Arakij 118
Czechidze Mikołaj 114, 116-118
Czerewanian Fiodor 114
Czernienko Konstanty 164, 177, 179
Czernomyrdin Wiktor 265, 270, 271
Czernow Wiktor 97, 99, 104, 106, 107
Czjowski Andrzej 11
Czubajs Anatolij 269, 287
Czuchin Grzegorz 100
Dan Fiodor 114, 117, 118
Deutsch Lew 38, 109
Dołgorukow Paweł 43, 84, 87

* Nie zawiera osób występujących w przypisach.

- Dołgorukow Piotr 84
 Dörer Włodzimierz 61
 Dubrowin Aleksander 61, 68, 69
 Durnowo Piotr 76
 Duverger Maurice 122
 Engels Fryderyk 36, 39, 109, 141
 Ermolajew Konstanty 118
 Finger Wiera 34
 Frejfeld Lew 104
 Friedrich Carl 125
 Gajdar Jegor 269, 270, 284, 287
 Garwi Piotr 114, 115, 118
 Gejden Piotr 74
 Gere Włodzimierz 74
 Gerszuni Grzegorz 97, 99
 Glicyn Dymitr 61
 Głaziew Siergiej 253
 Goc Abram 106
 Gołoszczekin Filip 115
 Gołwin Fiodor 88
 Gorbaczow Michaił 12, 164, 176-188, 195-
 201, 228, 256
 Goriew Borys 115
 Gotz Michał 97
 Gredeskuł Mikołaj 87
 Gringmut Włodzimierz 60
 Gromyko Andriej 177, 179
 Gryzłow Borys 253, 273
 Guczkow Aleksander 72, 76-81
 Guczkow Mikołaj 73
 Gudowicz Wasyl 72
 Gwozdiew Kuźma 117
 Haydyn Piotr 72
 Herzenstein Michał 65
 Heszen Józef 84
 Hessen Włodzimierz 84
 Hitler Adolf 125
 Hrobaczewski Iwan 27
 Iłowajski Dymitr 61
 Isum Josip 118
 Iwan IV 223
 Izgojew Aleksander 84, 87
 Jakowlew Aleksander 182, 183, 197,
 199, 206
 Janajew Ginadij 200
 Jawliński Grigorij 253, 284, 286
 Jazow Dmitrij 200
 Jelcyn Borys 179, 188, 189, 191, 199,
 200, 206, 208, 210-212, 228, 245,
 246, 256, 258, 265, 269-272, 275,
 278-280, 284, 285, 287
 Jollos Grigorij 65
 Jurenew Piotr 93
 Juszniewski Aleksy 27
 Kachowski Piotr 28
 Kaganowicz Łazar 139
 Kalinin Michał 130, 139
 Kamieniew Lew 119, 130, 132, 139
 Karawajew Andrzej 65
 Karielin Władimir 132
 Kartaszew Anton 93
 Konowałow Aleksander 93
 Kiereński Aleksander 93, 106, 107
 Kirejew Aleksander 61
 Kirijenko Siergiej 287
 Kirow Siergiej 139
 Kiszkin Mikołaj 84, 93
 Kizewietter Aleksander 84
 Kluczewski Wasyl 84
 Kokoszkina Fiodor 84, 93, 134
 Kolibakin Aleksander 84
 Kołaczow Dymitr 72
 Kołłataj Aleksandra 137
 Komisarow Michał 84
 Korf Paweł 72
 Kornilow Ławr 93
 Kornilow Aleksander 84
 Kosior Stanisław 139
 Kotłjarewski Siergiej 84
 Kowarski Ilia 104
 Krasowski Michał 72
 Kriuczukow Władimir 188, 199, 201
 Kropotkin Piotr 33
 Kujbyszew Walerian 139
 Kupcow Walentin 275
 Kuskowa Jekaterina 111
 Lednicki Aleksander 84

- Lenin Włodzimierz 84, 111, 112, 114,
 115, 116, 119, 131, 133, 137, 138, 141,
 142, 144-148, 151, 153, 163, 164,
 170
 Lerche Herman 72
 Liber Michał 118
 Lichaczow Iwan 72
 Ligaczow Jegor 179, 197
 Lipset Seymour 122
 Locke John 15
 Lubliński Julian 27
 Lwow Mikołaj 43
 Ławrow Piotr 32
 Łazariew Jegor 104
 Łukajnow Anatolij 201
 Łukin Władimir 253
 Łuzkow Jurij 253, 271-273
 Makłakow Wasyl 84
 Malenkow Gieorgij 164
 Malinowski Roman 115
 Małsow Sergiusz 107
 Manujłow Aleksander 92
 Markow Mikołaj 61, 67, 68, 70
 Markow Włodzimierz 72
 Marks Karol 36-39, 109, 110, 141
 Martow Lew 111, 112, 114, 115, 117,
 118, 137, 146
 Martynow Aleksander 118
 McLuhan Marshal 173
 Miakotin Benedykt 101
 Michajłowski Mikołaj 33
 Miedwiediew Wadim 179
 Mikołaj I 21, 28-30, 62, 223
 Mikołaj II 20, 36, 42, 44, 47, 51, 69-71,
 80, 87, 91, 100, 127
 Milukow Paweł 84, 89-93
 Milutin Jerzy 72
 Minor Osip 97
 Mołotow Wiaczesław 118, 139
 Muranow Matwiej 119
 Murawiov Matwiej 26
 Murawiov Nikita 26, 28
 Murawiov Sergiusz 26-28
 Muromcew Sergiusz 84, 87
 Nabokow Włodzimierz 84, 94
 Napoleon Bonaparte 25
 Naryszkin Aleksander 61
 Natanson Marek 97, 103, 104
 Newski Włodzimierz 118
 Nieczajew Sergiusz 32
 Niekludow Sergiusz 72
 Niemcow Borys 287
 Nikitin Aleksy 117
 Nikrasow Mikołaj 89, 92
 Oboleński Eugeniusz 27
 Oboleński Wiktor 94
 Oldenburg Siergiusz 93
 Ordżonikidze Grigorij 115, 139
 Osten-Sacken Iwan 72
 Pankratow Wasyl 104
 Paschałow Klaudiusz 61
 Pasławski Eugeniusz 36
 Paweł I 21
 Pawłow Mikołaj 61
 Pawłow Walentin 200
 Perwoska Zofia 3, 34
 Pestel Paweł 26-28
 Petrażycki Leon 84
 Piatakow Gieorgij 119, 139
 Piercow Mikołaj 74
 Pieszeczonow Aleksy 101
 Pietrunkiewicz Iwan 43, 84
 Piotr I 62, 223
 Plechanow Gieorgij 38, 39, 109, 111,
 116, 117, 147
 Plehwe Wacław 100
 Plewako Fiodor 74
 Podworski Mikołaj 118
 Popow Gawrił 188, 191, 199, 206
 Potresow Aleksander 111, 114
 Primakow Jewgenij 271, 272
 Prokopowicz Sergiusz 111
 Protopow Dymitr 84
 Puryszkiewicz Włodzimierz 61, 67, 68
 Putin Władimir 228, 245, 265, 272,
 273, 279, 284-287, 293-295
 Rabuszyński Paweł 74
 Rabuszyński Włodzimierz 74

Radek Karol 139
 Rakitnikow Mikołaj 97, 103
 Reinbot Paweł 72
 Rodiczew Fiodor 43, 84, 92
 Rodzianko Michał 78, 80, 81
 Rogozin Dymitr 253
 Rokkan Stein 122
 Rożkow Mikołaj 118
 Ruckoj Aleksander 212, 257
 Rudztak Jan 139
 Rumiancew Oleg 199, 206
 Rybkin Iwan 270
 Rykow Aleksy 119, 132
 Rylejew Konrad 28
 Ryżkow Mikołaj 179, 197, 199
 Sacharow Andriej 184, 188, 191
 Samarin Aleksander 61
 Samarin Fiodor 61
 Sartori Giovanni 122
 Sawinkow Borys 103
 Selezniow Ginadij 278
 Semkowski Siemion 118
 Sergiusz wlk. ks. 100
 Siemiewski Wasyl 101
 Skobeliew Matwiej 117
 Skrzypek Andrzej 11
 Smirnow Aleksander 115
 Smirnow Sergiusz 93
 Sobczak Anatolij 191, 199
 Sołżenicyn Aleksander 207
 Spandarian Suren 115
 Sperański Michał 21, 22
 Spirydonowa Maria 108
 Stachowicz Michał 72, 74, 76, 77
 Stalin Józef 119, 125, 129, 138-140,
 164, 170, 172, 176, 223
 Stasowa Jelena 164
 Stołypin Aleksander 72, 74
 Stołypin Piotr 53, 67, 77, 79, 87, 88,
 102, 103
 Strzelcow Sergiusz 134
 Sturwe Piotr 38, 43, 84, 110
 Suworin Dmitrij 74
 Swierdłow Jakub 119, 130, 134, 164
 Sypiagin Dymitr 100
 Szachowski Dymitr 43, 84, 87, 92
 Szajmijew Minitmer 273
 Szczerbatow Aleksy 61
 Szeremietiew Paweł 61
 Szewardnadze Eduard 179, 197, 199
 Szłapnikow Aleksander 118, 137
 Szojgu Siergiej 253, 273
 Szymonowski Andrzej 104
 Szyngariw Andrzej 84, 92, 134
 Szypow Dymitr 72, 76, 77
 Tichimorow 33, 34
 Tichonow Mikołaj 179
 Tkaczow Piotr 32
 Trawkin Mikołaj 206
 Trepow Dymitr 87
 Trocki Lew 137, 147
 Trubiecki Sergiusz 26, 27
 Trubnikow Jerzy 72
 Tugan-Baranowski Michał 38
 Turgieniew Mikołaj 26
 Tyrkowa Adriana 84
 Uratadze Grigorij 115
 Urbanowicz Ilja 97
 Uricki Mosiej 115
 Uwarow Siergiej 62
 Verba Sidney 219, 221
 Weber Max 15
 Wiatr Jerzy 122
 Wiernadcki Włodzimierz 84
 Winarew Maksym 84
 Witte Siergiej 65, 76, 86
 Wizigin Aleksy 61
 Wołokoński Mikołaj 74
 Wołokoński Sergiusz 27
 Woronkow Wasilij 68
 Załucki Piotr
 Zasulicz Wiera 38, 109, 111
 Zenzinow Włodzimierz 104
 Zieliński Eugeniusz 11
 Zinowiew Grigorij 119, 132, 132, 139
 Zjuganow Gienadij 245, 253, 275, 278, 279
 Żelabow Andrzej 33, 34
 Żirinowski Władimir 267, 280-283

